

AÜSBBD

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Anadolu University Journal of Social Sciences

Sahibi: Anadolu Üniversitesi adına Rektör Prof. Dr. Fuat ERDAL
Owner: On behalf of Anadolu University, Rector Prof. Dr. Fuat ERDAL

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (AÜSBD) yayın hayatına 2001’de yılda iki sayı ile başlamış, 2012 itibarıyla Mart, Haziran, Eylül ve Aralık aylarında olmak üzere yılda 4 defa yayınlanan ve TÜBİTAK-ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanında taranan uluslararası hakemli statüsünde olan bir dergidir. AÜSBD ayrıca; EBSCOhost Academic Search Complete, Index Copernicus gibi uluslararası indekslerin yanı sıra Sobiad atf dizinininde de yer almaktadır.

Derginin Yayın dili Türkçe ve İngilizce olup, “araştırma makalesi”, “derleme”, “editöre mektup” ve “kitap incelemesi” türünden metinleri, yazım kurallarına uygun hazırlanmış olması koşuluyla değerlendirmeye kabul eder. Değerlendirilmek üzere dergimize gönderilen metinlerin, daha önce yayınlanmamış, yayınlanmak üzere kabul edilmemiş ve yayınlanmak için değerlendirilme sürecinde olmaması gerekir. Değerlendirme sürecinde olan ve yayınlanan eserlerin sorumluluğu tümüyle yazar(lar)a aittir.

AÜSBD 2019 yılı 1. sayısına kadar hem basılı hem çevrimiçi olarak yayınlanmıştır. 2019 yılı 2. sayısından itibaren ise çevrimiçi olarak yayınlanmaktadır. Değerlendirme süreci, elektronik ortamda çift-kör hakem değerlemesi (double-blind) yöntemiyle yürütülür. Dergimiz iktisat, işletme, maliye, sosyal politika ve çalışma ilişkileri, kamu yönetimi, siyaset bilimi ve uluslararası ilişkiler, davranış bilimleri, hukuk, tarih, sanat tarihi, arkeoloji, Türk dili ve edebiyatı, sosyoloji, felsefe, açık ve uzaktan öğrenme, iletişim bilimleri alanlarındaki bilimsel eserleri yayınlar.

Anadolu University Journal of Social Sciences (AUJSS) is an international peer-reviewed journal that started its publication life in 2001 with two issues per year, and as of 2012 published four times a year in March, June, September and December and is indexed in TÜBİTAK-ULAKBİM Social Sciences Database. AUJSS is also included in international indexes such as EBSCOhost Academic Search Complete, Index Copernicus and as well as in Sobiad citation index.

The journal's publication language is Turkish and English, and it accepts manuscripts such as "research article", "review", "letter to the editor" and "book review", provided that they are prepared in accordance with the guidelines of the journal. Manuscripts submitted to our journal for evaluation should not have been previously published, accepted for publication, and not in the process of being evaluation for publication. The responsibility of the manuscripts that are in the process of evaluation and the published articles belongs to the author(s).

AUJSS was published both in print and online until the first issue of 2019. Since the 2nd issue of 2019, our journal has been published online only. The evaluation process is conducted electronically by double-blind peer-review method. Our journal publishes scientific articles in the fields of economics, business, finance, social policy and labor relations, public administration, political science and international relations, behavioral sciences, law, history, art history, archeology, Turkish language and literature, sociology, philosophy, open and distance learning, communication sciences.

AÜSBD’de yayımlanan tüm eserlerin yayın hakkı Anadolu Üniversitesi’ne aittir.
Anadolu University holds the copyright of all published material that appear in AÜSBD.

Yazışma Adresi / Address: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi
Yunusemre Kampusü 26470 Tepebaşı - ESKİŞEHİR
e-mail: sosbilder@anadolu.edu.tr
web: <https://dergipark.org.tr/pub/ausbd>

Editör / Editor

Saime ÖNCE

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 26470 Eskişehir - Turkey

Tel/Phone: +90 222 335 05 80 dahili/ext: 3243-1262

Faks/Fax: +90 222 335 08 95

e-posta/e-mail: sonce@anadolu.edu.tr

Teknik Editör / Technical Editor

Gülgün BULUT

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 26470 Eskişehir - Turkey

Tel/Phone: +90 222 335 05 80 dahili/ext: 3243-1275

Faks/Fax: +90 222 335 08 95

e-posta/e-mail: gbulut@anadolu.edu.tr

Yayın Kurulu / Editorial Board

- Ayşegül Asuman AKDOĞAN** (Erciyes Üniversitesi)
Abdullah YALAMAN (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi)
Bayram Zafer ERDOĞAN (Anadolu Üniversitesi)
Ender GEREDE (Eskişehir Teknik Üniversitesi)
Evrin GENÇ KUMTEPE (Anadolu Üniversitesi)
Mehmet FIRAT (Anadolu Üniversitesi)
Yavuz AKBULUT (Anadolu Üniversitesi)

Alan Editörleri / Field Editors

- Aytül Ayşe CENGİZ** (Anadolu Üniversitesi)
Aras BOZKURT (Anadolu Üniversitesi)
Aziz Arman KARAGÜL (Anadolu Üniversitesi)
Baki DUY (Anadolu Üniversitesi)
Banu UÇKAN HEKİMLER (Anadolu Üniversitesi)
Bedia Yelda OLCAY UÇKAN (Anadolu Üniversitesi)
Demet KURTOĞLU TAŞDELEN (Anadolu Üniversitesi)
Erkan ÖZATA (Anadolu Üniversitesi)
Erkan YÜKSEL (Anadolu Üniversitesi)
Ferîştah ALANYALI (Anadolu Üniversitesi)
Fikret ÇELİK (Anadolu Üniversitesi)
Hakan SEZEREL (Anadolu Üniversitesi)
Kemal YAKUT (Anadolu Üniversitesi)
Mustafa Erkan ÜYÜMEZ (Anadolu Üniversitesi)
Mehmet Mahur TULUM (Anadolu Üniversitesi)
Meltem ERDOĞAN (Anadolu Üniversitesi)
Mesude Canan ÖZTÜRK (Anadolu Üniversitesi)
Mine OYMAN (Anadolu Üniversitesi)
Özlem OKTAL (Anadolu Üniversitesi)
Temmuz GÖNÇ ŞAVRAN (Anadolu Üniversitesi)
Tolga AKKAYA (Anadolu Üniversitesi)

Dil Editörleri / Language Editor

- Ferdi BOZKURT** (Anadolu Üniversitesi)
Harun SERPİL (Anadolu Üniversitesi)

Görsel Tasarım ve Dizgi / Graphic Design & Typeset

- Gülgün BULUT** (Anadolu Üniversitesi)

Danışma Kurulu / Advisory Board

Abdülkadir GÜRER - Ankara Üniversitesi

Ahmet KALENDER - Selçuk Üniversitesi

Ahmet MAKAL - Ankara Üniversitesi

Ali Resül USUL - Anadolu Üniversitesi

B. Yelda UÇKAN- Anadolu Üniversitesi

Betül DEMİRCİ - Anadolu Üniversitesi

Bülent AÇMA- Anadolu Üniversitesi

C. Hakan AYDIN - Anadolu Üniversitesi

C. Hakan KAĞNICIOĞLU- Anadolu Üniversitesi

Cengiz YILMAZ - Orta Doğu Teknik Üniversitesi

Deniz KAĞNICIOĞLU - Anadolu Üniversitesi

Deniz TAŞCI- Anadolu Üniversitesi

E. Nezh ORHON - Anadolu Üniversitesi

Elif TEKİN İFTAR - Anadolu Üniversitesi

Ergün KAYA- Anadolu Üniversitesi

Erinç YELDAN - Bilkent Üniversitesi

Erol KUTLU- Anadolu Üniversitesi

F. Zeynep ÖZATA - Anadolu Üniversitesi

Fatih TEMİZEL - Anadolu Üniversitesi

H. Zümrüt TONUS- Anadolu Üniversitesi

Hakan KARAKEHYA- Anadolu Üniversitesi

Halil İbrahim USTA - Ankara Üniversitesi

Halit Turgay ÖNALAN - Anadolu Üniversitesi

H. Rafet YÜNCÜ – Anadolu Üniversitesi

Hüseyin Sabri ALANYALI – Anadolu Üniversitesi

İbrahim KAYA - Anadolu Üniversitesi

John GRAHL - Middlesex University

Kurtuluş KARAMUSTAFA - Kayseri Üniversitesi

Mehmet Şükrü AKDOĞAN - Erciyes Üniversitesi

Mesut AYGÜN - Anadolu Üniversitesi

Metin TOPRAK - İstanbul Üniversitesi

Michael BASIL - University of Lethbridge

Michael J. BAKER - University of Strathclyde

Meryem AKOĞLAN KOZAK- Anadolu Üniversitesi

Nezh VARCAN- Anadolu Üniversitesi

Nuray TOKGÖZ - Anadolu Üniversitesi

Oktay EMİR – Anadolu Üniversitesi

Philip J. KITCHEN - Brock University

Selami SEZGİN - Anadolu Üniversitesi

Selim BAŞAR- Anadolu Üniversitesi

Süleyman SÖZEN - Anadolu Üniversitesi

Şehmuz BALOĞLU - University of Nevada

Tony ROYLE - National University of Ireland

Turgut TOK - Pamukkale Üniversitesi

Tyler COWEN - George Mason University

Zehra GÜLMÜŞ - Anadolu Üniversitesi

Editörden...

Çok değerli araştırmacılarımız ve okurlarımız merhabalar,

Eylül ayının sonlarına geldiğimiz bu günlerde üçüncü sayımızı yayımlıyor olmaktan mutluluk duyduğumuzu ifade etmek isterim. Şu anda okuduğunuz sayımızda yer alan yazılar ile bu zamanların sizler için verimli bir yıl olmasını diliyoruz. Görüldüğü üzere önceki sayılarımızda olduğu gibi bu sayımızda da çok geniş bir yelpazede, niceliğinden ziyade niteliği ile öne çıkan bir içerik sunuyoruz. Tüm sayılarımızda olduğu gibi, bu sayımızdaki makalelerin de bilimsel bilgi birikimine katkı sağlayacağına yürekten inanıyorum.

Tahmin edersiniz ki bu yayının sizlere ulaşmasında pek çok kişinin katkısı ve emekleri yer almaktadır. Değerli yazar ve araştırmacılarımızın çalışmalarını diğer araştırmacı ve okuyucularla buluşturmak için özenli ve özverili çalışmalarıyla dergiye katkı sağlayan alan editörlerimize, hakemlerimize, yayın ve danışma kurullarımıza çok teşekkür ediyoruz. Büyük emeklerle hazırlanmış çalışmalarını dergimize sunan yazarlarımıza ve dergimiz okuyucularına da çok teşekkürler. Ayrıca makalelerin ilgili okuyucu kitlesi ile buluşmasını sağlayan Teknik editörümüz Gülgün Bulut'a da çok teşekkür ediyorum.

Bir sonraki sayımızda görüşünceye dek sağlıklılıkla kalın, esen kalın.

Sevgi ve Saygılarımla...

Prof. Dr. Saime ÖNCE

From the Editor...

Dear researchers and readers,

I would like to express our happiness to present the third issue to you in these days as we almost leave September behind. We wish these times turn into a productive year for you with the help of the articles in the issue you are reading now. As you see, in this issue, as in our previous issues, we present a wide range of content that stands out for its quality rather than its quantity. As in all our issues, I strongly believe that the articles in this issue will contribute to scientific knowledge.

As you reckon, many people have helped in getting this publication to you. I would like to thank to everyone; the field editors, referees, editorial and advisory boards and many others who contributed to the journal with their attentive and self-sacrificing work in order to bring the work of our valuable writers and researchers together with the other researchers and readers. I would like to thank to all of the authors who have sent their works that are prepared with great efforts and to the readers of our journal. Special thanks to our technical editor Gülgün Bulut, who made the articles meet with the readers.

We hope to meet you all in our next issue.

Love and respect...
Prof. Dr. Saime ÖNCE

İçindekiler / Contents

Araştırma Makalesi / Research Article

Yönetici Kültürünün Antik Yakın Doğu ve Yunan Uygarlıklarındaki Gelişimi

Development of the Ruler Cult in the Ancient Near Eastern and Greek Civilizations

Özel TERAMAN HEPDİNÇLER 761-784

Araştırma Makalesi / Research Article

Teknoloji, Eğitim ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki:

MENA Ülkeleri Üzerine Bir Uygulama

The Relationship Between Technology, Education and Economic Growth:

An Application on MENA Countries

Nadide Elif GÖZEN - Türker ŞİMŞEK 785-808

Araştırma Makalesi / Research Article

A Relational Framework between Survey Topic, Sponsor, and Socially Desirable Responding: An Online Survey Experiment

Anket Konusu, Sponsor ve Sosyal İstenirlik Arasındaki İlişkisel Çerçeve:

Çevrimiçi bir Anket Deneyi

Abdirahman Saeed MOHAMED - Tuğba ADALI 809-838

Araştırma Makalesi / Research Article

Evaluation of Factors Affecting Motivation of Health Professionals

Using Fuzzy Analytical Hierarchy Process Method

Sağlık Çalışanlarının Motivasyonuna Etki Eden Faktörlerin Bulanık Analitik

Hiyerarşi Prosesi Yöntemi ile Değerlendirilmesi

Gözde YEŞİLAYDIN - Şirin ÖZKAN - Ece UĞURLUOĞLU ALDOĞAN - Elçin KURT 839-858

Araştırma Makalesi / Research Article

Sanal Kabilelerde Sosyal Etkileşim ve Etkileri

Social Interaction and Its Effects in Virtual Tribes

Burcu DENİZ - Aslı İCİL TUNCER 859-884

Araştırma Makalesi / Research Article

Raporlama Süreçlerinde Değer Yaratımı Açısından Kilit Denetim Konuları:

BIST-30 Şirketleri Üzerine Bir Araştırma

Key Audit Matters in Terms of Value Creation in Reporting Processes:

A Research on Firms Listed in the BIST-30

Sezen ULUDAĞ 885-910

Araştırma Makalesi / Research Article**1980-2000 Yılları Arasındaki Video Oyun Sektörünün İncelemesi:
Nintendo ve Sega Örneği**

A Review of the Video Game Industry between 1980-2000:
The Case of Nintendo and Sega

Tayfun ŞAAN - Muhammet Ali TİLTAY - Mahmut Sami İŞLEK 911-930

Araştırma Makalesi / Research Article**A Relational Conception of Justice: The Theory of Recognition and Moral Injury
-Proposals for a Practical Evaluative Framework-**

İlişkisel Bir Adalet Anlayışı: Tanınma Kuramı ve Etik Zarar
-Uygulamaya Dönük Bir Öneri-

Jonathan Leif BASILIO - M. Onur ARUN 931-954

Araştırma Makalesi / Research Article**Covid-19 Salgını Hisse Senedi Piyasalarını Etkiledi Mi? Seçilen Ülkelerden Kanıtlar**

Did the Covid-19 Outbreak Affect Stock Markets? Evidence from Selected Countries

Serpil ALTINIRMAK - Yavuz GÜL 955-976

Derleme / Review**İmgenin Doğası ve Simülasyon Kavramı Üzerinden
Matrix Filmine Bakış**

A Look at the Matrix Movie Through the Nature of the
Image and the Concept of Simulation

Serhat KOCA 977-990

Araştırma Makalesi / Research Article**BRICS+T Ülkelerinde Regülasyon ve Ekonomik Büyüme İlişkisi:
Panel Veri Analizinden Kanıtlar**

The Relationship Between Regulation and Economic Growth in BRICS+T Countries:
Evidence from Panel Data Analysis

Şeref Can SERİN - Haşim AKÇA 991-1014

Araştırma Makalesi / Research Article**Türk Bankacılık Sisteminde Riskliliğin Temel Belirleyicileri:
Gelir Çeşitlendirmesi Önemli Bir Etken Mi?**

Key Determinants of Risk in the Turkish Banking System:
Is Income Diversification an Important Factor?

Ufuk ALKAN - Aykut ŞENGÜL 1015-1042

Kitap İncelemesi / Book Review**Londra'da Bizim'kiler**

Rahşan İNAL 1043-1046

Yönetici Kültünün Antik Yakın Doğu ve Yunan Uygarlıklarındaki Gelişimi^{1 2 3}

Özel TERAMAN HEPDİNÇLER⁴

Başvuru Tarihi: 19.12.2021

Kabul Tarihi: 23.06.2022

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Öz

Gelişimini ancak, etkili politik güçlerin uluslar üstü imparatorluk devletlerine dönüştüğü aşamada tamamlayabilen yönetici kültürü hakimiyetinin en fazla hissedildiği dönem, hiç şüphesiz Roma İmparatorluk Dönemi olmuştur. Roma'da Iulius Caesar diktatörlüğünden önce resmi olarak hiçbir insana tanrısal onurlandırma verilmemiştir. Bunun gibi bir kültür, ön koşul olarak iktidarın sürekli ve mutlak olmasını gerektirmektedir ve bu da Caesar'dan önce kimse tarafından elde edilememiştir. Ancak bu durum, böylesi bir tapınım düşüncesinin Romalılardan önce kimsenin zihninde olmadığı anlamına gelmemektedir. Özellikle 'yöneticilerin tanrılar tarafından, dünyadaki vekilleri olmak üzere seçilen ölümlüler' olması ve 'tanrılar tarafından seçilen yöneticinin tanrısal özellikler taşıması' fikri noktasından hareketle, kökeninin Mezopotamya ve devamında Mısır'daki yönetici kültürüne dayandığı düşünülen yönetici kültürünün, bu uygarlıklarda ve Yunan uygarlığındaki gelişimi söz konusu çalışmanın özünü oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yönetici Kültü, Mezopotamya, Mısır, Anadolu, Klasik Dönem, Hellenistik Dönem

Atıf: Teraman Hepdinçler, Ö. (2022). Yönetici kültürünün Antik Yakın Doğu ve Yunan uygarlıklarındaki gelişimi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(3), 761-784.

¹ Bu çalışma etik kurul izin belgesi gerektirmemektedir.

² Bu çalışma yazarın İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Klasik Arkeoloji Bilim Dalı Doktora Programı'nda, 'Kent Mekanı Tasarımında İdeolojik Bir Temsil Aracı: Küçük Asya'da Roma İmparatorlar Kültü'nün Mimari Yoluyla Temsili' başlıklı tezinden türetilmiştir.

³ Yönetici Kültürünün Antik Yakın Doğu ve Yunan Uygarlıklarındaki Gelişimi başlıklı makalemde danışman hocamın isminin yazar olarak bulunmasından feragat ettiğini bildiririm.

⁴ T.C. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü, ozel.teraman@msgsu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0266-3476

Development of the Ruler Cult in the Ancient Near Eastern and Greek Civilizations

Özel TERAMAN HEPDİNÇLER⁵

Submitted by: 19.12.2021

Accepted by: 23.06.2021

Article Type: Research Article

Abstract

The dominance period of the ruler/imperial cult, which could only complete its development at the stage when the effective political powers were transformed into supranational imperial states, was undoubtedly the Roman Imperial Period. Before the dictatorship of Julius Caesar in the Roman state, no human being was officially given divine honors. A cult like this presupposes permanent and absolute power, which no one had before Caesar. However, this does not mean that such an idea of worship did not exist in the minds of anyone before the Romans. In particular, with reference to the idea that 'the rulers are mortals chosen by the gods to be their representatives in the world' and that 'the ruler chosen by the gods has divine characteristics', the development of the ruler cult, which is thought to have originated in Mesopotamia and in Egypt, in these civilizations and in the Greek civilization, forms the core of the study.

Keywords: *Ruler Cult, Mesopotamia, Egypt, Anatolia, Classical Period, Hellenistic Period*

⁵ Mimar Sinan Fine Arts University, Faculty of Science and Letters, Department of Archaeology, ozel.teraman@msgsu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0266-3476

Giriş

12. yy'dan başlayarak, 15. ve 16. yy'larda özellikle Fransa ve İngiltere gibi monarşilerin çağdaş kraliyet seremonileri bağlamında ele alınmaya başlayan yönetici/imparator kültü konusu, 17. yy'ın sonlarında Hıristiyanlığın paganizmi algılayışı doğrultusunda, kilisenin görüşleri çerçevesinde tanımlanmaya çalışılmıştır. Söz konusu erken dönem çalışmalarında öne çıkan isimler arasında Guibert de Nogent, Johannes Parvus ve L. S. Lenain de Tillemont gibi teologlar ve onların takipçisi E. Gibbon gibi tarihçiler bulunmaktadır. Modern zaman çalışmalarında ise konunun ele alınışında farklı bir eğilim başlamıştır. J. H. Liebeschuetz (1979), A. D. Nock (1930), D. Fishwick (1987) gibi isimler ise kültü, 'dinden ziyade pratik siyasete ilişkin bir husus' olarak tanımlamışlardır. Konunun hakkıyla irdelenmesini engelleyen ayrımlar ve tanımlamalara (Hıristiyanlığın paganizme bakış açısı, modern zaman algısıyla siyaset ve dinin birbirinden bağımsız olarak düşünülmesi ve kültü yalnızca din ya da siyaset alanına yerleştirmek), özellikle S. R. F. Price (1984) ve D. Fishwick'in çalışmalarında ön plana çıkan bir diğeri daha eklenmiştir: Doğuya özgü krallık fikrinin, Roma imparatorlar kültürünün yaratılmasında oynadığı etkin rolün göz ardı edilip, kültürün kökeninin tamamen Hellenistik Dönem kahraman kültürüne bağlanması. Batılı araştırmacıların birçoğunun sahip olduğu, Doğuya karşı olan önyargılarla beslenen bu tutum 1990'lı yıllarda özellikle Mısır ve Mezopotamya'daki yönetici kültürünün bağıntısını öne çıkaran, J. Assmann (1990), N. Brisch (2006), P. J. Frandsen (2008), I. J. Winter (2008), E. G. Huzar (1995), G. S. Dundas (2002), A. Kuhrt (2010) gibi araştırmacılara ait çalışmalarla kırılmaya başlamıştır. Çalışma alanının çerçevesini en baştan sınırlayan bu ayrıştırmalar sonucunda çoğu zaman, Roma Dönemi imparator kültürünü ya kronolojik ilerleyen bir olguymuş gibi, tek tek isimler/dönemler üzerinden ele alan ve kültü öncesiz kabul eden çalışmalar üretilmektedir. İster Mezopotamya'daki krallar ister Mısır'daki firavunlar olsun, iktidardaki yöneticinin devletin tanrısı tarafından seçilmiş bir vekili olduğu düşüncesi, izleri Yakın Doğu'nun tüm tarihi boyunca izlenebilen bir doktrindir. Tanrısal seçimin batıdaki izlerini sürebilmek için Yakın Doğu'daki bu krallık teorisinin ana hatlarını akılda tutmak gerekmektedir.

Yöntem

Kavramsal ve kuramsal araştırma türünde kabul edilebilecek çalışmanın özü yönetici kültü olgusunun kronolojik gelişimi üzerinden ilerlediği için, öncelikle 'devlet' ve 'iktidar'ın kurumsallaşmaya başladığı 'kent devleti' örgütlenmesi içinde Mezopotamya kültürlerine odaklanılmıştır. Mezopotamya ve Anadolu'da kronolojik olarak Sümer, Akad, Asur, Babil, Hitit, Akhemenid uygarlıklarında kenti temsil eden ve yöneten kralın ilahi varlığında cisimleşen politik iktidar örneklerine yer verilmiştir. Bunu takiben kendi tarihi coğrafyası içinde sosyal ve politik düzeni sağlamak için krallık makamının halkın kozmik inançlarına dahil edildiği Mısır uygarlığına odaklanılmıştır. Klasik Yunan teoloji ve mitolojisinin tanrı ile ölümlüler arasına kesin çizgiler çekmemiş olması, bir yöneticiye tanrılık atfedilmesi fikrini kolaylaştıran en önemli nedenlerden biridir. Bu anlayış çerçevesinde düşünülmesi gereken yarı tanrı nitelikli kahramanlar da insanlıktan tanrılığa geçiş düşüncesine kolaylık sağlayan basamaklar olmuşlardır. Bu bağlamda dönem odağı, öldükten sonra kahramanlaştırılan isimlerin öne çıktığı Arkaik Dönem ile başlamakta ve kronolojik olarak Klasik, Hellenistik dönemler ve Hellenistik Krallıklar şeklinde devam etmektedir.

Bu çalışma, kapsamı gereği etik kurul onayı gerektirmemektedir.

Mezopotamya, Anadolu ve Mısır Uygarlıkları

Sınıflara ayrılmış bir toplum, yöneten-yönetilen ayrımının varlığı, artan merkezileşme oranı, sosyal tabakalaşmanın başlaması gibi kriterlerin tamamlanmasıyla ortaya çıkan ‘devlet kavramının ilk ortaya çıktığı coğrafya Mezopotamya olmuştur. Kent devleti ya da kent krallığı⁶ olarak adlandırılabilir yeni sosyal yapıda politik iktidarın kenti temsil eden ve yöneten kralın ilahi varlığında somutlaştığını ve böylece ‘liderlik’ kurumunun ‘iktidar’ kurumuna kıyasla daha baskın bir öge olduğunu düşünmek mümkündür.

Bu baskın statüsüne rağmen Mezopotamya kültürlerinde kral, çerçevesi kesin kurullarla belirlenmiş herhangi bir tapınının öznesi değildir. Burada daha çok ‘tüm tebaa kralın kölesidir...ancak krallar da tanrının kölesidir’ anlayışı hakimdir (Hooke, 1958, s. 24; Foster, 2016, s. 63-67). Tanrı tarafından kurulan düzeni temsil eden kral bu düzeni her türlü tehlikeye karşı (vahşi hayvanlar, düşman saldırıları, doğal felaketler ve hastalıklar) korumakla görevli bir ‘bekçi’ ve tanrılara ait ülkelerinde, tanrıya hizmet etmek için yaşayan insanların bu görevlerine sadık kalması için yine tanrılar tarafından kendisine evrensel krallığın ihsan edildiği bir ‘çoban’dır (Kuhrt, 1987, s. 20-55; Charpin, 2010, s. 92; Haubold, 2015, s. 52). Çoban terimi kralın, insanlar ve tanrılar arasında bir denge ve köprü unsuru olduğunu göstermesi açısından önemlidir (Gadd, 1948, s. 38; Selz, 1997, s. 182; Barjamovic, 2012, s. 45). Tanrı ve kral arasındaki ayrımın neredeyse ortadan kalktığı ikinci görevi ise rahipliktir⁷.

Mezopotamya tarihi boyunca kralların meşruiyeti, tanrılarla olan aile bağları, tanrının onlara karşı duyduğu sevgi, bir tanrıçayla yapılan evlilik ya da insanüstü önem ile kavramsallaştırılmıştır. Bu özellikler ile en erkene tarihlenen krallık yazıtlarından biri olan ve Lagaşlı Eannatum onuruna dikilen Akbaba Steli’nde (MÖ 2450) karşılaşılmaktadır. Burada kralın doğumu ve büyütülmesi insanüstü ifadelerle açıklanmaktadır:

“Tanrı Ningirsu Eanatum’un tohumlarını rahme yerleştirdi ve onun için sevindi. Tanrıça Inanna ona eşlik etti, ona “İbgal tapınağının Inanası’nın Eana tapınağının kıymetlisi” olarak seslendi ve onu tanrıça Ninhursag’ın kucağına verdi. Ninhursag ona özel memesini sundu. Ningirsu, Eannatum için sevindi, tohum Ningirsu tarafından rahme konuldu... Ningirsu büyük bir sevinçle ona Lagaş krallığını verdi” (Jones, 2005, s. 332; Cooper, 1986, s. 34).

‘Kralın bir tanrı değil, tanrılar tarafından onların dünyadaki vekilleri olmak üzere seçilen ölümlüler’ olduğu fikrini benimseyen Sümerler, bunu kendi yaratılış efsanelerinde kullanmışlardır⁸. Efsaneye göre, tanrı dünyada beş kent yaratmış ve her birinin başına birer tanrı vermiş, bunların her biri her bir kentte kendi kralı gücünü temsil eden birer kişi seçmiştir, böylece bu kişi kenti tanrılar adına yönetebilecektir⁹. Daha pek çok efsanede,

⁶ Söz konusu ‘kent devleti’ni Yunan ‘polis’inden ayıran en önemli öge, doğrudan demokrasinin uygulanmaması, baştaki kralın ülkedeki gücünü büyük oranda elinde tuttuğu askeri güçle sağlamasıdır. Demokrasinin yokluğu ise beraberinde, Klasik ‘Yunan polis’indeki yönetsel öğelerin eksikliğini getirmektedir.

⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Suter, 2007.

⁸ 3. Bin ve özellikle bu binyılım ikinci yarısına ait Sümer Kral Listesi’nde (*Eridu Genesis*) krallık makamının kökenleri tanrısal bir temsilcinin yaratılmasına dayanmaktadır (Winter, 2008, s. 80).

⁹ Yakın Doğu’da hüküm süren her yeni hanedan ve toplum kendi krallarını devletin tanrıları tarafından seçilmiş olarak kabul etmişlerdir; tanrı, yöneticiye evrensel krallığı ihsan etmiştir, o da bu yolla dünyada tanrının isteklerini gerçekleştirecektir. Tanrı tarafından onun vekili olarak seçilen yönetici böylece diğer ölümlülerin üstünde bir seviyeye yükseltilmiştir. Yöneticinin taşıdığı unvanlarda ve saray seremonilerinde her zaman yücelik ön plana çıkarılmıştır. Ancak, yöneticinin gücünü insanlardan değil de tanrıdan aldığı düşüncesi, onun halkına olan yükümlülüklerini ortadan kaldırmamıştır. Tanrı tarafından seçilen yönetici insanların çobanı ve bağışçısıdır; tanrı ona krallığı emanet etmiştir, o da böylece halkını adaletli, vicdanlı bir şekilde yönetebilecektir (Schott, 1926, s. 70; Fears, 1977, s. 22).

Sümerlerdeki din ve politika birlikteliğini izlemek mümkündür. Bunlardan Gilgameş efsanesinde, varlığının üçte ikisi tanrısal olan ancak ölümsüzlük bahşedilmemiş Uruk kralının, tanrılara özgü ölümsüzlüğe ulaşma çabasında tanrılarla ve tanrısal olanla girdiği mücadeleler anlatılmaktadır. Tüm başından geçenlere rağmen Gilgameş'in bir insan olarak kalması ve öldükten sonra bile ölümsüzlük hediyesine değer görülmesi, bu dönemde tanrısal krallığa ilişkin bir inancın gelişmiş olmadığının göstergesi olarak kabul edilebilir (Bodine, 1994, s. 29).

Akadlar, kendilerinden önceki kültürlerdeki tanrısal seçim düşüncesini miras almışlardır. Mezopotamya'da tanrılaştırılan ilk yönetici, ilk Akad kralı Sargon'un¹⁰ torunu Naram-Sin'dir (MÖ 2254-2218) (Michalowski, 2008, s. 34; Brisch, 2006, s. 162; Farber, 1983, s. 67-72; Jones, 2005, s. 332). Bunu, şu yazıtta açıkça takip etmek mümkündür:

“Güçlü Akad kralı Naram-Sin, dört bir yan ona karşı isyan ettiğinde, Iştar'ın gösterdiği sevgiyle bir yılda dokuz zafer kazandı ve kendine isyan edenleri yakaladı. Kentini (Agade) zor zamanlarda koruduğu için kenti Eana Iştar'ndan, Nippur Enlil'nden, Tuttul Dagan'ndan, Kesh Ninhursangası'ndan, Eridu Easi'ndan, Sippar Shaması'ndan, Kutha Nergali'ndan onun (Naram-Sin'in) tanrı yapılmasını istedi ve tapınğını Agade kenti ortasına inşa etti” (Frayne, 1993, s. 113-114, Foster, 2016, s. 13).

Buradan da anlaşılacağı gibi tanrılaştırma, kralın kendisi tarafından değil halk tarafından talep edilmiştir ve krala kentin büyük bir tehlikeden kurtarılmasının armağanı olarak sunulmaktadır. Ancak Naram-Sin tüm bölgenin değil yalnızca Agade kentinin tanrısı olacak ve kentin koruyucu tanrısı Iştar-Annunitum'a katılacaktır (Michalowski, 2008, s. 34; Franke, 1995, s. 176; Brisch, 2006, s. 162). Naram-Sin'in yeryüzündeki tanrısallığı ardılları tarafından takip edilmemiş; ne oğlu Sharkalishari (MÖ 2217-2193) ne de diğer yöneticiler tanrısallaştırmayı arzu etmiştir (Winter, 2008, s. 76-77; Michalowski, 2008, s. 35). Tanrılaştırma kavramı bundan iki yüzyıl sonra, III. Ur Hanedanı'nın ikinci yöneticisi olan ve merkezi otorite ile ideolojiyi yeniden tahsis ederek krallığı en geniş haline ulaştıran Shulgi döneminde tekrar ortaya çıkmıştır. Bu dönemde yaşanan en radikal değişiklik yönetici isimlerinin önüne tanrı ibarelerinin eklenmesi olmuştur; yani Shulgi ve ondan sonraki krallar artık yalnızca birer ölümlü değil, onurlarına ilahiler yazılan ve daha hayattayken kendine adaklar sunulan birer tanrıdır (Kraus, 1974, s. 241-250; Jones, 2005, s. 332; Liverani, 2014, s. 167-168)¹¹. Shulgi'nin ardılları Amar-Suena ve Su-Sin dönemlerinde de devam ettiği bilinen geleneğin, III. Ur Hanedanı'nın son yöneticisi Ibbi-Sin dönemindeki durumu ise kesin değildir. Ur'un düşmesinden sonra başa geçen yeni Isin Hanedanı'nın ilk yöneticileri bu geleneği, isimlerinin önüne tanrı adları ekleyerek sürdürmüşlerdir. Larsa Hanedanı'ndan Rim-Sin'in de hayattayken tanrılaştırıldığına dair bazı bilgiler mevcuttur¹².

¹⁰ Sargon (MÖ 2334-2279) tıpkı kendinden önceki yöneticiler gibi yazıtlarda ve diğer tarihi kayıtlarda adının önüne bir de tanrısal sembol eklemiştir. Bunun yanında, kral ve belirli tanrılar arasında iki tarafın birbirine duyduğu sevgiye dayanan bazı mitolojik hikayeler ortaya çıkmıştır. Ancak tüm bunlara rağmen, Sargon'un kendisi asla bir tanrı olarak kabul edilmemiştir (Bodine, 1994, s. 34).

¹¹ Ur kralı, *'dingirzi(d)'* (gerçek tanrı) ve *'babbar kalam-ma-na'* (ülkesinin güneş tanrısı), Ur-Nammu, Lipit-Iştar ve Ur-Ninurta gibi unvanlarla anılmaktadır. Kral, özellikle savaş zamanlarında fırtına tanrısı Adad, normal zamanlarda ise bereket tanrıları Ninurta, Tammuz ve özellikle Yeni Yıl Festivali döneminde ulusal tanrı - her şeyin yaratıcısı Marduk ile özdeşleştirilmektedir (Engnell, 1967, s. 23; Labat, 1939, s. 240 vd.).

¹² Yaklaşık 60 yıl ile antik Mezopotamya tarihinin en uzun tahtta kalan yöneticilerinden biri olan Rim-Sin hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Van De Mieroop, 1993; Vedeler, 2015.

Asur Dönemi'ne ait, krallığın göksel kökene sahip olması, kralın tanrıların soyundan gelmesi, kralın tanrının dünyevi temsilcisi ve oğlu/seçtiği kişi olması düşünceleri de daha önceki 'tanrısal krallık' düşüncelerine bağlı olarak gelişmiştir. Ancak Asur İmparatorluğu'nun, I. Binyıl'ın erken dönemlerinde izlediği yayılma politikası beraberinde yeni sorunlar ve düşmanlar getirmiş, böylece bunlarla başa çıkabilecek yeni bir kraliyet ideolojisi yaratılması gerekmiştir. Bu ideolojide kral, görevini tanrısal kutsiyet ve destekle yerine getiren 'kusursuz insan' olarak betimlenmiştir (Parpola, 2010, s. 35-36; Parpola, 1999, s. 16-27). Kralı, tanrısal güçlerin bir birleşimi olarak betimlemek, tanrıyla ortak olan özelliklerinin sunulmasını kolaylaştırmış ve kral, insan formunda da olsa 'tanrının kusursuz benzeri', 'tanrının betimi', 'tanrının oğlu' gibi benzetmelerle selamlanmıştır. Asur Dönemi kraliyet ideolojisinde asıl vurgu kralın kusursuzluğuna yapılmış olsa da hiçbir zaman kralın tam bir tanrı olduğu iddia edilmemiş ve kitlelere bu aşılana çalışılmamıştır. Asur inancına göre, baş tanrı Assur'un rahibi olan Asur Kralı, devleti tanrı adına yönetmekle yükümlüdür. Kralların ülke yönetimindeki en önemli görevleri tanrılar adına tapınaklar yaptırmak, mevcut tapınakların bakımını sağlamak, tapınaklara hediyeler sunmak, tapınaklarda tanrılar adına kurbanlar sunmak ve tapınaklarda görevli ruhban sınıfı mensubu kişilerin her çeşit güvenliğini sağlamaktır. Söz konusu bu yükümlülükler krallara toplumsal açıdan büyük bir saygınlık kazandırdığı gibi meşruiyetlerini sağlamaları açısından da önemli bir yere sahiptir (Pekşen, 2018, s. 550). Bu döneme ait kaynaklarda yönetimde olan kralın adı önünde tanrısal bir sıfat bulunmamakta, daha çok kralın insan severliği, dindarlığı ve tanrılara olan bağlılığı ön plana çıkarılmaktadır. Bu bağlamda kral tebaasına, halkını seven merhametli bir insan, koyunlarını doğru yolda güden ve onlar için ölen bir çoban, yanlışlara karşı çıkan adil bir yargıç, muhtaç ve yoksullara yardım eden bir hayırsever, büyük bir şifacı, ölümünden sonra gerçek bir tanrı olup göklere yükselecek kusursuz bir yönetici olarak sunulmaktadır (Parpola, 1998, s. 51-58; Karlsson, 2016, s. 181-187).

Babil inancına göre dünyevi krallık göklerden yere inmiş, en eski Sümer kentlerinde yüzyıllarca hüküm sürmüş, ancak tüm insanlıkla birlikte büyük bir tufan sonucu ortadan kalkmıştır. Tufandan önce tüm yaşayanlar ölümlü olmasına rağmen tufandan sonra dünyevi kentlerin kral listelerinde en üst sırada tanrılar görülmeye başlanmıştır. Ancak bu tanrılar, daha ziyade *daemon* ya da kahraman seviyesindeki Lugal-banda, Gilgameş ya da Tammuz gibi, efsanelere konu olan ve tanrılar ile insanların sıklıkla birbirine yaklaştığı bir dünyanın kahraman sakinleridir (Gadd, 1948, s. 34; Sweet, 1979, s. 16; Jastrow, 1898, s. 470 vd.). Bu yöneticilere İlk Hanedan Dönemi'nden itibaren verilen '*INSI*' unvanı, etimolojisi tam olarak bilinmese de söz konusu yöneticinin o topraklarda tanrının kiracı çiftçisi olarak yaşadığına işaret ediyor olmalıdır. Yöneticinin bu özelliği daha sonraki döneme ait krallık yazıtlarında geçen '*ikkaru kenu*' (sürekli tarla işçisi), '*SIPA.ZI*' (inançlı çoban), '*irrisu*' (çiftçi, saban) gibi kral unvanlarına öncülük etmiş olmalıdır. Burada yönetici, yani kral, 'kiracı çiftçi' olarak tanrının arazisini kullandığı için tanrıya karşı sorumludur. Hammurabi ve ardılı Samsu-iluna dönemlerine ait krali yazıtlarda görülen, krala ait 'Enlil'in 'en sevdiği' ya da Ninlil'in 'sevgilisi' gibi sıfatlar yalnızca kral ve tanrılar arasındaki duygusal ilişkiye değil, aynı zamanda duygudan bağımsız, nerdeyse bir ortaklık bağına işaret etmektedir (Smith, 1958, s. 27; Winter, 2008, s. 83; Dalley, 2010, s. 90-95).

Anadolu yarımadasında hüküm süren Hitit Devleti'nin özellikle Eski Krallık Dönemi dini inanç sisteminde pek çok Mezopotamya kökenli öge izlenebilmektedir. Hitit inancına göre krallar, otoritelerini tanrıların isteği doğrultusunda kurmaktadır (Gilan, 2011, s. 278-279). Bu görüş en iyi şekilde, kralın tanrıya taptığı sırada bir rahip tarafından söylenen sözlerin kaydedildiği bir tablette açıklanmaktadır:

“Kralım *Tabarnas* tanrıları memnun etsin. Ülke hava tanrısına aittir. Gökyüzü ve üstündeki insanlarla toprak hava tanrısına aittir ve o hava tanrısı kralı (*Labarnas*) kendinin yöneticisi yaptı ve ona tüm Hattuşaş ülkesini verdi. *Labarnas* tüm ülkeyi kendi elleriyle yönetmelidir. Her kim ki *Labarnas*'ın ülkesine ve kendine yaklaşırsa hava tanrısı onu yok etsin” (Gurney, 1958, s. 113).

Bu metinden anlaşıldığına göre, Hitit krallık felsefesinde kral, tanrıların özellikle de hava ve güneş tanrılarının hizmetkarı olarak kabul edilmektedir. Bu bağlamda kral, tanrılarla yakın ilişki içindedir ve diğer ölümlülerden, kutsal görevlerinin kazandırdığı saygınlık dolayısıyla ayrılmaktadır. Her kralın kendine ait ve kendisi tarafından sevmeyi istediği bir tanrısı vardır; örneğin Telepinu, II. Mursilis'in, Samuha İştari ise III. Hattuşili'nin kişisel tanrısıdır. Bunun yanında, Muwatallis hava tanrısı Pihassassis'in, Tuudhaliyas ise Sharruma'nın 'sevgilisi'dir. Ancak kral ve kişisel tanrısı arasındaki bu ilişki kralın, tanrının özelliklerini paylaştığı anlamına gelmemekte yalnızca koruyan ve korunan arasındaki özel bir tür sevgiye işaret etmektedir (Gurney, 1958, s. 114-116; Engnell, 1967, s. 67). Ancak, İmparatorluk Dönemi'nde güneş tanrısı kral ile özdeşleştirilmeye ve betimlerde güneş diski sembolik olarak her kralın yanında resmedilmeye başlanmıştır. Hititlerde kralın ancak öldükten sonra 'tanrılaştığını' ve yaşayan krallara ait herhangi bir kültün bulunmadığını söylemek mümkündür (Bonatz, 2007, s. 113-114).

Pers inancına göre evren, Ahura Mazda'nın bir yaratısıdır ve o olmadan hiçbir canlı ve krallık var olamaz. Pers kralı ise Ahura Mazda'nın yaratısı olan evrenin bir parçası ve insan mutluluğunun nedenidir. Bu yüzden Ahura Mazda¹³ ile kral evrende birbirini tamamlamakta, insanlığın iyiliği için birlikte hareket etmektedir (Kuhrt, 2010, s. 91-92; Eddy, 1961, s. 41). Tanrının temsilcisi ve doğaüstü güçlere sahip olan kral bu güçlerini kullanarak iki önemli görevi yerine getirmelidir; düşmanları ülkesinden uzak tutmak¹⁴ ve ülkede tanrısal adaleti yerine getirmek. Pers kralı bunu gerçekleştirebildiği sürece, tanrıdan az fakat herhangi bir insandan fazlası demektir ve elbette büyük bir saygınlığa sahiptir. İran topraklarında Büyük İskender sonrasında devam eden Yunan hakimiyetinin ardından hüküm süren Parthların krallık ideolojisinin teokratik krallık geleneğinden ne kadar etkilendiğine dair veriler az olsa da MS 3. yy'ın başlarında Sasani Hanedanı'nın yükselmesiyle, krallığın meşruluğunun temelinde Ahura Mazda tarafından yapılan tanrısal seçimin etkileri görülmektedir (Fears, 1977, s. 26-27)¹⁵.

Mısır'da krallık, yaratılışın ve dünya düzeni prensibinin yerine getirilmesinin ön koşulu olarak kabul edilmektedir. Jeopolitik ve kültürel farklılıkların birleşim olan bu coğrafyada sosyo-politik düzeni sağlamak için krallık makamının halkın kozmik inançlarına dahil edilmesi önemlidir. Kral, tanrının cisimleşmiş hali, 'antropolojik ve kozmik dünyanın yakınsama odağı' olarak kabul edilmektedir (Frandsen, 2008, s. 47; Assmann, 1990, s. 219). Bu inanç yaklaşık MÖ 2850'lerde, İlk Hanedan'ın erken dönemlerinde Yukarı ve Aşağı Mısır'ın birleştirilmesi düşüncesiyle bağlantılıdır. Mısır'ın en önemli yaratılış efsanelerinden biri olan

¹³ Ahura Mazda ve krallık kurumu arasındaki ilişki hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Garrison, 2011, s. 27-31. Ahura Mazda'nın lütfuyla ele geçirilen dünyevi iktidar kavramına dair somut veri sunan en önemli anıtlardan biri I. Darius dönemine ait Behistun yazıtıdır. Şaibeli iktidarını, hanedanlığa ismini veren Akhaimenes'e ve tanrı Ahura Mazda'ya dayandırmak suretiyle dolduran kralın kendi ağzından yapılan anlatıda tanrının adı tam 72 kez geçmektedir. Böylece hem yönetiminin meşruiyeti hem de büyük bir imparatorluk üzerindeki sözde evrensel ve birleştirici bir otorite yaratmanın politik gerekliliği karşılanmış olmalıdır (Teraman Hepdinçler, 2019, s. 594-595).

¹⁴ Ahura Mazda ve düşmanı Ahriman arasındaki savaş, ışık ve gerçeğin tanrısının şeytanı güçler üzerindeki zaferiyle sonuçlanmıştır. Tamamen dini temele dayanan bu kavram Akhemenid Dönemi politik düşüncesine de yansıtılmış ve hanedanın kazandığı her zafer, yüce tanrının yönetiminin bir ifadesi kabul edilmiştir (Eddy, 1961, s. 42). Ayrıntılı bilgi için bkz. Root, 1979.

¹⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Choksy, 1988.

Memphis mitolojisine göre tanrı Geb, diğer iki tanrı arasında bir anlaşmazlık çıkarmaya hazırlanmaktadır: Yukarı Mısır'ın kralı Seth ve Aşağı Mısır'ın kralı Horus. Bu anlaşmazlık, Horus'un babası ve Seth'in kardeşi olan Osiris'in öldürülmesiyle sonuçlanacaktır. Geb, Osiris'in katili olan Seth'e krallığın yarısını vermeyi uygun görmez, tümünü Horus'a hediye eder ve böylece Horus, tıpkı firavunlar gibi, birleştirilmiş Mısır'ın kralı olur. Bu efsane Mısır tarihi boyunca yaşamaya devam etmiş ve her firavunun Horus olduğuna inanılmıştır. Bu efsanedeki kan bağı göz önüne alındığında, Osiris'in oğlu, intikamcısı ve ardılı Horus olduğuna göre; yaşayan her kral Horus, ölen her kral da Osiris olarak kabul edilmelidir (Fairman, 1958, s. 75-76; Frankfort, 1948, s. 37-42; Mercer, 1949, s. 251). Firavunun tanrısal olma iddiası hem Horus hem de Re ile ortaya konmaktadır. Firavun I. Amen-em-het'in kendisini 'Re'nin oğlu' olarak tanıttığı 'Piramit Metinleri'nden anlaşıldığına göre, 12. Hanedan Dönemi'nden itibaren firavunlar, aynı zamanda bu unvanı da kullanmaya başlamışlardır. III. Tutmosis döneminde ise Amon tapınımı önem kazanmaya başlamıştır. Ancak bu tapınım, firavuna Re olarak tapınılmasına engel olmamıştır. Zamanla bu iki inanç birleşmiş ve firavuna bu kez Amon-Re'nin oğlu olarak tapınılmaya başlanmıştır (Pritchard, 1955, s. 431; Ring, 1940, s. 267; Morris, 2013, s. 39-49)¹⁶.

Ancak tanrısal özü taşıyan kralın kendisi değil yalnızca sahip olduğu tanrısal krallık görevidir. Firavun ise bu görevin cisimleşmiş temsilcisi ve Re'nin ona seslendiği gibi 'halkını hayatta tutmak ve yarar sağlamak için gece gündüz uyumayan, ülkesinin çobanı'dır. Mısır'daki krallık kavramının farklı seviyeleri özellikle, Orta Krallık Dönemi'ne ait 'Merikare için Öğreti' adlı kitapta gözler önüne serilmektedir. Burada çoğu Mısırlının görüşünü yansıtır biçimde insan, kral, tanrı ve krallık makamının özellikleri ayrı ayrı açıklanmıştır:

"... Nehrin iki kıyısının yöneticisi bilge bir adamdır, kendi mahiyeti olan bir kral aptalca hareket edemez. O doğuştan bilgedir ve tanrı onu milyonlarca insanın arasından ayırabilir. Krallık hayırlı bir makamdır; günahı yoktur ve anıtlarını baki kılacak kardeşi yoktur çünkü değerini yüceltebilecek tek kişi vardır" (Simpson, 1972, s. 190).

Bu metinden anlaşılacağı gibi Mısırlılar, yöneticilerine sahip olduğu statüden dolayı saygı duydukları kadar alttan alta onların ölümlülere özgü zayıflıklarını da görmektedir.

İster Mezopotamya'daki krallar ister Mısır'daki firavunlar olsun, iktidardaki yöneticinin devletin tanrısı tarafından seçilmiş bir vekili olduğu düşüncesi, izleri Yakın Doğu'nun tüm tarihi boyunca izlenebilen bir doktrindir. Farklı kültürlerde çeşitli formlar içinde var olan tanrılaştırma olgusu, Mezopotamya'da çoğu kez büyük bir krizin üstesinden gelen ya da olağandışı başarılar kazanan krallara atfedilmektedir. Kralların henüz hayattayken tanrı olarak kabul edilmesi kısa dönemler için söz konusu olsa da kralların onları sıradan insanlardan ayıran insanüstü özellikleri dolayısıyla tanrılara yakın olmaları düşüncesi tüm Mezopotamya tarihi boyunca takip edilebilmektedir (Brisch, 2013, s. 44). Doğuya özgü geleneklere yabancı farklı kültür ve dönemlerde bir 'sapkınlık' olarak kabul edilebilecek bu düşüncenin batıdaki izlerini sürebilmek için Yakın Doğu'daki krallık teorisinin ana hatlarını akılda tutmak gerekmektedir.

¹⁶ Rei Horus, Sia, Sobek, Thoth, Satis ve Geb gibi başka tanrı ve tanrıçalarla birlikte de anılan kralın vücudunun belirli bölümleri de metaforik bir biçimde tanrılarla özdeşleştirilebilmektedir; örneğin saçları ve tüyleri Thoth, eti Atum, dudakları Enneadlar, yüzü Wepwawet, kolları, omuzları, göbeği, sırtı ve bacakları yine Atum, yüzü Anubis, parmakları Shu ve Mafdet ile özdeşleştirilmektedir. Kralların mezarlarında ele geçen yazıtlar ve ifadeler sürekli tekrarlanarak kralın ölümsüzlüğüne katkıda bulunmaktadır (Silverman, 1955, s. 62).

Antik Yunan Uygarlığı

Klasik Yunan teoloji ve mitolojisinin tanrı ile ölümlüler arasına kesin çizgiler çekmemiş olması, bir yöneticiye tanrılık atfedilmesi fikrini kolaylaştıran en önemli nedenlerden biridir. Bu anlayış çerçevesinde düşünülmesi gereken yarı tanrı nitelikli kahramanlar da insanlıktan tanrılığa geçiş düşüncesine kolaylık sağlayan basamaklar olmuşlardır¹⁷.

Arkaik Dönem'in aristokratik toplumunda hiç kimse tanrısız onurlandırma almaya neden olacak denli diğerlerinden üstün görülmemektedir. Bu dönemde tanrılaştırmayla kurulan en büyük yakınlık, kent kurucularının öldükten sonra kahramanlaştırılmasıdır. Yaşayan bir bireye ait tapınımın altında yatan görüşler, ölmüş insanlara ait kahraman kültlerinin altında yatanlarla ortak özelliklere¹⁸ sahip ise ve dahası eğer tapınım bir çeşit saygı göstergesi ise öldükten sonra zaten onun olacak bu onurlandırma için bir hayırsever ya da kurtarıcının¹⁹ neden ölmesi beklensin ki? Bu yüzden belki de uzun bir süre boyunca ölmüş hayırseverlere sunulan kahramanlık onurlandırması, yaşayan bir insana tanrısız onurlandırma verilmesi geleneğinin bir habercisi olarak kabul edilebilir²⁰.

Yunan kent devletleri MÖ 5. yy'ın sonlarına dek, az ya da çok, kendi kaderlerinin belirleyicisi olmayı başarmışlardır. Askeri, ekonomik ve politik olarak kendi kendilerine yettikleri bu dönemde tek ihtiyaçları, tanrılar tarafından diğer Yunanlardan ya da Perslerden korunmaktır. Bu dönemde hiç kimse aşırı bir güce ve saygınlığa ya da insanları ürkütecek bir otoriteye sahip değildir. Bununla birlikte liderler eleştiriye açıktır ve her şekilde 'ölümlü'dür, hatta tiranlar bile tanrılık iddiasında değildir. Ancak tüm bunlar politik dağılmanın başladığı bir dönemle sona ermiştir. Dönemin süper güçleri Sparta ve Atina'nın hegemonyası altındaki küçük kent devletlerinin karşı karşıya olduğu tehlikeyle tanrılar bile başa çıkamamaktadır. Savaşlarda kazandıkları zaferlerin sonucunda devlet tarafından bile kontrol edilemeyecek kadar büyük bir güce sahip olmaya başlayan devlet temsilcileri nezdinde bireysel başarılar ön plana çıkmaya, dönem şartları da bu şekliyle, tüm güçlerin kendinde toplandığı, mutlak/meşru iktidara sahip kralın egemenliği altındaki dönemdekilere benzemeye başlamıştır. Bu durum, önceden tanrılardan istenen iyilikleri tek başına sağlayabilecek güce sahip bu yöneticilerin tanrılardan daha etkili olduğu, hatta onların yerini aldığı iddiasına kadar götürülebilir (Habicht,

¹⁷ Yunan dünyasında bir ölümlünün tanrılaştırılması fikri Homeros'a kadar geriye gitmektedir. Homeros'un aktardığına göre Troia kralı Priamos, Hektor'un 'bir ölümlünün oğlu' yerine 'bir tanrının oğlu'ymuş gibi görüldüğünü söylemektedir (II. 24.258). Homeros'ta yaygın olan bu tür ifadelerle, Hesiodos'ta da (*theog.* 339) rastlamak mümkündür (Walbank, 1987, s. 371). Bu düşünce, Babil'de karşımıza çıkan 'kraların bir kahraman dünyasının sakinleri' olarak kabul edilmesi fikrine benzemektedir. Babil'de de krallar tanrı değil, *daemon* ya da kahraman seviyesindeki, efsanelere konu olan ve tanrılar ile insanların sıklıkla birbirine karıştığı bir dünyaya aittir.

¹⁸ Külte ait bazı kutsal alan ve kurbanlara ilişkin özellikler, birkaçı dışında geleneksel tanruların tapınımına benzemektedir. Kahraman kültü normal olarak, kahramana ait gerçek ya da ona ait olduğu varsayılan mezarında gerçekleştirilir ve özellikle bu yönden khthonik tanruların tapınımına benzer. Bir kahraman başka bir tanrının kutsal alanına eklenip onunla aynı adakları paylaşabilir; çünkü tanrı ve kahraman arasındaki fark katı ve kesin çizgilerle ayrılmamıştır (Burkert, 1977, s. 312-319). Tapınak ya da sunak paylaşımı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Nock, 1930.

¹⁹ Bu şekilde, Syrakusaili Dion'a daha hayattayken Syrakusai meclisi tarafından bu onurlandırma verilmiştir. Bunun yanı sıra, MÖ 6. yy'da yaşayan Yaşlı Miltiades Thrakia Khersonesos'u'nda, Spartalı Brasidas ise Amphipolis'te *ktistes* olarak birer kültle onurlandırılmışlardır (Thuk. 5.11). Bu örneklerin yanında söz konusu kültün benzer bir formu, kentlerine farklı şekilde iyilik yapanlar için de tahsis edilmiştir; 'tyran katilleri' olarak da bilinen Harmodias ve Aristogeiton (19.280) ya da Thasoslu atlet Theagenes (Paus. 6.11.8) gibi. Bu örneklerden en meşhuru olan, bir köle ayaklanmasının lideri Drimakos'un Khioslular tarafından onurlandırılması (7.266) ise bu saygı gösterisinden kimsenin muaf tutulmadığını; kent kurucuları, savaş kahramanları, kurtarıcılar ve hayırseverler gibi, şairlerin, yasa koyucuların, filozofların ve olimpiyatlarda zafer kazananların da aynı şekilde onurlandırıldığını göstermektedir (Taylor, 1975, s. 9; Farnell, 1921, s. 363-365; Fishwick, 1987, s. 3).

²⁰ Bu noktada 'kahraman kültü'nün düşünsel olarak bir ölümlünün tanrılaştırılabileceği fikrinin önünü açmış olabileceği ancak 'yönetici kültü'nden farklı bir yaratım ve gelişim sürecine sahip olduğu belirtilmelidir. Örneğin, Arkaik Dönem'de sosyo-politik ihtiyaçların itkisi ve Bronz Çağ'ın epik kahramanlarının etkisiyle ataların kahramanlaştırılması söz konusuysa, Kolonizasyon Dönemi'nde kurucuların (*oikist*) kahramanlaştırıldığına, yine Arkaik Dönem'in sonlarında bu kahramanların kamusal olarak statüleri belirlenmiş ulusal kahramanlara dönüştüğüne şahit olunmaktadır. İşlevsel bir yapıya sahip olan kahraman kültünün öznelere de aslen birer ölümlü olmakla birlikte festivaller ya da oyunlarla anılan, adına adaklar adanan, kültü dolayısıyla ölümsüzlük kazanmaktadırlar. Ayrıntılı bilgi için bkz. Farnell, 1921; Antonaccio, 1995; Ekroth, 2010; Ekroth, 2015; Şirvan, 2019.

1970, s. 235 vd.)²¹. Bundan sonra yapılacak tek şey, kültün sebeplerini ve sonuçlarını rasyonalize etmektir²². Kültün bu dönemdeki motivasyonunun diğer nedeni belki de değişen dini bakış açılarında aranmalıdır. Bunlardan biri kişisel dindarlığın güçlenmesi, diğeri ise tanrılara karşı duyulan şüphenin damgasını vurduğu Sophistik dönemin başlamasıdır²³.

Samoslu Duris'in (*FGrH* 76f-26,71) bildirdiğine göre, henüz hayattayken tanrısal onurlandırma alan ilk Yunan, Atina Konfederasyonu kentlerini özgürlüklerine kavuşturan Spartalı komutan Lysandros'tur (Chaniotis, 2007, s. 434; Beck-Schachter, 2016, s. 109-110). Samosluların 'tanrı' olarak kabul edip, kurbanlar adadıkları ve adına 'Lysandria'²⁴ şenliklerini düzenledikleri Lysandros, Atinalıları yendikten sonra 'kendinden önceki insanlardan çok daha güçlü'dür ve 'Hellas'ın efendisi'dir (Plut. *Lys.* 16.1,18.2) (Scott, 1932, s. 318; Badian, 1981, s. 33; Badian, 1996, s. 14). Lysandros'tan sonra iktidara gelen Sparta kralı Agesilaos ise Thasos halkı tarafından kendisine verilen tanrısal onurlandırmayı, gönderilen elçilere "siz gidin kendinizi tanrı yapın ki, beni tanrı yapabileceğinize inanayım" cevabıyla reddetmiştir. Agesilaos'un tanrısallaştırmaya verdiği tepkinin tam aksini ise Karadeniz Herakleiası tiranı Klearkhos (MÖ 363-352) ortaya koymuş, zenginlik ve iktidar gücünün etkisiyle kendini Zeus'un oğlu olarak adlandırmış, oğlunun adını Keraunos koymuş, gittiği her yere altın bir kartal betimi taşıtmış, erguvani giysiler giymiş ve altın taçlar takmıştır (Fredricksmeyer, 1981, s. 153; Taylor, 1975, s. 11-12)²⁵.

Thukydides'in bildirdiğine göre, yönetici kültünün gelişmesine katkıda bulunan topraklar Sicilya'da, özellikle de Syrakusai'dadır (1.18.1, 4.38.3). Diodoros, Syrakusai tiranları Gelon (MÖ 540-478), I. Hieron (MÖ 478-466), Diokles (MÖ 5. yy'ın 2. yarısı) ve Timoleon (MÖ 410-336) ile Agrigentum kenti tiranı Theron'un öldükten sonra kahraman olarak onurlandırıldıklarından bahsetmektedir (11.38.5, 11.49.2, 13.35.2, 16.90.1, 11.53.2). Dion Chrysostomos ise (37.21) tiranların tanrı olarak tasvir edildiklerini, özellikle Syrakusai tiranları

²¹ Yunan dini inançlarının vazgeçilmez bir özelliği olan tanrısal gücün 'görünürlüğü' (*epiphaneia*) MÖ 291 yılında Atina'yı özgürlüğüne kavuşturan Demetrios Poliorketes'e adanan bir hymnosta açıkça izlenebilmektedir. Kralı Demeter'in adıyla etimolojik olarak ilişkilendiren hymnosun sonraki satırları şu şekilde devam etmektedir: "...diğer tanrılar ya çok uzaktalar, ya kulakları yok, ya zaten yoklar ya da bizim farkımızda değil; ama sen buradasın, taştan ya da ahşaptan yapılmış değilsin, sen gerçeksin...ve bu yüzden biz sana dua ederiz: bize barışı getirdiğin için, güçlü olduğun için..." Bu anlamda hymnos, tam anlamıyla Yunanların tanrı anlayışına uymaktadır; burada esas olan ölümsüzlük değil, insanların dualarını duyma ve onlara gerektiğinde yardım elini uzatma isteğidir (Chaniotis, 2007, s. 431-432; Evans, 2008, s. 132). Bu örnekten de anlaşılacağı üzere, yönetici kültü için asıl itici güç yöneticinin kendisinden değil, ona tapınanlardan gelmektedir. Bu kült, kentlerin kendilerini sürekli güvende yani koruma altında hissetmek istedikleri ve geleneksel tanrıların bunu sağlayabileceğinden en az emin oldukları dönem olan Hellenistik Dönem'in karakteristik bir özelliği olmasına rağmen kökenleri MÖ 4. yy'a kadar geri gitmektedir (Walbank, 1984, s. 87).

²² Erken Hellenistik Dönem'de, Kassandros'un sarayındaki filozoflardan biri olan Messeneli Euhemeros, bu fikri teorik bir temele oturtmaya çalışmıştır. Euhemeros, *Hiera anagraphe* adlı eserinde Olymposluların ana vatani olan, Hint Okyanusu'ndaki bir adadan bahsetmekte ve Olymposluların, erdemlerinden dolayı öldükten sonra tapınım gören ölümlü krallar olduklarından söz etmektedir (*FGrH* 63) (Chaniotis, 2007, s. 432; Fishwick, 1987, s. 7).

²³ Platon'a göre (rep. 2.365d-366a; leg. 10.885b) tanrılar, adaleti koruyacak güçte değildir çünkü onlar dualar ve adaklar gibi yollarla her zaman rüşvete açıktırlar. Platon'un referansları göz önüne alındığında, koruyucu *daemon* düşüncesinin İskender döneminden önce başladığı görülmektedir ancak yine de bu düşünce aynı dönemde bir kült oluşumuna sebep de olmamıştır. Diğer tür *daemon*lar tapınım görse de, kişinin koruyucu tanrısı olarak kabul edilen *daemon*lar tapınım görmemiştir. Platon'a göre *daemon* bazen kişinin kendi dışında bulunan ve onu koruyan bir tanrı, bazen ise kişinin ruhunun entelektüel bölümüdür (Beare, 1980, s. 328-330; Taylor, 1975, s. 10-11). MÖ 4. yy'ın sonuna doğru ise Sophist Epikouros, tanrıların dünyaya ya da dünyada yaşayan insanların davranışlarına dikkat etmeden kendi kutsanmış *intermundia*'larında yaşadıklarını söylemektedir.

²⁴ Lysandros'un ölümünden önce ya da sonra kutlanmaya başladığı bilinmeyen şenlikler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Beck-Schachter, 2016. Lysandros'un tanrısal onurlandırmayı kabulü, tabakalı fakat genel olarak anonimleştirici bir toplum olarak bilinen Sparta tasviri ile çalışmaktadır. Ancak Lysandros'un kendi sunumunun yalnızca Spartalılar için olmadığı açıktır. Hem hırslarının ölçüğü hem de 'performanslarının' bağlamları, onun daha geniş bir Yunan izleyicisinin saygısını kazanmaya çalıştığını göstermektedir (Brown Ferrario, 2014, s. 240).

²⁵ Burada Syrakusaili bir hekim olan Menekrates'ten de söz etmek yerinde olacaktır. Epilepsiyi başarılı bir şekilde tedavi eden bu hekim kendinin Zeus (ya da Apollon ya da Asklepios) olduğuna inanmaya başlamıştır. Hikayeye göre hekim, çağdaşı Philippos'a kendini beğenmiş ifadelerle dolu bir mektup yazmış ve bunu 'Menekrates Zeus' olarak imzalamıştır. Hekimin iddiaları şizofreni olarak kabul edilse de iyileştirdiği hastalarından bazıları onun gerçekten tanrı olduğuna inanmışlardır. Örneğin bunlardan biri olan Argoslu Nikostratos kendini Herakles olarak tanımlamaya başlamıştır. Bu örnekler en azından tanrılaşma fenomeninin toplum içinde zamanla popülerlik kazandığının göstergesidir (Fredricksmeyer, 1981, s. 154).

I. Dionysios'un (MÖ 405-367) ve II. Dionysios'un (MÖ 367-344) tanrı Dionysos ve Apollon'un atribüleri ile betimlendiklerinden bahsetmektedir. Söz konusu figürlerin, sonunda yönetici kültlerinin yaygın olarak kabulüne yol açan 'tanrılaştırma' kavramı ile bir tecrübe eğilimi başlattığını düşünmek mümkündür.

Bu döneme ait diğer tanrılaştırma örnekleri ise Makedonia bölgesinden, daha hayattayken kendi onuruna Pydna'da bir kült kurulan III. Amyntas ve yine hayattayken bir kült sahibi olan II. Philippos'tur (Walbank, 1984, s. 90; Chaniotis, 2007, s. 434; Walbank, 1987, s. 373). II. Philippos, tanrısal onurlandırmaya krallığının erken dönemlerinde, MÖ 359'da Amphipolis'te layık görülmüştür ve olasılıkla MÖ 343'te Eresos'ta tanrısal onurlandırma elde etmiştir. MÖ 338'de Khaironea'da kazandığı zaferden sonra Atinalılar tarafından Kynosarges'te onurlandırılmış olması da muhtemeldir. Aynı dönemde, Olympia'da 'Philippeion' tapınağını yaptırmış ve içine Leokhares tarafından, tıpkı tanrılara ait kült heykelleri gibi fildişi ve altından yapılan kendine, Amyntas'a, İskender'e, Eurydike'ye ve Olympias'a ait heykeller²⁶ diktirmiştir. Böylelikle Philippos'un bir hanedan kültü oluşturmaya çalıştığı söylenebilir (Fredricksmeier, 1981, s. 146-147). Philippos onuruna Philippi'de, olasılıkla daha hayattayken kurulan bir kültün varlığına ilişkin açık bir kanıt mevcuttur. Philippi'den ele geçen ve kutsal bir alanın satışıyla ilgili olan yazıtta alanın sahipleri olarak yalnızca Ares ve Poseidon değil fakat aynı zamanda Philippos da bulunmaktadır (SEG 38.658; yak. MÖ 350-300). Philippi, II. Philippos tarafından kurulması dolayısıyla özel bir konuma sahiptir ve II. Philippos burada, Hellenistik krallar tarafından da devam ettirilecek bir geleneğin sonucu olarak *ktistes* ve *eponymos* olarak tapınım görmektedir (Chaniotis, 2007, s. 434). Tüm bu veriler göz önüne alındığında, kralın tanrısal onurlandırma geleneğini başlatmayı umut ettiği söylenebilir²⁷.

Büyük İskender'in ezici bir kuvvetle doğuyu fethetmesi, tanrı-kral düşüncesinin ve dolayısıyla yönetici kültünün gelişmesinde kritik bir role sahiptir. İskender Pers İmparatorluğu topraklarında kralın mutlak güce sahip olduğu düşüncesiyle karşılaşmış ve bu halihazırda tanrısal kral olgusuna hazırlıklı olan genç kral için bazı kapıların kolayca aralanmasına neden olmuştur²⁸. Araştırmacılara göre İskender'in tanrılaştırılmasında üç önemli aşama bulunmaktadır (Farrington, 2017, s. 16-21; Teraman, 2016, s. 142):

Hellenistik Dönem ve Büyük İskender

Bunlardan ilki, İskender'in MÖ 331'de Siwah vahasındaki Ammon kahinine yaptığı ziyaretir²⁹. Bu yolculukla bir yandan Perseus ve Herakles'e benzemeye çalışan ve Arrianos'un belirttiği gibi (*an.* 3.3.2), Zeus'un oğlu olduğu inancını doğrulamak isteyen İskender'in asıl amacı Darius'la yapacağı savaş hakkında bilgi almak olmalıdır. Siwah'daki rahip İskender'i Ammon'un oğlu olarak kabul etmiştir ve İskender'in Darius'a karşı kazandığı zafer, Yunan dünyasında büyük bir değişim ile birlikte kralın tanrının oğlu olarak kabul edildiği

²⁶ Philippos MÖ 336'da kızının düğünü dolayısıyla Aigai'de (Vergina) düzenlenen ritüeller sırasında kendi heykelini diğer 12 tanrı heykeli arasına yerleştirmiştir (Taylor, 1975, s. 12-13; Huzar, 1995, s. 3099).

²⁷ Kralın ölümünden hemen önce Aegae'de düzenlenen törenler vesilesiyle, ki törenlerin dini ya da saygı göstergesi olup olmadığı kesin değildir, kendini en azından Makedonialı bir kral olarak bir üst seviyeye çıkaracak Olymposlu tanrılar ile ilişkilendirmeye çalıştığı düşünülebilir. Bunun yanında kral, kentlerine yaptığı yardımlar dolayısıyla Eresos ve Ephesos'ta da heykel ve sunaklarla onurlandırılmıştır. Ancak Walbank'ın (1984, s. 90) deyimiyle, Yunanistan'dan ziyade Makedonia yoğunluklu söz konusu kanıtlar ölümlülerin tanrılaştırılması modasının İskender'den önceki bir dönemde başladığı anlamına gelmemektedir (Ferguson, 2017, s. 70-71).

²⁸ İskender'in kişiliği ve özellikle dini fikirleri üzerinde annesi Olympias'ın belirleyici etkilerini gözlemlemek mümkündür. Genç kralın soyunun da anne tarafından Akhilleus, baba tarafından ise Herakles'e dayandığı kabul edilmektedir. İskender'in annesi Olympias da, genç kralın Philippos'un değil kendine yılan kılığında gelen tanrı Dionysos'un oğlu olduğunu iddia eden hikayenin destekleyicisi olmuştur. Genç kralın hocası Aristoteles de iyi bir yöneticinin 'insanlar arasında bir tanrı' olacağından bahsetmiştir (Taylor, 1975, s. 13-14; Huzar, 1995, s. 3099; Chaniotis, 2007, s. 434-435).

²⁹ Büyük İskender'in Siwah yolculuğu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Howe, 2016.

efsanenin yaratılmasına neden olmuştur. Mısır'da her kral tanrı Ammon'un oğlu olarak kabul edilmektedir, yani İskender'i bu tanrının oğlu olarak kabul eden rahip yeni bir şey yapmamış, yalnızca Mısır'ın kralı olan yöneticiyi eski geleneklere göre karşılamıştır. Ancak Ammon Zeus'la özdeşleştirildiğinden, Mısır dini İskender'in Zeus'un oğlu olarak kabul edilmesine yol açmıştır (Fishwick, 1987, s. 8-9; Fredricksmeier, 1979, s. 1; Robinson Jr., 1943, s. 287-289; Langer, 1981, s. 783, Evans, 2008, s. 132).

İskender'in tanrılaştırılması yolunda ikinci aşama ise MÖ 327 yılındaki, etek öpme, secde etme ya da sosyal olarak daha üstte yer alan birinin önünde saygıyla eğilme olarak tanımlanabilecek *proskynesis* olayının gerçekleşmesidir³⁰. Persler geleneksel olarak, krallarına tanrı olarak tapmamışlar o yüzden de bu ritüeli bir tapınma olarak değil, sosyal terbiye icabı Büyük Kral'a saygılarını ve hürmetlerini göstermek için kullanmışlardır. Ancak Yunanlar ve Makedonlular bu türdeki bir davranışı yalnızca tanrılara tapınırken mazur görülebilecek bir uygulama olarak kabul ettiğinden, İskender'in, kendisine tanrısız onurlandırma verilmesiyle bir tanrı olarak kendi kültürünün yaratılmasına öncülük edebilecek bu girişimi, Kallisthenes başta olmak üzere bazı Makedonluların karşı çıkışları sayesinde başarıya ulaşamamıştır (Badian, 1996, s. 19-23; Balsdon, 1950, s. 375; Bosworth, 1988, s. 284-285).

İskender'in tanrılaştırılmasındaki son aşama ise, MÖ 324 yılında Yunan kentlerinden kendisinin tanrılaştırılmasını talep etmesi olmuştur. Gelen tepkilere³¹ rağmen genç kralın, Atina ekklesiasında tanrılaştırılması teklif edilmiştir. MÖ 323 yılında, İskender'in Babil'den son dönüşünde Yunanistan'dan taçlar taşıyan elçiler gelmiş ve kralı, sanki kendileri *theoroi* gibiymiş ve bir tanrıya tapınırlarmış gibi altın taçlarla taçlandırmışlardır (Arr. *Anab.* 7.23.2). İskender'in ölümünden sonra onuruna kurulan kültler *ήρωος κτιστής* olarak kabul edildiği Aleksandreia kentinde, Erythrai ve Ionia Birliği kentlerinde³² yaşamaya devam etmiştir (Farrington, 2017, s. 30-32; Badian, 1996, s. 19-24).

Hellenistik Krallıklar

Hellenistik Dönem yönetici tapınımı iki ana kategoriye ayrılabilir: tek tek kentler tarafından, kendi aldıkları kararla yaratılan, belirli yöneticilere ait kültler ve Hellenistik dünyanın büyük krallıklarında, resmen kralın isteğiyle kurulan devlet kültleri. Yunan kent-devletleri tarafından tahsis edilen tapınımlar, yöneticiye planlanmış faydalar gözeterek sunulan gönüllü kurumlardır. Bu örneklerde yönetici, kentten resmi tanrılar arasına katılmakta ve onlarla eşit derecede onurlandırılmaktadır. Esasen bu onurlandırma, saygıdan çok yöneticinin sağlayacağı faydalar gözetilerek yapılmakta ve yöneticiye yüklenen *ktistes*, *euergetes* ve *soter* özellikleri ön plana çıkarılmaktadır. Eğer söz konusu yönetici bir kente yarar sağlarken belirli tanrısız özellikler sergilemişse, bir kişinin hak edeceği en büyük onurlandırma olan '*isotheoi timai*'³³ (tanrılara denk) sayılmakta ve kendine ait bir kült kurularak onurlandırılmaktadır. Ancak yine de bu kültürün teolojik ya da resmi bir anlamı

³⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Taylor, 1927.

³¹ Kralın bu talebine gelen tepkiler ise şu şekilde alaycı ifadelerle karşılanmıştır: Damis'in söylemiyle "Eğer İskender tanrı olmak istiyorsa, bırakın tanrı olsun"; Hypereides'in söylemiyle "Eğer istiyorsa bırakalım Zeus'un ve Poseidon'un oğlu olsun" (5. 1); ünlü filozof Diogenes "Atinalılar İskender'in Dionysos olduğuna inandıkları zaman benim de Serapis olduğuma inansınlar" (Plut. Alex. 14); dönemin coğrafyacılarından Pytheas "Sizin tanrı olarak kabul ettiğiniz adamdan ben daha yaşlıyım" (Plut. mor. 804b) (Walbank, 1987, s. 365).

³² İskender'i tanrı olarak onurlandıran bu kentlerden biri de Ephesos'tur. Plinius'un aktardığına göre (35.92), Apelles'in ünlü şimşek demeti tutan İskender portresi buradaki Artemision'a yerleştirilmiştir. Bu portrenin tam olarak buraya ne zaman yerleştirildiği bilinmese de İskender'in hayatının sonlarına doğru olması daha büyük olasılıktır.

³³ Bu ifade tarzıyla krala şükran borçlu olan halk, onu tanrılarla aynı seviyede tutmaktan ziyade çok zeki bir biçimde onun tanrı olmadığını ancak yine de tanrılarla aynı onurlandırmayı hak ettiğini belirtmektedir (Chaniotis, 2007, s. 433).

bulunmamaktadır (Teraman, 2016, s. 143). Saygının bir göstergesi olarak kültü kuran kent, onurlandırılan yöneticinin sağladığı faydaların devam edeceğini ummakta ya da ondan sonra gelecek yöneticinin sağlayacağı yararları güvence altına almaya çalışmaktadır (Fishwick, 1987, s. 11).

İkinci kategori ise Hellenistik hanedanların karakteristiği olan hanedan tapımıdır. Yönetici kültü hiçbir zaman, tanrısal onurlandırmanın sosyal ve politik alanda söz konusu olamayacağı Makedonia’da karşımıza çıkmamaktadır. Buna rağmen, MÖ 3. yy. ile birlikte Ptolemaios ve Seleukosların egemenlik alanlarında merkezi kültler organize edilmeye başlanmıştır. Bu kültler, tebaanın kendi inisiyatifiyle değil, bir görev olarak yöneticinin dayatması ile kurulmuştur. Kendi kültürünün yaratılmasını talep eden yöneticinin amaçları çok çeşitli olabileceği gibi, temel amaç sahip olunan gücü kutsamak ve bu şekilde sağlamlaştırdığı iktidarın saygınlığını ve haklılığını arttırmak olmalıdır. Bu dönemde tanrısallık, kralın kişisel özelliklerinden sıyrılıp mutlak kraliyetin karakteristiklerinden biri olmuştur (Fishwick, 1987, s. 13; Nilsson, 1974, s. 180).

Hellenistik hanedan kültürünün en karmaşık şekli Mısır’da takip edilebilmektedir. Bu kültürün ilk aşaması olasılıkla MÖ 305-290 yılları arasında, I. Ptolemaios Soter tarafından Büyük İskender için oluşturulmuştur. İskender’in *ktistes* olarak onurlandırıldığı ve MS 2. yy’a dek varlığını sürdüren bu kültürün amacı olasılıkla Ptolemaios’un İskender ile kendi arasındaki imgesel ilişkiyi ortaya koymak ve İskender’in kurduğu kentin, krallığın yeni merkezi olarak önemini arttırmaktır³⁴. I. Ptolemaios MÖ 283’teki ölümünden sonra halefi II. Ptolemaios tarafından tanrı olarak ilan edilmiş, kralın ‘Soter’ (Kurtarıcı) olarak selamlandığı bu kült MÖ 279’da öldüğünde eşi Berenike de dahil edilmiş ve karı-koca ‘*Theoi Soteres*’ (Kurtarıcı Tanrılar) olarak selamlanmıştır (Walbank, 1984, s. 97; Walbank, 1987, s. 370; Evans, 2008, s. 133; Chaniotis, 2007, s. 437)³⁵. Daha sonra MÖ 272’de, olasılıkla İskender kültürüyle ilişkilendirilen II. Ptolemaios ve II. Arsinoe’ye ait *Theoi Adelphoi* kültü kurulmuştur (Dunand, 2007, s. 261; Evans, 2008, s. 134; Walbank, 1984, s. 97). Arsinoe’nin ölümünden önce gerçekleşen bu olay henüz yaşayan yöneticiye ait bir kült oluşturulmasının ilk örneğidir³⁶. Bunun ardından, yöneticiler ve eşleri kral kültüne eklenmişlerdir. Tapınak paylaşımının bilinen ilk kesin örneği olan II. Arsinoe ve *Theoi Adelphoi* ile ardıllarına ait kültler çeşitli tapınaklara, örneğin Thebai’deki Amenrasonther (MÖ 182 ve sonrası), Philae’deki Isis (olasılıkla MÖ 126-117 arasında), Elephantine’deki Khnubo Nebieb (MÖ 116/5) tapınaklarına eklenmişlerdir. Ayrıca, ülkedeki tüm tapınakların rahipleri aynı zamanda ‘Bağışçı Tanrılar’ olarak onurlandırılan Ptolemaios ve Berenike kültürünün rahipleri olarak adlandırılmışlardır³⁷. Ancak tüm bu kült organizasyonlarının yerli Mısır halkı için büyük bir yenilik olmadığı unutulmamalıdır. Çünkü onların firavunları her zaman tanrı olarak kabul edilmiştir, şimdi ise onların yerine

³⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Dundas, 1994.

³⁵ I. Ptolemaios henüz hayattayken bazı Yunan devletleri tarafından ‘Kurtarıcı’ olarak tapınım görmüştür, örneğin Halikarnassos’ta ele geçen bir yazıtta onun ölümünden sonra *soter ve tanrı* olarak Serapis ve Isis ile özdeşleştirildiği, diğer bir yazıtta ise Apollon ve kral için stoa inşa edildiği belirtilmiştir. I. Ptolemaios Atina’daki bir klana ismini veren kahraman olmuştur. Burada getirilen yenilik ise, I. Ptolemaios’a ait bu tapınımın, Mısır’da kralın kararıyla resmîyet kazanmasıdır (Bevan, 1968, s. 127; Bevan, 1901, s. 627). Ptolemaios Krallığı’nda tanrısal statü elde eden ilk kraliçe olan Berenike ise daha çok *euergesism* ve evlilik bağı ile ilişkilendirilen tanrıça Aphrodite ile özdeşleştirilmiştir (Caneva, 2012, s. 94). Külte dahil edilen *Ptolemaieia* festivali tıpkı Olimpik oyunlar gibi, deniz aşırı Yunan devletlerinden gelen yarışmacıların katılımıyla dört yılda bir düzenlenmektedir. Festivalin ilk düzenlendiği tarih ise Ptolemaios’un dördüncü ölüm yıldönümü olan MÖ 278’in Haziran/ Temmuz ayları olmalıdır (Bevan, 1968, s. 127).

³⁶ Bu tapınım Arsinoe’nin ölümünden önce kurulmuş olmalıdır çünkü tapınımın bahsedilen en erken papirüs, kraliçenin öldüğü MÖ 270 yılından bir yıl önceye aittir. Bu kült daha sonra Aleksandria’daki İskender kültü ile birleştirilmiş ve İskender kültürünün rahibine *Theoi Adelphoi* unvanı da eklenmiştir (Bevan, 1968, s. 129; Caneva, 2012, s. 79-83).

³⁷ Çok sayıda heykel de Mısır tapınaklarına yerleştirilmiştir, örneğin Bubastis tapınağına Ptolemaios Philadelphos’un, Heliopolis’te bir tapınağına Philadelphos-Arsinoe ve adı bilinmeyen başka bir kraliçenin, Philae’deki Isis tapınağı ve Karnak’taki Khons tapınağına II. Arsinoe’nin heykelleri eklenmiştir. Aynı zamanda, Isis ve Mneuis gibi ölümsüzleştirilen kızları Berenike’in altından yapılmış ve mücevherlerle süslenmiş imgeleri de (*agalma*) her tapınakta, kutsalın en kutsalı arasında sergilenmektedir (Nock, 1930, s. 6-7; Chaniotis, 2007, s. 436).

Ptolemaios kralları geçmiştir. Hatta II. Ptolemaios, Mısır unvanı olan 'Meryamun Setepenre' (tanrı Ammon'un sevilisi ve tanrı Re'nin seçimi) unvanını almıştır (Evans, 2008, s. 134).

III. Ptolemaios döneminden itibaren yaşayan yöneticiler de ölü atalarına ait ve bundan sonra 'hanedan kültü' olarak adlandırılacak kültün içine dahil edilmeye başlanmışlardır. Bunun hemen ardından V. Ptolemaios döneminde (MÖ 204-180), I. Ptolemaios-Berenike çifti bu oluşuma dahil edilmiştir ve kült, yeni 'kral-tanrı'ların eklenmesiyle büyümeye devam etmiştir. Kraliçeler de bu durumdan faydalanmışlardır. II. Berenike ve III. Arsinoe onuruna yeni rahiplikler oluşturulmuştur, ayrıca MÖ 116 yılında III. Kleopatra onuruna *Kleopatra Philometor Soteria Dikaiosyne Nikephoros* kültü kurulmuştur. III. Kleopatra ayrıca, kendi onuruna Demeter kültüyle bağlantılı *hieros polos* kültünü kurmuş ancak bu kült, kraliçenin MÖ 102'deki ölümüyle sona ermiştir (Dunand, 2007, s. 261).

Ptolemaiosların tek bir halk topluluğundan oluşan, organize edilmesi kolay coğrafyasının aksine Seleukos Krallığı, kralın çevresinde birleşen çeşitli satraplıklardan oluşan heterojen bir toplumdur ve bu yüzden hanedan kültü Mısır'dakinden oldukça farklı bir gelişim göstermiştir. Seleukos egemenliğindeki topraklarda bulunan Yunan kent devletleri dolayısıyla yönetici kültü çoktan beridir tanınmakta ve kabul edilmektedir. Yani Seleukos Krallığı'nın kendine ait ve tüm krallık için geçerli olan resmi bir kültü olmasına rağmen her kentin de kendi rahiplerine sahip başka küçük kültürleri bulunmaktadır (Fishwick, 1987, s. 16; Teraman, 2016, s. 144).

Suriye'deki kültün kurucusu olasılıkla, II. Ptolemaios Philadelphos'un çağdaşı I. Antiokhos'tur. Kral MÖ 280 yılında, babası Seleukos öldükten sonra onun adına bir kült kurmuş ve Pieria Seleukeiası'nda bu kültü ait bir kutsal alan inşa ettirmiştir (Walbank, 1984, s. 86; Evans, 2008, s. 134). Yani Seleukoslar için de kültün kuruluşu Mısır gibi, hanedanın ikinci nesline tarihlenmektedir. Bu kültün Ilion'da³⁸ bir sunağı vardır ve kral onuruna Apollon'unakilere³⁹ benzer, *Seleukeia* adını taşıyan oyunlar düzenlenmektedir. Ionia Birliği de Antiokhos ve eşi Stratonike'yi temenos, sunak, heykel, adak ve oyunlarla onurlandırmıştır⁴⁰. Anadolu içlerine yürüyen Galatlar'a karşı tek karşı durabilen kral olduğu düşüncesinden hareketle *Soter* unvanını alan Antiokhos öldükten sonra I. Seleukos ile birlikte, Lemnos'taki Atinalı kolonistler tarafından tapınım görmüştür ve Seleukos ismi Zeus ile özdeşleştirilmiştir⁴¹. Onuruna devlet kültü kurulduğuna dair kanıt olan ilk Seleukos kralı ise III. Antiokhos'tur. III. Antiokhos bu kültü içine, kendini ve atalarını ve daha sonra MÖ 193/2'de karısı Laodike'yi dahil etmiştir. Ölen yöneticilere kült unvanları verilse de bu durum yaşayan yöneticiler için geçerli değildir; IV. Antiokhos döneminde yaşayan yöneticiler de bu kültü dahil edilmiş, ancak kültü sahibi olamamışlardır (Walbank, 1984, s. 98; Erickson, 2018, s. 102-103).

Ptolemaioslar ve Seleukoslar'ın aksine Attaloslar'ın hiçbiri ölmeden önce *theos* olarak onurlandırılmamıştır. Pergamon Krallığı'nda yönetici kültünün gelişmesinde rol oynayan en önemli etmen, I. Attalos'un Galatlar'a

³⁸ Ilion olasılıkla, kenti Lysimakhos'tan kurtardığı için I. Seleukos'u daha hayattayken onurlandırmıştır; I. Seleukos ayrıca Erythrai, Kolophon ve Menderes Magnesiası'nda da tapınım görmüştür (Walbank, 1984, s. 92).

³⁹ Seleukoslar, hanedanın geleceğini önceden haber verdiği için Didyma Apollonu'nu kendi özel koruyucuları olarak kabul etmişlerdir. Apollon aynı zamanda hanedanın atası olarak da kabul edilmiştir (Walbank, 1984, s. 85; Wright, 2005, s. 69; Hansen, 1947, s. 412; Chaniotis, 2007, s. 434).

⁴⁰ Smyrna'da, ölümünden sonraya mı yoksa önceye mi ait olduğu bilinmeyen, Stratonikis Aphrodite olarak adlandırılan özel bir Stratonike tapınımı oluşturulmuş ve bu kült Roma Dönemi'ne dek varlığını sürdürmüştür. Kraliçeye ait bu kültü şaşırtıcı bir biçimde kocası Antiokhos değil, oğlu Antiokhos Theos dahil edilmiştir (Bevan, 1901, s. 627-628).

⁴¹ Sikkelerden anlaşıldığı kadarıyla Zeus'un yanında, hanedanlık soyuyla özel bir bağı olduğuna inanılan Apollon, Athena ve Artemis kraliyet üyelerinin en çok özdeşleştirildiği tanrılardır (Lorber ve Iossif, 2009, s. 21). Ayrıntılı bilgi için bkz. Wright, 2005.

karşı kazandığı büyük zafer olmuştur. Bu zaferden sonra Pergamon ve Herakleia Latmos halkları Attalos'u *soter* olarak onurlandırmış ve adına sunaklar dikmiştir⁴². Kahinlerin öngörülerine bağlı olarak -tıpkı İskender'in Atina'da Dionysos ya da Zeus ve Ammon'un oğlu olarak onurlandırıldığı, Ptolemaios'un Herakles ya da Dionysos soyundan, Seleukos'un ise Apollon'un soyundan geldiğinin kabul edildiği gibi-Attaloslar da diğer Hellenistik Dönem kült geleneklerini sürdürmüşlerdir. Babası gibi II. Eumenes de olasılıkla erken dönemlerinde, *soter* unvanına layık görülmüş ve kralın MÖ 168-166 yılları arasındaki Galat savaşlarında, Küçük Asya'daki Yunan kentlerini savunması kendisine daha fazla onurlandırma bahşedilmesinin yolunu açmıştır⁴³. III. Attalos ise öncellerinden farklı olarak, kendini tanrının cisimleşmiş hali olarak görmeyi tercih etmiştir. Elaia'da kralın zaferden dönüşü içi kendine yüklenen onurlandırmadan bahseden bir yazıtta, 'kral tanrıyla aynı tapınakta yaşayacağı' için Asklepios Soter'in tapınağına adanan zırhlı bir heykelden bahsedilmektedir (Hansen, 1947, s. 423; Chaniotis, 2007, s. 437)⁴⁴.

Daha geç dönemde kurulan krallıklardan yalnızca birkaçında hanedan kültürüne ilişkin kesin kanıt bulunmaktadır. Bunlardan, güçlü bir İran etkisi görülen Kommagene Krallığı'nda, Nemrud Dağı'ndaki devasa anıta ait yazıtta Büyük Antiokhos ve ardıllarına adanmış külte dair veriler bulunmaktadır. Kommagene kralı I. Antiokhos, Nemrud Dağı'nda diktirdiği heykelleri şöyle anlatmıştır:

"...Çünkü benim çabalarım sonucunda orada sadece kahraman atalarımın şu gördüğüm resim dizeleri bulunsun istemedim; daha çok da bu kutsal tepe üzerinde tanrıları temsil için kutsanarak dikilen ilahi bir figür, artık ıssız kalmayacak bu mekânı tanrılar karşısında ifa ettiğim dindarlığın bir kanıtı olarak görsün istedim. İşte gördüğün gibi, tanrılara gerçekten layık oldukları bu heykelleri diktirdim. Zeus Oromasdes'in, Apollon Mithras Helios Hermes'in, Artagnes Herakles Ares'in ve her şeyi besleyen vatanım Kommagene'nin heykelleri. Aynı taştan ve aynı tahtlar üzerinde duaları işiten tanrıların yanına kendi heykelimi de koydurttum. Böylece ulu tanrıların ezeli saygınlığını kendi genç bahtıma çağdaş kıldım. Ve böylece onların kraliyete ilişkin olarak giriştiğim işlerde sık sık ve somut olarak, âlicenap bir yardım olarak bana tevcih ettikleri sonsuz ihtimam ve himayelerinin hakkaniyetli bir taklitçisi oldum..." (Şahin, 1998, s. 36-44).

Düşünsel arka planında doğulu etkiler taşıyan, özellikle Arkaik Dönem'den itibaren 'bir ölümünün tanrılaştırılabileceği' fikrinin kahramanlaştırma, onurlandırma, tanrılarla eşit güce sahip olabilme gibi çeşitli aşama ve vesilelerle önünün açıldığı yönetici kültü gelişimini ancak etkili politik güçlerin uluslar üstü imparatorluk devletlerine dönüştüğünde tamamlayabilmiştir. Kültün Hellenistik Dönem'deki egemenliği de bu devletlere sadakatin gösterilmesi için en uygun yol olmasından kaynaklanmaktadır.

⁴² I. Attalos kültüne ait kanıtlar Hellas ve Ege adalarında olduğu gibi, Küçük Asya topraklarında da ele geçmiştir. Pergamon, Ilion, Menderes Magnesiası ve Laodikeia'da da klanlar isimlerini ilk kral dolayısıyla Attalis olarak almışlardır. Sikyonlular da MÖ 198'de ilk kral onuruna heykeller dikip adaklar adanmışlardır. Aynı zamanda Kolophon-Notion'da ilk kral ve ailesi daha hayattayken tanrısal olarak onurlandırılmıştır. Burada Klaros Apollonu Kutsal Alanı'nda kralın, eşinin ve oğullarının heykelleri dikilmiştir ve en genç oğlu Athenaios'un doğum günü onuruna kurbanlar sunulmuş ve yarışmalar düzenlenmiştir (Hansen, 1947, s. 412).

⁴³ MÖ 167-66 kışında İonia Birliği kentleri, Eumenes'i altın bir taçla, yaldızlı bir heykelle ve birliğin tüm kentleri ile Panionia festivalinde kutlanan oyunlarla onurlandırmıştır. Eumenes'in isteği ile heykel, kendine ait bir kutsal alanın da inşa edildiği (ancak hala keşfedilememiş) bir konumda Miletos kentine dikilmiştir. Bunun yanında Miletoslular, her Lenaion'un (Ocak ayı) altıncı gününde kral Eumenes'in doğum gününü dini törenler ve adaklarla kutlamıştır. Eumenes'in buna benzer zaferlerinin anısına Sardes ve Tralleis'te de oyunlar düzenlenmiştir. Tralleis'te yalnızca müzik yarışmalarından oluşan oyunlar olasılıkla Eumeneia olarak adlandırılmakta ve Eumenes Soter onuruna düzenlenmektedir (Hansen, 1947, s. 415).

⁴⁴ III. Attalos'un bunun dışında Pergamon'da Asklepios ile, Attalos II döneminde kraliyet üyelerinin Pergamon Heraionu'nda Hera ile *synnaos theos*, ayrıca I. Attalos'un Aegina'da bir kahraman ile bu kez *synnaos* olarak kült paylaştığı bilinmektedir (von den Hoff, 2018, s. 264).

Kaynakça

- Antonaccio, C. M. (1995). *An Archaeology of Ancestors: Tomb Cult and Hero Cult in Early Greece*, Maryland: Rowman&Littlefield Publishers.
- Arrianos. *Anabasis*, Erişim adresi: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Arr.+An.+3.3.2&fromdoc=>
- Assman, J. (1990). *Ma'at: Gerechtigkeit und Unsterblichkeit im Ägypten*, München: C. H. Beck.
- Badian, E. (1981). The deification of Alexander the Great, H. J. Dell (Ed.), *Ancient Macedonian Studies in Honor of Charles F. Edson (Hidryma Meletôn Chersonêsou tou Haimou, Vol. 158)* içinde, (s. 27-71), Thessaloniki: Institute for Balkan Studies.
- Badian, E. (1996). Alexander the Great between two thrones and heaven: variations on an old theme, A. Small (Ed.), *Subject and Ruler: The Cult of the Ruling Power in Classical Antiquity (JRA Supplementary Series No. 17)* içinde, (s. 11-26), Michigan: Ann Arbor.
- Balsdon, J. P. V. D. (1950). The divinity of Alexander, *Historia*, 1(3), 363-388. Erişim adresi: <http://www.jstor.org/stable/4434310>
- Barjamovic, G. (2012). Propaganda and practice in Assyrian and Persian imperial culture, P. Fibinger Bang, D. Kolodziejczyk (Ed.), *Universal Empire. A Comparative Approach to Imperial Culture and Representation in Eurasian History* içinde, (s. 43-59), New York: Cambridge University Press.
- Beare, R. (1980). Ptolemy's daimon and ruler cult, *Klio*, 62, 328-330. <https://doi.org/10.1524/klio.1980.62.62.327>
- Beck-Schachter, A. J. (2016). The Lysandreia, T. Figueira (Ed.), *Myth, Text, and History at Sparta (Gorgias Studies in Classical and Late Antiquity 18)* içinde, (s. 105-167), New Jersey: Gorgias Press.
- Bevan, E. R. (1901). The deification of kings in the Greek cities, *The English Historical Review*, 64, 625-639. <https://doi.org/10.1093/ehr/XVI.LXIV.625>
- Bevan, E. R. (1968). *The House of Ptolemy. A History of Egypt under the Ptolemaic Dynasty*, Chicago: Argonaut Inc. Publishers.
- Bodine, W. R. (1994). Sumerians, A. J. Hoerth, v.d. (Ed.), *Peoples of the Old Testament World* içinde, (s. 19-42), Michigan: Baker Academic Publishing.
- Bonatz, D. (2007). The divine image of the king: religious representation of political power in the Hittite Empire, M. Heinz, M. H. Feldman (Ed.), *Representations of political power. Case histories from times of change and dissolving order in the Ancient Near East* içinde, (s. 111-136), Indiana: Eisenbrauns.
- Bosworth, A. B. (1988). *Conquest and Empire. The Reign of Alexander the Great*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Brisch, N. (2006). The priestess and the king: the divine kingship of Sū-sîn of Ur, *JAOS*, 126(2), 161-176. Erişim adresi: https://www.academia.edu/2761582/The_Priestess_and_the_King_the_divine_kingship_of_Shu_Sin_of_Ur

- Brisch, N. (2013). Of gods and kings: divine kingship in Ancient Mesopotamia, *Religion Compass*, 7(2), 37-46. <https://doi.org/10.1111/rec3.12031>
- Brown Ferrario, S. (2014). Historical agency and the 'great man' in classical Greece, *Mnemosyne*, 69(4), 700-703. <https://doi.org/10.1163/1568525X-12342177>
- Burkert, W. (1977). *Griechische Religion der archaischen und klassischen Epoche*, Stuttgart: Verlag W. Kohlhammer.
- Caneva, S. (2012). Queens and ruler cults in early hellenism: festivals, administration, and ideology, *Kernos*, 25, 75-101. <https://doi.org/10.4000/kernos.2104>
- Chaniotis, A. (2007). The divinity of hellenistic rulers, A. Erskine (Ed.), *A Companion to the Hellenistic World* içinde, (s. 431-445), Oxford: Blackwell Publishing.
- Charpin, D. (2010). *Writing, Law, and Kingship in Old Babylonian Mesopotamia*, Chicago&London: University of Chicago Press.
- Choksy, J. (1988). Sacral kingship in Sasanian Iran, *BAI*, 2, 35-52. Erişim adresi: <http://www.jstor.org/stable/24048209>
- Cooper, J. (1986). *Sumerian and Akkadian Royal Inscriptions I: Presargonic Inscriptions*, New Haven: American Oriental Society.
- Dalley, S. (2010). Old Babylonian prophecies at Uruk and Kish, S. C. Melville, A. L. Slotsky (Ed.), *Opening the Tablet Box. Near Eastern Studies in Honor of Benjamin R. Foster* içinde (s. 85-97), Leiden-Boston: Brill.
- Diodorus Siculus. *Bibliotheca historica*, Erişim adresi: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Diod.+11.38.5&fromdoc=>
- Dunand, F. (2007). The religious system at Alexandria, D. Ogden (Ed.), *A Companion to Greek Religion* içinde, (s. 253-263), Oxford: Blackwell Publishing Ltd.
- Dundas, G. S. (1994). *Pharaoh, Basileus and Emperor: The Roman Imperial Cult in Egypt* (Doktora Tezi, Los Angeles, University of California). Erişim Adresi: https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&resrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwixrIWS7rP2AhVaS_EDHct8Cu8QFnoECAIQAQ&url=https%3A%2F%2Fwww.academia.edu%2F9320646%2FPharaoh_Basileus_and_Emperor_The_Roman_Imperial_Cult_in_Egypt&usq=AOvVaw3TVcKh0doNX-5rErS58Zyq
- Dundas, G. S. (2002). Augustus and the kingship of Egypt, *Historia*, 51(4), 433-448. Erişim adresi: <http://www.jstor.org/stable/4436668>
- Eddy, S. K. (1961). *The King is Dead. Studies in the Near Eastern Resistance to Hellenism 334-31 B.C.*, Lincoln: University of Nebraska Press.
- Ekroth, G. (2010). Heroes and hero-cults, D. Ogden (Ed.), *A Companion to Greek Religion* içinde, (s. 110-114), Oxford: Blackwell Publishing Ltd.
- Ekroth, G. (2015). Heroes- living or dead?, E. Eidinow, J. Kindt (Ed.), *The Oxford Handbook of Ancient Greek Religion* içinde, (s. 383-396), Oxford: Blackwell Publishing Ltd.

- Engnell, I. (1967). *Studies in Divine Kingship in the Ancient Near East*, Oxford: Basil Blackwell Pub.
- Erickson, K. (2018). Another century of gods? A re-evaluation of Seleucid ruler cult, *Classical Quarterly*, 68(1), 97-111. <https://doi.org/10.1017/S0009838818000071>
- Evans, J. A. (2008). *Daily Life in the Hellenistic Age*, Westport: Greenwood Press.
- Fairman, H. W. (1958). The kingship rituals of Egypt, S. H. Hooke (Ed.), *Myth, Ritual, and Kingship. Essays on the Theory and Practice of Kingship in the Ancient Near East and in Israel* içinde, (s. 74-104), Oxford: Clarendon Press.
- Farber, W. (1983). Die Vergöttlichung Naram-Sins, *Or*, 52, 67-72. Erişim adresi: <http://www.jstor.org/stable/43077493>
- Farnell, L. R. (1921). *Greek Hero-Cults and Ideas of Immortality*, Oxford: Clarendon Press.
- Farrington, J. (2016). *Then Let Him Be a God: The Origin of the Hellenistic Ruler Cult* (Yüksek Lisans Tezi, McGill University, Montreal). Erişim Adresi: https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwjb68r6rbL2AhXFSvEDHSlAJMQFnOECACQAQ&url=https%3A%2F%2Fescholarship.mcgill.ca%2Fdownloads%2F8g84mp987&usq=AOvVaw1UhgyGu8_PARpvt4GhKcTR
- Fears, J. R. (1977). *Princeps a diis electus: The Divine Election of the Emperor as a Political Concept at Rome* (*Papers and Monographs of the American Academy at Rome* 26), Rome: American Academy in Rome.
- Ferguson, R. J. (2017). Propaganda as 'knowledge' production: Alexander the Great, piety, portents and persuasion, *Culture Mandala*, 12(2), 49-94. Erişim adresi: <http://epublications.bond.edu.au/cm/vol12/iss2/5>
- Fishwick, D. (1987). *The Imperial Cult in the Latin West. Studies in the Ruler Cult of the Western Provinces of the Roman Empire Vol. 1, 1*, Leiden: E. J. Brill.
- Foster, B. R. (2016). *The Age of Agade. Inventing Empire in Ancient Mesopotamia*, London&New York: Routledge.
- Frandsen, P. J. (2008). Aspects of kingship in ancient Egypt, N. Brisch (Ed.), *Religion and Power. Divine Kingship in the Ancient World and Beyond* içinde, (s. 47-73), Chicago: University of Chicago Press.
- Franke, S. (1995). *Königsinschriften und Königsideologie: Die Könige von Akkade zwischen Tradition und Neuerung*, Münster: LIT Verlag.
- Frankfort, H. (1948). *Kingship and the Gods: A Study of Ancient Near Eastern Religion as the Integration of Society and Nature*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Frayne, D. (1993). *Sargonic and Gutian Periods (2334-2113 BC)*, Toronto: University of Toronto Press.
- Fredricksmeier, E. A. (1979). Three notes on Alexander's deification, *AmJAncHist*, 4, 1-9. <https://doi.org/10.31826/9781463237417-001>
- Fredricksmeier, E. A. (1981). On the background of the ruler cult, H. J. Dell (Ed.), *Ancient Macedonian Studies in Honor of Charles F. Edson (Hidryma Meletôn Chersonêsou tou Haimou, Vol. 158)* içinde, (s. 145-156), Thessaloniki: Institute for Balkan Studies.

- Gadd, C. J. (1948). *Ideas of Divine Rule in the Ancient East (The Schweich Lectures of the British Academy 1945)*, London: Oxford University Press.
- Gaius Plinius Secundus Maior. *Naturalis historia*, Erişim adresi: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0137%3Abook%3D35%3Achapter%3D35>
- Garrison, M. B. (2011). By the favor of Auramazda: kingship and the divine in the early Achaemenid period, P. P. Iossif, A. S. Chankowski v.d. (Ed.), *More than Men, Less than Gods. Studies on Royal Cult and Imperial Worship (Proceedings of the International Colloquium Organized by the Belgian School at Athens, November 1-2, 2007)* içinde, (s. 15-104), Leuven&Paris: Peeters.
- Gilan, A. (2011). Hittite religious ritulas and the ideology of kingship, *Religion Compass*, 5(7), 276-285. <https://doi.org/10.1111/j.1749-8171.2011.00284.x>
- Gurney, O. R. (1958). Hittite kingship, S. H. Hooke (Ed.), *Myth, Ritual, and Kingship. Essays on the Theory and Practice of Kingship in the Ancient Near East and in Israel* içinde, (s. 105-121), Oxford: Clarendon Press.
- Habicht, C. (1970). *Gottmenschentum und griechische Städte*, München: Beck.
- Hansen, E. V. (1947). *The Attalids of Pergamon*, Ithaca-New York: Cornell University Press.
- Haubold, J. (2015). 'Shepherds of the people': Greek and Mesopotamian perspectives, R. Rollinger, E. van Dongen (Ed.), *Mesopotamia in the Ancient World: Impact, Continuities, Parallels (Proceedings of the Seventh Symposium of the Melammu Project held in Obergurgl, Austria, November 4-8, 2013)* içinde, (s. 245-254), Münster: Ugarit-Verlag.
- Hesiodos. *Theogonia*, Erişim adresi: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Hes.+Th.+339&fromdoc=>
- Homeros. *Iliad*, Erişim adresi: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Hom.+Il.+24.258&fromdoc=>
- Hooke, S. H. (1958). *Myth, Ritual, and Kingship: Essays on the Theory and Practice of Kingship in the Ancient Near East and in Israel*, Oxford: Clarendon Press.
- Howe, T. (2016). The diadochi, invented tradition, and Alexander's expedition to Siwah, V. Alonso Troncoso, E. Anson (Ed.), *After Alexander: The Time of the Diadochi (323-281 BC)* içinde, (s. 57-70), Oxford&Oakville: Oxbow Books.
- Huzar, E. G. (1995). Emperor worship in Julio-Claudian Egypt, *ANRW*, 2.18.5, 3092-3143. <https://doi.org/10.1515/9783110875720-006>
- Hypereides. *Kata Demosthenes*, Erişim adresi: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Hyp.%205>
- Jastrow, M. (1898). *Religion of Assyria and Babylonia*, New York: Ginn&Company Publishers.
- Jones, P. (2005). Divine and non-divine kingship, D. C. Snell (Ed.), *A Companion to the Ancient Near East* içinde, (s. 330-342), London: Blackwell Publishing.
- Karlsson, M. (2016). *Relations of Power in Early Neo-Assyrian State Ideology*, Boston&Berlin: De Gruyter.

- Kraus, F. R. (1974). Das altbabylonische Königtum, P. Garelli (Ed.), *Le Palais et la Royauté: Archéologie et Civilisation* içinde, (s. 235-261), Paris: Geuthner.
- Kuhrt, A. (1987). Usurpation, conquest and ceremonial: from Babylon to Persia, D. Cannadine, S. Price (Ed.), *Rituals of Royalty. Power and Ceremonial in Traditional Societies* içinde, (s. 20-55), Cambridge: Cambridge University Press.
- Kuhrt, A. (2010). Achaemenid images of royalty and empire, G. B. Lanfranchi, R. Rollinger (Ed.), *Concepts of Kingship in Antiquity (History of the Ancient Near East Monographs XI)* içinde, (s. 87-106), Padova: SARGON Editrice e Libreria.
- Labat, R. (1939). *Le Caractère Religieux de la Royauté Assyro- Babylonienne*, Paris: Librairie d'Amérique et d'Orient.
- Langer, P. (1981). Alexander the Great at Siwah, *The Ancient World*, 4, 109-127. Erişim adresi: <https://zenon.dainst.org/Record/000463736#access>
- Liebeshuetz, J. H. (1979). *Continuity and Change in Roman Religion*, London: Oxford University Press.
- Liverani, M. (2014). *The Ancient Near East. History, Society and Economy*, London&New York: Routledge.
- Lorber, C. C. ve Iossif, P. (2009). The cult of helios in the Seleucid east, *Topoi*, 61(1), 19-42. <https://doi.org/10.3406/topoi.2009.2289>
- Mercer, S. A. B. (1949). *The Religion of Ancient Egypt*, London: Luzac.
- Michalowski, P. (2008). The mortal kings of Ur: a short century of divine rule in ancient Mesopotamia, N. Brisch (Ed.), *Religion and Power. Divine Kingship in the Ancient World and Beyond* içinde, (s. 33-45), Chicago: University of Chicago Press.
- Morris, E. F. (2013). Propaganda and performance at the dawn of the state, J. A. Hill, P. Jones v.d. (Ed.), *Experiencing Power, Generating Authority. Cosmos, Politics, and the Ideology of Kingship in Ancient Egypt and Mesopotamia* içinde, (s. 33-64), Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Nilsson, M. P. (1974). *Geschichte der griechischen Religion*, München: Verlag C.H. Beck.
- Nock, A. D. (1930). Σὺνναος Θεός, *HarvStClPhil*, 41, 1-62. <https://doi.org/10.2307/310624>
- Parpola, S. (1998). The concept of the savior and belief in resurrection in ancient Mesopotamia, *Academia Scientiarum Fennica Year Book 1997* içinde, (s. 51-58), Helsinki: University of Helsinki.
- Parpola, S. (1999). Sons of god: the ideology of Assyrian kingship, *Archaeology Odyssey*, 2(5), 16-27. Erişim adresi: <https://www.baslibrary.org/archaeology-odyssey/2/5/8>
- Parpola, S. (2010). Neo-Assyrian concepts of kingship and their heritage in Mediterranean antiquity, G. B. Lanfranchi, R. Rollinger (Ed.), *Concepts of Kingship in Antiquity (History of the Ancient Near East Monographs XI)* içinde, (s. 35-44), Padova: SARGON Editrice e Libreria.
- Pausanias. *Perihegesis*, Erişim adresi: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Paus.+6.11.8&fromdoc=>
- Pekşen, O. (2018). Asurlularda kralların tanrılar tarafından seçilmesi ve halka ilanı, A. Temizer, İ. Serbestoğlu (Ed.), *Multidisipliner Çalışmalar-4(II)* içinde, (s. 549-565), Podgorica: Institut za Geografiju.

- Platon. *De republica*, Erişim adresi: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Plat.+Rep.+2.365d&fromdoc=>
- Platon. *Leges*, Erişim adresi: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Plat.+Laws+10.885b&fromdoc=>
- Plutarkhos. *Vitae. Alexander*, Erişim adresi: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Plut.+Alex.+14&fromdoc=>
- Plutarkhos. *Vitae. Lysandros*, Erişim adresi: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Plut.+Lys.+16.1&fromdoc=>
- Plutarkhos. *Moralia*, Erişim adresi: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Plut.+De+Virt.+Mor.+10.189&fromdoc=>
- Price, S. R. F. (1984). *Rituals and Power. The Roman Imperial Cult in Asia Minor*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Pritchard, J. B. (1955). *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, Princeton: Princeton University Press.
- Ring, G. C. (1940). The god of Egypt's wise men, *Theological Studies*, 1(3), 251-268. <https://doi.org/10.1177/004056394000100303>
- Robinson Jr., C. A. (1943). Alexander's deification, *AJPh*, 64(3), 286-301. <https://doi.org/10.2307/283603>
- Root, M. C. (1979). *The King and the Kingship in Achaemenid Art. Essays on the Creation of an Iconography of Empire (Acta Iranica, 19)*, Leiden: E. J. Brill.
- Schott, A. (1926). *Die Vergleiche in den akkadischen Königsinschriften*, Leipzig: Hinrichs.
- Scott, K. (1932). Humor at the expense of the ruler cult, *ClPhil*, 27(4), 317-328. <https://doi.org/10.1086/361528>
- Selz, G. J. (1997). 'The holy drum, the spear, and the harp'. Towards an understanding of the problems of deification in third millenium Mesopotamia, I. L. Finkel, M. J. Geller (Ed.), *Sumerian Gods and Their Representations (Cuneiform Monographs 7)* içinde, (s. 167-213), Groningen: Styx Publications.
- Silverman, D. P. (1955). The nature of Egyptian kingship. D. O'Connor, D. P. Silverman (Ed.), *Ancient Egyptian Kingship (Probleme der Ägyptologie 9)* içinde, (s. 49-92), Leiden: E. J. Brill.
- Simpson, W. (1972). *The Literature of Ancient Egypt*, New Haven: Yale University Press.
- Smith, S. (1958). The practice of kingship in early semitic kingdoms. S. H. Hooke (Ed.), *Myth, Ritual, and Kingship. Essays on the Theory and Practice of Kingship in the Ancient Near East and in Israel* içinde, (s. 22-73), Oxford: Clarendon Press.
- Suter, C. (2007). Between human and divine: high priestesses in images from the Akkad to the Isin-Larsa period, J. Cheng, M. Feldman (Ed.), *Ancient Near Eastern Art in Context, Studies in Honor of Irene J. Winter by her Students* içinde, (s. 315-360), Leiden: Brill.
- Sweet, L. M. (1979). *Roman Emperor Worship*, Boston: The Gorham Press.
- Şahin, S. (1998). *Kommagene Ülkesi ve Tanrılar Tahtı Nemrut Dağ*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

- Şirvan, B. (2019). *Arkaik Dönem Eski Yunan Dünyasında Kahramanlık Kültü*, (Doktora Tezi, İzmir, Ege Üniversitesi). Erişim Adresi: https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/TezGoster?key=4J_FzTwlrMCH4qBROpXPH9clw7gGXHL3iJ97Z--qXgefpX5k8FivGFE_4mT5kwSO
- Taylor, L. R. (1927). The 'proskynesis' and the hellenistic ruler cult, *JHS*, 47(1), 53-62. <https://doi.org/10.2307/625252>
- Taylor, L. R. (1975). *The Divinity of the Roman Emperor*, Philadelphia: Porcupine Press.
- Teraman, Ö. (2016). Hellenistik dönem yönetici (kral ve muktedirler) kültürü, Ramazan Özgan, *Hellenistik Devir Heykeltıraşlığı-I* içinde, (s. 142-144), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Teraman Hepdinçler, Ö. (2019). İdeolojinin somutlaştırılması: Behistun yazıtı üzerinden bir inceleme, B. Öztürk, H. S. Öztürk v.d. (Ed.), *Mnemes Kharin. Filiz Dönmez-Öztürk Anısına Makaleler (Anadolu Arkeolojisi, Epigrafisi ve Eskiçağ Tarihine Dair Güncel Araştırmalar)* içinde, (s. 589-601), İstanbul: Homer Kitabevi.
- Thukydides. *History of the Peloponnesian War*, Erişim adresi: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Thuc.+5.11&fromdoc=>
- Van De Mieroop, M. (1993). The reign of Rim-Sin, *RA*, 87, 47-69. Erişim adresi: <http://www.jstor.org/stable/23281584>
- Vedeler, H. T. (2015). The ideology of Rim-Sin II of Larsa, *J. Anc. Near East. Hist.*, 2(1), 1-17. <https://doi.org/10.1515/janeh-2015-0001>
- von den Hoff, R. (2018). Ruler portraits and ruler cult in the Pergamon gymnasium, U. Mania, M. Trümper (Ed.), *Development of Gymnasia and Graeco-Roman Cityscapes* içinde, (s. 253-271), Berlin: Edition Topoi.
- Walbank, F. W. (1984). Monarchies and monarchic ideas, F. W. Walbank v.d. (Ed.), *Cambridge Ancient History 7.1: The Hellenistic World* içinde, (s. 62-100), Cambridge: Cambridge University Press.
- Walbank, F. W. (1987). Könige als Götter. Überlegungen zum Herrscherkult von Alexander bis Augustus, *Chiron*, 17, 365-382. Erişim adresi: <https://publications.dainst.org/journals/chiron/1209/5576>
- Winter, I. J. (2008). Touched by the gods: visual evidence for the divine status of rulers in the ancient near east, N. Brisch (Ed.), *Religion and Power. Divine Kingship in the Ancient World and Beyond* içinde, (s. 75-101), Chicago: University of Chicago Press.
- Wright, N. L. (2005). Seleucid Royal Cult, Indigenous Religious Traditions, and Radiate Crowns: The Numismatic Evidence, *MedA*, 18, 67-82. Erişim adresi: <https://www.jstor.org/stable/24668172>

Extended Abstract

Purpose

The subject of the ruler/imperial cult has been a field that has been given much study for a very long time. One of the most important reasons for adding a new one with this paper next to the aforementioned studies is the thought that the cult is not pre-existing (on the contrary of the works which ignored the active role played by the idea of oriental kingdoms in the creation of the Roman imperial cult, and linking the origin of the cult entirely to the hero cults of the Hellenistic Period) and is not a singular/independent phenomenon, but a phenomenon within the many different cultures with the coexistence of many different relations.

Design and Methodology

Since the essence of the study, which can be considered as a conceptual and theoretical research, proceeds through the chronological development of the phenomenon of the ruler cult, the focus is primarily on Mesopotamian cultures within the organization of the 'city-state' in which the 'state' and 'power' started to be institutionalized. Examples of political power embodied in the divine presence of the king who ruled the city in Mesopotamian and Anatolian civilizations such as Sumer, Akkad, Assyria, Babylon, Hittite and Achaemenid are chronologically given. Following this, the focus was on the Egyptian civilization, where the royal authority was included in the cosmic beliefs of the people in order to ensure social and political order within its historical geography. The fact that classical Greek theology and mythology did not draw clear lines between god and mortals is one of the most important reasons that facilitates the idea of ascribing deity to a ruler. The demigod heroes, which should be considered within the framework of this understanding, have also been the steps that facilitate the thought of transitioning from humanity to godhood. In this context, the focus of the period starts with the Archaic Period, in which the names that are heroicized after death come to the fore, and continues chronologically as the Classical, Hellenistic periods and Hellenistic Kingdoms.

Findings

The idea that the ruling ruler is a representative chosen by the god of the state, whether kings in Mesopotamia or pharaohs in Egypt, is a doctrine that can be traced throughout the history of the Near East. In order to trace the divine choice in the West, it is necessary to keep in mind the main lines of this theory of kingship in the Near East. As also can be seen, the cult of the ruler could only complete its development when the influential political forces turned into supranational imperial states. The dominance of the cult in the Hellenistic Period is also due to the fact that it was the most appropriate way to show loyalty to these states.

Research Limitations

The aim of this study is to focus only on Ancient Mesopotamian and Greek civilizations in the context of the concept of ruler cult. However, it has not been possible to fully address the diverse religious, political and ideological impulses or specific cult organizations and practices included in the concept in the context of page limitations. It is only possible to fully address the aforementioned impulses, which can be explained within the periodical changes such as the Roman Period, when the cult peaked with all its equipment, only within the scope of separate studies, each of which will be evaluated within its own scope.

Implications

At the end of the 17th century, the subject of the cult of the ruler/emperor was tried to be defined within the framework of the church's views, in line with the Christian perception of paganism. In modern time studies, a different trend has started in the handling of the subject. Names such as J. H. Liebeschuetz (1979), A. D. Nock (1930), and D. Fishwick (1987) defined cult as 'a matter of practical politics rather than religion'. Distinctions and definitions that prevent the subject from being properly examined especially in the works of S. R. F Price (1984) and D. Fishwick another one was added: ignoring the active role played by the idea of oriental kingdom in the creation of the cult of Roman emperors, and linking the origin of the cult entirely to the hero cults of the Hellenistic Period. This attitude of many Western researchers, fed by prejudices against the East, highlighted the relationship of the ruler cult in Egypt and Mesopotamia in the 1990's began to break with the work of researchers such as, J. Assmann (1990), N. Brisch (2006), P. J Frandsen (2008), I. J Winter (2008), E. G Huzar (1995), G. S Dundas (2002), A. Kuhrt (2010) As a result of these decompositions, which limit the framework of the study area from the very beginning, studies are often produced that consider the cult of the ruler/emperor of the Roman Period either through individual names/periods as if it were a chronological phenomenon and accepting the cult as unprecedented.

In researches on the ruler cult, the idea that the ruler is a deputy chosen by the god of the state, whether it is the kings in Mesopotamia or the pharaohs in Egypt, is a doctrine that can be traced throughout the entire history of the Near East. In order to trace the divine choice in the West, it is necessary to keep in mind the main lines of this kingdom theory in the Near East.

Originality/Value

This research, which was created by a widespread literature review, is especially valuable in terms of revealing the existence or intellectual influence of Eastern cultures, which are often ignored in studies on the Roman imperial cult phenomenon. It is also thought that it will fill the lack of Turkish resources, as it provides a body of information created with rich literature content for future studies.

Araştırmacı Katkısı: Özel TERAMAN HEPDİNÇLER (%100).

Teknoloji, Eğitim ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: MENA Ülkeleri Üzerine Bir Uygulama ^{1 2}

Nadide Elif GÖZEN ³ - Türker ŞİMŞEK ⁴

Başvuru Tarihi: 30.03.2022

Kabul Tarihi: 19.07.2022

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Öz

Günümüzde gelişmiş teknolojiye sahip ülkeler, gerçek gücün eğitilmiş insan olduğunu ifade etmektedirler. Bu bağlamda ülkeler, toplumlarına sağladıkları eğitim hizmetinin teknoloji ile harmanlanmasına ve buldukları çağa uyumuna dikkat ederler. Sosyo-ekonomik refah üzerine kurulan eğitimin ekonomik büyümenin temel taşlarından biri olduğu, işgücü verimliliğini ve toplumların refah seviyesini artırdığı düşünülmektedir. Ülkelerin teknolojilerinde ve üretim süreçlerinde farklılık oluşturarak rekabet ortamını güçlendiren eğitim, MENA ülkeleri için de önemli bir olgudur. Çalışmanın amacı teknoloji, eğitim ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi açıklayarak, ekonomik büyümenin sağlanabilmesi için politika karar vericilerine öneriler sunmaktır. Çalışmada, eğitim verisi olarak ilköğretim kayıt oranları kullanılmıştır. Teknoloji verisi olarak internet kullanıcıları ve mobil hücresel abonelik verileri kullanılmıştır. Bu göstergeler aynı zamanda telekomünikasyon altyapısını da göstermektedir. Ekonomik büyüme değişkeni olarak kişi başına reel gayri safi yurt içi hasıla kullanılmıştır. Çalışma, 15 ülke için 1993-2018 dönemi yıllık verileri ile araç değişkenli genelleştirilmiş momentler metodu (IV-GMM) aracılığıyla test edilmiştir. Analizde internet, mobil ve eğitim değişkenlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin negatif yönlü olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ancak teknoloji ve eğitimin birlikte kullanılmasını ifade eden (internet*egitim) ve (mobil*egitim) değişkenlerinin %1-%5 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı ve ekonomik büyüme üzerindeki etkilerinin pozitif yönlü olduğu görülmüştür. Elde edilen bulgular, literatürde bulunan MENA ülkeleri ile ilgili sınırlı sayıda çalışmaya katkıda bulunması açısından önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Eğitim Hizmeti, Ekonomik Büyüme, Telekomünikasyon Altyapısı, MENA Ülkeleri, Genelleştirilmiş Momentler Metodu

Atıf: Gözen, N. E. ve Şimşek, T. (2022). Teknoloji, eğitim ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki: MENA ülkeleri üzerine bir uygulama. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(3), 785-808.

¹ Bu çalışma etik kurul izin belgesi gerektirmemektedir.

² Bu çalışma Doç. Dr. Türker ŞİMŞEK danışmanlığında Nadide Elif GÖZEN tarafından 2021 yılında tamamlanan "MENA Ülkelerinde Teknoloji, Eğitim ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki" başlıklı yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

³ TOGU Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı Doktora Programı Öğrencisi, elifgozen@outlook.com, ORCID: 0000-0003-1225-9901

⁴ TOGU İİBF İktisat Bölümü, turker.simsek@gop.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7581-7590

The Relationship Between Technology, Education and Economic Growth: An Application on MENA Countries

Nadide Elif GÖZEN⁵ - Türker ŞİMŞEK⁶

Submitted by: 30.03.2022

Accepted by: 19.07.2022

Article Type: Research Article

Abstract

Today, countries with advanced technology express that the real power is educated people. In this context, countries pay attention to the blending of the education service they provide to their societies with technology and its adaptation to the era they are in. Education built on socio-economic well-being is thought to be a cornerstone of economic growth, boosting labour productivity and the level of prosperity of societies. Education, which strengthens the competitive landscape by differentiating in countries' technologies and production processes, is as important for MENA countries. The aim of the study is to provide recommendations to policy decision-makers so that economic growth can be achieved, explaining the relationship between technology, education and economic growth. In the study, primary education enrollment rates were used as education data. Internet users and mobile cellular subscription data are used as technology data. These indicators also indicate telecommunications infrastructure. Real gdp per capita is used as a variable of economic growth. The study has been tested for 15 countries through the annual data of the period 1993-2018 and the method of generalized moments with instrument variables-IV-GMM. The analysis concluded that the impact of internet, mobile and education variables on economic growth is negative. However, the variables (internet*education) and (mobile*education), which refer to the co-use of technology and education, are statistically significant at 1% -5% significant and the effects on economic growth are positive. The findings are important for contributing to a limited number of studies of MENA countries in the literature.

Keywords: Education Services, Economic Growth, Telecommunication Infrastructure, MENA Countries, Generalized Method of Moments

⁵ Tokat Gaziosmanpasa University, Graduate Education Institute, PhD Student in Economics, elifgozen@outlook.com, ORCID: 0000-0003-1225-9901

⁶ Tokat Gaziosmanpasa University Faculty of Economics and Administrative Sciences Department of Economics, turker.simsek@gop.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7581-7590

Giriş

Hayatın her alanında karşımıza çıkan teknolojik yenilikler insanların hayatlarını kolaylaştırmada büyük öneme sahiptir. Bu bağlamda teknolojinin çıkış noktası olarak da insan ihtiyaçları gösterilebilir. Bilim, hizmet, ulaşım gibi insanların yaşamında büyük önem taşıyan birçok alan teknolojiye hizmet etmektedir. Fiziksel ve zihinsel yeteneklerin eksik kaldığı noktada teknoloji devreye girer. Ülkelerin; hızlı, kaliteli ve ucuz üretim faydası sağlayan, küresel ve iç pazarda rekabetin artmasına neden olan teknolojik yeniliklere ayak uydurması beklenir. Teknolojik yeniliğe ayak uyduramayan ülkelerin rekabet ortamında geride kaldıkları ifade edilmektedir.

Çalışmada yer alan diğer bir değişken eğitimidir. Eğitim, bireylerin yaşadığı toplumda becerilerini ve davranışlarını geliştirdiği süreçler toplamı olarak açıklanmaktadır (Tezcan, 1985, s.4). Bu süreçte, bireylerin toplumsal yapıya uygun olarak yetiştirilmesi ve topluma kazandırılması amaçlanmaktadır (Ortaç, 2003, s.239). Birleşmiş Milletler'in (BM) yayınladığı İnsan Hakları Evrensel Beyanname'si'ne göre herkes eğitim hakkına sahiptir ve en azından ilk ve temel eğitim ücretsiz, ilköğretim zorunludur. Çocuklara verilecek eğitim türünü seçmede öncelik anne-babanın hakkıdır. Eğitimin temel amacı insan kişiliğini geliştirmek ve insan haklarıyla temel özgürlüklere saygıyı güçlendirmek olmalıdır. Eğitim; bütün uluslar, ırklar ve dinler arasında anlayış, hoşgörü ve dostluğu özendirilmeli, BM'nin barışı koruma yolundaki çalışmalarını geliştirmelidir (md.26).

Çalışmada yer alan ekonomik büyüme kavramı, bir ülkede üretilen mal ve hizmet miktarında zaman içinde meydana gelen artışları ifade etmekte ve reel gayri safi yurtiçi hasıladaki sürekli artışlar olarak tanımlanmaktadır. Reel gayri safi yurtiçi hasıladaki sürekli artışın büyüme olarak adlandırılabilmesi için bu artışın devamlı bir artış olması gerekmektedir. Ekonomik büyüme bir ülkede yaşayan insanların yaşam standartlarının sürekli olarak artmasının tek yoludur. Bu noktada tüm ülkelerin temel makro iktisadi hedeflerinden bir tanesi hızlı bir ekonomik büyüme gerçekleştirmektir (Kibritçiöğlü, 1998; 1-2; Ünsal, 2011: 14).

Çalışmada teknoloji, eğitim ve ekonomik büyüme arasındaki etkileşim incelenmiş ve aralarında pozitif yönlü bir ilişki olduğu düşünülmüştür. Eğitim hizmetinin teknolojiyle harmanlanarak bireylere sunulması, hizmetin verimliliğini artıracığı açıklanmıştır. Teknolojiyle birlikte gelişen internet altyapıları sayesinde bireylerin eğitim hizmeti alabilmek için okul, dersane gibi belirli noktalarda toplanmasına gerek olmadığı, bireyin genellikle istediği zaman istediği bilgiye ulaşabileceği ifade edilmiştir. Bu noktaya pandemi dönemiyle birlikte hayatımızdaki yeri daha da artan uzaktan eğitim örnek gösterilebilir. İnsana yapılan yatırım olarak ifade edilen eğitim ülkedeki nitelikli işgücü miktarını artırmaktadır. Toplumda yer alan belirli alanlarda uzmanlaşmış bireyler ülkenin kalkınmasına olanak sağlar. Uzun dönemde bilimsel, iktisadi ve siyasi alanlarda gelişme göstererek ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilediği ifade edilir. Gelişen teknolojiyle birlikte değişen tek şeyin eğitim olmadığı yerli ve yabancı piyasalardaki ticaret ortamlarında ve ekonomik büyüme belirleyicisi olarak ifade edilen değişkenlerin niteliklerinde farklılaşmaya yol açtığı ifade edilir. Teknolojik gelişmeyle birlikte üretim faktörlerinde verimlilik artışı yaşandığı ve bu verimlilik artışının ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilediği düşünülmür. Bu bağlamda firmaların da yapılarını teknolojiye uygun şekilde geliştirmeleri gerektiği dile getirilir.

Çalışma MENA ülkelerini kapsamaktadır. Türkiye ve MENA ülkelerinin lider oyun şirketi konumunda olan Netmarble EMEA yönetim kurulu başkanı Barış Özistek (2019) MENA' nın 'fırsatlar bölgesi' olarak adlandırıldığı ve bu durumun bölgedeki kısıtlı rekabet ortamıyla açıklandığından bahsetmektedir. Özistek, bölgenin Arapça konuşan toplumlardan oluştuğunu söyleyerek bir ürün veya hizmetin Arapça olmadan bu bölgede yaygınlaşmasının mümkün olmadığından bahsetmekte ve bunu bir örnekle açıklamaktadır: Yeni geliştirilen bir oyun sanal uygulama mağazalarına yüklendiği zaman bütün dünyaya açılmış olarak varsayılrsa da oyunun Arapça dil seçeneği yoksa dünyaya açıldığı söylenemez. Arapça sağdan sola yazılan bir dil olduğu için geliştirilen her oyun için yeni bir sistem kurmak gerekmektedir. Dil seçeneğini ekleyen şirket sayısı da kısıtlı olduğu için rekabet MENA 'da düşüktür ve bu da yatırımcılar için büyük bir fırsattır. MENA, girişimci şirketlerin son zamanlardaki gözde merkezi konumundadır. Bölgede internet ve telefon altyapıları iyi olduğu için bölgedeki insanlar teknolojiye rahat ulaşabilmektedirler. Akıllı telefon penetrasyonu ve bireylerin dijital okuryazarlığı çok yüksektir. Sosyal medya ve anlık mesajlaşma uygulamalarının en yoğun kullandığı bölge olarak da ifade edilmektedir. Sınırlı rekabet ortamı, petrol zengini ülkeleri ve gelişmiş telekomünikasyon altyapısı bölgenin öne çıkan özellikleridir. Bu özellikleri sayesinde MENA ülkeleri dünyanın ve girişimci şirketlerin gözdesi konumundadır. Bölgedeki birçok ülkede yaşanan Arap Baharıyla birlikte ülkeler yeniden yapılanmaya girer ve yapılan reformist çalışmalar ekonomiyi canlandırmaya başlar. MENA ülkelerinin girdiği yeni yapılanma süreci ve dünyanın gözdesi olmasıyla da çalışma MENA ülkeleri üzerinden ilerlemektedir.

Çalışmada, MENA ülkelerinde teknoloji, eğitim ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki açıklanarak, eğitim ve teknoloji hizmetlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin araştırılması ve elde edilen sonuçlarla birlikte ekonomik büyümenin sağlanabilmesi için politika karar vericilere öneriler sunulması amaçlanmıştır. Çalışma ile elde edilen bulgular, literatürde yer alan MENA ülkeleri ile ilgili sınırlı sayıda çalışmaya katkıda bulunması açısından önem arz etmektedir.

Literatür Taraması

Lucas (1973), 18 ülke için enflasyon ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemeyi amaçlamıştır. Analizde 1951-1967 dönemi yıllık verileri ile en küçük kareler yöntemi kullanılmıştır. Çalışma sonucunda ABD gibi fiyat istikrarının sağlandığı ülkelerde enflasyon ve ekonomik büyüme ilişkisinin pozitif yönlü olduğu ancak fiyatların oynak olduğu Arjantin gibi ülkelerde enflasyon ve ekonomik büyüme değişkenleri arasında pozitif yönlü ilişkinin çok nadir oluştuğunu ifade etmiştir.

Ghali (1997), 1960-1996 yılları arasında Suudi Arabistan'da kamu harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemeyi amaçlamıştır. Vektör otoregresif analizi ve değişkenler arasındaki ilişkinin yönünü test etmek amacıyla da Granger nedensellik testi uygulanmıştır. Analiz sonucunda kamu harcamalarındaki bir değişimin ekonomi büyüme üzerinde etkisi olduğu yönünde bir kanıt bulunamamıştır.

Romer (1996), 1884-1994 dönemi (1941-1951 dönemi hariç) yıllık verileriyle ABD'de enflasyon ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiştir. En küçük kareler yönteminin kullanıldığı çalışmada değişkenler arasındaki ilişkinin pozitif yönlü olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Mallik ve Chowdhury (2001), Bangladeş, Hindistan, Pakistan ve Sri-Lanka için gerçekleştirdiği çalışmada enflasyon ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi eşbütünleşme ve hata düzeltme verileriyle test etmiştir. Çalışma sonucunda enflasyon ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin pozitif yönlü olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Blankenau ve Simpson (2004), kamu eğitim harcamaları ve büyüme ilişkisini incelemiştir. Çalışmada kamu eğitim harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkilerine ait ampirik bulguların karışık olduğu ifade edilmiştir. Ancak çalışma sonucunda kamu eğitim harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki pozitif etkisinin azalacağı ve negatif olacağını göstermişlerdir.

Yamak ve Koçak (2007), Bilgi Teknolojilerine yönelik yapılan harcamaların ekonomik büyüme üzerindeki etkisini incelemeyi amaçlamışlardır. Çalışma analizinde 1993-2005 dönemi veriyile 50 ülke için standart en küçük kareler, sabit ve tesadüfi etkili yöntemleri kullanılmıştır. Analizde, ileri derecede gelişmiş ülkelerde BİT'in ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin pozitif yönlü ancak gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde negatif yönlü olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Noh ve Yoo (2008), internet ve gelir eşitsizliğinin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini incelemeyi amaçlamışlardır. Çalışma 60 ülke için 1995-2002 dönemi verileri aracılığıyla test edilmiştir. Panel tahmininde internetin büyüme üzerindeki etkisinin yüksek gelir eşitsizliğine sahip ülkeler için negatif etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu durumun dijital bölünmenin internetin neden olduğu ekonomik büyümeyi engellemesinden kaynaklandığı söylenmiştir. Gelirin yeniden dağıtılmasıyla internetin ekonomik büyüme üzerindeki olumlu etkisinin tekrar sağlanabileceği ifade edilmiştir.

Oktayer ve Susam (2008), 1970-2005 dönemi için Türkiye'de kamu harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisini test etmeyi amaçlamışlardır. Çalışmada En Küçük Kareler yöntemi kullanılmıştır. Elde edilen sonuçlara göre kamu harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisi her ne kadar pozitif yönlü olsa da anlamlı olmadığı görülmüştür.

Erdoğan ve Yıldırım (2009), Türkiye'de eğitim harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemeyi amaçlamışlardır. 1983-2005 dönemi verileri ARDL analizi ile test edilmiştir. Çalışmada iki yönlü bir sonuç elde edilmiştir. İlkokulda, ortaokulda, meslek ve genel liselerde öğretmen/öğrenci oranları, ilkokul düzeyinde okullaşma oranı ile ekonomik büyüme arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğu tespit edilirken, lise ve yüksekokul düzeyinde okullaşma oranı ve eğitim yatırımları ile ekonomik büyüme arasında negatif yönlü bir ilişki tespit edilmiştir.

Aytaç ve Güran (2010), Türkiye'de ekonomik sınıflandırma çerçevesinde 1987- 2005 yılları çeyreklik verileri ile kamu harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki yapısal kırılma göz önünde bulundurularak nedensellik ilişkisi ve vektör otoregresyon analizi kullanılarak incelenmiştir. Granger nedensellik testi sonucunda, ekonomik büyümeden cari ve toplam harcamalara doğru tek yönlü bir nedensellik olduğu sonucuna ulaşırken, ekonomik büyümeyle transfer ve yatırım harcamaları arasında bir nedensellik ilişkisi olmadığı görülmüştür.

Nişancı, Uçar ve Karabıyık (2011), Türkiye’de 1950-2010 yılları verileri ile kamu harcamaları ve milli gelir arasındaki ilişkiyi incelemeyi amaçlamıştır. Kamu harcamalarının iktisadi büyüme üzerindeki etkisi hata düzeltme ve nedensellik ilişkisi üzerinden test edilmiştir. Analiz sonucunda kısa dönemde milli gelir ile kamu harcamaları arasında bir nedensellik ilişkisine rastlanmazken, uzun dönemde milli gelirden kamu harcamalarına doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu ifade edilmiştir. Elde edilen sonuçlar ışığında Türkiye’de Keynes hipotezi geçerli değilken, Wagner hipotezinin geçerli olduğu görülmüştür. Bu bağlamda kamu harcamalarının iktisadi büyümede etkin bir araç olamayacağı sonucuna ulaşılmıştır.

Yilgör vd. (2012), Türkiye’de 1980-2010 verileri ile kamu harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisini araştırmayı amaçlamıştır. Çalışmada VAR analizine yer verilmiştir. Analizde cari, transfer ve toplam harcamaların büyüme üzerindeki etkisinin pozitif yönlü olduğu sonucuna ulaşılrken, yatırım harcamaları ile ekonomik büyüme arasında herhangi bir ilişki bulunmadığı görülmüştür.

Menyah vd. (2014), 1965-2008 döneminde 21 Afrika ülkesi için finansal gelişme, ticari açıklık ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemeyi amaçlamışlardır. Çalışma Konya (2006) bootstrap nedensellik testi ile araştırılmıştır. Elde edilen sonuçlara göre finansal gelişme ve ticaretin serbestleşmesi yönündeki son girişimlerin ekonomik büyüme üzerinde önemli bir sonuç yaratmadığı ifade edilmiştir.

Trejos ve Barboza (2015), 23 Asya ülkesinden oluşan bir örneklem üzerinden ticari açıklık ve büyüme arasındaki ilişkiyi incelemeyi amaçlamışlardır. Çalışmada hem statik bir OLS hem de dinamik bir ECM tahmin modeli kullanılmıştır. Yüksek ticari açıklığın, Asya’daki ekonomik büyümeyi açıklayan ana itici güç olmadığı ifade edilmiştir. Açıklanan ticari açıklık büyümesinin tüm seviyelerinde daha fazla ticaretin neden daha hızlı büyüme anlamına gelmediğinin ise gizemini koruduğu söylenmiştir.

Bakkal (2016), Türkiye’de kamu cari ve yatırım harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisini incelemeyi amaçlamıştır. Çalışma 1980-2013 verileri ve FMOLS yöntemi aracılığıyla test edilmiştir. Analizde cari harcamaların ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etkisi olduğu görülmüştür. Yatırım harcamalarının ise ekonomik büyüme üzerindeki etkisi her ne kadar pozitif yönlü olsa da istatistiki olarak anlamlı olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Algan, Manga ve Tekeoğlu (2017), Türkiye’deki teknoloji politikalarının tarihsel gelişimini ölçerek Türkiye’de uygulanan bilim ve teknoloji politikalarının ekonomik büyümeye katkısını ölçmeyi amaçlamıştır. Çalışmada 1996-2015 dönemindeki teknolojik gelişme değişkenlerinden seçilmiş değişkenler ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisi Granger nedensellik testi aracılığıyla test edilmiştir. Granger nedensellik testi sonuçlarına göre, kısa dönemde, Ar-Ge harcamaları ve yüksek teknoloji ürünü ihracatından KBGSYH’ye doğru tek yönlü ve benzer şekilde KBGSYH’deki değişimden patent başvuru sayısına doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğu göze çarpmıştır. Teknolojik gelişme değişkenleri arasındaki nedensellik ilişkisi sonuçları incelendiğinde ise yüksek teknoloji ürünü ihracatından patent başvuru sayısına doğru tek yönlü ve patent başvuru sayısı ile Ar-Ge harcamaları arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi tahmin edilmiştir. Uzun dönemde KBGSYH’nin, Ar-Ge harcamaları ile patent başvuru sayısından pozitif, ileri teknoloji ihracatından negatif yönde etkilendiğini ifade edilmiştir.

Algan, Özmen ve Karlılar (2017), bilgi iletişim teknolojilerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini incelemeyi amaçlamışlardır. Çalışma 2000-2014 verileri aracılığıyla G-20 ülkeleri üzerinde yapılmıştır. Gelişmiş ve gelişmekte olan ülke gruplarının ve ayrıca G-20 ülkelerinin tamamının bulunduğu analiz sonuçlarına yer verilmiştir. Çalışmaya göre, gelişmiş ülkelerde BİT'in ekonomik büyüme üzerindeki etkisi pozitif yönlü iken; gelişmekte olan ülkeler ve G-20 ülkelerinin tamamında etkinin negatif yönlü olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Yıldız (2017), Türkiye ve BRICS ülkelerinde yüksek teknoloji ihracatının ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini incelemeyi amaçlamıştır. Çalışmada 2005-2014 dönemi yıllık verileri Panel Sabit Etkiler ve Panel Rassal Etkiler aracılığıyla test edilmiştir. Analiz sonucunda BRICS ülkeleri ve Türkiye'de yüksek teknoloji ihracatı ve ekonomik büyüme arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Maurseth (2018), internet ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi Choi ve Yi'nin (2009) 1990-2000 dönemi için yaptığı çalışmayı 2015 yılına uzatarak incelemiştir. 1990- 2015 dönemi panel veri regresyonları, Choi ve Yi'nin çalışmasının aksine internetin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin negatif ve anlamlı olduğunu göstermiştir.

Özkan ve Çelik (2018), az gelişmiş ülkelerde ekonomik büyümenin temel unsurunun tarım, gelişmiş ülkelerde ise teknoloji yoğun üretim olduğu bilgisinden yola çıkarak 1998-2015 döneminde bilgi ve iletişim teknolojilerinin Türkiye ekonomisinde büyümeye katkısını incelemiştir. Çalışmada birim kök testi ve Granger nedensellik testi uygulanmış, bağımlı değişken ekonomik büyüme için GSYH, bağımsız değişken için ise sabit ve cep telefonu kullanımı ile internet kullanıma yer verilmiştir. Analizde, bilgi ve iletişim teknolojilerinin kullanımının ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

Donou-Adonsou, Lim ve Mathey (2016), telekomünikasyon altyapısı ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemeyi amaçlamıştır. Enstrümantal değişkenler-Genelleştirilmiş Momentler Yöntemi kullanılarak, Sahra Altı Afrika'da yer alan 47 ülkede telekomünikasyon altyapısının ekonomik büyüme üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Çalışmada telekomünikasyon altyapısı, internet erişimi olan kişi sayısı ve cep telefonu abone sayısı ile ekonomik büyüme ise kişi başına GSYH ile ölçülmüştür. Araştırma sonucunda Sahra Altı Afrika'da telekomünikasyon altyapısı ve ekonomik büyüme arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğu, telekomünikasyon altyapısının geliştirilmesinin ekonomik büyümeyi desteklediği sonucuna ulaşılmıştır.

Donou-Adonsou (2019), 1993-2015 yılları arasını kapsayan 45 Sahra Altı Afrika ülkesinde yaptığı çalışmada telekomünikasyon altyapısının daha az erişime sahip ülkelere kıyasla eğitime daha iyi erişimi olan ülkelerde ekonomik büyümeyi destekleyip desteklemediğini incelemiştir. Çalışmada sabit etkiler, iki aşamalı uygulanabilir verimli genelleştirilmiş momentler yöntemi tahmincisi kullanılmıştır. Eğitime daha iyi erişimi olan ülkelerde, internetin ekonomik büyümeye katkısı bulunurken cep telefonlarının ekonomik büyüme noktasında etkisiz olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Kocaman (2019), ticari dışa açıklık ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisini 1976-2017 yılları verileriyle 10 MENA ülkesi için incelemeyi amaçlamıştır. Analizde Kónya (2016) tarafından geliştirilen, yatay

kesit bağımlılığını ve ülkeye özge heterojenliği dikkate alan bootstrap Granger nedensellik testi kullanılmıştır. Örneklemde yer alan ülkeler için ticari dışa açıklık ve ekonomik büyüme arasında güçlü bir nedensellik ilişkisi olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Analizde ulaşılan sonuçlara göre örneklemde bulunan MENA ülkelerinin çoğunluğunda ticari dışa açıklığının ekonomik büyüme üzerinde anlamlı bir etkisi olmadığı görülmektedir.

Pata (2020), 1960-2018 yılları arasında Türkiye’de eğitimin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini incelemeyi amaçlamıştır. Çalışmada Fourier-Shin eşbütünleşme testi ve dinamik en küçük kareler tahmincisi kullanılmıştır. Eğitim değişkeni olarak meslek lisesi ve üniversite mezunu değişkenleri ele alınmıştır. Analizde yükseköğretimin ekonomik büyümeyi desteklediği ancak meslek liselerinin ekonomik büyümeye katkısı olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Üniversite eğitimlerinin desteklenmeye devam edilmesi, meslek lisesinde verilen eğitimlerin ise iyileştirilmesi gerektiği önerisi sunulmuştur.

Kutluay Şahin (2020), Avrupa Birliği ülkelerinde ekonomik büyüme ve eğitim arasındaki ilişkiyi tespit etmeyi amaçlamıştır. Çalışmada 2002-2018 dönemi ilköğretim, ortaöğretim ve üniversite diplomasına sahip yıllık işgücü verileri kullanılarak panel veri yöntemi ile analiz yapılmıştır. Analizde ilköğretim, ortaöğretim ve üniversite diplomasına sahip yıllık işgücü verilerinin ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Çalışma sonucunda politika karar vericilere sürdürülebilir bir ekonomik büyüme için eğitim kaynaklarının artırılması gerektiği önerisinde bulunulmuştur.

Yılmaz ve Kırışkan (2020), Türkiye’de telekomünikasyon altyapısının ekonomik büyümeye katkısını ampirik olarak test etmiştir. Fiziksel stoklar -100 kişi başına düşen sabit ve mobil hat sayısı- telekomünikasyon altyapısı göstergesi olarak kullanılmış ve üretim fonksiyonunda girdi olarak yer almıştır. Üretim fonksiyonunun analizinde eş bütünleşme analizleri ve vektör hata düzeltmeleri modelleri kullanılmıştır. Analizde fiziksel stoklarda yaşanan artışların uzun dönemde GSYH’de pozitif ve anlamlı bir etkiye neden olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Demez (2021), dünyadaki petrol rezervlerinin %60’ını, doğal gaz rezervlerinin %45’ini karşılayan MENA ülkelerinin gelişmiş ülke konumunda değerlendirilmeye alınmamasının nedenini ithalat, ihracat ve büyüme ilişkisiyle açıklamayı amaçlamıştır. MENA ülkelerinden seçilen 14 ülke için 2001-2017 yılları arasında dış ticaretin 91 ekonomik büyüme üzerindeki etkisi Dumitrescu ve Hurlin (2012) panel nedensellik analizi ile test edilmiştir. Çalışmada ihracattan ekonomik büyümeye tek yönlü nedensellik ve ithalat ve ekonomik büyüme arasında ise çift yönlü nedensellik olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Elde edilen sonuçlara göre MENA ülkelerinde ihracat veya ithalata bağlı bir büyüme stratejisinin olmadığı ifade edilmiştir.

Kurt ve Güvenek (2021), beşeri sermayenin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini araştırmayı amaçlamıştır. Çalışmada beşeri sermaye göstergeleri olarak öğrencilere yapılan finansal yardımların kamu eğitim harcamaları içerisindeki payı, kamu eğitim harcamalarının GSYH’ye oranı, matematik, fen ve teknoloji alanlarından mezun olanların oranı ve 15-24 yaş arası eğitim katılım oranı ele alınmıştır. Çalışma 2000-2010 döneminde Avrupa Birliği ülkeleri için yapılan panel veri analizi ile test edilmiştir. Kamu eğitim harcamalarının GSYH içindeki payı dışında diğer değişkenlerin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin pozitif yönlü olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Kamu eğitim harcamalarının GSYH içerisindeki payının ekonomi

üzerindeki etkisinin negatif yönlü olmasının nedeni ise kamu harcamalarının ekonomide uzun vadede etkisini göstermesi olarak ifade edilmiştir.

Metodoloji ve Data

Çalışmada kullanılan yöntem ve değişkenler Donou-Adonsou (2019) ve Donou-Adonsou, Lim ve Mathey (2016) çalışmalarından hareketle oluşturulmuştur. 1993-2018 dönemi yıllık verileri ile oluşturulan modelde veri temininde sorun yaşanmayan Türkiye dahil 15 MENA ülkesine⁷ yer verilmiştir. Veriler Dünya Bankası Dünya Kalkınma Göstergeleri veri tabanından elde edilmiştir. Çalışmada araç değişkenli genelleştirilmiş momentler metodu (IV-GMM) kullanılmıştır. Çalışmada kullanılacak olan ekonometrik modellere Eşitlik (1) ve Eşitlik (2)'de yer verilmiştir:

$$EB_{i,t} = \alpha_i + \mu_t + EB_{i,t-1} + TEK_{i,t} + T\dot{I}C_{i,t} + E\dot{g}itim_{i,t} + KH_{i,t} + KBGSYH_{i,t} + YTR_{i,t} + Mobil_{i,t} + (Mobil * E\dot{g}itim)_{i,t} + \varepsilon_{i,t} \quad (1)$$

Eşitlik (1)'de bir bağımlı, dokuz bağımsız olmak üzere on değişken kullanılmıştır. Eşitlikte yer alan i indisi ülkeleri, t indisi ise yılı ifade etmektedir. α sabit değişken, μ zaman etkisini temsil ederken ε ise hata terimidir. EB değişkenin reel KBGSYH'deki yıllık büyüme oranını ifade ederken, EB_{t-1} değişkeni bir yıl gecikmeli reel KBGSYH oranını tanımlamaktadır. TEK değişkeni, internet kullanıcıları ve mobil hücresel aboneler tarafından ölçülen telekomünikasyon altyapısını ifade etmektedir. TİC değişkeni, ülkenin açıklık düzeyini ölçen ticaretin GSYH içindeki payını temsil etmektedir. Eğitim değişkeni, ülkedeki ilköğretim kayıt oranını temsil etmektedir. Ülkelerdeki ilköğretim kayıt oranının ortalaması alınarak (101,435) ortalamasının altında kalan ülkelerin sıfır, ortalamasının üzerinde seyreden ülkelerin ise bir olarak kodlanmasıyla bu değişkene ulaşılmaktadır. KH değişkeni, kamu harcamalarının GSYH içindeki yüzdesini temsil etmektedir. KBGSYH değişkeni, kişi başına reel GSYH olarak tanımlanmaktadır. YTR değişkeni, brüt sermaye oluşumunun GSYH içindeki payı ile yatırımları temsil etmektedir. Mobil değişkeni, 100 kişi başına mobil hücresel abonelik sayısını ifade etmektedir. (Mobil * Eğitim) değişkeni, eğitim değişkeni için elde edilen kukla değişken ve mobil hücresel aboneliklerin çarpımı ile hesaplanmaktadır.

$$EB_{i,t} = \alpha_i + \mu_t + EB_{i,t-1} + TEK_{i,t} + T\dot{I}C_{i,t} + E\dot{g}itim_{i,t} + KH_{i,t} + KBGSYH_{i,t} + YTR_{i,t} + \dot{I}nternet_{i,t} + (\dot{I}nternet * E\dot{g}itim)_{i,t} + \varepsilon_{i,t} \quad (2)$$

Eşitlik (2)'de bir bağımlı ve dokuz bağımsız olmak üzere on değişken kullanılmıştır. Eşitlik (2)'de yer alan değişkenler internet ve (internet * eğitim) değişkeni dışında Eşitlik (1) ile aynı noktada kesişmektedir. Eşitlik (2)'de bulunan internet değişkeni, 100 kişi başına internet kullanıcılarını ifade etmektedir. (İnternet * eğitim) değişkeni, eğitim değişkeni için elde edilen kodlar ve internet kullanıcı sayısının çarpımı ile hesaplanmaktadır. Analize dahil edilen tanımlayıcı istatistikler Tablo1'de sunulmaktadır.

⁷Dünya Bankası verilerine göre bölgedeki ülkeler Cezayir, Bahreyn, Cibuti, Mısır, İran, Irak, Ürdün, Kuveyt, Lübnan, Libya, Fas, Umman, Katar, Suudi Arabistan, Suriye, Tunus, Birleşik Arap Emirlikleri, Batı Şeria ve Gazze ve Yemen olarak sıralanmaktadır. Çalışmada, Dünya Bankası Dünya Kalkınma Göstergeleri Veri Tabanına göre veri temininde sıkıntı yaşanmayan Türkiye, Birleşik Arap Emirlikleri, Suudi Arabistan, Katar, Kuveyt, Bahreyn, Umman, Irak, İran, Lübnan, Ürdün, Cezayir, Fas, Mısır ve Tunus olmak üzere 15 ülke yer almaktadır.

Tablo 1
Analizde Kullanılan Değişkenlere Ait Tanımlayıcı İstatistikler

İstatistikler & Değişkenler	GÖZLEM	ORT	STANDART SAPMA	MIN	MAX	ÇARPIKLİK	BASIKLIK
GSYH	358	1.411173	5.633089	-38.40000	49.50000	1.382030	26.46203
ENF	358	10.47933	35.29936	-16.10000	448.5000	9.462425	106.2524
KH	358	16.70559	4.961733	2.300000	36.60000	0.485698	3.701256
İNT	358	27.74330	29.49600	0.000000	99.70000	0.872375	2.531697
KBGSYH	358	14424.70	16805.06	1587.300	70733.10	1.782685	5.478120
MOBİL	358	66.28659	58.04463	0.000000	212.6000	0.476273	2.179910
TİC	358	82.46061	35.46389	0.000000	191.9000	0.622675	3.291661
YTR	358	26.47961	8.630683	4.200000	59.30000	0.792850	4.181987

Tablo 1’de sunulan tanımlayıcı istatistikler MENA ülkelerinde 25 yıllık dönem içinde ortalama ekonomik büyüme oranının %1,41 olduğunu göstermektedir. İnternet kullanıcılarının sayısı 100 kişiye ortalama 27,74 iken; mobil kullanıcılar 100 kişiye 66,28’dir. En yüksek standart sapmaya sahip değişkenin KBGSYH olduğu, en düşük standart sapmaya sahip değişkenin ise kamu harcamaları (KH) olduğu görülmektedir. Çarpıklık değeri serinin sağa veya sola yatıklığı basıklık ise serinin dikliği veya sivriliği hakkında bilgi vermektedir. Çarpıklık katsayıları her değişken için pozitif değerlidir. Bu da serilen sağa çarpık olduğunu göstermektedir. Serinin basıklığı incelendiğinde ise katsayı arttıkça serinin git gide sivrileştiği yorumu yapılmaktadır (Şimşek, 2015, s. 112). Bu noktada enflasyon serisinin diğer serilere göre daha sivri olduğu anlaşılmaktadır. Tablo 2’de korelasyon katsayıları yer almaktadır.

Tablo 2
Korelasyon Katsayıları

	BÜYÜME	ENF	KH	İNTERNET	KBGSYH	MOBİL	TİC	YTR
BÜYÜME	1.000000							
ENF	-0.064658	1.000000						
KH	-0.110461	0.345892	1.000000					
İNTERNET	0.090985	-0.165405	0.003562	1.000000				
KBGSYH	0.146125	-0.122634	-0.118173	0.416194	1.000000			
MOBİL	0.066493	-0.184325	0.073073	0.867144	0.381904	1.000000		
TİC	0.186824	0.292796	0.230784	0.344726	0.324930	0.354268	1.000000	
YTR	0.212754	-0.284676	0.255815	0.080702	-0.000661	0.089472	0.192760	1.000000

Tablo 2’de verilen korelasyon katsayıları değişkenlerin birbirleriyle ilişkileri hakkında bilgi vermektedir. Ekonomik büyüme ve telekomünikasyon değişkenleri arasında literatürde yer alan çalışmalarla örtüşür şekilde pozitif ilişki göze çarparken aynı zamanda telekomünikasyon değişkenleri olan internet ve mobilin de kendi aralarında pozitif korelasyona sahip olduğu görülmektedir. Tablo 2’de yer alan diğer değişkenler incelendiğinde ise enflasyon ve kamu harcamalarının ekonomik büyüme ile negatif ilişkili, ticaret ve yatırım değişkenlerinin pozitif ilişkili olduğu göze çarpmaktadır.

Solow (2011), iktisadi davranışlardaki değişmelerin zamana bağlı olduğunu ve bu noktada dinamik yapıli analizlerin uygulanması gerektiğini ifade etmektedir. Ekonometrik modele dinamik yapı kazandırmak amacıyla bağımlı değişken olan ekonomik büyümenin bir dönem gecikmesi modele bağımsız değişken olarak dahil edilir. Böylelikle geçmiş dönemin bağımlı değişken üzerindeki etkileri incelenir. Bağımlı değişkenin bir dönem gecikmeli değerinin modele dahil edilmesi içsellik sorununu beraberinde getirmektedir. Hata terimi ve bir dönem gecikmeli bağımsız değişken arasındaki korelasyon ilişkisi nedeniyle denklemin tahmininde en küçük kareler temelli tahmin ediciler kullanıldığında katı dışsallık varsayımı ihmal edilerek tutarsız ve sapmalı sonuçların ortaya çıktığı görülmektedir. Korelasyon ilişkisi ve içsellik sorununu çözmek amacıyla literatürde araç değişken yaklaşımı ve GMM olmak üzere iki seçenek bulunmaktadır (Tosun, 2021, s. 110).

Çalışmada araç değişkenli genelleştirilmiş momentler metodu (IV-GMM) kullanılmaktadır. GMM tahmincisi kovaryans matrisini sunmaktadır. GMM, 2SLS yönteminden farklı olarak otokorelasyon ve değişen varyans problemini ortadan kaldırdığı için avantaj sağlamaktadır. Bu yöntem, varyans-kovaryans matrisindeki hata terimlerinde otokorelasyon olmadığını ve eşdeğişkenliği varsayan IV/2SLS yönteminden faydalanmaktadır. IV-GMM tahmincisi hataların normal dağılması varsayımına dayanmaktadır. IV-GMM tahmincisi güçlü varyans-kovaryans tahmini gerektirmektedir. IV-GMM regresyonundan önce sonuçları karşılaştırmak için AR (1) bozukluğunu açıklayan basit sabit etkiler regresyonunun yanı sıra eşdeğişkenlik ve otokorelasyonu varsayan standart IV/2SLS regresyonu da çalıştırılmaktadır (Donou-Adonsou vd., 2016). Bahsi geçen analizler Tablo 3 ve Tablo 4’te yer almaktadır. Tablolarda yer alan teknoloji değişkeni, internet ve cep telefonu kullanımından oluşan telekomünikasyon altyapısı ile eğitim değişkeni, ilköğretim kayıt oranı ile büyüme değişkeni ise KBGSYH (yıllık %) ile ölçülmektedir. Tablo 3’de telekomünikasyon değişkeni olarak mobil, Tablo 4’te ise internet kullanımı yer almaktadır.

Tablo 3’te yer alan sabit etkiler analizi sonuçlarına göre ekonomik büyüme üzerindeki pozitif yönlü en büyük katkı ekonomik büyüme değişkeninin bir dönem gecikmesine aittir. Diğer değişkenlerin ekonomik büyüme üzerindeki katkıları kamu harcamaları, yatırım, (mobil*egitim), enflasyon, ticaret, mobil ve KBGSYH olarak sıralanmaktadır. Eğitim değişkeninin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi her ne kadar büyük olsa da bu etki negatif yönlüdür. Sabit etkiler analizinde değişkenlerin olasılık değerleri incelendiğinde ise büyüme değişkeninin %1 anlamlılık düzeyinde, enflasyon, KBGSYH ve (mobil*egitim) değişkenlerinin %5 anlamlılık düzeyinde, eğitim değişkeninin ise %10 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Bu değişkenlerin aksine Tablo 3’te ticaret, kamu harcamaları, yatırım ve mobil değişkenlerinin istatistiksel olarak anlamlı olmadığı göze çarpmaktadır. Bulgulara göre Wald Ki Kare/F testi modelin bütün olarak %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olduğunu göstermektedir. Sabit etkiler analiz sonucuna göre R² değeri her ne kadar anlamlı olsa da modelde kullanılan araç değişkenlerin ekonomik büyümeyi açıklamak için uygunluğunun test edildiği Sargan test ve Hansen J test değerlerine göre değişkenlerin %10 anlamlılık düzeyinde uygun olmadığı anlaşılmaktadır.

Tablo 3**Panel Tahminci Sonuçları (Telekomünikasyon Altyapısı=Mobil Hücresel Abonelikler)**

Modeller	Sabit Etkiler (FE)	2SLS	IV-GMM
Değişkenler			
BÜYÜME _{i,t-1}	0.491*** (0.000)	0.494*** (0.000)	0.484*** (0.000)
EĞİTİM _{i,t}	-1.540* (0.0805)	-1.592* (0.052)	-1.527* (0.053)
ENFLASYON _{i,t}	0.0174** (0.0323)	0.0137* (0.082)	0.0128* (0.093)
TİC _{i,t}	0.0105 (0.526)	0.0192 (0.224)	0.0231 (0.160)
KH _{i,t}	0.0830 (0.490)	0.0574 (0.592)	0.1083 (0.331)
YTR _{i,t}	0.0627 (0.1308)	0.067* (0.096)	0.0593 (0.161)
KBGSYH _{i,t}	0.0001** (0.0238)	0.0001** (0.0156)	0.000** (0.0153)
MOBİL	0.00309 (0.8161)	-0.0201*** (0.000)	-0.0237*** (0.000)
MOBİL*EĞİTİM	0.0206** (0.0178)	0.0224*** (0.006)	0.0197** (0.0123)
Sabit Terim	1.162 (0.2137)	2.908*** (0.000)	2.908*** (0.000)
Gözlem Sayısı	343	343	343
R²	0.491	0.510	0.491
Wald Ki Kare/ F Testi	3.790*** (0.001)	24.580*** (0.000)	28.571*** (0.000)
Sargan\Hansen p değeri	0.0763	0.3821	0.4372
AR (1) Süreci İçin Arellano-Bond Testi			-1.972** (0.0436)
AR (2) Süreci İçin Arellao-Bond Testi			0.0398 (0.5482)

2SLS analiz sonuçlarına göre ekonomik büyüme üzerindeki pozitif yönlü en büyük etki yine ekonomik büyüme değişkeninin bir dönem gecikmesine aittir. Diğer değişkenlerin ekonomik büyüme üzerinde etkisi incelendiğinde ise yatırım, kamu harcamaları, (mobil*egitim), ticaret, enflasyon ve KBGSYH sıralaması yapılmaktadır. Eğitim değişkeninin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi her ne kadar büyük olsa da cep telefonu değişkeni gibi etkinin yönü negatiftir. 2SLS yönteminde değişkenlerin olasılık değerleri incelendiğinde ise büyüme, mobil ve mobil*egitim değişkenlerinin %1 anlamlılık düzeyinde, KBGSYH değişkeninin %5

anlamlılık düzeyinde, eğitim, enflasyon ve yatırım değişkenlerinin %10 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. 2SLS analiz sonucu ışığında R^2 değeri anlamlı ve Sargan test ve Hansen J test değerlerine göre modelde kullanılan araç değişkenlerin ekonomik büyümeyi açıklamak uygun olduğu kabul edilmektedir. Wald Ki Kare/ F testi sonuçlarına göre ise bütün olarak model %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Modelde değişen varyans probleminin varlığını teyit etmek amacıyla White testi uygulanmıştır. Elde edilen sonuca göre 2SLS tahmincisinin modelinde değişen varyans probleminin olduğu görülmüştür. 2SLS tahmincisinin içerdiği yapısal sorunları gidermek amacıyla IV-GMM tahmincisi tercih edilmiştir.

GMM tahmincisi içsellik problemini çözerek ortaya çıkacak sapmaları önlemektedir. Bu amaçla çalışmada GMM tahmincisi temel alınmaktadır. IV-GMM sonuçlarına göre ekonomik büyüme üzerindeki pozitif yönlü en büyük katkı ekonomik büyüme değişkeninin bir dönem gecikmesine aittir. Diğer değişkenler ekonomik büyüme üzerindeki etki büyüklüklerine göre kamu harcamaları, yatırım, ticaret, (mobil*egitim), enflasyon ve KBGSYH olarak sıralanmaktadır. Eğitim ve mobil değişkenlerinin ise ekonomik büyüme üzerindeki etkileri negatif yönlüdür. Değişkenler olasılık değerlerine göre incelendiğinde ise büyüme ve mobil değişkenlerinin %1, (mobil*egitim) ve KBGSYH değişkenlerinin %5, eğitim ve enflasyon değişkenlerinin ise %10 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Ticaret, kamu harcamaları ve yatırım değişkenleri ise istatistiksel olarak anlamlı değildir. Analiz sonuçlarında R^2 değerinin anlamlı olduğu ve Wald Ki Kare/F testine göre ise bütün olarak model %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır. GMM tahmincisinin etkinliği açısından araç değişkenlerin doğru seçilmesi büyük önem arz etmektedir. Literatürde bu seçime yönelik üç test bulunmaktadır. Bu testler, Arellano ve Bond tarafından ortaya atılan AR (1) ve AR (2) testleri, Sargan Testi ve Hansen tarafından geliştirilen J testi olarak sıralanmaktadır. AR (1) testine göre “birinci dereceden otokorelasyon yoktur” sıfır hipotezinin istatistiksel olarak kabul edilmemesi gerekirken, AR (2) testine göre “ikinci dereceden otokorelasyon yoktur” hipotezi kabul edilmelidir. Sargan Testi “araç değişkenler geçerlidir” sıfır hipotezini sınar ve hipotezin kabul edilmesini bekler. Hansen’in geliştirdiği J testine göre ise yine “araç değişkenler geçerlidir” sıfır hipotezi sınanır. İstatistiksel olarak sıfır hipotezinin kabul edilmesi gerekir (Roodman, 2006, s.14). Sargan test ve Hansen J test değerlerine göre modelde kullanılan araç değişkenlerin ekonomik büyümeyi açıklamak için uygun olduğu görülmektedir. Tablo 3’te yer alan AR (1) istatistiği dolayısıyla birinci dereceden otokorelasyon olduğu görülmektedir. AR (2) istatistiği incelendiğinde ise yine olması gerektiği şekilde “ikinci derece otokorelasyon yoktur” hipotezinin kabul edildiği göze çarpmaktadır. Bu bağlamda AR (1) ve AR (2) test sonuçlarına göre çalışmada kullanılan araç değişkenlerin uygun olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

Tablo 4’te bulunan sabit etkiler analiz sonuçlarına göre ekonomik büyüme üzerindeki pozitif yönlü en büyük etki ekonomik büyüme değişkeninin bir dönem gecikmesine aittir. Diğer değişkenler ekonomik büyüme üzerindeki etkilerinin büyüklüğüne göre yatırım, kamu harcamaları, (internet*egitim), ticaret, enflasyon ve KBGSYH şeklinde sıralanmaktadır. Eğitim değişkeninin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi ne kadar büyük olsa da internet değişkeninde olduğu gibi etkinin yönü negatiftir. Tablo 4’te yer alan sabit etkiler analizinde değişkenler olasılık değerlerine göre incelendiğinde ise büyüme, internet ve (internet*egitim) değişkenlerin %1 anlamlılık düzeyinde, eğitim ve KBGSYH değişkenlerinin %5 anlamlılık düzeyinde, enflasyon ve yatırım değişkenlerinin %10 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Sabit etkiler

analizine göre ticaret ve kamu harcamaları değişkenleri ise istatistiksel olarak anlamlı değildir. Bulgulara göre Wald Ki-Kare/F testi modelin bütün olarak %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olduğunu göstermektedir. Sargan test ve Hansen J test değerlerine göre ise modelde kullanılan araç değişkenlerin ekonomik büyümeyi açıklamak için uygun olmadığı anlaşılmaktadır. Sabit etkiler test sonuçlarına göre analizde kullanılan araç değişkenler uygun olmadığı için 2SLS testi uygulandığı görülmektedir.

Tablo 4

Panel Tahminci Sonuçları (Telekomünikasyon Altyapısı=İnternet Kullanıcıları)

Modeller	Sabit Etkiler (FE)	2SLS	IV-GMM
Değişkenler			
BÜYÜME_{i,t-1}	0.496*** (0.000)	0.491*** (0.000)	0.482*** (0.000)
EĞİTİM_{i,t}	-1.722** (0.0278)	-1.513** (0.038)	-1.224* (0.065)
ENFLASYON_{i,t}	0.0144* (0.065)	0.0133* (0.088)	0.0128* (0.092)
TİCARET_{i,t}	0.0205 (0.189)	0.0223 (0.154)	0.0265 (0.104)
KH_{i,t}	0.0619 (0.559)	0.0822 (0.437)	0.1286 (0.243)
YATIRIM_{i,t}	0.0693* (0.0848)	0.0654 (0.104)	0.0567 (0.175)
KBGYSH_{i,t}	0.0001** (0.0206)	0.0001** (0.018)	0.0001** (0.017)
İNTERNET	-0.0381*** (0.000)	-0.0417*** (0.000)	-0.0476*** (0.000)
İNTERNET*EĞİTİM	0.0529*** (0.0019)	0.0484*** (0.003)	0.0418*** (0.008)
Sabit Terim	2.542*** (0.000)	2.554*** (0.000)	2.761*** (0.000)
Gözlem Sayısı	343	343	343
R²	0.565	0.518	0.5007
Wald Ki-Kare\F	34.567*** (0.000)	35.874*** (0.000)	36.863*** (0.000)
Sargan\Hansen Testp olasılık değeri	0.067	0.286	0.314
AR (1) Süreci İçin Arellano-Bond Testi			-1.4023** (0.0298)
AR (2) Süreci İçin Arellano-Bond Testi			0.0492 (0.4326)

2SLS analiz sonuçlarına göre ekonomik büyüme üzerindeki pozitif yönlü en büyük etki ekonomik büyümenin bir dönem gecikmesine aittir. Diğer değişkenlerin ekonomik büyüme üzerindeki etkileri ise büyüklerine göre kamu harcamaları, yatırım, (internet*eğitim), ticaret, enflasyon ve KBGSYH olarak sıralanmaktadır. Eğitim değişkeninin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi her ne kadar büyük olsa da internet değişkeninde olduğu gibi etkinin yönü negatiftir. 2SLS analizinde değişkenler olasılık değerlerine göre incelendiğinde büyüme, (internet*eğitim) ve internet değişkenlerinin %1, eğitim ve KBGSYH değişkenlerinin %5, enflasyon değişkeninin ise %10 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olduğu anlaşılmaktadır. Ticaret, kamu harcamaları ve yatırım değişkenleri ise istatistiksel olarak anlamlı değildir. Literatürde, çalışmalarda kullanılan araç değişkenlerin uygunluğunu ölçen testler olarak yer alan Sargan ve Hansen J testlerine göre Tablo 4'te yer alan değişkenlerin ekonomik büyümeyi ölçmek için uygun olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Modeli bütün olarak inceleyen Wald Ki-Kare/F testine göre ise model %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır.

IV-GMM tahmincisi sonuçlarına göre modelde kullanılan değişkenler arasında ekonomik büyüme değişkeni üzerindeki pozitif yönlü en büyük etki ekonomik büyüme değişkeninin bir dönem gecikmesine aittir. Ekonomik büyüme üzerindeki etkilerinin büyüklüğü bakımında diğer değişkenler de kamu harcamaları, yatırım, (internet*eğitim), ticaret, enflasyon ve KBGSYH şeklinde sıralanmaktadır. Eğitim ve internetin ekonomik büyüme üzerindeki etkileri negatif yönlüdür. Değişkenler olasılık değerlerine göre incelendiğinde büyüme, internet ve (internet*eğitim) değişkenlerinin %1, KBGSYH değişkeninin %5, eğitim ve enflasyon değişkenlerinin ise %10 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olduğu ancak ticaret, kamu harcamaları ve yatırım değişkenlerinin istatistiksel olarak anlamlı olmadığı görülmektedir. Wald Ki-Kare/F testine göre model bütün olarak %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Araç değişkenlerin seçimine yönelik yapılan Sargan testi, Hansen J testi, AR (1) ve AR (2) testlerine göre ise modelde kullanılan araç değişkenlerin ekonomik büyümeyi açıklamak için uygun oldukları görülmektedir.

Kamu harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiye büyüme teorileri çerçevesinden bakıldığında, kamu harcamalarının içsel büyüme modellerine kadar analizlere dahil edilmediği görülmektedir. Ramsey (1928) ve Solow (1956) büyüme teorilerini geliştiren Cass (1965) gibi klasik büyüme modeli öncülerinin, kamu harcamalarının büyüme üzerinde bir etkisi olmadığı düşüncesiyle çalışmalarında kamu harcamaları yer vermedikleri bilinmektedir. Çalışmaya göre kamu harcamaları, ticaret ve yatırım değişkenlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi istatistiksel olarak anlamlı değildir. Ghali (1997), Oktayer ve Susam (2008), Aytaç ve Güran (2010), Nişancı vd. (2011), Yilgör vd. (2012), Menyah vd. (2014), Trejos ve Barboza (2015), Bakkal (2016), Kocaman (2019) ve Demez (2021) çalışmaları da ticaret, yatırım ve kamu harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin istatistiki olarak anlamsız olduğu sonucuna ulaşılan çalışmalara; Blankenau ve Simpson (2004), Erdoğan ve Yıldırım (2009) eğitim ve ekonomik büyüme arasındaki negatif yönlü ilişkiye yönelik çalışmalara; Yamak ve Koçak (2007), Noh ve Yoo (2008), Algan vd. (2017) ve Maurseth (2018) internet, mobil ve bilgi iletişim teknolojilerinin ekonomik büyüme üzerindeki negatif yönlü etkisine yönelik çalışmalara; Lucas (1973), Romer (1996) ve Mallik ve Chowdhury (2001) enflasyon ve ekonomik büyüme arasındaki pozitif yönlü ilişkiye yönelik çalışmalara örnek teşkil etmektedir.

Sonuç

MENA; bölgede bulunan ülkelerin çeşitliliği, birbirlerinden farklı veya ortak yönde iktisadi, siyasi ve sosyal özellikleriyle dünyanın karmaşık bölgelerinden biri olarak tanımlanır. Bölgede bir tarafta yoksulluğu içselleştirmiş ülkeler, diğer tarafta lüks yaşamın egemen olduğu Körfez ülkelerinin yer aldığı düşünülünce MENA iki ayrı kutbun bir araya gelmesi şeklinde ifade edilebilir. Bölgede bulunan sekiz OPEC üyesi ülkesiyle petrol, MENA için önemli bir ticaret aracı konumundadır. MENA ülkelerinin sahip oldukları geniş petrol kaynakları ve buldukları konum, güvenlik ve istikrar sorunlarını beraberinde getirir. Aynı zamanda iktisadi ve sosyal yönden küreselleşme sürecinin gerisinde kalan ülkeler, dünyanın gözdesi konumuna gelmektedir. Petrolün yüzyıllardır ülkelerin savaş planlarının konusu olduğu bilinmektedir. MENA ülkelerinin de ellerinde bulundurduğu yüksek petrol arzını koruyabilmek için pahalı silah ve ileri teknoloji talebini artırdığı ifade edilir. MENA ülkeleri üzerine yapılan bu çalışma, teknoloji, eğitim ve ekonomik büyüme ilişkisini inceleyerek politika karar vericilere tavsiyeler sunacak ve bu ülkelerde iktisat politikalarının etkinliğine yol açacaktır. Bu amaç doğrultusunda çalışmada, MENA ülkelerinde teknoloji, eğitim ve ekonomik büyüme ilişkisi araç değişkenli genelleştirilmiş momentler metodu aracılığıyla test edilmiştir. Çalışma ile elde edilecek bulgular, MENA ülkelerinde eğitime erişimin telekomünikasyon altyapısı ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi etkileyip etkilemediğini inceleyen sınırlı sayıda çalışmaya katkıda bulunması açısından önem arz etmektedir.

Çalışmada, 1993-2018 dönemi yıllık verileri ile 15 ülke için araç değişkenli genelleştirilmiş momentler metodu tahmincisi kullanılmıştır. Analizde ekonomik büyümenin bir dönem gecikmesi, eğitim, enflasyon, KBGSYH, mobil, (mobil**eğitim*), internet ve (internet**eğitim*) değişkenlerinin %1, %5 ve %10 anlam düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı; ticaret, kamu harcamaları ve yatırım değişkenlerinin istatistiksel olarak anlamsız olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Analiz sonuçlarında eğitim, internet ve mobil değişkenlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin negatif yönlü ancak (internet**eğitim*) ve (mobil**eğitim*) değişkenlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin pozitif yönlü olduğu görülmüştür.

Çalışma ile MENA ülkelerinde kamu harcamaları, yatırım ve ticaret değişkenlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerinin istatistiksel olarak anlamsız olduğu sonucuna ulaşılmıştır. MENA ülkelerinin petrol ürünleri dışında ihracat konusunda başarılı olduğu söylenemez. Ayrıca ülkelerdeki gelir dağılımı adaletsizliği, piyasadaki işletme yapısının küçük ve orta büyüklükteki işletmelerden (KOBİ) oluşması, ülkelerdeki sert siyasi iklim, ertelenen siyasi ve yapısal reformlar, beşeri sermaye eksikliği uluslararası piyasadaki rekabet gücünün düşük olmasının ve bölgeye doğrudan yabancı yatırım çekilememesinin nedenleri arasındadır. Ülkedeki petrol dışı üretim seviyesinin düşüklüğü ithalata yansımakta ve kalan çoğu ürün ithal edilmektedir. Gelişmekte olan ülke (GOÜ) sınıflandırması içerisinde yer alan MENA ülkelerinde kamu harcamaları etkin kullanılmamaktadır. Ticarete ayrılacak büyük bütçeler olmaması, yapılan kamu harcamalarında etkinlik ve verimlilik seviyesinin düşük olması ve petrol kaynakları dışında yatırım seviyesinin azlığı ticaret, kamu harcamaları ve yatırım değişkenleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin istatistiksel olarak anlamsız olmasının nedenleri arasında sayılabilir. Ülkelerde yerli üretimin teşvik edilmesi, petrol dışı ihracata yönelik firmalara devlet desteği sağlanması, yurtiçinde üretimi mümkün olan malların ithalatına gümrük tarifeleri veya kotalarıyla sınırlamalar getirilmesi ülkelerin rekabet gücünü artırarak ticaret, kamu harcamaları ve yatırım seviyelerini artırmalarına katkı sağlayacaktır.

Çalışmada internet, mobil ve eğitim değişkenlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi negatif yönlüken; (internet**eğitim*) ve (mobil**eğitim*) değişkenlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin pozitif yönlü olduğu sonucuna ulaşılmıştır. MENA, gelişmiş mobil ve internet altyapılarına sahip ülkelere kadar telekomünikasyon altyapısı yetersiz ülkelere de ev sahipliği yapmaktadır. Bölgede bulunan ülkeler arasındaki gelir eşitsizliği her ülkenin aynı altyapıya sahip olmamasının nedenlerindedir. Yetersiz telekomünikasyon altyapısına sahip ülkeler dışında gelişmiş telekomünikasyon altyapısına sahip ülkelerde sosyal medya ve anlık mesajlaşma uygulamalarının çok yoğun kullanıldığı ifade edilmektedir. Bu bağlamda bireylerin ellerinde var olan fırsatı iyi değerlendiremediği, verimli ve etkin kullanamadığı düşünülmektedir. Telekomünikasyon altyapısının tek başına ve verimsiz kullanımı ekonomik büyüme üzerinde negatif bir etki bırakmaktadır. MENA ülkeleri genel olarak petrol kaynaklı bir ekonomik yapıya sahip ve ülkelerde üretim alanları kısıtlıdır. Eğitim hizmetinin ülkelerin kalkınması için önemli bir araç olduğu ifade edilir. Ancak ülkelerde verilen eğitimin aksine mezunların istihdam alanı yetersizdir. Ülkede yetiştirilen eğitilmiş nüfusa ülke içinde istihdam sağlanmaması nedeniyle beyin göçleri yaşanmaktadır. Aynı şekilde ülkelere dışarıdan ucuz işgücü arandığı için ülkelerde var olan ara elamanlar işsiz kalmaktadır. Bu durum eğitimin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin negatif yönlü olmasına neden olmaktadır.

MENA hem yoksul hem de lüks yaşamın egemen olduğu ülkelere ev sahipliği yapmaktadır. Temel sorun ülkeler arasındaki gelir eşitsizliğidir. Yoksul ülkelerde teknoloji seviyesinin ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkileyebilmesi için ülkelerin refah seviyesinin belirli bir düzeye ulaşmış olması gerekmektedir. Yeterli telekomünikasyon altyapısına sahip, lüks yaşamın hüküm sürdüğü Körfez ülkelerinde ise internet ve mobil kullanımının bilinçlendirilmesi ve eğitim hizmetiyle birleştirilmesi üzerine çalışmalar yapılmalıdır. Politika karar vericilerinin çalışmalarıyla; ülkelerde var olan nitelikli işçiler için istihdam alanları genişletilmeli, beyin göçleri en aza indirgenmeli, petrol ve doğal kaynaklar dışında yatırım alanlarına yönelim sağlanmalı, hükümetler tarafından özel kurum ve kişilere yeni yatırım ve üretim alanları açısından destek verilmelidir. Teknoloji kullanımının anlık mesajlaşma ve sosyal medya uygulamalarından eğitim hizmetine kayması modelde de yer alan (mobil**eğitim*) ve (internet**eğitim*) değişkenleri üzerinde pozitif ve anlamlı bir sonuca yer verecektir. Politika karar vericilerin teknoloji ve eğitim arasında kurdukları olumlu bir ilişki ve iki hizmetin birbirini destekler nitelikte politikalarla bireylerin karşısına çıkması ekonomik büyüme üzerinde pozitif yönlü bir etki sağlanmasına neden olacaktır. Gelecekte teknoloji, eğitim ve ekonomik büyüme ilişkisi üzerine yapılacak olan çalışmaların, farklı ülke grupları üzerine farklı ekonometrik yöntemler kullanılarak yapılması değişkenler arasındaki ilişkiyi daha iyi ortaya koyabilir.

Kaynakça

- Algan, N., Manga, M. ve Tekeoğlu, M. (2017). Teknolojik gelişme göstergeleri ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisi: Türkiye örneği. *International Conference on Eurasian Economies*, 332-338. Erişim adresi: <https://www.avekon.org/papers/1869.pdf>
- Algan, N., Özmen, M. ve Karlılar, S. (2017). Bilgi ve iletişim teknolojilerinin ekonomik büyüme üzerine etkisi: G-20 ülkeleri için bir analiz. *Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 21(1), 1-24. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/pub/cuiibfd/issue/34826/385948>
- Aytaç, D. ve Güran, M. (2010). Kamu harcamalarının bileşimi ekonomik büyümeyi etkiler mi? Türkiye ekonomisi için bir analiz. *Sosyoekonomi*, 13(13), 129-152. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sosyoekonomi/issue/21073/226885>
- Bakkal, H. (2016). Türkiye’de kamu harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisi ve yeni kamu mali yönetiminin rolü. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(10), 125-138. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/duibfd/issue/32257/357933>
- Blankenau, W. F. ve Simpson, N. B. (2004). Public education expenditures and growth. *Journal of Development Economics*, 73(2), 583-605. doi: 10.1016/j.jdeveco.2003.05.004
- Cass, D. (1965). Optimum Growth in an aggregative model of capitalaccumulation. *TheReview of EconomicStudies*, 32(3), 233-240. doi: 10.2307/2295827
- Demez, S. (2021). MENA Ülkelerinde dış ticaret ve ekonomik büyüme ilişkisi: Panel nedensellik analiziyaklaşımı. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 12(1), 137-153. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ayd/issue/62792/928306>
- Donou-Adonsou, F., Lim, S. ve Mathey, S. A. (2016). Technologicalprogressandeconomicgrowth in Sub-SaharanAfrica: Evidencefromtelecommunicationsinfrastructure. *International Advances in EconomicResearch*, 22(1), 65-75. doi: 10.1007/s11294-015-9559-3
- Donou-Adonsou, F. (2019). Technology, educationandeconomicgrowth in Sub-SaharanAfrica. *TelecommunicationsPolicy*, 43(4), 353-360. doi: 10.1016/j.telpol.2018.08.005
- Dumitrescu, E. I. ve Hurlin, C. (2012). Testingforgrangernon-causality in heterogeneouspanels. *EconomicModelling*, 29(4), 1450-1460. doi:10.1016/j.econmod.2012.02.014
- Dünya Kalkınma Göstergeleri VeriTabanı. (2021, 3 Ocak). Erişim adresi: <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>
- Dünya Bankası. (2021, 20 Mayıs). Middle East and North Africa. Erişim adresi: <https://www.worldbank.org/en/region/mena>

- Erdoğan, S. ve Yıldırım, D. Ç. (2009). Türkiye’de eğitim-iktisadi büyüme ilişkisi üzerine ekonometrik bir inceleme. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 4(2), 11-22. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/beyder/issue/3479/47332>
- Ghali, K. H. (1997). Government spending and economic growth in Saudi Arabia. *Journal of Economic Development*, 22(2), 165-172. Erişim adresi: <http://jed.or.kr/full-text/22-2/Ghali.PDF>
- Hekim Yılmaz, D. ve Kırışkan, İ. (2020). Türkiye’de Telekomünikasyon Altyapısı ve Ekonomik Büyüme. *Bilgi*, (92), 55-84. doi: 10.12995/bilig.9203
- İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi. (1948, 10 Aralık). md.26, Birleşmiş Milletler (md.26). Erişim adresi: <https://www.ihd.org.tr/insan-haklari-evrensel-beyannames/>
- Kibritçiöğlü, A. (1998). İktisadi büyümenin belirleyicileri ve yeni büyüme modellerinde beşeri sermayenin yeri. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 53(1-4), 207-230. doi: 10.1501/SBFder_0000001947
- Kocaman, M. (2019). MENA ülkelerinde ticari dışa açıklık ve ekonomik büyüme ilişkisi: Bootstrap panel granger nedensellik analizi. *Ekonomi Politika ve Finans Araştırmaları Dergisi*, 4(3), 289-301. doi: 10.30784/epfad.643015
- Kurt, D.B. ve Güvenek, B. (2021). Beşeri sermayenin ekonomik büyümeye etkisi: Eğitim göstergeleri ile Avrupa Birliği ülkeleri örneği. *İşletme Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 17-39. doi: 10.33416/baybem.836429
- Lucas, R. E. (1973). Some international evidence on output-inflation tradeoffs. *The American Economic Review*, 63(3), 326-334. Erişim adresi: <https://www.jstor.org/stable/1914364>
- Mallik, G. ve Chowdhury, A. (2001). Inflation and economic growth: Evidence from four south Asian countries. *Asia-Pacific Development Journal*, 8(1), 123-135. Erişim adresi: <https://www.unescap.org/sites/default/files/apdj-8-1-ResearchNote-Mallik-and-Chowdhury.pdf>
- Maurseth, P. B. (2018). The effect of the internet on economic growth: Counter-evidence from cross-country panel data. *Economics Letters*, 172, 74-77. doi: 10.1016/j.econlet.2018.08.034
- Menyah, K., Nazlıoğlu, S. ve Wolde-Rufael, Y. (2014). Financial development, trade openness and economic growth in African countries: New insights from a panel causality approach. *Economic Modelling*, 37, 386-394. doi:10.1016/j.econmod.2013.11.044
- Nişancı, M., Uçar, M. ve Karabıyık, İ. (2011). İktisadi büyüme ve kamu harcamaları arasındaki nedensellik ilişkisi. *Hukuk, Ekonomi ve Siyasal Bilimler Aylık İnternet Dergisi*, 111, 1-17. Erişim adresi: <http://www.e-akademi.org/makaleler/mnisanci-mucar-ikarabiyik-1.pdf>
- Noh, Y. H. ve Yoo, K. (2008). Internet, inequality and growth. *Journal of Policy Modeling*, 30(6), 1005-1016. doi:10.1016/j.jpolmod.2007.06.016

- Oktayer, N. ve Susam, N. (2008). Kamu harcamaları-ekonomik büyüme ilişkisi: 1970-2005 yılları Türkiye örneği. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 22(1), 145-164. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/atauniiibd/issue/2693/35440>
- Ortaç, F.R. (2003). Cumhuriyetimizin 80. yılında eğitim harcamaları. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5(2), 239-247. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/gaziuibfd/issue/28344/301300>
- Özkan, G.S. ve Çelik, H. (2018). Bilgi ve iletişim teknolojileri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki: Türkiye için bir uygulama. *Uluslararası Ticaret ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 2(1), 1-15. doi: 10.30711/utead.405474
- Özistek, B. (2019, 17 Mayıs). MENA'ya dijital bakış [Video]. Erişim adresi: <https://www.youtube.com/watch?v=bgIMEvtpgBE>
- Pata, U. K. (2020). Türkiye'de eğitim ve ekonomik büyüme ilişkisi: Fouriereşbütünleşme testi. *Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi*, 6(2), 175-190. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ueyd/issue/56198/675607>
- Ramsey, F. P. (1928). A mathematical theory of saving. *The Economic Journal*, 38(152), 543-559. Erişim adresi: <http://piketty.pse.ens.fr/files/Ramsey1928.pdf>
- Romer, C. D. (1996). Inflation and the growth rate of output. Working Paper, *National Bureau of Economic Research*, No: 5575. Erişim adresi: <https://www.nber.org/papers/w5575>
- Roodman, D. (2006). How to do xtabond2: An introduction to "Difference" and "System" GMM in stata. Working Paper, *The Center for Global Development*, No: 103. doi: 10.2139/ssrn.982943
- Solow, R. M. (1956). A Contribution to the Theory of Economic Growth. *The Quarterly Journal of Economics*, 70(1), 65-94. doi: 10.2307/1884513
- Solow, R.M. (2001). Applying growth theory across countries. *The World Bank Economic Review*, 15(2), 283-288. Erişim adresi: <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/17444/773510JRN020010ory0across0Countries.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Kutluay Şahin, D. (2020). Eğitimin ekonomik büyüme üzerindeki etkileri: AB ülkeleri için panel veri analizi. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(2), 657-672. doi: 10.18074/ckuiibfd.717393
- Şimşek, T. (2015). *Modern konjonktür teorileri çerçevesinde ekonomik dalgalanmalar: politik istikrarın etkileri üzerine panel veri analizi*. (Doktora tezi). Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversitesi, Ankara.
- Tezcan, M. (1985). *Eğitim sosyolojisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları

- Tosun, B. (2021). *Finansal kırılganlık: Gelişmekte olan ülkeler üzerine bir panel veri analizi*. (Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Trejos, S. ve Barboza, G. (2015). Dynamic estimation of the relationship between trade openness and output growth in Asia. *Journal of Asian Economics*, 36, 110-125. doi: 10.1016/j.asieco.2014.10.001
- Ünsal, E. (2011). *Makro iktisat*. Ankara: İmaj Yayınevi.
- Yamak, R. ve Koçak, N. A. (2007). Bilgi teknolojisi harcamalarının ekonomik büyüme üzerine etkileri: 1993-2005. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 2(1), 1-10. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/beyder/issue/3484/47380>
- Yıldız, Ü. (2017). BRICS ülkeleri ve Türkiye’de ileri teknoloji ihracatı ve ekonomik büyüme ilişkisinin panel veri analizi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (53), 26-34. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dpusbe/issue/30731/300028>
- Yilgör, M., Ertuğrul, C. ve Celepcioglu, M. (2012). The effect of public expenditure on economic growth: Turkey example. *Investment Management and Financial Innovations*, 9(2), 193-202. Erişim adresi: https://www.businessperspectives.org/images/pdf/applications/publishing/templates/article/assets/4729/imfi_en_2012_02c_Yilgor.pdf

Extended Abstract

Purpose

The aim of the study is to provide recommendations to policy decision-makers so that economic growth can be achieved, explaining the relationship between technology, education and economic growth. The study proceeds through MENA, which is home to different countries. MENA; country diversity is noted as one of the mixed regions of the world with its social, economic and political structure. The oil supply it has in an important position in the world economy with demand for expensive weapons and advanced technology. Any disruption of this position has an effect on the world economy that could cause instability and fluctuations. With this position, investments in MENA countries, which are in the center of interest of developed and developing countries, are increasing and are becoming the world's favorite. The study progresses through the question "What is the impact of education and telecommunications infrastructure on economic growth?" in MENA countries.

Design and Methodology

The method and variables used for the purpose of the study were created based on the studies of Donou-Adonsou (2019) and Donou-Adonsou, Lim and Mathey (2016). The model, which was created with annual data from the 1993-2018 period, includes 15 MENA countries, including Turkey, where there are no problems in the data supply. The study uses panel data method. The data was obtained from the World Bank World Development Indicators Database. The study focused on 15 countries: Turkey, UAE, Saudi Arabia, Qatar, Kuwait, Bahrain, Oman, Iraq, Iran, Lebanon, Jordan, Algeria, Morocco, Egypt and Tunisia. The study was tested by means of the instrumental-variable generalized moment method (IV-GMM) with annual data for the period 1993-2018 for 15 countries. In the analysis, one period lag in economic growth, education, inflation, gdp per capita, mobile, (mobile*education), internet and (internet*education) variables were used. In the study, primary education enrollment rates were used as education data. Primary education registration rates were collected and an average was obtained and countries below average were included in the analysis as zero, above average countries. Internet users and mobile cellular subscription data were used as technology data. These indicators also indicate telecommunications infrastructure. Real gross domestic product per capita was used as a variable of economic growth. The econometric models used in the study are included in Equality (1) and Equality (2):

$$EB_{i,t} = \alpha_i + \mu_t + EB_{i,t-1} + TEK_{i,t} + T\dot{I}C_{i,t} + E\dot{g}itim_{i,t} + KH_{i,t} + KBGSYH_{i,t} + YTR_{i,t} + Mobil_{i,t} + (Mobil * E\dot{g}itim)_{i,t} + \varepsilon_{i,t} \quad (1)$$

$$EB_{i,t} = \alpha_i + \mu_t + EB_{i,t-1} + TEK_{i,t} + T\dot{I}C_{i,t} + E\dot{g}itim_{i,t} + KH + KBGSYH_{i,t} + YTR_{i,t} + \dot{I}nternet_{i,t} + (\dot{I}nternet * E\dot{g}itim)_{i,t} + \varepsilon_{i,t} \quad (2)$$

The study is important for access to education in MENA countries and for the contribution of telecommunications infrastructure to a limited number of studies that study the impact of economic growth.

Findings

As a result of this study, which was tested through the instrumental-variable generalized moment method (IV-GMM) with annual data for the period 1993-2018 for 15 countries; economic growth is a period delay, education, inflation, gdp per capita, mobile, (mobile*education), internet and (internet*education) variables are statistically significant at 1%, 5% and 10%. Variables of trade, government expenditures and investment, on the other hand, were found to be statistically meaningless. As a result of the analysis, it was concluded that the effects of education, internet and mobile variables on economic growth were negative, but the effects of (internet*education) and (mobile*education) variables on economic growth were positive.

The results obtained are compatible with the studies in the literature. Considering the relationship between public expenditures and economic growth from the perspective of growth theories, it is seen that public expenditures are not included in the analysis until endogenous growth models. Ghali (1997), Oktayer and Sesame (2008), Aytaç and Güran (2010), Nişancı et al. (2011), Yilgor et al. (2012), Menyah et al. (2014), Trejos and Barboza (2015), Bakkal (2016), Kocaman (2019) and Demez (2021) studies are examples of studies that concluded that the relationship between trade, investment and public expenditures and economic growth is statistically insignificant. Blankenau and Simpson (2004), Erdogan and Yıldırım (2009) are studies on the negative relationship between education and economic growth. Yamak and Koçak (2007), Noh and Yoo (2008), Algan et al. (2017) and Maurseth (2018) show the negative effects of internet, mobile and information communication technologies on economic growth. Lucas (1973), Romer (1996) and Mallik and Chowdhury (2001) give examples of studies on the positive relationship between inflation and economic growth.

Research Limitations

The limitation of the research is related to the annual data of 1993-2018 and the structure of the MENA region. In the analysis, there were some problems in obtaining data in some periods. The MENA countries included in the study do not have the same income level due to the structure of the region. Countries in the region are separated from each other due to income inequalities between them. Shortening the analysis period and dividing the MENA countries into income groups will lead the study clearer results.

Implications (Theoretical, Practical and Social)

MENA is home to countries dominated by both poor and luxurious living. The main problem is income inequality between countries. In order to the level of technology to positively impact economic growth in poor countries, the level of prosperity of countries must have reached a certain level. In the Gulf countries with adequate telecommunications infrastructure, where luxury life reigns, efforts should be made to raise awareness of internet and mobile use. Employment areas should be expanded in countries, oriented towards areas of investment other than oil and natural resources, and supported by governments in terms of new areas of investment and production for private institutions and individuals.

In the literature, there are a limited number of studies on the relationship between technology, education and economic growth in MENA countries and these variables. In the future, studies on the relationship between technology, education and economic growth, by dividing MENA countries into groups or by using different econometric methods on different country groups, may reveal the relationship between the variables better.

Originality

This study is important because it is one of the few studies in the literature on technology, education and economic growth on MENA countries. In addition, the study shows originality as the findings obtained from the econometric analyzes are of a nature to contribute to the relevant literature.

Araştırmacı Katkısı: Nadide Elif GÖZEN (%60), Türker ŞİMŞEK (%40).

A Relational Framework between Survey Topic, Sponsor, and Socially Desirable Responding: An Online Survey Experiment ¹²

Abdirahman Saeed MOHAMED ³ - Tuğba ADALI ⁴

Submitted by: 07.12.2021

Accepted by: 19.07.2022

Article Type: Research Article

Abstract

Research in survey methodology indicates that survey attributes, such as topic and sponsor influence survey participation and data quality. This paper primarily aims to examine whether such attributes influence socially desirable responding in an online survey setting, a setting which is less studied in the literature than face-to-face interview settings with regards to social desirability. To achieve this aim, it empirically tests the effects of survey topic, survey sponsor, introduction interest, and perceived topic sensitivity on socially desirable responding (SDR) across a range of items in a questionnaire. The survey experiment is based on a convenience sample of higher education students who filled out an online self-administered questionnaire, which also included a short version of the Marlowe-Crowne SDR scale. The findings showed that the tendency to SDR does not significantly differ by survey topic and sponsor. However, it varies by introduction interest, and intriguingly, more interested respondents demonstrated a higher tendency to SDR. Also, the tendency to SDR marginally differed by the perceived topic sensitivity.

Keywords: Socially Desirable Responding, Survey Topic, Sponsor, Topic Sensitivity, Introduction Interest

Citation: Mohamed, A. S. and Adali, T. (2022). A relational framework between survey topic, sponsor, and socially desirable responding: An online survey experiment. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(3), 809-838.

¹ The study was taken (issue E-35853172-010.99-00001563988; date: April 27, 2021) from Hacettepe Üniversitesi Senatosu Etik Komisyonu.

² This article is part of the PhD thesis titled "Investigating Mechanisms of Social Desirability Bias in a self-administered questionnaire" prepared by Abdirahman Saeed Mohamed, at Hacettepe University, Institute of Population Studies, Department of Social Research Methodology, Ankara, Turkey.

³ PhD candidate at Hacettepe University Institute of Population Studies Department of Social Research Methodology, sashraf18@yahoo.com, ORCID: 0000-0001-8699-0903

⁴ Hacettepe University Institute of Population Studies Department of Social Research Methodology (The author is currently working at the University College London, Centre for Longitudinal Studies), tug.adali@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1135-5638

Anket Konusu, Sponsor ve Sosyal İstenirlik Arasındaki İlişkisel Çerçeve: Çevrimiçi bir Anket Deneyi

Abdirahman Saeed MOHAMED⁵ - Tuğba ADALI⁶

Başvuru Tarihi: 07.12.2021

Kabul Tarihi: 19.07.2022

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Öz

Nicel araştırma yöntemliliği alanındaki araştırmalar, anket konusu ve anketi destekleyen kurum gibi özelliklerin anket katılımını ve veri kalitesini etkilediğini göstermektedir. Bu makale temel olarak bu gibi özelliklerin çevrimiçi ortamda sosyal istenirlik davranışını (sosyal istenirliği olan yanıtları seçme eğilimi) etkileyip etkilemediğini incelemeyi amaçlamaktadır. Bu konuya literatürde çevrimiçi anketlerden çok, yüzyüze anket çalışmaları için odaklanılmaktadır. Makalenin amacına uygun olarak, anket konusunun, destekleyen kurumun, katılımcıların anketin tanıtımına yönelik ilgisinin ve anket konusunu ne kadar hassas algıladıklarının sosyal istenirlik davranışına etkisi ampirik olarak bir anketteki sorulara verilen yanıtlar ile test edilmiştir. Çalışma, lisans ve lisansüstü öğrencilerinden oluşan bir örneklemden deneysel bir nicel araştırma tasarımıyla toplanan çevrimiçi bir anketin verilerine dayanmaktadır. Bu ankette ayrıca Marlowe-Crowne sosyal istenirlik ölçeğinin bir kısa versiyonu da bulunmaktadır. Bulgulara göre, sosyal istenirlik davranışı, anketin konusu ve destekleyen kuruma göre önemli ölçüde farklılaşmamaktadır. Sosyal istenirliğe yönelik eğilim anketin tanıtımına duyulan ilgiye göre farklılık göstermiştir, fakat beklenmedik bir şekilde ankete ilgisi daha yüksek olan katılımcıların sosyal istenirliğe yönelik eğilimlerinin de daha yüksek olduğu görülmüştür. Son olarak, sosyal istenirlik davranışı, konunun ne kadar hassas algılandığına göre az da olsa farklılık göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Sosyal İstenirlik, Nicel Araştırma, Anket Konusu, Anketi Destekleyen Kuruluş, Anket Konusu Hassaslığı, Anket Tanıtımına Duyulan İlgi

⁵ Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü Sosyal Araştırma Yöntemleri Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, sashraf18@yahoo.com, ORCID: 0000-0001-8699-0903

⁶ Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü Sosyal Araştırma Yöntemleri Bölümü, tug.adali@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1135-5638

Introduction

It has been shown that internet-based surveys are not immune to socially desirable responding (SDR) (Das and Leeuw, 2018; Dodou and De Winter, 2014; Näher and Krumpal, 2012). Socially desirable responding, also known as social desirability bias, is the tendency of some respondents to provide answers they consider to be socially favorable and avoid answers that might conflict with the prevailing social norms (Krumpal, 2013). SDR is a classical response bias that represents a serious measurement error concern in social survey research for its ability to influence survey results (Larson, 2019; Stocké and Hunkler, 2007; van de Mortel, 2008). SDR is a response bias that is interpreted in various ways, such as the need for social approval (Crowne and Marlowe, 1960), faking good (Furnham, 1986), presenting oneself in a positive light (Hays et al., 1989), and the disposition to give exaggerated positive self-descriptions (Paulhus, 2002). Broadly, the term SDR refers to the inclination of respondents to give answers that they consider to be desirable. This may be interpreted as the eagerness of individuals to attribute to themselves the qualities, behaviors, and attitudes they consider to be desirable in their communities.

The research on SDR shows that it differs by mode of data collection (Gnambs and Kaspar, 2014; Holbrook et al., 2003; Kelly et al., 2013; Vogl, 2013), and some respondent characteristics, such as age (Soubelet and Salthouse, 2011; Stöber, 2001; Vigil-Colet et al., 2013), sex (Caskie et al., 2014), and education (Deshields et al., 1995). The present study has a three-fold objective and examines whether a systematic tendency to SDR across a range of items differs by survey topic and sponsor⁷, introduction interest, and the perceived topic sensitivity, and contributes to the research on the effects of survey topic and sponsor on response behavior. Here we conceptualize systematic tendency to SDR in line with the definition by Paulhus (1991, p. 17): “A response bias is a systematic tendency to respond to a range of questionnaire items on some basis other than the specific item content”. We use this terminology throughout this paper to imply consistently selecting socially desirable answers across a range of 14 items.

Survey Topic

The survey attributes that are made more salient in the survey introduction would have more leverage on the respondent’s survey participation decision (Groves et al., 2000). People are more cooperative and willing to participate in a survey when the survey topic interests them (Groves et al., 2004). Therefore, respondents who find the survey topic interesting show a higher response rate than less interested respondents. Moreover, the respondents who are less interested in the survey topic are more likely to produce item nonresponse as reported by Martin (1994) in a mail survey while individuals with high interest in the survey topic tended less to straight-lining in online panels (Keusch, 2013).

To examine the effect of the topic on a systematic tendency to SDR, the present study adopts the leverage-salience theory (Groves et al., 2000) which explains the potential effects of survey attributes on survey participation. In summary, the leverage-salience theory proposes that if the survey attributes (such as survey topic and sponsor, etc.) are presented salient enough in a personal interview or a self-administered questionnaire, they could influence the survey participation decision for sample members (Groves et al., 2000).

⁷ Unlike how this usually is, the term “sponsor” in this particular study does not imply funding. The survey experiment in this study was carried out without funding, and survey sponsor here is operationally defined as the institution/person on whose behalf the survey is done.

First, as the literature indicates the influence of the survey topic is contingent on the personal interest in the survey topic (Groves et al., 2004) and whether the topic is presented salient enough (Groves et al., 2000). When the survey topic is presented salient enough in a survey introductory statement, respondents attach dissimilar interest to the survey topic as confirmed by the literature. Hence, based on the individual interest in the survey topic, the present study contends that respondents who are less interested in the topic are likely to introduce a systematic tendency to SDR.

H₁: a systematic tendency to SDR varies by the survey topic presented in the survey introduction.

Sponsor

Studies on mail surveys have shown that survey sponsorship influences participation and data quality. A study by Doob and Freedman (1973) on a mail survey revealed that people are more eager to respond to survey requests from a university compared to survey requests from private companies. Likewise, Jones (1979), Jones and Linda (1978) reported sponsorship effects on response rates. Ladik et al. (2007) reported university sponsorship effects differed by city, where the home city of the sponsoring university had a higher response rate than out-of-state cities. Also, Tourangeau et al. (2009) indicated that respondents were less likely to approve gun control when the survey sponsor was described as “the national coalition of gun owners” compared to “the national coalition for victims of gun violence” or “the national center for the study of crime”. Following the hypotheses of the leverage-salience theory presented in the previous section, we propose that when the sponsor has leverage on the sample members that could influence their response behavior. And the greater leverage the survey sponsor has on the prospective respondents, the greater the respondents may tend to SDR.

H₂: the greater leverage the survey sponsor has on the prospective respondents, the more tendency to a systematic SDR.

Introduction Interest

In self-administered questionnaires, respondent motivation is an important determinant of data quality (Cannell and Fowler, 1963). For example, less interested respondents tend to introduce more response bias (Bach et al., 2020) and leave some questions unanswered. Respondents' interactions with the survey introductory statement are associated with their subsequent response behaviors in a survey interview. Respondents who appeared less interested in the introductory stage were found to introduce more bias during the interview in an earlier study (Couper, 1997). In this study, the topic of the survey was revealed in the title of the survey and repeated as part of the informed consent text. We assume that respondents form an overall interest in the survey based on these, and describe later how we operationally defined it under the Independent Variables section. Based on the overall interest of the respondent in a survey which forms after the survey introductory statement is presented, the present study splits respondents into optimizers and reluctant respondents (see Figure 1).

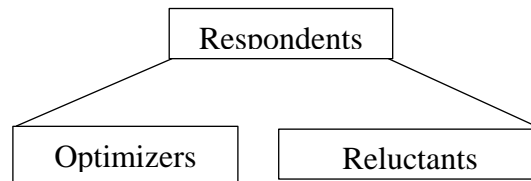

Figure 1. Categorization of Respondents Based on the Introduction Interest

Krosnick (1991) defines optimizers as those who carefully complete a four-step cognitive process (comprehension, retrieval, judgment, and reporting) necessary for the question-answer process. Here, we build on his definition and define the optimizers group as those who find the survey interesting and respond to survey questions with honesty. Also, as a result, they are less likely to introduce response biases, such as SDR. The second group is reluctant respondents and they find the survey less interesting compared to the optimizers group, hence, they may join the survey with hesitation. Bach et al. (2020) define reluctant respondents as “respondents with the lowest response propensities are reluctant respondents”. Here, we define reluctant respondents as those who are less interested in the survey but join the survey with hesitation. We assume that this group is susceptible to introducing response biases like a systematic tendency to SDR. Third, when the sponsor has leverage on the sample members that might influence their response behavior.

H₃: the less interesting the survey introductory statement is to the respondents, the more tendency to a systematic SDR.

Perceived Topic Sensitivity

SDR is mostly linked to sensitive topics (Tourangeau and Yan, 2007) or embarrassing and threatening topics (Bradburn et al., 2004; Cannell and Fowler, 1963). However, every topic might have some degree of sensitivity and that sensitivity might differ for sample members. In line with the literature, the current study hypothesizes that:

H₄: the greater the perceived topic sensitivity, the greater the tendency to a systematic SDR.

Experimental Design

This study draws on data collected through an online factorial survey experiment in which the survey topic and survey sponsor were experimentally varied (both these variables had 2 levels each). The other independent variables of interest, namely introduction interest and perceived topic sensitivity were measured with single items. The online survey experiment was prepared using Google Forms, a freely available survey tool with many experimental features. To randomly assign the respondents to the experimental treatments, birth by the day of the month was used. Respondents first picked one of 8 groups⁸ (1-4, 5-8, 9-12, 13-15, 16-19, 20-23, 24-27, and 28-31), and then were presented with the experimental treatment.

⁸ There was a third variable that was experimentally varied about question order, but has not been analysed in this particular paper. This was the reason why there were 8 experimental groups.

Sample and Data Collection

The online questionnaire and the experimental design were approved by the Hacettepe University Ethics Commission and the consent statement was presented on the first page of the questionnaire. An adequate sample size of 272 was calculated using Minitab 17, to detect an effect size of 0.2 with a power of 0.90 and a significance level of 0.05. On 5th May 2021, the Hacettepe University Press and Public Relations office sent the survey link to the Hacettepe University students⁹ (undergraduate, Master's degree, and Ph.D.). Out of 62,788 persons, 32 responded and completed the questionnaire in the first contact. A reminder contact was sent on June 22 and 37 responded. To boost the number of responses, a group of Hacettepe University academic staff was contacted who shared the link with the students in their classes. Within a month and a half 318 responded out of an estimated figure of 1336 students reached in this way. The final sample size was 387.

Dependent Variable

Operationally, a systematic tendency to SDR was defined as the tendency to over-report socially encouraged practices and under-report or deny socially discouraged ones. This definition is in line with the widely used Marlowe-Crowne SDR scale "The need of Ss (subjects) to obtain approval by responding in a culturally appropriate and acceptable manner" (Crowne and Marlowe, 1960, p.353). We dichotomously coded the response categories of the 14 items that we intended to use for measuring the tendency to SDR into two, as desirable or not desirable (where socially desirable=1, socially not desirable=0). And then, we summed the number of socially desirable response categories reported for each respondent across 14 items. Therefore all respondents received a score between 0 and 14 ($y=0, 1, 2, \dots, 14$) and a respondent whose score was above the mean was considered to demonstrate a tendency to SDR. To determine the direction of SDR, first, if the question addresses socially encouraged activity, the response category that gives the notion of over-reporting was considered a socially desirable answer. Likewise, if the question addresses a socially discouraged activity, the response category that suggests under-reporting or denial was considered a socially desirable response. Second, to get a better idea about the desirability of the response categories from the point of view of the respondents, a group of students from the Hacettepe University Institute of Population Studies, Department for Social Research Methodology was asked to rate the desirability of response categories.

It was kept in mind that a high number of socially desirable answers could also reflect true answers rather than a systematic tendency to SDR. To distinguish between these two explanations, at least to some extent, a Turkish short-version (7-item) of the Marlowe-Crowne SDR scale was added to the questionnaire. The Turkish short-version of the Marlowe-Crowne SDR scale was translated and tested by Ural and Özbirecikli (2006) and has a Cronbach's alpha of 0.78. All 7 items were truly keyed and dichotomously scored. A total score was calculated for each respondent. A respondent who scored above the average score of the Marlowe-Crowne SDR short scale and provided socially desirable answers above the average score across a range of 14 questions was considered that s/he tended to a systematic SDR.

Independent Variables

In the online survey experiment, the survey topic and sponsor were experimentally varied and each variable had two levels. Respondents were assigned to questionnaires with the same questions, but different

⁹ We were notified that that the email list (62,788) may have contained some graduates, but do not have information on the extent of this.

combinations of survey topic and sponsor. Compared to the “social life of students during the distance education process of COVID-19 pandemic”, we assume that the “focus during online classes” to be more sensitive and subsequently produces a higher tendency to a systematic SDR. These were selected that they could attract the interest of the target population during the pandemic, and at the same time have some degree of sensitivity. Both topics were meant to relate to the educational situation during the pandemic, a period when schools and universities around the world were partially or fully closed at times and traditional education was replaced by online education. On the other hand, approval was gained from the Hacettepe University Institute of Population Studies Department of Social Research Methodology to use the name of the department as a treatment in the survey. Considering the relationship between the University and the respondents, we expect that the “Hacettepe University Institute of Population Studies Department of Social Research Methodology” would have more leverage on respondents and that will result in a higher tendency to SDR compared to “Ph.D. thesis” as a sponsor assuming a relatively vertical relationship as opposed to a relatively horizontal one, respectively.

To measure the introduction interest, respondents were asked “What was your impression of the survey after you read the introduction?” with the scaling points “not interesting at all”, “somewhat interesting”, “interesting“, and “very interesting”. Also, another question that measured the perceived topic sensitivity was included in the questionnaire. Respondents were first reminded of the survey topic and thereafter asked to rate the topic sensitivity, for example, one version reading “As you may remember, this survey was about the social life of students during the distance education process of the COVID-19 pandemic, which statement below best describes this topic?” with the scaling points “not sensitive at all”, “sensitive”, and “very sensitive”. Finally, to control fatigue and boredom, the questionnaire was kept relatively short, it consisted of only 34 items in total, and an attention check item was disguised in the questions to screen inattentive responding.

Results

Overall, 387 respondents joined the online survey experiment and completed the questionnaire. A duplicate case was dropped from the analysis and the final sample size was 386 cases. As shown in Table 1, the sample was predominantly female 67%, which is consistent with the literature. Traditionally, women participate more than men in face-to-face interviews (Leeuw, 1992). However, as in the current case, Smith (2008), and Underwood et al. (2000) reported that women are more inclined to participate in online surveys and also Larson (2019) reported that in a web-based survey of U.S. adults, about 67% of the respondents were women. The average age of the respondents was 22 years old with (a standard deviation of 3) and 83% were undergraduate students, 7% were master’s degree students, and 2% were Ph.D. students. Due to a technical error that occurred during the data collection 8% did not report their level of education¹⁰. The respondents were from different fields, but they were mainly from health and social sciences. For the type of device used to connect online classes, the majority 86% were using a laptop/desktop computer, 4% tablet, 10% mobile phone, and only 0.3% could not connect to online classes.

¹⁰ The level of education question was mistakenly not included in the first version questionnaire and it was added to the questionnaire after 32 questionnaires were received.

Table 1
Background Characteristics of Respondents

Variable	Number	Percentage
Sex		
Female	260	67.36
Male	119	30.83
Prefer not to say	7	1.81
Age		
17-21 yrs. old	178	46.11
22-26 yrs. old	184	47.67
27 yrs. old and above	24	6.22
Field of study		
Education sciences	18	4.66
Engineering sciences	36	9.33
Health sciences	95	24.61
Social sciences	125	32.38
Sport sciences	41	10.62
Art sciences	3	0.78
Other	68	17.62
Level of education		
Bachelor	319	82.64
Master	27	6.99
PhD	8	2.07
Missing	32	8.29
Type of device used for online classes		
I cannot connect to online classes	1	0.30
Mobile	38	9.80
Tablet	17	4.40
Desktop computer/laptop	330	85.50
Total	386	100.00

Systematic Tendency to SDR across a Range of Items

To gauge a systematic tendency to SDR, 14 items were placed in the experimental questionnaire. The items were selected, primarily, on the premise that they are susceptible to SDR and it is easier to determine the direction of socially desirable responding. For each item, the response category that hinted at the over-reporting of socially encouraged behaviors and attitudes was coded 1, and the other response options were coded 0. For example, when asked “During the 2020-2021 fall semester, how many hours a day do you read for academic purposes?” the response option “5 hours and above” was coded 1 and all other response categories were coded 0. Likewise, the response category that hinted at under-reporting or denial of socially undesirable behaviors and attitudes was coded 1 and the other response options were coded 0. For instance, when asked the “In general, do you browse social media platforms like Facebook, Instagram, or Twitter during online class?” the response option “No” was coded 1, and “Yes” was coded 0. Items were summed and a total score indicates the number of socially desirable responses out of 14 items. For the item “Are you currently in a

romantic relationship?” determining the direction of a socially desirable responding was complex compared to the other items. The complexity comes from the differences in the direction of socially desirable responses by sex. As an example of related literature, Tourangeau and Smith (1996) found that women tend to under-report the number of sexual partners while men are inclined to over-report. Findings from Smith (1992) were similar. From a cultural perspective, this might be because women receive more negative judgment than men in terms of romantic relationships (England and Bearak, 2014; Smith, 1992) As a result, the direction of socially desirable responding should be evaluated from the point of view of both sexes. In this study, respondents were asked to report their lifetime number of romantic relationships. Table 2 shows that women reported not having any romantic relationships more often and men more frequently reported 3 and above romantic relationships. Though the differences between men and women in reporting lifetime romantic relationship is not statistically significant ($\chi^2 = 4.23$, $p=0.238$). This variable has been still coded for socially desirable direction separately by sex because of differences in point estimates.

Table 2
Number of Reported Lifetime Romantic Relationships by Sex

Sex	Number of lifetime romantic relationships								Total	
	0		1		2		3 and above			
	n	%	n	%	n	%	n	%		
Female	65	25.1	74	28.6	52	20.1	68	26.3	259	100.0
Male	23	19.7	28	23.9	24	20.5	42	35.9	117	100.0
Total	88	23.4	102	27.1	76	20.2	110	29.3	376	100.0

$\chi^2_{(3)} = 4.23$ $p=0.238$

Table 3 shows that the proportion of desirable answers differs by item and respondents responded to the socially desirable direction when asked, “During the distance education process of the current COVID-19 pandemic, have you ever searched for answers to questions during an online exam from a written source or on the internet?” About 54 % reported negative answers but the intriguing result is that 46 % of the respondents confirmed that they looked up answers to questions while taking an online exam. The high proportion of positive responses to this question is probably because self-administered modes give respondents more privacy and anonymity.

Table 3

Proportions of Respondents who responded in the Socially Desirable Direction by Item

No	Item	Socially desirable Response option	%	cases
1	What is the main reason you chose your field of study?	To help the community I live within	18.0	69
2	On average, how much time do you allocate for distance education per day?	5 hours and above	27.7	106
3	In general, how would you evaluate your time management during the distance education process?	Very good	12.5	48
4	In the 2020-2021 fall semester, how would you rate your academic cumulative GPA?	Very good / Excellent	34.5	132
5	During online classes, how often do you join classroom discussions?	Every time	12.5	48
6	In general, how attentive are you during online classes?	Every time	4.2	16
7	During the 2020-21 Fall semester, how many hours a day do you spend reading for academic purposes?	5 hours and above	24.5	94
8	In general, do you browse social media platforms like Facebook, Instagram, or Twitter during an online class?	No	35.5	136
9	During the distance education process of the current COVID-19 pandemic, have you ever looked up answers to questions in an online exam from a written source or the internet, even though you should not?	No	53.8	206
10	In the last 24 hours, have you spent time without wearing a mask with someone who is not currently living in the same home or dormitory as you?	No	50.9	195
11	In the last month, how many days a week did you do physical activity on average to stay healthy and fit?	3 days and above	40.7	156
12	Have you ever smoked cigarettes, even once?	No	36.3	139
13	Have you ever drank alcohol, even once?	No	38.9	149
14	Are you currently in a romantic relationship?			
	Female	No	67.6	175
	Male	Yes	58.1	68
			n	383

Nowadays, exercising seems to be a desirable activity as the reasons and benefits of exercising became ubiquitous. Individuals who do not do socially encouraged activities may feel uneasiness and give positive answers to avoid discomfort and tend to promote their picture. For example, a validation study by Brenner and DeLamater, (2014) indicated that respondents tend to exaggerate on reporting exercise activity in a web-based questionnaire. In the present sample, a percentage of 41% reported that they do physical activity for health and fitness purposes “3 days and above” when respondents were asked, “In the last month, on average, how many days a week did you do physical activity to stay healthy and fit?” Regarding cumulative grade point

average (CGPA), 34% of the respondents reported very good or excellent CGPA and 27.5% reported that they read “5 hours and above per day” for academic purposes. Proportions of respondents who responded in the desirable direction was not high in smoking and alcohol consumption 37%, and 39% respectively, and for the rest of the items, the proportions was quite low. Regarding the item addressing spending time with someone without masks, 51% of the respondents said no and this might be reflective as the data were collected at a time when Turkey was in a 17-day lockdown due to the COVID-19 pandemic.

The frequency distribution of socially desirable answers is provided in Table 4. Overall, the results show a low tendency to a systematic SDR, and the majority of the respondents provided 2 to 5 socially desirable answers across a range of 14 items.

Table 4
Frequency Distribution of Reported Socially Desirable Answers across 14 Items

Reported number of socially desirable answers across 14 items	Number of respondents	Percentage
0	6	1.6
1	20	5.2
2	49	12.7
3	72	18.8
4	66	17
5	59	15.4
6	38	9.8
7	28	7.3
8	16	4.1
9	20	5.2
10	7	1.8
11	1	0.3
12	1	0.3
13	0	0
14	0	0
Total	383	100.0

As mentioned before, the Marlowe-Crowne SDR short scale was also used to classify respondents who demonstrated a systematic tendency to SDR and those who did not. The expectation is that respondents who score high on the Marlowe-Crowne short scale will also tend to systematic SDR and vice versa. When those who scored above the mean on the Marlowe-Crowne SDR short scale is compared to those who scored below the mean, on average the former reported 5 socially desirable answers compared to the latter who provided 4 desirable answers on average. Also, as Figure 2 demonstrates, the observations of those who scored high on the Marlowe-Crowne SDR short-scale were more dispersed than the latter group.

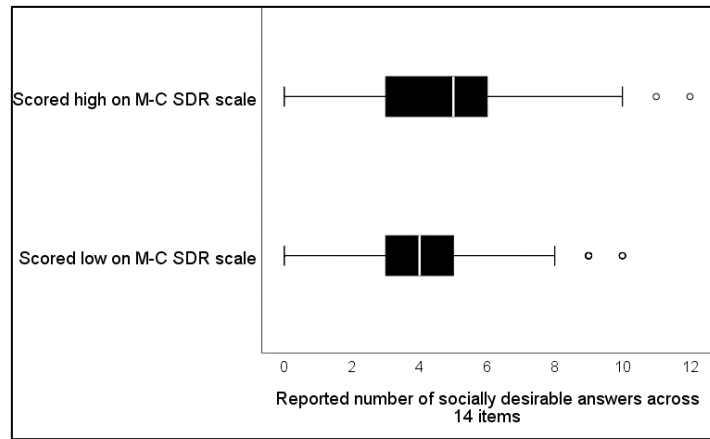

Figure 2. Systematic Tendency to SDR across 14 Items by the Marlowe-Crowne SDR Short Scale

To test whether the systematic tendency to SDR across a range of 14 items significantly differs by the score on the Marlowe-Crowne SDR short scale, a t-test was run, and Levene’s test of equality of variance was accepted ($p=0.981$). The mean difference is significant at $t(381) = 2.74$ $p=0.006$ and the t-test results were still statistically significant at $t(375) = 2.84$ $p=0.005$ after outliers were controlled for. This result confirms that respondents who scored high on the Marlowe-Crowne SDR short scale also provided more socially desirable response categories across 14 items on average.

Table 5

Average Reported Number of Socially Desirable Responses by the Scores on the M-C SDR Scale

		With outliers			Without outliers				
t value	Degrees of freedom	P value	Mean difference	Std. error	t value	Degrees of freedom	p value	Mean difference	Std. error
2.74	381	0.006	0.64**	0.23	2.84	375	0.005	0.63**	0.22

Note: n= 383

Interest in the Introductory Statement

Now, we examine whether the tendency to SDR confirmed by Table 5 differs by the introduction interest. We expected that compared to respondents who found the survey interesting (optimizers), respondents who found the survey less interesting (reluctant respondents) will demonstrate a higher systematic tendency to SDR. Contrary to the expectations, respondents who found the survey interesting tended to report more socially desirable responses (not interesting at all has an average of 3.42 SDR responses, somewhat interesting 3.91, interesting 5.04, and very interesting 5.63, not shown in Tables). A one-way ANOVA that tests whether these four means are all equal was found significant (Welch’s statistic=15.504, $p<0.000$, not shown in tables). The Games-Howell’s post-hoc multiple comparisons indicate that the mean values of the first two groups were significantly ($p<0.000$) different from the mean values of the last two groups (see Table 6). A similar association between interest in the survey and the Marlowe-Crowne SDR short-scale was also observed, where those who found the survey interesting scored higher on this scale (findings not shown here).

Table 6

Systematic Tendency to SDR by the Introduction Interest (Post-Hoc Multiple Comparisons)

	Mean value	Pairwise comparisons	Mean difference	Std. error	p-value
		Somewhat interesting			0.381
Not interesting at all	3.42		-0.50	0.31	
		Interesting	-1.62***	0.31	0.000
		Very interesting	-2.21***		0.000
				0.42	
Somewhat interesting	3.91	Interesting	-1.13***	0.26	0.000
		Very interesting	-1.71***		0.000
				0.38	
Interesting	5.04	Very interesting	-0.59	0.39	0.436
Very interesting	5.63				

Note. n = 383. ***p<0.001.

Perceived Topic Sensitivity

Even though neither of the experimental topics seems to be sensitive, the majority of the respondents rated them both as either sensitive or very sensitive. However, it is important to mention that the perceived topic sensitivity question was in the last section of the questionnaire. Even though respondents were reminded of the survey topic when this perceived topic sensitivity was asked, they may have been affected by the sensitivity of the items towards the end of the questionnaire.

Table 7

Perceived Topic Sensitivity

Topic	Perceived topic sensitivity						Total	Total
	Not sensitivity at all		Sensitive		Very sensitive			
	n	%	n	%	n	%		
Focus during online classes	30	15.3	72	36.7	94	48.0	196	100
Social life of students during the distance education process of corvid 19	31	16.6	60	32.1	96	51.3	187	100
Total	61	16.3	132	34.5	190	49.6	383	100

$\chi^2_{(2)} = 0.92. p = 0.632.$

Concerning perceived topic sensitivity, the respondents perceived the “the social life of students during distance education process of the COVID-19 pandemic” to be slightly more sensitive (see Table 7). To test whether the reported number of socially desirable responses across 14 items vary by the degree of perceived topic sensitivity (not sensitive at all, sensitive, and very sensitive), a one-way ANOVA test was performed. The result shows that the average reported number of socially desirable responses marginally differ by the degree of perceived topic sensitivity (F= 3.121, p=0.045, not shown in tables). Furthermore, Tukey’s post-hoc tests show that those who perceived the survey topic as very sensitive tended more to a systematic SDR (p-value=0.052) (see Table 8).

Table 8

Systematic Tendency to SDR by the Perceived Topic Sensitivity (Post-Hoc Multiple Comparisons)

	Mean value	Pairwise comparisons	Mean difference	Std. error	p-value
Not sensitive at all	3.97	Sensitive	-0.38	0.36	0.532
		Very sensitive	-0.78	0.34	0.052
Sensitive	4.35	Very sensitive	-0.39	0.26	0.277
Very sensitive	4.75				

Topic and Sponsor Effects

At the item level, the tendency to SDR differs by the topic revealed in the introduction in terms of point estimates which were higher under the topic “social life of students during the distance education process of the COVID-19 pandemic”. Only four items are significant and they are addressing different issues and did not have a common denominator. One item was addressing the reason for the joined field of study and the other two items were related to online learning activities and whether one looked up answers to questions in online exams. The fourth item is about current romantic status and when controlled for sex, it is statistically significant for females.

None of the items showed significant differences by the sponsor, but the point estimates for the number of socially desirable responses were usually higher under the “HUIPS DSRM” compared to Ph.D. as the survey sponsor (see Table 9).

Table 9

Proportions of Respondents who responded in the Desirable Direction at the item level by Topic and Sponsor

Item	Desirable response option	Topic		χ^2	Sponsor		χ^2
		Topic 1 %	Topic 2 %		Ph.D. thesis %	HUIPS RMD %	
Reason for the joined field of study	To help the community I live within	14.3	21.9	3.881*	15.9	20.7	1.487
Number of hours allocated for online classes per day during the fall term 2020-2021	5 hours and above	24.5	31.0	2.036	27.6	27.8	0.003
Time management during the distance education process	Very good	12.2	12.8	0.030	12.1	13.0	0.065
Cumulative GPA in the fall term 2020-2021	Very good/Excellent	34.2	34.8	0.014	34.1	34.9	0.027
Joins online class discussions	Every time	8.2	17.1	6.991**	11.7	13.6	0.320
Attention during online classes	Every time	4.1	4.3	0.009	5.6	2.4	2.477
Uses social media during online classes	No	37.8	33.2	0.884	37.4	33.1	0.744
Looked up answers to questions in an online exam	No	48.5	59.4	4.565*	50.5	58.0	2.149
Number of reading hours for academic purposes per day during fall term 2020-2021	5 hours and above	22.4	26.7	0.951	21.5	28.4	2.433
Spent time with someone without masks in the last 24 hrs.	No	50.0	51.9	0.134	51.4	50.3	0.046
Days for physical activity for health and fitness purposes per week in the last month	3 days and above	40.8	40.6	0.001	39.7	42.0	0.206
Ever smoked cigarettes	No	39.8	32.6	2.131	37.9	34.3	0.509
Ever drank alcoholic drinks	No	38.8	39.0	0.003	36.4	42.0	1.230
Currently in a romantic relationship	No	25.6	39.2	5.51*	29.5	36.4	0.02
	Yes	61.5	53.8	0.702	58.7	57.4	1.35
	Female						
	Male						
Total		196	187		214	169	

Note. Topic1 (focus during online classes) Topic 2 (social life of students during the distance education process of the COVID-19 pandemic). HUIP DSRM = Hacettepe University Institute of Population Studies Department of Social Research Methodology. *p<0.05, **p<0.01.

The study proposed that the tendency to SDR would be greater under the “focus during online classes” topic and under the “Hacettepe University Institute of Population Studies Department of Social Research Methodology” as a sponsor. However, the sample estimates indicate the opposite and the systematic tendency to SDR was relatively higher under the “social life of students during the distance education process of the COVID-19 pandemic” topic. For the sponsor, the result supported the hypothesis and the systematic tendency to SDR was higher under “HUIPS DSRM” compared to a Ph.D. thesis as the sponsor. Overall, Table 10 shows that systematic tendency to SDR slightly differs by topic and sponsor.

Table 10

Mean Reported Number of Socially Desirable Responses by Topic and Sponsor

Topic		Sponsor	
Focus during online classes	social life of students during the distance education process of the COVID-19 pandemic	Ph.D. thesis	HUIPS DSRM
4.37	4.60	4.42	4.56

Note. HUIPS DSRM = Hacettepe University Institute of Population Studies Department of Social Research Methodology.

To see whether the bivariate relationships we observed hold under a multivariable setting to explain the systematic tendency to SDR, a Poisson regression model was run including topic, sponsor, the Marlowe-Crowne short-scale, introduction interest, and perceived topic sensitivity, controlling for sex, education level, the field of study, and age. Regarding the attention check item, three respondents failed to pay attention to the item instructions and they were excluded from the analysis.

The deviance for the fitted model is 348.91 and the intercept-only model deviance is 439.19 (Table 11). The pseudo R^2 of the Poisson regression model is equal to 20.6%, implying that the model has almost reduced 21% of the deviance compared to the intercept-only model.

As shown in Table 9, at an item level, the tendency to SDR differs by topic in three items but Poisson model outputs show that neither the topic nor the sponsor coefficients are significant ($p > 0.05$) (see Table 11). The Marlowe-Crowne SD short-scale is significant, and the model predicts that respondents who scored low on the M-C SD short-scale were less likely to demonstrate a systematic tendency to socially desirable responding compared to those who scored high on the scale. The rate of socially desirable responding for a respondent who scored 1 on the M-C SD short-scale was 0.59 times lower compared to a respondent who scored 7 on the M-C SDR short scale. The introduction interest variable was significant ($p\text{-value} < 0.001$), and contrary to our expectations, the reported number of socially desirable answers decreased as the level of interest dropped. Respondents who found the survey not interesting at all (reluctant respondents) are 0.68 times less likely to provide desirable answers than respondents who found the survey “very interesting” those we defined as optimizers (see Table 11).

Table 11

Poisson Regression Model for the Number of Socially Desirable Responses across 14 Items

	B	Standard error	Wald Chi-square	p-value	Exp(B)
Intercept	2.71	0.31	77.41	0.000	15.04
Topic					
Focus during online classes	-0.05	0.05	1.10	0.294	0.95
The social life of students during the distance education process of the COVID-19 pandemic (ref)					1
Sponsor					
Ph.D. thesis	-0.05	0.05	1.10	0.294	0.95
HUIPS DSRM (ref)					1
M-C SD short-scale					
0	-0.53	0.33	3.39	0.066	0.55
1	-0.53	0.23	5.16	0.023	0.59*
2	-0.31	0.15	4.55	0.033	0.73*
3	-0.18	0.11	3.03	0.081	0.83
4	-0.17	0.09	3.39	0.066	0.84
5	-0.19	0.10	4.01	0.045	0.83*
6	-0.07	0.09	0.540	0.467	0.93
7 (ref)					1
Introduction interest					
Not interesting at all	-0.39	0.11	13.38	0.000	0.68***
Somewhat interesting	-0.24	0.08	9.93	0.002	0.78**
Interesting	-0.07	0.07	0.91	0.340	0.93
Very interesting (ref)					1
Perceived topic sensitivity					
not sensitive at all	-0.11	0.08	1.70	0.192	0.89
Sensitive	-0.02	0.06	0.09	0.770	0.98
very sensitive (ref)					1
Sex					
Prefer not to say	-0.52	0.24	4.54	0.033	0.60*
Male	-0.10	0.06	2.69	0.101	0.90
Female (ref)					1
Education					
Education (Undergraduate)	-0.32	0.09	11.99	0.001	0.73***
Master or Ph.D. (ref)					1
Field of study					
Education sciences	0.04	0.12	0.12	0.735	1.04
Engineering sciences	0.00	0.11	0.00	0.995	0.99
Health sciences	-0.01	0.08	0.02	0.881	0.99
Sport sciences	-0.17	0.07	5.18	0.023	0.84*
Arts and other sciences	-0.23	0.10	5.01	0.025	0.80*
Social sciences (ref)					1
Age	-0.02	0.01	3.03	0.082	0.98
Pseudo R ²	20.6%				
		Intercept-only model	Deviance=439.19	Value/df=1.251	
		Predictor model	Deviance=348.91	Value/df=1.064	

HUIP DSRM = Hacettepe University Institute of Population Studies Department of Social Research Methodology. SE = standard error. *p<0.05

p<0.01*p<0.001.

According to the model, males were not significantly different than females in terms of the rate of reporting more socially desirable responses. Prefer not to say group does seem to be significantly different than the reference category, but it is worth underlining that this group consists of only 7 cases. The undergraduate students reported 0.73 times fewer socially desirable answers compared to master and Ph.D. students. Also, students from sports sciences reported 0.84 times fewer and arts and other sciences category 0.80 times fewer socially desirable answers compared to social sciences (Table 11).

Conclusion

This study is among the few to focus on the effects of survey topic and sponsor on SDR in a self-administered setting. Overall, the study found no significant effects of the survey topic and sponsor on the tendency to SDR. However, intriguingly, it was seen that respondents who found the survey interesting demonstrated a higher disposition to systematic SDR. The study suggests that respondents who thought the survey topic was interesting might tend to a systematic SDR. Also, it was seen that sensitive topics might result in a systematic tendency to SDR, as respondents who perceived the survey topic to be very sensitive demonstrated a higher tendency to a systematic SDR.

The current results might support the notion that respondents do not give more attention to survey invitations that come from well-known sponsors to them (Tourangeau et al., 2009). This argument suggests that when respondents frequently receive survey requests from a specific sponsor, they might give less attention to some parts of the survey request. Also the result regarding topic and sponsor effects is concordant with the survey research on survey topic and sponsor which shows that topic and sponsor have little effect on response rates and survey estimates. The sponsor results are in agreement with previous studies (Boulianne et al., 2010; Crabtree et al., 2020; Etter et al., 1996) that reported null effects of sponsor on data quality. However, some other studies reported significant sponsor effects on response rate and data quality (Jones, 1979; Ladik et al., 2007; Tourangeau et al., 2009). For the survey topic, Keusch (2013) reported null effects of survey topic salience on survey participation and data quality in an online panel experiment.

There could be a variety of reasons for the null effects of the survey topic and the sponsor in the present study. Respondents might not have read the survey introduction well and may have started directly filling out the questionnaire. Besides, when the survey topic and sponsor are revealed inside the survey introduction, they might not appear salient enough. Alternatively, the topic and the sponsor effects on SDR may be dependent upon the degree of topic sensitivity and the sponsor-respondent relation. For instance, sponsor effects on SDR could be more salient if the respondents receive the survey link from two sponsors that greatly differ. In the current study, all respondents received the survey link from Hacettepe University and some from their instructors, so that the differences between the two different sponsors may not have been emphasized enough. In sum, survey topic and sponsor might not affect SDR, and even if they do, the effect might be small.

Also, the results indicate that some respondents are more likely to respond in a socially desirable manner than others as the Poisson regression model indicated. For example, SDR differs by respondents' background characteristics and is positively correlated with age in the literature (Soubelet and Salthouse, 2011; Stöber, 2001; Vigil-Colet et al., 2013). In the present findings, age was not found significant, and this might be related to the

fact that the age range of the respondents in this study was relatively homogeneous, with most respondents being in their early 20s. Similarly, there have been studies showing that educated people usually demonstrate more tendency to SDR (Desields et al., 1995; Karp and Brockington, 2005) In the current results, postgraduate respondents reported more desirable response categories compared to undergraduate respondents.

Finally, the present investigation has some limitations that need to be addressed. Firstly, the data were collected from a convenience sample of undergraduate and postgraduate students. The use of such samples is common in experimental research and the results cannot be generalized beyond the sample. The levels of experimental factors were not very distinct enough, and we believe that this could be a reason why we have not observed a significant effect. This was evident by the explicit question to respondents asking them to rate their sensitivity, where we observed similar degrees of perceived sensitivity. Also, introducing the survey topic and the sponsor inside the introductory statement may not make them appear salient enough.

For future research, the levels of experimental factors should be discernible. It would be very useful to investigate how a systematic tendency to SDR may vary between two sponsors that greatly differ. Likewise, when introducing the survey topic and sponsor inside the introductory statement, the survey topic and the sponsor should stand out from the rest of the writing. For example, the font size of the topic and the sponsor could be bigger or in bold. For sponsor, using sponsor logo may make it more salient. Finally, it would be interesting to examine a systematic tendency to SDR in situations where incentives are provided and not provided both in self-administered and personal interviews.

References

- Bach, R. L., Eckman, S., and Daikeler, J. (2020). Misreporting among reluctant respondents. *Journal of Survey Statistics and Methodology*, 8(3), 566–588. <https://doi.org/10.1093/jssam/smz013>
- Boulianne, S., Klofstad, C. A., and Basson, D. (2010). Sponsor prominence and responses patterns to an online survey. *International Journal of Public Opinion Research*, 23(1), 79–87. <https://doi.org/10.1093/ijpor/edq026>
- Bradburn, N., Sudman, S., and Wansink, B. (2004). *Asking questions: The definitive guide to questionnaire design: for market research, political polls, and social and health questionnaires*. John Wiley & Sons, Inc., San Francisco. <https://doi.org/10.1509/jmkr.43.4.703>
- Brenner, P. S., and DeLamater, J. D. (2014). Social Desirability Bias in Self-reports of Physical Activity: Is an Exercise Identity the Culprit? *Social Indicators Research*, 117(2), 489–504. <https://doi.org/10.1007/s11205-013-0359-y>
- Cannell, C. F., and Fowler, F. J. (1963). Comparison of a self-enumerative procedure and a personal interview: A validity study. *Public Opinion Quarterly*, 27(2), 250–264. Erişim adresi: https://www.jstor.org/stable/2746919#metadata_info_tab_contents
- Caskie, G. I. L., Sutton, M. A. C., and Eckhardt, A. G. (2014). Accuracy of self-reported college GPA: Gender-moderated differences by achievement level and academic self-efficacy. *Journal of College Student Development*, 55(4), 385–390. <https://doi.org/10.1353/csd.2014.0038>

- Couper, M. P. (1997). Survey introduction and data quality. *Public Opinion Quarterly*, 61(2), 317–338. Erişim adresi: https://www.jstor.org/stable/2749554?seq=1#metadata_info_tab_contents
- Crabtree, C., Kern, H. L., and Pietryka, M. T. (2020). Sponsorship Effects in Online Surveys. *Political Behavior*, 44(1), 1-14. <https://doi.org/10.1007/s11109-020-09620-7>
- Crowne, D. P., and Marlowe, D. (1960). A new scale of social desirability independent of psychopathology. *Journal of Consulting Psychology*, 24(4), 349–354. <https://doi.org/10.1037/h0047358>
- de Leeuw, E. D. . de. (1992). *Data Quality in Mail , Telephone , and Face to Face*. Amsterdam: TT Publications. Erişim adresi: <https://eric.ed.gov/?id=ED374136>
- de Leeuw, E. D., and Hox, J. J. (2011). Internet Surveys as Part of a Mixed-Mode Design. In M. Das, P. Ester, & L. Kaczmirek (Eds.), *Social and Behavioral Research and the Internet: Advances in applied methods and research strategies* (pp. 45–76). Taylor & Francis. <https://doi.org/10.4324/9780203844922-3>
- Deshields, T. ., Tait, R. C., Gfeller, J. D., and Chibnall, J. T. (1995). Relationship between social desirability and self-report in chronic pain patients. *The Clinical Journal of Pain*, 11(3), 189–193. Erişim adresi: <https://www.jstor.org/stable/pdf/3766480.pdf>
- Dodou, D., and De Winter, J. C. F. (2014). Social desirability is the same in offline, online, and paper surveys: A meta-analysis. *Computers in Human Behavior*, 36, 487–495. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2014.04.005>
- Doob, A. N., and Freedman, J. L. (1973). Effects of sponsor and prepayment on compliance with a mailed request. *Journal of Applied Psychology*, 57(3), 346–347. <https://doi.org/10.1037/h0034704>
- England, P., and Bearak, J. (2014). The sexual double standard and gender differences in attitudes toward casual sex among U.S. university students. *Demographic Research*, 30(1), 1327–1338. <https://doi.org/10.4054/DemRes.2014.30.46>
- Etter, J.-F., Perneger, T. V., and Rougemont, A. (1996). Does Sponsorship Matter in Patient Satisfaction Surveys? A Randomized Trial. *Medical Care*, 34(4), 327–335. Erişim adresi: <https://www.jstor.org/stable/pdf/3766480.pdf>
- Furnham, A. (1986). Response bias, social desirability and dissimulation. *Personality and Individual Differences*, 7(3), 385–400. [https://doi.org/10.1016/0191-8869\(86\)90014-0](https://doi.org/10.1016/0191-8869(86)90014-0)
- Gnambs, T., and Kaspar, K. (2014). Disclosure of sensitive behaviors across self-administered survey modes: a meta-analysis. *Behavior Research Methods*, 47(4), 1237–1259. <https://doi.org/10.3758/s13428-014-0533-4>
- Groves, R. M., Presser, S., Dipko, S., and Groves, M. (2004). The Role of Topic Interest in Survey Participation Decisions. *Public Opinion Quarterly*, 68(1), 2–31. Erişim adresi: https://scholar.google.com/scholar?output=instlink&q=info:VABAOeWZs2YJ:scholar.google.com/&hl=tr&as_sdt=0,5&scillfp=5310991081679046622&oi=lle
- Groves, R. M., Singer, E., and Corning, A. (2000). Leverage-Saliency Theory of Survey Participation: Description and an Illustration. *The Public Opinion Quarterly*, 64(3), 299–308. Erişim adresi: <https://www.jstor.org/stable/pdf/3078721.pdf?refreqid=excelsior%3A54c8a2494ad899a7b0af7deda6f402cc>

- Hays, R. D., Hayashi, T., and Stewart, A. L. (1989). A five-item measure of socially desirable response set. In *Educational and Psychological Measurement*, 49(3), 629–636. <https://doi.org/10.1177/001316448904900315>
- Holbrook, A. L., Green, M. C., and Krosnick, J. A. (2003). Telephone versus Face-to-Face Interviewing of National Probability Samples with Long Questionnaires. *Public Opinion Quarterly*, 67(1), 79–125. <https://doi.org/10.1086/346010>
- Jones, W. H. (1979). Generalizing Mail Survey Inducement Methods : Population Interactions with Anonymity and Sponsorship. *Public Opinion Quarterly*, 43(1), 102–111. <https://doi.org/OO33-362X/79/OO43-O1O2/JI.75>
- Jones, W. H., and Linda, G. (1978). Multiple Criteria Effects in a mail Survey Experiment. *Journal of Marketing Research*, 15(2), 280–284. Erişim adresi: <https://www.jstor.org/stable/3151263>
- Karp, J. A., and Brockington, D. (2005). Social desirability and response validity: A comparative analysis of overreporting voter turnout in five countries. *The Journal of Politics*, 67(3), 825–840. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2508.2005.00341.x>
- Kelly, C. A., Soler-Hampejsek, E., Mensch, B. S., and Hewett, P. C. (2013). Social desirability bias in sexual behavior reporting: Evidence from an interview mode experiment in rural Malawi. *International Perspectives on Sexual and Reproductive Health*, 39(1), 14–21. <https://doi.org/10.1363/3901413>
- Keusch, F. (2013). The role of topic interest and topic salience in online panel web surveys. *International Journal of Market Research*, 55(1), 59–81. <https://doi.org/10.2501/IJMR-2013-007>
- Klesges, L. M., Baranowski, T., Beech, B., Cullen, K., Murray, D. M., Rochon, J., and Pratt, C. (2004). Social desirability bias in self-reported dietary, physical activity and weight concerns measures in 8- to 10-year-old African-American girls: Results from the Girls health Enrichment Multisite Studies (GEMS). *Preventive Medicine*, 38(SUPPL.), 78–87. <https://doi.org/10.1016/j.ypmed.2003.07.003>
- Krosnick, J. A. (1991). Response strategies for coping with the cognitive demands of attitude measures in surveys. *Applied Cognitive Psychology*, 5(3), 213–236. <https://doi.org/10.1002/acp.2350050305>
- Krumpal, I. (2013). Determinants of social desirability bias in sensitive surveys: A literature review. *Quality and Quantity*, 47(4), 2025–2047. <https://doi.org/10.1007/s11135-011-9640-9>
- Ladik, D. M., Carrillat, F. A., and Solomon, P. J. (2007). *The effectiveness of University Sponsorship in Increasing Survey Response Rate*. 16(3), 259–270. <https://doi.org/10.2753/MTP>
- Larson, R. B. (2019). Controlling social desirability bias. *International Journal of Market Research*, 61(5), 534–547. <https://doi.org/10.1177/1470785318805305>
- Martin, C. L. (1994). The Impact of Topic Interest on Mail Survey Response Behaviour. *Market Research Society. Journal.*, 36(4), 1–11. <https://doi.org/10.1177/147078539403600404>
- Näher, A. F., and Krumpal, I. (2012). Asking sensitive questions: The impact of forgiving wording and question context on social desirability bias. *Quality and Quantity*, 46(5), 1601–1616. <https://doi.org/10.1007/s11135-011-9469-2>

- Paulhus, D. L. (1991). Measurement and Control of Response Bias. In J. P. Robinson, P. R. Shaver, & L. S. Wrightsman (Eds.), *Measures of Personality and Social Psychological Attitudes* (Third Revi, pp. 17–59). Academic Press, Inc. <https://doi.org/10.1016/b978-0-12-590241-0.50006-x>
- Paulhus, D. L. (2002). Socially Desirable Responding: The Evolution of a Construct. In H. I. Braun, D. N. Jackson, & D. E. Wiley (Eds.), *The role of constructs in psychological and educational measurement* (Issue 2002, pp. 49–69). LAWRENCE ERLBAUM ASSOCIATES Inc. <https://doi.org/10.1097/00005053-195311720-00010>
- Smith, T. W. (1992). Discrepancies between men and women in reporting number of sexual partners: a summary from four countries. *Social Biology*, 39(3–4), 203–211. <https://doi.org/10.1080/19485565.1992.9988817>
- Smith, W. G. (2008). Does Gender Influence Online Survey Participation?: A record-linkage analysis of University Faculty Online Survey response Behavior. *Angewandte Chemie International Edition*, 6(11), 951–952. Erişim adresi: <http://www.websm.org/db/12/12527/rec/>
- Soubelet, A., and Salthouse, T. A. (2011). Influence of social desirability on age differences in self-reports of mood and personality. *Journal of Personality*, 79(4), 741–762. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.2011.00700.x>
- Stöber, J. (2001). The Social Desirability Scale-17 (SDS-17): Convergent Validity, Discriminant Validity, and Relationship with Age. *European Journal of Psychological Assessment*, 17(3), 222–232. <https://doi.org/10.1027//1015-5759.17.3.222>
- Stocké, V., and Hunkler, C. (2007). Measures of desirability beliefs and their validity as indicators for socially desirable responding. *Field Methods*, 19(3), 313–336. <https://doi.org/10.1177/1525822X07302102>
- Thapa, K., Bhandari, P. M., Neupane, D., Bhochhibhoya, S., Rajbhandari-Thapa, J., and Pathak, R. P. (2019). Physical activity and its correlates among higher secondary school students in an urban district of Nepal. *BMC Public Health*, 19(1), 1–14. <https://doi.org/10.1186/s12889-019-7230-2>
- Tourangeau, R., Groves, R. M., Kennedy, C. and Yan, T. (2009). The presentation of a web survey, Nonresponse and measurement error among members of web panel. *Journal of Official Statistics*, 25(3), 299–321. Erişim adresi: https://www.researchgate.net/publication/285723463_The_Presentation_of_a_Web_Survey_Nonresponse_and_Measurement_Error_among_Members_of_Web_Panel
- Tourangeau, R., and Smith, T. W. (1996). Asking sensitive questions: The impact of data collection mode, question format, and question context. *Public Opinion Quarterly*, 60(2), 275–304. <https://doi.org/10.1086/297751>
- Tourangeau, R., and Yan, T. (2007). Sensitive Questions in Surveys. *Psychological Bulletin*, 133(5), 859–883. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.133.5.859>
- Underwood, D., Kim, H., and Matier, M. (2000). To mail or to web: Comparisons of survey response rates and respondent characteristics. *Paper presented at the 40th Annual Forum of the Association for Institutional Research, Cincinnati, OH, May 21–24, 2000*. Erişim adresi: <https://eric.ed.gov/?id=ED446513>

- Ural, T., and Özbircikli, M. (2006). Is Ethical Judgement Influenced By Social Desirability in Responding? an Analyse on Turkish Accountants. *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15(1), 393–410. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/cusosbil/issue/4373/59878>
- van de Mortel, T. F. (2008). Faking it: Social desirability response bias in selfreport research. *Australian Journal of Advanced Nursing*, 25(4), 40–48. Erişim adresi: <https://researchportal.scu.edu.au/esploro/outputs/journalArticle/Faking-it-social-desirability-response-bias-in-self-report-research/991012821838002368>
- Vigil-Colet, A., Morales-Vives, F., and Lorenzo-Seva, U. (2013). How social desirability and acquiescence affect the age-personality relationship. *Psicothema*, 25(3), 342–348. <https://doi.org/10.7334/psicothema2012.297>
- Bach, R. L., Eckman, S., and Daikeler, J. (2020). Misreporting among reluctant respondents. *Journal of Survey Statistics and Methodology*, 8(3), 566–588. <https://doi.org/10.1093/jssam/smz013>
- Boulianne, S., Klofstad, C. A., and Basson, D. (2010). Sponsor prominence and responses patterns to an online survey. *International Journal of Public Opinion Research*, 23(1), 79–87. <https://doi.org/10.1093/ijpor/edq026>
- Bradburn, N., Sudman, S., and Wansink, B. (2004). *Asking Questions: The Definitive Guide to Questionnaire Design: For Market Research, Political Polls, and Social and Health Questionnaires*. John Wiley & Sons, Inc., San Francisco. <https://doi.org/10.1509/jmkr.43.4.703>
- Brenner, P. S., and DeLamater, J. D. (2014). Social Desirability Bias in Self-reports of Physical Activity: Is an Exercise Identity the Culprit? *Social Indicators Research*, 117(2), 489–504. <https://doi.org/10.1007/s11205-013-0359-y>
- Cannell, C. F., and Fowler, F. J. (1963). Comparison of a self-enumerative procedure and a personal interview: A validity study. *Public Opinion Quarterly*, 27(2), 250–264. https://www.jstor.org/stable/2746919#metadata_info_tab_contents
- Caskie, G. I. L., Sutton, M. A. C., and Eckhardt, A. G. (2014). Accuracy of self-reported college GPA: Gender-moderated differences by achievement level and academic self-efficacy. *Journal of College Student Development*, 55(4), 385–390. <https://doi.org/10.1353/csd.2014.0038>
- Couper, M. P. (1997). Survey introduction and data quality. *Public Opinion Quarterly*, 61(2), 317–338. https://www.jstor.org/stable/2749554?seq=1#metadata_info_tab_contents
- Crabtree, C., Kern, H. L., and Pietryka, M. T. (2020). Sponsorship Effects in Online Surveys. *Political Behavior*, 44(1). <https://doi.org/10.1007/s11109-020-09620-7>
- Crowne, D. P., and Marlowe, D. (1960). A new scale of social desirability independent of psychopathology. *Journal of Consulting Psychology*, 24(4), 349–354. <https://doi.org/10.1037/h0047358>
- de Leeuw, E. D. . de. (1992). *Data Quality in Mail , Telephone , and Face to Face*. Amsterdam: TT Publications. <https://eric.ed.gov/?id=ED374136>

- de Leeuw, E. D., and Hox, J. J. (2011). Internet Surveys as Part of a Mixed-Mode Design. In M. Das, P. Ester, & L. Kaczmirek (Eds.), *Social and Behavioral Research and the Internet: Advances in applied methods and research strategies* (pp. 45–76). Taylor & Francis. <https://doi.org/10.4324/9780203844922-3>
- Deshields, T. ., Tait, R. C., Gfeller, J. D., and Chibnall, J. T. (1995). Relationship between social desirability and self-report in chronic pain patients. *The Clinical Journal of Pain*, 11(3), 189–193. <https://www.jstor.org/stable/pdf/3766480.pdf>
- Dodou, D., and De Winter, J. C. F. (2014). Social desirability is the same in offline, online, and paper surveys: A meta-analysis. *Computers in Human Behavior*, 36, 487–495. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2014.04.005>
- Doob, A. N., and Freedman, J. L. (1973). Effects of sponsor and prepayment on compliance with a mailed request. *Journal of Applied Psychology*, 57(3), 346–347. <https://doi.org/10.1037/h0034704>
- England, P., and Bearak, J. (2014). The sexual double standard and gender differences in attitudes toward casual sex among U.S. university students. *Demographic Research*, 30(1), 1327–1338. <https://doi.org/10.4054/DemRes.2014.30.46>
- Etter, J.-F., Perneger, T. V., and Rougemont, A. (1996). Does Sponsorship Matter in Patient Satisfaction Surveys? A Randomized Trial. *Medical Care*, 34(4), 327–335. <https://www.jstor.org/stable/pdf/3766480.pdf>
- Furnham, A. (1986). Response bias, social desirability and dissimulation. *Personality and Individual Differences*, 7(3), 385–400. [https://doi.org/10.1016/0191-8869\(86\)90014-0](https://doi.org/10.1016/0191-8869(86)90014-0)
- Gnambs, T., and Kaspar, K. (2014). Disclosure of sensitive behaviors across self-administered survey modes: a meta-analysis. *Behavior Research Methods*, 47(4), 1237–1259. <https://doi.org/10.3758/s13428-014-0533-4>
- Groves, R. M., Presser, S., Dipko, S., and Groves, M. (2004). The Role of Topic Interest in Survey Participation Decisions. *Public Opinion Quarterly*, 68(1), 2–31.
- Groves, R. M., Singer, E., and Corning, A. (2000). Leverage-Saliency Theory of Survey Participation: Description and an Illustration. *The Public Opinion Quarterly*, 64(3), 299–308. <https://www.jstor.org/stable/pdf/3078721.pdf?refreqid=excelsior%3A54c8a2494ad899a7b0af7deda6f402cc>
- Hays, R. D., Hayashi, T., and Stewart, A. L. (1989). A five-item measure of socially desirable response set. In *Educational and Psychological Measurement* (Vol. 49, Issue 3, pp. 629–636). <https://doi.org/10.1177/001316448904900315>
- Holbrook, A. L., Green, M. C., and Krosnick, J. A. (2003). Telephone versus Face-to-Face Interviewing of National Probability Samples with Long Questionnaires. *Public Opinion Quarterly*, 67(1), 79–125. <https://doi.org/10.1086/346010>
- Jones, W. H. (1979). Generalizing Mail Survey Inducement Methods: Population Interactions with Anonymity and Sponsorship. *Public Opinion Quarterly*, 43(1), 102–111. <https://doi.org/OO33-362X/79/OO43-O1O2/JI.75>

- Jones, W. H., and Linda, G. (1978). Multiple Criteria Effects in a mail Survey Experiment. *Journal of Marketing Research*, 15(2), 280–284. <https://www.jstor.org/stable/3151263>
- Karp, J. A., and Brockington, D. (2005). Social desirability and response validity: A comparative analysis of overreporting voter turnout in five countries. *The Journal of Politics*, 67(3), 825–840. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2508.2005.00341.x>
- Kelly, C. A., Soler-Hampejsek, E., Mensch, B. S., and Hewett, P. C. (2013). Social desirability bias in sexual behavior reporting: Evidence from an interview mode experiment in rural Malawi. *International Perspectives on Sexual and Reproductive Health*, 39(1), 14–21. <https://doi.org/10.1363/3901413>
- Keusch, F. (2013). The role of topic interest and topic salience in online panel web surveys. *International Journal of Market Research*, 55(1), 59–81. <https://doi.org/10.2501/IJMR-2013-007>
- Klesges, L. M., Baranowski, T., Beech, B., Cullen, K., Murray, D. M., Rochon, J., and Pratt, C. (2004). Social desirability bias in self-reported dietary, physical activity and weight concerns measures in 8- to 10-year-old African-American girls: Results from the Girls health Enrichment Multisite Studies (GEMS). *Preventive Medicine*, 38(SUPPL.), 78–87. <https://doi.org/10.1016/j.ypmed.2003.07.003>
- Krosnick, J. A. (1991). Response strategies for coping with the cognitive demands of attitude measures in surveys. *Applied Cognitive Psychology*, 5(3), 213–236. <https://doi.org/10.1002/acp.2350050305>
- Krumpal, I. (2013). Determinants of social desirability bias in sensitive surveys: A literature review. *Quality and Quantity*, 47(4), 2025–2047. <https://doi.org/10.1007/s11135-011-9640-9>
- Ladik, D. M., Carrillat, F. A., and Solomon, P. J. (2007). The effectiveness of University Sponsorship in Increasing Survey Response Rate. 16(3), 259–270. <https://doi.org/10.2753/MTP>
- Larson, R. B. (2019). Controlling social desirability bias. *International Journal of Market Research*, 61(5), 534–547. <https://doi.org/10.1177/1470785318805305>
- Martin, C. L. (1994). The Impact of Topic Interest on Mail Survey Response Behaviour. *Market Research Society. Journal.*, 36(4), 1–11. <https://doi.org/10.1177/147078539403600404>
- Näher, A. F., and Krumpal, I. (2012). Asking sensitive questions: The impact of forgiving wording and question context on social desirability bias. *Quality and Quantity*, 46(5), 1601–1616. <https://doi.org/10.1007/s11135-011-9469-2>
- Paulhus, D. L. (1991). Measurement and Control of Response Bias. In J. P. Robinson, P. R. Shaver, & L. S. Wrightsman (Eds.), *Measures of Personality and Social Psychological Attitudes* (Third Revi, pp. 17–59). Academic Press, Inc. <https://doi.org/10.1016/b978-0-12-590241-0.50006-x>
- Paulhus, D. L. (2002). Socially Desirable Responding: The Evolution of a Construct. In H. I. Braun, D. N. Jackson, & D. E. Wiley (Eds.), *The role of constructs in psychological and educational measurement* (Issue 2002, pp. 49–69). LAWRENCE ERLBAUM ASSOCIATES Inc. <https://doi.org/10.1097/00005053-195311720-00010>
- Smith, T. W. (1992). Discrepancies between men and women in reporting number of sexual partners: a summary from four countries. *Social Biology*, 39(3–4), 203–211. <https://doi.org/10.1080/19485565.1992.9988817>

- Smith, W. G. (2008). Does Gender Influence Online Survey Participation?: A record-linkage analysis of University Faculty Online Survey response Behavior. *Angewandte Chemie International Edition*, 6(11), 951–952. <http://www.websm.org/db/12/12527/rec/>
- Soubelet, A., and Salthouse, T. A. (2011). Influence of social desirability on age differences in self-reports of mood and personality. *Journal of Personality*, 79(4), 741–762. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.2011.00700.x>
- Stöber, J. (2001). The Social Desirability Scale-17 (SDS-17): Convergent Validity, Discriminant Validity, and Relationship with Age. *European Journal of Psychological Assessment*, 17(3), 222–232. <https://doi.org/10.1027//1015-5759.17.3.222>
- Stocké, V., and Hunkler, C. (2007). Measures of desirability beliefs and their validity as indicators for socially desirable responding. *Field Methods*, 19(3), 313–336. <https://doi.org/10.1177/1525822X07302102>
- Thapa, K., Bhandari, P. M., Neupane, D., Bhochohibhoya, S., Rajbhandari-Thapa, J., and Pathak, R. P. (2019). Physical activity and its correlates among higher secondary school students in an urban district of Nepal. *BMC Public Health*, 19(1), 1–14. <https://doi.org/10.1186/s12889-019-7230-2>
- Tourangeau, R., Groves, R. M., Kennedy, C., & Yan, T. (2009). The presentation of a web survey, Nonresponse and measurement error among members of web panel. *Journal of Official Statistics*, 25(3), 299–321. https://www.researchgate.net/publication/285723463_The_Presentation_of_a_Web_Survey_Nonresponse_and_Measurement_Error_among_Members_of_Web_Panel
- Tourangeau, R., and Smith, T. W. (1996). Asking sensitive questions: The impact of data collection mode, question format, and question context. *Public Opinion Quarterly*, 60(2), 275–304. <https://doi.org/10.1086/297751>
- Tourangeau, R., and Yan, T. (2007). Sensitive Questions in Surveys. *Psychological Bulletin*, 133(5), 859–883. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.133.5.859>
- Underwood, D., Kim, H., and Matier, M. (2000). To mail or to web: Comparisons of survey response rates and respondent characteristics. Paper presented at the 40th Annual Forum of the Association for Institutional Research, Cincinnati, OH, May 21–24, 2000. <https://eric.ed.gov/?id=ED446513>
- Ural, T., and Özbircikli, M. (2006). Is Ethical Judgement Influenced By Social Desirability in Responding? an Analyse on Turkish Accountants. *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15(1), 393–410. <https://dergipark.org.tr/en/pub/cusosbil/issue/4373/59878>
- van de Mortel, T. F. (2008). Faking it: Social desirability response bias in selfreport research. *Australian Journal of Advanced Nursing*, 25(4), 40–48. <https://researchportal.scu.edu.au/esploro/outputs/journalArticle/Faking-it-social-desirability-response-bias-in-self-report-research/991012821838002368>
- Vigil-Colet, A., Morales-Vives, F., and Lorenzo-Seva, U. (2013). How social desirability and acquiescence affect the age-personality relationship. *Psicothema*, 25(3), 342–348. <https://doi.org/10.7334/psicothema2012.297>
- Vogl, S. (2013). Telephone Versus face-to-face interviews: Mode effect on semistructured interviews with children. *Sociological Methodology*, 43(1), 133–177. <https://doi.org/10.1177/0081175012465967>

Genişletilmiş Özet

Amaç

Bu çalışmanın üç ana amacı bulunmaktadır. Bunlar bir dizi anket sorusunda sosyal istenirlik etkileri gösteren yanıtlara yönelik olası sistematik bir eğilimin anket konusu ve anketi destekleyen kuruluş, anket tanıtımına duyulan ilgi ve konunun ne kadar hassas algılandığına göre farklılık gösterip göstermediğidir. Sosyal istenirlik yanlılığı farklı şekillerde tanımlanmaktadır. Örneğin sosyal olarak onaylanma isteği (Crowne and Marlowe, 1960), yapmacık iyilik hali (Furnham, 1986), kişinin kendisini iyi göstermek istemesi (Hays et al., 1989), veya kişinin kendisini abartılı şekilde olumlu tanımlaması gibi (Paulhus, 2002). Bu çalışmada sosyal istenirliğe yönelik sistematik eğilim Paulhus'un (1991, s. 17) tanımına uygun olarak kavramsallaştırılmaktadır: "Yanıt yanlılığı, bir dizi anket ögesine (sorularına) bu ögelerin içeriğinden başka bir temelde yanıt vermeye yönelik sistematik bir eğilimdir". 'Sistematik eğilim' terminolojisi bu makale boyunca 14 maddelik bir dizi öge arasında tekrarlayan biçimde sosyal olarak istenen yanıtların seçilmesini ima edecek şekilde kullanılmıştır. Bu yanıtların sayısı teorik olarak 0 ve 14 arasında değişmektedir.

Tasarım ve Yöntem

Bu çalışma, 2x2x2 deneysel tasarımı olan bir çevrimiçi anketin verilerinden yararlanmaktadır. Deneysel faktörler, anketin konusu, destekleyen kuruluş ve sosyal olarak istenen yanıtın seçenekler arasındaki konumudur. Bu çalışma, ilk iki deneysel faktörle ilgilidir. Anket konusunun ve destekleyen kuruluşun sosyal istenirliğe sistematik eğilim üzerindeki etkisini ampirik olarak test etmek için Google Formlar kullanılarak bir anketin sekiz farklı versiyonu hazırlanmıştır. Deneysel konular "çevrimiçi derslerde odaklanma" ve "COVID-19 pandemisi uzaktan eğitim sürecinde öğrencilerin sosyal hayatı" olurken, deneysel destekleyici kuruluşlar "Doktora tezi" ve "Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü Sosyal Araştırmalar Metodolojisi Anabilim Dalı" olarak belirlenmiştir. Minitab 17 kullanılarak 0.90'lık bir güç ve 0.05'lik bir anlamlılık düzeyi ile 0.2'lik bir etki büyüklüğünü tespit etmek için 272'lik yeterli bir örneklem büyüklüğü hesaplanmıştır.

Katılımcıları 8 deneysel versiyona rastgele atamak için kendilerine ilk soru olarak ayın hangi gününde doğdukları sorulmuştur. Katılımcılar sekiz gün aralığından (1-4, 5-8, 9-12, 13-15, 16-19, 20-23, 24-27 ve 28-31) uygun olanı seçtikten sonra ilgili anket versiyonuna atanmışlardır.

Bağımlı değişken

Operasyonel olarak, sosyal istenirliğe sistematik eğilim, sosyal olarak teşvik edilen faaliyetleri olağandan fazla bildirme, sosyal olarak iyi bakılmayanları ise eksik bildirme veya reddetme eğilimi olarak tanımlanmıştır. Bu tanım, yaygın olarak kullanılan Marlowe-Crowne sosyal istenirlik ölçeği "Kişilerin kültürel olarak uygun ve kabul edilebilir bir şekilde yanıt vererek onay alma ihtiyacı" (Crowne and Marlowe, 1960, s.353) tanımı ile uyumludur.

Toplam 14 sorunun her birinin yanıt kategorileri ikili olarak kodlanmıştır (sosyal istenirliği olan ve olmayan yanıtlar). Sosyal olarak istenen yanıtın yönünü belirlemek için, ilk olarak, soru sosyal olarak teşvik edilen bir faaliyet ile ilgiliyse abartılı olabilecek yanıt kategorisi sosyal olarak istenen kategori olarak tanımlanmıştır. Benzer şekilde, soru sosyal iyi bakılmayan bir faaliyet ile ilgili ise, eksik bildirim veya inkarı işaret edebilecek yanıt kategorisi, sosyal olarak istenen yanıt seçeneği olarak kabul edilmiştir. Ayrıca, yanıtlayıcıların bakış açısından yanıt kategorilerinin istenirliği hakkında daha iyi fikir edinmek için, Hacettepe Üniversitesi Nüfus

Etütleri Enstitüsü Sosyal Araştırmalar Metodolojisi Bölümü'nden bir grup öğrenciden yanıt kategorilerinin tercih edilebilirliğini derecelendirmeleri istenmiştir.

Bu kodlama işlemi sonucunda her katılımcı için 14 üzerinden bir toplam puan hesaplanmıştır ve ortalamanın üzerinde toplam puanın sistematik sosyal istenirlik eğilim gösteriyor olabileceği düşünülmüştür. Bununla birlikte, yüksek sayıda sosyal istenirliğe uygun yanıtın, sosyal istenirliğe sistematik bir eğilimden ziyade gerçek yanıtları da yansıtıyor olabileceği de dikkate alınmıştır. Bu iki açıklama arasında bir nebze ayırım yapmak için, ankete Marlowe-Crowne sosyal istenirlik ölçeğinin Türkçe kısa versiyonu (7 maddelik) eklenmiştir. Marlowe-Crowne sosyal istenirlik ölçeğinin Türkçe kısa versiyonu Ural ve Özbirecikli (2006) tarafından çevrilmiş ve test edilmiştir, Cronbach alfa değeri 0.78'dir. 7 ögenin tümü 'doğru' yanıtları 1 puan alacak şekilde kodlanmış, her katılımcı için toplam puan hesaplanmıştır. Hem Marlowe-Crowne sosyal istenirlik kısa ölçeğinin ortalama puanının üzerinde puan alan hem de 14 soru aralığında sosyal olarak arzu edilen yanıtları ortalama puanın üzerinde veren katılımcılar, sistematik şekilde sosyal istenirliğe eğilimli yanıt veren katılımcılar olarak tanımlanmıştır.

Bağımsız değişkenler

"Öğrencilerin uzaktan eğitim sürecinde sosyal yaşamları" ile karşılaştırıldığında, "çevrimiçi derslerde odaklanma"nın daha hassas bir konu olduğu ve sistematik sosyal istenirlik eğilimini daha çok ürettiğini varsayılmıştır. Anket içeriklerinin aynı olması nedeniyle her iki konunun da pandemi ve eğitim çağırıştırmasına dikkat edilmiştir. Bu iki konu pandemi sırasında hedef kitlenin ilgisini çekebilecek ve aynı zamanda bir nebze hassas olacak şekilde seçilmiştir.

Öte yandan, Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü Sosyal Araştırma Yöntemleri Anabilim Dalı'ndan ankette bölüm adının deneysel faktör düzeylerinden biri olarak kullanılması için onay alınmıştır. Üniversite ile anket hedef kitlesi arasındaki ilişki göz önüne alındığında, "Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü Sosyal Araştırmalar Metodolojisi Anabilim Dalı"nın katılımcılar ile görece dikey bir ilişkiyi, "Doktora tezi"nin ise görece yatay bir ilişkiyi düşündürmesi, bu durumun Enstitü isminin daha fazla sosyal istenirlik eğilimine yol açması beklenmiştir.

Anketin tanıtım yazısından sonra ankete dair oluşan olan ilgiyi ölçmek için katılımcılara "Giriş bölümünü okuduktan sonra anket hakkındaki izleniminiz nasıldı?" diye sorulmuştur ("hiç ilginç değil", "biraz ilginç", "ilginç" ve "çok ilginç" yanıt seçenekleri ile). Ayrıca, konunun ne kadar hassas olarak algılandığını ölçen bir soru da ankete dahil edilmiştir. Katılımcılara önce anket konusu hatırlatılmıştır, ardından da bu konuyu ne kadar hassas buldukları sorulmuştur, örneğin: "Hatırlayacağınız gibi, bu anket öğrencilerin uzaktan eğitim sürecindeki sosyal yaşamlarıyla ilgiliydi, aşağıdaki hangi ifade bunu en iyi tanımlamaktadır?" ("hiç hassas değil", "hassas" ve "çok hassas" seçenekleri ile). Son olarak, yorgunluğu ve dikkatsiz yanıtlamayı kontrol etmek için anket görece kısa tutulmuştur. Toplamda sadece 34 soru sorulmuştur. Bir yanıtlama davranışı olan ardısıra aynı yanıt seçeneklerini seçme durumunun varlığını kontrol etmek için araya bir dikkat kontrol sorusu gizlenmiştir. Ayrıca, katılımcılardan ankete ne kadar zaman ayırdıklarını "beklediğimden daha az zaman", "makul süre" ve "çok zaman" seçenekleri ile değerlendirilmeleri istenmiştir.

Veri toplama

Çevrimiçi anket ve deney tasarımı Hacettepe Üniversitesi etik komisyonu tarafından onaylanmıştır ve her anket versiyonun ilk sayfasında onam formu sunulmuştur. 5 Mayıs 2021 tarihinde Hacettepe Üniversitesi Basın ve Halkla İlişkiler Ofisi tarafından Hacettepe Üniversitesi öğrencilerine (lisans, yüksek lisans ve doktora) anket linki gönderilmiştir. 62.788 kişiden 32'si ilk temasta anketi yanıtlamıştır ve hatırlatma gönderildikten sonra ise 15 kişi daha eklenmiştir. Yanıt sayısını artırmak için Hacettepe Üniversitesi akademik personeli olan bazı öğretim elemanları ile iletişime geçilmiş ve derslerini alan öğrencilerle anket bağlantısını paylaşmaları rica edilmiştir. Bir buçuk ay içinde bu şekilde ulaşılan kabaca 1336 öğrenciden 340'ı ankete katılmıştır. Nihai örneklem büyüklüğü 387'dir.

Bulgular

Temel özellikler

Toplamda 386 katılımcı çevrimiçi anketi tamamlamıştır. Tablo 1'de gösterildiği gibi, örneklem ağırlıklı olarak (%67) kadınlardan oluşmaktadır. Ankete katılanların yaş ortalaması 22'dir ve %83'ü lisans, %7'si yüksek lisans ve %2'si doktora öğrencisidir. Ankete katılanlar ağırlıklı olarak sağlık ve sosyal bilimler alanlarında çalışmalarını sürdürmektedirler.

Ana Bulgular

Anket tanıtımına duyulan ilgi

İlgi sorusunun dört farklı yanıt kategorisini seçen katılımcıların verdiği ortalama sosyal istenirlik gösteren yanıt sayısı tek yönlü ANOVA testi ile karşılaştırılmış, buna göre farklar istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur ($F=15.169, p<0.001$). İkili testlere göre (Tablo 6), beklenenin aksine, anketi çok ilginç bulan katılımcılar, daha fazla sayıda sosyal açıdan istenen yanıt verme eğilimindedir. Bu katılımcılar ayrıca Marlowe-Crowne kısa ölçeğinde de daha yüksek puan almıştır (Şekil 3).

Konunun ne kadar hassas algılandığı

Katılımcılar "öğrencilerin uzaktan eğitim sürecinde sosyal yaşamları" konusunu ortalama biraz daha hassas olarak algılamışlardır (Tablo 7). Konu hassasiyetine verilen yanıtlar bazında ortalama sosyal istenirlik etkisi gösteren yanıt sayısı tek yönlü ANOVA testi ile değerlendirildiğinde anlamlılık sınırında bir farklılık görülmüştür ($p\text{-değeri}=0.052$) (Tablo 8).

Konu ve destekleyici kurum etkileri

Konu ve destekleyici kurumun bağımlı değişken üzerindeki etkileri Poisson regresyon ile incelenmiştir. Buna göre bu iki deneysel faktörden hiçbiri istatistiksel olarak anlamlı bulunmamıştır ($p>0.05$) (Tablo 11). Bu çalışmada bu iki faktörün sosyal istenirlik gösteren yanıtlara sistematik bir eğilime yol açacağına dair bir kanıt bulunmamıştır. Aynı regresyon modelinde kontrol edilen diğer değişkenlerden ise Marlowe-Crowne kısa ölçeği, anketin tanıtımına duyulan ilgi, lisans öğrencisi olup olmama ve çalışılan alan anlamlı bulunmuştur.

Sonuçlar ve Sınırlılıklar

Bu çalışma, kendi kendine doldurulan bir ankette anket konusunun ve destekleyen kuruluşun sosyal istenirliğe uygun yanıt verme eğiliminin üzerindeki etkilerine odaklanan az sayıdaki çalışma arasındadır. Genel olarak, çalışma, anket konusunun ve destekleyici kuruluşun sosyal istenirliğe uygun yanıt verme eğilimi üzerinde

anlamli bir etkisi bulunamamıştır. Bununla birlikte, ilginç bir şekilde, anketi ilginç bulan katılımcıların sistematik sosyal istenirliği olan yanıtla daha yüksek bir eğilim gösterdiği görülmüştür. Çalışma anket konusunu ilginç olarak değerlendiren katılımcıların sistematik olarak sosyal istenirliğe uygun yanıt vermeye eğilimli olabileceğini göstermiştir. Ayrıca, anket konusunu çok hassas olarak algılayan katılımcılar sistematik olarak bu tip yanıtla daha fazla eğilim gösterdiğinden, hassas anket konularının genel olarak sistematik şekilde sosyal istenirliği olan yanıtla yol açabileceği görülmüştür. Çalışmanın kısıtlılıklarından biri bir elverişlilik/uygunluk örnelemine dayanması, sonuçların örnelem dışına genellenebilmesinin mümkün olmamasıdır. Bir başka kısıtlılık deneysel faktörlerin düzeylerine ilişkindir. Bu düzeylerdeki farklılıklar yeterli olmamış, bu da olası konu ve destekleyen kurum etkilerinin gözlemlenebilmesini engellemiş olabilir. Katılımcılara konuların hassasiyetinin sorulduğu soruya her iki konu için de benzer yanıtla gelmesi bu şüpheyi güçlendirmektedir. Gelecekte sistematik şekilde sosyal istenirlik yanıt verme eğilimin birbirinden büyük ölçüde farklı olan destekleyici kurumlar arasında nasıl değişebileceğini araştırmak yararlı olacaktır. Görsel olarak da, çevrimiçi anketlerde anket konusu ve destekleyen kuruluş öne çıkarılabilir.

Araştırmacı Katkısı: Abdirahman Saeed MOHAMED (%65), Tuğba Adalı (%35).

Evaluation of Factors Affecting Motivation of Health Professionals Using Fuzzy Analytical Hierarchy Process Method¹

Gözde YEŞİLAYDIN² - Şirin ÖZKAN³ - Ece UĞURLUOĞLU ALDOĞAN⁴ - Elçin KURT⁵

Submitted by: 14.01.2022

Accepted by: 20.07.2022

Article Type: Research Article

Abstract

The aim of this study is to weight the factors affecting the motivation of health professionals according to the order of importance in line with the opinions of the participants and to rank these factors from the most important to the least important. The population of the research consists of health professionals working in a private hospital operating in Bandırma district of Balıkesir province, Turkey. Opinions of 62 health professionals were evaluated. The Fuzzy Analytical Hierarchy Process (FAHP) method was used to rank the motivation factors. It is seen that economic factors are the most important criteria on the motivation of health professionals than psychosocial and managerial and organizational factors. The sub-criterion with the highest priority among the economic factors criterion is "wage". When the psychosocial factors are evaluated, the criterion of "value and status" and "recognition" are important; among the managerial and organizational factors, the criterion of "fair and open management policy" was found to be more important on motivation. Based on these results it is suggested that in order to improve health professional motivation the wages can be improved and the further development of policy and practice that recognizes the value and status of the health professionals and fair and open management policy can be adopted.

Keywords: Fuzzy Analytical Hierarchy Process, Health Professionals, Motivation

Citation: Yeşilaydın, G., Özkan, Ş., Uğurluoğlu Aldoğan, E. and Kurt, E. (2022) Evaluation of factors affecting motivation of health professionals using fuzzy analytical hierarchy process method. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(3), 839-858.

¹ The study was taken (issue 2021-45; date: June 21, 2021) from Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi Sağlık Bilimleri Girişimsel Olmayan Araştırmalar Etik Kurulu.

² Eskisehir Osmangazi University, Faculty of Health Sciences, Department of Health Management, gyesilaydin@ogu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2901-6474

³ Uludag University, Department of Medical Services and Techniques, sirinozkan@uludag.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9153-6481

⁴ Ankara University, Faculty of Health Sciences, Department of Health Management, Ece.Ugurluoglu@health.ankara.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9537-7027

⁵ Ms. Department of Health Management, Üsküdar University, elcinkurt08@gmail.com, ORCID: 0000-0002-0234-2675

Sağlık Çalışanlarının Motivasyonuna Etki Eden Faktörlerin Bulanık Analitik Hiyerarşi Prosesi Yöntemi ile Değerlendirilmesi

Gözde YEŞİLAYDIN⁶ - Şirin ÖZKAN⁷ - Ece UĞURLUOĞLU ALDOĞAN⁸ - Elçin KURT⁹

Başvuru Tarihi: 14.01.2022

Kabul Tarihi: 20.07.2022

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Öz

Bu çalışmanın amacı, sağlık çalışanlarının motivasyonuna etki eden faktörlerin katılımcıların görüşleri doğrultusunda önem derecesine göre ağırlıklandırılması ve bu faktörlerin en önemliden itibaren en önemsiz doğru sıralanmasıdır. Araştırmanın evrenini Balıkesir ilinin Bandırma ilçesinde faaliyet gösteren bir özel hastanede görev yapan sağlık çalışanları oluşturmaktadır. 62 sağlık çalışanın görüşleri değerlendirme kapsamına alınmıştır. Motivasyon faktörlerini sıralamak amacıyla Bulanık Analitik Hiyerarşi Prosesi (BAHP) yöntemi kullanılmıştır. Sağlık çalışanlarının motivasyonunda psikososyal, yönetsel ve örgütsel faktörlerden çok ekonomik faktörlerin en önemli faktör olduğu görülmektedir. Ekonomik faktörler arasında en yüksek önceliğe sahip alt kriter "ücret"tir. Psikososyal faktörler değerlendirildiğinde "değer ve statü" ile "tanınma" kriteri önemlidir; yönetsel ve örgütsel faktörlerden "adil ve açık yönetim politikası" kriteri motivasyon üzerinde daha önemli bulunmuştur. Bu sonuçlara dayanarak sağlık çalışanlarının motivasyonunu artırmak amacıyla ücretlerin iyileştirilebileceği ve sağlık çalışanlarının değerini ve statüsünü tanıyan politika ve uygulamaların daha da geliştirilmesi ile adil ve açık yönetim politikasının benimsenebileceği önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Bulanık Analitik Hiyerarşi Prosesi, Sağlık Çalışanları, Motivasyon

⁶ Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, gyesilaydin@ogu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2901-6474

⁷ Bursa Uludağ Üniversitesi, Sağlık Hizmetleri MYO, Tıbbi Hizmetler ve Teknikler Bölümü, sirinozkan@uludag.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9153-6481

⁸ Ankara Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, Ece.Ugurluoglu@health.ankara.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9537-7027

⁹ Üsküdar Üniversitesi, Sağlık Yönetimi Bölümü Yüksek Lisans Öğrencisi, elcinkurt08@gmail.com, ORCID: 0000-0002-0234-2675

Introduction

Motivation is the “willingness to exert high levels of effort toward organizational goals, conditioned by the effort’s ability to satisfy some individual need.” (Robbins, 1993). Motivation is fundamentally meant to facilitate behavioral alteration. It is a force that enables an individual to act in the direction of a particular objective (Shahzadi Javed, Pirzada, Nasreen and Khanam, 2014).

People have many needs and each person has a different mixture and strength of needs, as some people are driven by achievement while others are focusing on security. If the employees are not satisfied with their jobs and not motivated to fulfill their tasks and achieve their goals, the organization cannot attain success. Therefore, it is essential for a manager to understand, predict what really motivates employees (Dobre, 2013).

When the World Health Organization (WHO) declared the spread of the severe acute respiratory syndrome-coronavirus 2 (SARS-CoV-2) a global pandemic on March 11, 2020, there were approximately 147,000 confirmed cases worldwide and the pandemic put many health systems under great stress. Although healthcare systems are often conceived in terms of the physical hospital beds and medical equipment, the system’s most fundamental, valuable, and vulnerable assets are, the manpower resources; medical doctors, nurses, physiotherapists, technicians, and many other professionals. The sudden reorganization of work practices and the emotional impact of the large number of the patients had many consequences on the well-being of the healthcare professionals. Like the rest of the population health professionals also faced social distancing, school and day care closures, the economic concerns, and general uncertainty about the future (Fukuti, Uchôa and Mazzoco, 2020; De Leo, Cianci, Mastore and Gozzoli, 2021).

The health workforce is one of the important elements of reaching organizational goals, developments and achievements. Employees' full and proactive use of their qualifications, talents and skills in achieving the goals of the organization depends on their motivation. Employee motivation is defined as the willingness to exert a high level of effort towards organizational goals, conditioned by the ability of employees to meet some of their individual needs (Afolabi, Fernando and Bottiglieri, 2018; Franco, Bennett and Kanfer, 2002). Motivating also encourages employees to know their needs, goals, duties and values, to persuade them to undertake certain activities, to exert intellectual and physical effort, and to use their skills and abilities to achieve the goals of the organization (Adamus, 2009; Baljoon, Banjar and Banakhar, 2018). Health professionals are the most important resource of health institutions, therefore understanding their motivation is necessary for the effectiveness, efficacy and quality of health services.

In the Guidelines for Incentives for Health Professionals (2008) the incentives are stated as important levers that organisations can use to attract, retain, motivate, satisfy and improve the performance of their employees. They can be positive or negative, financial or non-financial, tangible or intangible. Financial incentives can be as wages, bonuses or loans while non-financial incentives include provision of work autonomy, flexibility in working time and recognition of work.

There are many intrinsic and extrinsic factors that affect the motivation of health professionals within the work environment. In general, motivational factors are classified as determinants at the economic, psychosocial, managerial and organizational levels (Afolabi et al., 2018; Baljoon et al., 2018; Bhatnagar, Gupta, Alonge and George, 2017; Borghi et al., 2018; Daneshkohan et al., 2015; Djordjević, Petrović, Vuković, Mihailović and

Dimić, 2015; Doğanlı and Demirci, 2014; Ghimire, Kumal, Mahato and Gupta, 2013; Grujičić, Jovičić-Bata, Rađen, Novakovic and Šipetić-Grujičić, 2016; Millar et al., 2017; Muthuri, Senkubuge and Hongoro, 2020; Sato et al., 2017; Shah, Zaidi, Ahmed and Rehman, 2016; Tshering, Tejativaddhana, Briggs and Wangmo, 2018).

Economic factors, defined as wages and allowances, financial incentives that meet the basic needs of employees such as housing and other living expenses, are an important and powerful factor in motivating health professionals (Engineer et al., 2016; Millar et al., 2017). Recognition, value and status, respect for privacy, social opportunities, and recommendation system can be listed as psychosocial factors (Doğanlı and Demirci, 2014; Pirinçci and Özdemir Güngör, 2019). Managerial and organizational factors can be stated as organizational structures, processes and resources, participation in decisions, training and promotion opportunities, organizational culture, a suitable working environment, physical working conditions, good management and leadership approaches, increasing the diversity of job duties, workload, lack of personnel, fair and open management (Kjellström et al., 2017; Afolabi et al., 2018). In this study the workplace characteristics selected and weighted in line with literature were classified under these three main headings.

This cross-sectional study was conducted in order to weight the factors affecting the motivation of health professionals according to the order of importance in line with the opinions of the participants and to rank these factors from the most important to the least important. The study will answer the questions of “What is the most important factor affecting the motivation of health professionals?” and “How are the factors ranked in order of importance?”. For this purpose, the literature was examined and the criteria affecting the motivation of health professionals used in previous studies were determined and the weights of the criteria were calculated by preparing paired comparison matrices. Paying attention to the factors that motivate health professionals, who work patiently and very intensely especially during the COVID 19 pandemic process, has gained more importance in Turkey as well as in the whole world. For this reason, this study is thought to be original in terms of examining the factors that motivate health professionals during the Covid 19 pandemic process.

Although there are studies in the literature examining the factors affecting the motivation of health professionals, while some of these studies examined these factors with a systematic analysis (Afolabi et al., 2018, Tshering et al., 2018, Muthuri et al., 2020, Baljoon et al., 2018, Willis-Shattuck et al., 2008); some of them collected data using a questionnaire/scale and analyzed the data with statistical methods (Daneshkohan et al., 2015, Çelik and Karaca 2017, Doğanlı and Demirci 2014, Djordjević et al., 2015), Ghimire et al., 2013, Kılıç and Keklik 2012, Grujičić et al., 2016, Sato et al., 2017) and few studies conducted qualitative research (Millar et al., 2017, Shah et al., 2016). However, no other study has been found ranking the factors affecting the motivation of health professionals according to their importance with the BAHP method. This is another original aspect of this study.

Methods

Population of the Study

The population of the research consists of health professionals (physicians, nurses, midwives and allied health professionals) working in a private hospital operating in Bandırma district of Balıkesir province, Turkey. Total of 190 health professionals work in the relevant hospital and no sampling method was used. There were 68 health workers who volunteered to participate in the study, and due to missing values 62 of them were included in the evaluation.

There is a general consensus in the literature that Analytical Hierarchy Process Method (AHP) does not require a large sample (Schmidt, Aumann, Hollander, Damm and Von der Schulenburg, 2015). Although there is no study on what the appropriate sample size should be for the AHP method to be applied, the method can be applied with a small number of participants. According to Kil, Lee, Kim, Li and Newman (2016), the method was applied in studies with a small sample (such as 5 experts, 18 experts, 25 experts opinions). In line with these opinions, it is thought that the sample size is sufficient to conduct the analysis with this method.

Ethical approval for the study was taken (issue 2021-45; date: June 21, 2021) from Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi Sağlık Bilimleri Girişimsel Olmayan Araştırmalar Etik Kurulu.

Data Analysis

A comprehensive literature review was used to determine the factors affecting the motivation of health professionals (Afolabi et al., 2018; Baljoon et al., 2018; Çelik and Karaca, 2017; Daneshkohan et al., 2015; Doğanlı and Demirci, 2014; Ghimire et al., 2013; Grujičić et al., 2016; Kılıç and Keklik, 2012; Muthuri et al., 2020; Pirinççi and Özdemir Güngör, 2019; Sato et al., 2017; Sevinç, 2015; Shah et al., 2016; Tshering et al., 2018; Willis-Shattuck et al., 2008); a question form was created by preparing a paired comparison matrix for the factors.

In determining the importance levels of the criteria in the paired comparison matrices, one of the multi-criteria decision-making methods The Fuzzy Analytical Hierarchy Process (BAHP) method was used.

The paired comparison matrix for the criteria was prepared using "triangular fuzzy numbers". In weighting the criteria "*Chang's Extent Analysis Method*" (Chang, 1996) was taken as basis. The data was collected between the dates of 01.07.2021 – 30.08.2021.

Triangular fuzzy numbers used by Besikci, Kececi, Arslan and Turan (2016), Chou, Yen, Dang and Sun (2019); Ho (2011); Kumar and Kansara (2018); Paksoy, Pehlivan and Kahraman (2012); Singh and Prasher (2019) has been used in this study and has been provided in Table 1.

Table 1
 Definition of FAHP Scale and Triangular Fuzzy Numbers

Saaty's Scale	Definition	Triangle fuzzy numbers	Reciprocal Triangle fuzzy numbers
1	Equally important	(1,1,1)	(1,1,1)
3	Weakly important	(2,3,4)	(1/4,1/3,1/2)
5	Fairly important	(4,5,6)	(1/6,1/5,1/4)
7	Strongly important	(6,7,8)	(1/8,1/7,1/6)
9	Absolutely important	(9,9,9)	(1/9,1/9,1/9)
2		(1,2,3)	(1/3,1/2,1)
4	Intermittent values between two adjacent scales	(3,4,5)	(1/5,1/4,1/3)
6		(5,6,7)	(1/7,1/6,1/5)
8		(7,8,9)	(1/9,1/8,1/7)

Fuzzy Data Envelopment Analysis Method

The mathematical background of the method is as follows (Kahraman, Cebeci and Ruan, 2004; Amini, Keshavarz, Keshavarz and Bagheri, 2017).

Let $O=\{o_1,o_2,\dots, o_n\}$ be an object set, and $U=\{g_1,g_2,\dots,g_m\}$ be a goal set. (1)

According to the Chang's extent analysis, each object is considered one by one, and for each object, the analysis is carried out for each of the possible goals, g_i . Therefore, m extent analysis values for each object are obtained and shown as follows:

$$M^1_{g_i}, M^2_{g_i}, \dots, M^m_{g_i}, \quad i = 1, 2, \dots, n \quad (2)$$

where $M^j_{g_i}$ ($j = 1, 2, \dots, m$) are all triangular fuzzy numbers. The membership function of the triangular fuzzy number is denoted by $M(x)$.

The steps of Chang's extent analysis are as follows:

Step 1: The value of fuzzy synthetic extent with respect to the ith object is defined as:

$$S_i = \sum_{j=1}^m M^j_{g_i} \otimes \left[\sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^m M^j_{g_i} \right]^{-1} \quad (3)$$

where \otimes denotes the extended multiplication of two fuzzy numbers. In order to obtain $\sum_{j=1}^m M^j_{g_i}$, the addition of m extent analysis values is applied.

$$\sum_{j=1}^m M^j_{g_i} = (\sum_{j=1}^m l_j, \sum_{j=1}^m m_j, \sum_{j=1}^m u_j) \quad (4)$$

Then, the inverse of the vector is computed as,

$$\left[\sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^m M^j_{g_i} \right]^{-1} = \left(\frac{1}{\sum_{i=1}^n u_i}, \frac{1}{\sum_{i=1}^n m_i}, \frac{1}{\sum_{i=1}^n l_i} \right) \text{ where } \forall u_i, m_i, l_i > 0 \quad (5)$$

Step 2: The degree of possibility of $M_2 (l_2, m_2, u_2) \geq M_1 (l_1, m_1, u_1)$ is defined as

$$V(M_2 \geq M_1) = \sup_{y \geq x} [\min (M_1 (x), M_2 (y))] \tag{6}$$

which can be equivalently expressed as,

$$V(M_2 \geq M_1) = hgt (M_1 \cap M_2) = M_2 (d)$$

$$= \begin{cases} 1 & \text{if } m_2 \geq m_1 \\ 0 & \text{if } l_1 \geq u_2 \\ \frac{l_1 - u_2}{(m_2 - u_2) - (m_1 - l_1)}, & \text{otherwise} \end{cases} \tag{7}$$

To compare M_1 ve M_2 , both of the values $V(M_2 \geq M_1)$ and $V(M_1 \geq M_2)$ are required.

Step 3: The degree of possibility for a convex fuzzy number to be greater than k convex fuzzy numbers $M_i = 1, 2, \dots, k$ is defined as

$$V(M \geq M_1, M_2, \dots, M_k) = \min V(M \geq M_i), i = 1, 2, \dots, k \tag{8}$$

Step 4: Finally, normalized weight vector W is obtained by the normalization process.

$$W = (\min V (S_1 \geq S_k) \min V (S_2 \geq S_k), \dots, \min V (S_n \geq S_k))^T \quad k = 1, \dots, n$$

where W is a nonfuzzy number (9)

According to Zimmermann (2001), events or expressions encountered in real life can be ambiguous in many ways. The future status of the system may not be known exactly, especially due to the lack of information. This uncertainty is called “fuzziness”. One of the multi-criteria decision making methods handled under this uncertainty is the "FAHP" method. In cases where it is not always possible to decide with exact values in the face of real-life events, FAHP allows making judgments with values in certain intervals instead of working with exact values, and it is considered a very effective method for decision-makers (Vatansever, 2013). According to Kahraman et al. (2004), interval judgements are more confident than fixed value judgments for decision makers. The reason for this is the unable to explicit about the preferences of the participants easily as a result of the fuzzy nature of the comparison process. Especially in the Covid 19 pandemic process, motivational factors create uncertainty for healthcare professionals, require many situations to be handled together, and an intangible and latent concept such as motivation cannot be fully and precisely explained. In this context, the use of fuzzy method was preferred in the study.

The AHP method has been widely used and very useful method in making decisions (Amini and Rezaeenour, 2016; Wang, Luo and Hua, 2008). However, the conventional AHP method may be inadequate to respond to the requirements of decision makers, since the evaluations of qualitative attributes are always subjective and imprecise. In this case, the use of FAHP method will provide more accurate results in the decision-making process. The FAHP method is a synthetic extension of the classical AHP method (Gnanavelbabu and Arunagiri, 2018).

The FAHP method is a widely used in the multi-criteria decision making process (Chen, Hsieh and Do, 2015; Kubler, Robert, Derigent, Voisin and Traon, 2016). The reason for incorporating fuzzy set theory into classical AHP is based on the argument that human judgments and preferences cannot be accurately represented by crisp numbers due to inherent uncertainty in human perception (Ahmed and Kilic, 2019). In this context, it was found appropriate to use the FAHP method in the study.

Chang's Extent Analysis Method was used in FAHP analysis. This method has been preferred because it is widely used and frequently preferred in the literature, and also it is one of the latest popular approaches to solving the FAHP methodology (Srdjevic and Medeiros, 2008; Celik, Er and Ozok, 2009; Chen et al., 2015; Kubler et al., 2016). On the other hand, many researchers use this method in their studies (Nguyen, Nguyen, Huynh and Nguyen, 2020; Mosadeghi, Warnken, Tomlinson and Mirfenderesk, 2020; Mavi and Standing, 2018; Sarraf and McGuire, 2020).

Results

Demographic and descriptive characteristics of the participants are given in Table 2.

Table 2
Demographic and descriptive characteristics of the participants

Variables		N	%			
Gender	Female	47	75.8			
	Male	15	24.2			
Marital Status	Married	46	74.2			
	Single	16	25.8			
Level of Education	High School	11	17.7			
	Associate Degree	22	35.5			
	Undergraduate	10	16.1			
	Graduate	19	30.6			
Profession	Physicians	15	25.2			
	Nurse/Midwives	19	29.6			
	Allied Health Professionals	28	45.2			
Willingness in the profession	Yes	58	93.5			
	No	4	6.5			
Shifts	08.00-16.00	35	56.5			
	Constantly	27	43.5			
		Total	62	100		
Other Continuous Variables		n	Mean	Std Dev	Min	Max
Age		62	35.08	10.25	22	64
Working Years in the Institution		62	4.59	3.77	<1	14
Working Years in the Profession		62	12.74	9.16	1	41

75.8% of the participants are female, 74.2% are married, 35.5% are associate degrees and 30.6% are graduates. The average age of the participants is around 35, and their age ranges from 22 to 64. The average of working years in the institution is 4.59; the average working year in the profession is 12.74 years. While 56.5% work in day shifts (08.00-16.00), 43.5% of them work shifts constantly. 93.5% stated that they chose their profession willingly (Table 2).

Table 3

The synthetic extent values of main and sub-criteria

Main Criteria	S _{Economic factors} = (0,3772, 0,3949, 0,4213)
	S _{Psychosocial Factors} = (0,2852, 0,3040, 0,3169)
	S _{Managerial and Organizational Factors} = (0,2862, 0,3011, 0,3159)
Economic Factors	S _{wage} = (0,4083, 0,4273, 0,4470)
	S _{economic and material rewards} = (0,3561, 0,3710, 0,3862)
	S _{incentives} = (0,1947, 0,2017, 0,2094)
Psychosocial Factors	S _{recognition} = (0,2606, 0,2752, 0,2903)
	S _{value and status} = (0,2719, 0,2868, 0,3021)
	S _{respect for privacy} = (0,1899, 0,2003, 0,2114)
	S _{social opportunities and activities} = (0,1289, 0,1363, 0,1443)
Managerial and Organizational Factors	S _{recommendation system} = (0,0962, 0,1014, 0,1073)
	S _{physical working conditions} = (0,1022, 0,1066, 0,1114)
	S _{team work} = (0,1435, 0,1499, 0,1566)
	S _{effective communication system} = (0,1447, 0,1513, 0,1579)
	S _{participate in decision making} = (0,1012, 0,1055, 0,1101)
	S _{promotion/training and career development opportunities} = (0,1479, 0,1543, 0,1611)
S _{fair and open management policy} = (0,1754, 0,1830, 0,1908)	
S _{job security} = (0,1434, 0,1494, 0,1557)	

The synthetic extent values were calculated as triangular fuzzy numbers for the main and sub-criteria (Table 3).

Table 4

The lowest vector values calculated for the main and sub-criteria

Main Criteria
$\min V (S_{\text{Economic factors}} \geq S_{\text{Psychosocial Factors}}, S_{\text{Managerial and Organizational Factors}}) = 1,00000$
$\min V (S_{\text{Psychosocial Factors}} \geq S_{\text{Economic factors}}, S_{\text{Managerial and Organizational Factors}}) = 0,00000$
$\min V (S_{\text{Managerial and Organizational Factors}} \geq S_{\text{Economic factors}}, S_{\text{Psychosocial Factors}}) = 0,00000$
Economic Factors
$\min V (S_{\text{wage}} \geq S_{\text{economic and material rewards}}, S_{\text{incentives}}) = 1,00000$
$\min V (S_{\text{economic and material rewards}} \geq S_{\text{wage}}, S_{\text{incentives}}) = 0,00000$
$\min V (S_{\text{incentives}} \geq S_{\text{wage}}, S_{\text{economic and material rewards}}) = 0,00000$
Psychosocial Factors
$\min V (S_{\text{recognition}} \geq S_{\text{value and status}}, S_{\text{respect for privacy}}, S_{\text{social opportunities and activities}}, S_{\text{recommendation system}}) = 0,614293$
$\min V (S_{\text{value and status}} \geq S_{\text{recognition}}, S_{\text{respect for privacy}}, S_{\text{social opportunities and activities}}, S_{\text{recommendation system}}) = 1,00000$
$\min V (S_{\text{respect for privacy}} \geq S_{\text{recognition}}, S_{\text{value and status}}, S_{\text{social opportunities and activities}}, S_{\text{recommendation system}}) = 0,00000$
$\min V (S_{\text{social opportunities and activities}} \geq S_{\text{recognition}}, S_{\text{value and status}}, S_{\text{respect for privacy}}, S_{\text{recommendation system}}) = 0,00000$
$\min V (S_{\text{recommendation system}} \geq S_{\text{recognition}}, S_{\text{value and status}}, S_{\text{respect for privacy}}, S_{\text{social opportunities and activities}}) = 0,00000$
Managerial and Organizational Factors
$\min V (S_{\text{physical working conditions}} \geq S_{\text{team work}}, S_{\text{effective communication system}}, S_{\text{participation in decision making}}, S_{\text{promotion/training and career development opportunities}}, S_{\text{fair and open management policy}}, S_{\text{job security}}) = 0,00000$
$\min V (S_{\text{team work}} \geq S_{\text{physical working conditions}}, S_{\text{effective communication system}}, S_{\text{participation in decision making}}, S_{\text{promotion/training and career development opportunities}}, S_{\text{fair and open management policy}}, S_{\text{job security}}) = 0,00000$
$\min V (S_{\text{effective communication system}} \geq S_{\text{physical working conditions}}, S_{\text{team work}}, S_{\text{participation in decision making}}, S_{\text{promotion/training and career development opportunities}}, S_{\text{fair and open management policy}}, S_{\text{job security}}) = 0,00000$
$\min V (S_{\text{participation in decision making}} \geq S_{\text{physical working conditions}}, S_{\text{team work}}, S_{\text{effective communication system}}, S_{\text{promotion/training and career development opportunities}}, S_{\text{fair and open management policy}}, S_{\text{job security}}) = 0,00000$
$\min V (S_{\text{promotion/training and career development opportunities}} \geq S_{\text{physical working conditions}}, S_{\text{team work}}, S_{\text{effective communication system}}, S_{\text{participation in decision making}}, S_{\text{fair and open management policy}}, S_{\text{job security}}) = 0,00000$
$\min V (S_{\text{fair and open management policy}} \geq S_{\text{physical working conditions}}, S_{\text{team work}}, S_{\text{effective communication system}}, S_{\text{participation in decision making}}, S_{\text{promotion/training and career development opportunities}}, S_{\text{job security}}) = 1,00000$
$\min V (S_{\text{job security}} \geq S_{\text{physical working conditions}}, S_{\text{team work}}, S_{\text{effective communication system}}, S_{\text{participation in decision making}}, S_{\text{promotion/training and career development opportunities}}, S_{\text{fair and open management policy}}) = 0,00000$

The lowest vector values were calculated for the main and sub-criteria using synthetic values in Table 4. The weights of the criteria were calculated using these values in Table 5.

Table 5
The weights of the main criteria and sub-criteria

Main Criteria	Weight	Sub-criteria	Local Weights	Global Weights
Economic Factors	1,000	Wage	1,000	1,000
		Economic and material rewards	0,000	0,000
		Incentives	0,000	0,000
Psychosocial Factors	0,000	Recognition	0,381	0,000
		Value and status	0,619	0,000
		Respect for privacy	0,000	0,000
		Social opportunities and activities	0,000	0,000
		Recommendation system	0,000	0,000
Managerial and Organizational Factors	0,000	Physical working conditions	0,000	0,000
		Teamwork	0,000	0,000
		Effective communication system	0,000	0,000
		Participation in decision making	0,000	0,000
		Promotion/training and career development	0,000	0,000
		Fair and open management policy	1,000	0,000
		Job security	0,000	0,000

The weights criteria take values between 0-1. The values indicated with 1 in the relevant study are the values with the highest importance. The criteria specified with 0 were not considered important for health professionals. According to this, when the main criteria are listed from the criteria with the highest priority, it is seen that economic factors (1.00) are the most important criteria on the motivation of health professionals. The sub-criterion with the highest priority among the economic factors criterion is "wage" (1.00). When the psychosocial factors are evaluated, the criterion of "value and status" (0.619) and "recognition" (0.381) are important; among the managerial and organizational factors, the criterion of "fair and open management policy" (1.00) was found to be more important on motivation than the others (Table 5).

Conclusion

In this study the economic factors was found to be the most important motivation factor for health professionals. Within the economic factors the highest priority was given to "wages". For the psychosocial factors the criterion of "value and status" and "recognition" were seen important; and among the managerial and organizational factors, the criterion of "fair and open management policy" was found to be important for motivation.

In a study conducted with nurses in Turkey was found that the most important motivating factors were harmony in work between employees and managers and improvement of working conditions for improved job satisfaction (Doğanlı and Demirci, 2014). In another the most important factor that affects the life quality and motivation of health personnel was found to be wages and other economical benefits (Kılıç and Keklik, 2012). In a study conducted with 202 nurses in Turkey, the most important motivation factor was found as "job assurance", "social security" and "appreciation by employers" "economic factors" (İnfal and Bodur, 2011). In a state hospital in Muğla, Turkey with a population of 117 nurses 20 different motivation tools were grouped

under 7 factors and as a result the harmony in work between employees & administrators and improvement of working conditions of the were found to be the most important factors (Doğanlı and Demirci, 2014).

Purohit and Bandyopadhyay (2014), found that for doctors, the intrinsic factors such as job security, respect and acknowledgement were significantly more priority than extrinsic factors. In another study it was found that, for public and private health professionals, the main factors of motivation were: "professional recognition", "achievements/accomplishments", "development opportunity", "challenges", "working environment" and "remuneration" (Ferreira, Neto, Vasconcelos and Souki, 2016).

In a study conducted in Nepal, with a total of 335 health workers, including doctors, nurses, other paramedics and administrative staff the financial benefits they acquired while higher age, higher education and lower service duration were significant factors for the motivation of health workers along with financial rewards, working environment and opportunity for capacity development (Ghimire et al., 2013). They concluded that although salary and other financial benefits matter, other factors also play a crucial role for the motivation and performance of health workers.

Also with University Medical Centers 250 health professionals in Iran, out of 17 motivating factors the most important motivating factors for were determined as good management, supervisors and managers' support and good working relationship with colleagues (Daneshkohan et al., 2011).

In three Ethiopian public hospitals: with a total of 103, 51 and 72 health professionals, the motivation of health professionals was found to be affected by factors related to supervisors, financial benefits, job content and hospital location. Health professionals earning monthly financial benefits had higher motivation score when compared with health professionals who did not obtain any financial benefits (Dagne, Beyene and Berhanu, 2015). They concluded that efforts should be made to provide financial benefits to health professionals and officially recognizing best performance is also suggested.

In Tanzania, based on the cross-sectional survey results, focus group discussions with 70 health workers at 17 public health facilities in order to find out the level of motivation from the perspective of the health workers results demonstrated that job description was the key variable for health worker motivation in both Management and Performance Aspects and also the motivation scores in Individual Aspects were associated with salary scale (Sato et al., 2017).

In a study aiming to examine if there was a difference in job satisfaction and work motivation between physicians and nurses in the region of Central Serbia with 226 physicians and 606 nurses. In relation to nurses, physicians were significantly more motivated by the following factors: achieving goals of the health facility (77.4% vs. 59.4%), recognition for good work performance (70.8% vs. 54.4%), good interpersonal relationships (81.4% vs. 65.8%), opportunities for promotion and advancement (60.2% vs. 44.4%), monthly income (63.7% vs. 35.3%), working conditions (65.9% vs. 49.2%), cooperative working atmosphere (74.8% vs. 55.3%), training opportunities (74.8% vs. 48.5%), job security (84.6% vs. 66.9%), support by superiors (76.1% vs. 62.4%), autonomy in the workplace (84.5% vs. 63.2%), current equipment (76.1% vs. 57.5%), and reward for excellent work performance (69.0% vs. 49.0%) (Grujicic et al., 2016).

As a result of semi-structured interviews with doctors working in basic health units and in-depth interviews with district and provincial government health managers In Pakistan, the organizational factors emerged as the most significant whereby human resource policy, career growth structure, performance appraisal and monetary benefits played an important role in motivation (Shah et al., 2016).

It is not surprising that wages emerge as an important factor for health professionals in today's Covid 19 pandemic period, when economic recessions are experienced and social opportunities are limited. It is thought that knowing the motivation factors of health professionals who work with devotion under intense conditions, especially during the Covid 19 pandemic process, will contribute to the development of health policies. In conclusion, the authors suggest that in order to improve health professional motivation the wages can be improved and the further development of policy and practice that recognizes the value and status of the health professionals and fair and open management policy can be adopted. In this context, improvements in the factors that motivate health professionals during this pandemic process will contribute to increasing their morale and motivation.

The limitation of the study is that the results of the study cannot be generalized to all health professionals, since the sample population is limited with the health professionals working in one private hospital. In addition, the research findings are limited with the answers provided by the participants. Also it is recommended for future studies to evaluate the factors that motivate health professionals working in public hospitals or to use qualitative methods such as in-depth interviews.

References

- Adamus, W. (2009). *Function of motivation in the management process in the AHP framework*. W. Adamus (Ed.), *The analytic hierarchy and network processes: application in solving multicriteria decision problems* (pp. 147-160) in. Jagiellonian University Press.
- Afolabi, A., Fernando, S. and Bottiglieri, T. (2018). The effect of organisational factors in motivating healthcare employees: a systematic review. *British Journal of Healthcare Management*, 24(12), 603-610. doi: 10.12968/bjhc.2018.24.12.603.
- Ahmed, F. and Kilic, K. (2019). Fuzzy analytic hierarchy process: A performance analysis of various algorithms. *Fuzzy Sets and Systems*, 362, 110-128. doi: 10.1016/j.fss.2018.08.009.
- Amini, M. T., Keshavarz, E., Keshavarz, A. and Bagheri, S. M. (2017). Evaluating the non-financial performance of state-owned, semi-private and private universities using FAHP technique. *International Journal of Business Innovation and Research*, 12(2), 152-174. doi: 10.1504/IJBIR.2017.081399.
- Amini, F. and Rezaeenour, J. (2016). Ranking healthcare centers using fuzzy analytic hierarchy process and topsis: Iranian experience. *International Journal of Applied Operational Research*, 6(1), 25-39. Erişim adresi: <http://ijorlu.liiau.ac.ir/article-1-498-fa.pdf>.

- Baljoon, R. A., Banjar, H. E. and Banakhar, M. A. (2018). Nurses' work motivation and the factors affecting it: a scoping review. *International Journal of Nursing & Clinical Practices*, 5, 277. doi: 10.15344/2394-4978/2018/277.
- Bhatnagar, A., Gupta, S., Alonge, O. and George, A. S. (2017). Primary health care workers' views of motivating factors at individual, community and organizational levels: a qualitative study from Nasarawa and Ondo states, Nigeria. *The International Journal of Health Planning and Management*, 32(2), 217-233. doi: 10.1002/hpm.2342.
- Borghji, J., Lohmann, J., Dale, E., Meheus, F., Goudge, J., Oboirien, K. and Kuwawenaruwa, A. (2018). How to do (or not to do)... measuring health worker motivation in surveys in low-and middle-income countries. *Health Policy and Planning*, 33(2), 192-203. doi: 10.1093/heapol/czx153.
- Besikci, E. B., Kececi, T., Arslan, O. and Turan, O. (2016). An application of fuzzy-AHP to ship operational energy efficiency measures. *Ocean Engineering*, 121, 392-402. doi: 10.1016/j.oceaneng.2016.05.031.
- Celik, M., Er, I.D. and Ozok, A.F. (2009). Application of fuzzy extended AHP methodology on shipping registry selection: The case of Turkish maritime industry. *Expert Systems with Applications*, 36, 190-198. doi: 10.1016/j.eswa.2007.09.004.
- Chang, D. Y. (1996). Applications of the extent analysis method on fuzzy AHP. *European Journal of Operational Research*, 95(3), 649-655. doi: 10.1016/0377-2217(95)00300-2.
- Chen, J.F., Hsieh, H.N. and Do, Q.H. (2015). Evaluating teaching performance based on fuzzy AHP and comprehensive evaluation approach. *Applied Soft Computing*, 28, 100-108. doi: 10.1016/j.asoc.2014.11.050.
- Chou, Y. C., Yen, H. Y., Dang, V. T. and Sun, C. C. (2019). Assessing the human resource in science and technology for asian countries: application of fuzzy AHP and fuzzy TOPSIS. *Symmetry*, 11, 251. doi: 10.3390/sym11020251.
- Çelik, A. and Karaca, A. (2017). Hemşirelerde ekip çalışması ve motivasyon arasındaki ilişkinin ve etkileyen faktörlerin değerlendirilmesi [Evaluating the relationship between teamwork and motivation in nurses and affecting factors]. *Koç Üniversitesi Hemşirelikte Eğitim ve Araştırma Dergisi*, 14(4), 254-263. doi: 10.5222/HEAD.2017.254
- Dagne, T., Beyene, W. and Berhanu, N. (2015) Motivation and factors affecting it among health professionals in the public hospitals. *Central Ethiopia*, 25(3), 231-242. doi: 10.4314/ejhs.v25i3.6.
- Daneshkohan, A., Zarei, E., Mansouri, T., Maajani, K., Ghasemi, M. S. and Rezaeian, M. (2015). Factors affecting job motivation among health workers: a study from Iran. *Global Journal of Health Science*, 7(3), 153. doi: 10.5539/gjhs.v7n3p153.

- De Leo A, Cianci E, Mastore P and Gozzoli C. (2021). Protective and risk factors of Italian healthcare professionals during the covid-19 pandemic outbreak: a qualitative study. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18(2), 453. <https://doi.org/10.3390/ijerph18020453>.
- Djordjević, D. B., Petrović, D., Vuković, D., Mihailović, D. and Dimić, A. (2015). Motivation and job satisfaction of health workers in a specialized health institution in Serbia. *Vojnosanitetski Pregled*, 72(8), doi: 10.2298/VSP131110055D.
- Dobre, O.I. (2013). Employee motivation and organizational performance. *Review of Applied Socio-Economic Research*, 5(1), 53-60. Erişim adresi: <https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.473.4070&rep=rep1&type=pdf#page=53>.
- Doğanlı, B. and Demirci, Ç. (2014). Sağlık kuruluşu çalışanlarının (hemşire) motivasyonlarını belirleyici faktörler üzerine bir araştırma [A Research on determinant factors of motivation among health institutions' staff (nurses)]. *Yönetim ve Ekonomi*, 21(1), 47-60. doi: 10.18657/yecbu.49076.
- Engineer CY, Dale E, Agarwal A., Agarwal, A., Alonge, O., Edward, A., Gupta, S., Schuh, H.B., Burnham, G. and Peters, D.H. (2016). Effectiveness of a pay-for-performance intervention to improve maternal and child health services in Afghanistan: a cluster-randomized trial. *International Journal of Epidemiology*, 45, 451–459. doi: 10.1093/ije/dyv362.
- Ferreira, C.A.A., Neto, M.T.R., Vasconcelos, F.C.W. and Souki, G.Q. (2016). Motivation and rewards to health professionals. *Gestão & Planejamento-G&P*, 17(1), 41-58. doi:10.21714/2178-8030gep.v17i1.3534.
- Franco, L.M., Bennett, S. and Kanfer, R. (2002). Health sector reform and public sector health worker motivation: a conceptual framework. *Social Science & Medicine*, 54, 1255–66. doi: 10.1016/s0277-9536(01)00094-6.
- Fukuti P, Uchôa CLM, Mazzoco M. et al. (2020). How institutions can protect the mental health and psychosocial well-being of their healthcare workers in the current COVID-19 pandemic. *Clinics*, 75, e1963. doi: 10.6061/clinics/2020/e1963.
- Ghimire, J., Kumal, A. B., Mahato, R. K. and Gupta, R. P. (2013). Factors associated with the motivation and de-motivation of health workforce in Nepal. *Journal of Nepal Health Research Council*, 11(24), 112-118. doi: 10.33314/jnhrc.v0i0.374.
- Gnanavelbabu, A. and Arunagiri, P. (2018). Ranking of MUDA using AHP and fuzzy AHP algorithm. *Materials Today: Proceedings*, 5, 13406–13412. doi: 10.1016/j.matpr.2018.02.334.
- Grujičić, M., Jovičić-Bata, J., Rađen, S., Novakovic, B. and Šipetić-Grujičić, S. (2016). Work motivation and job satisfaction of health workers in urban and rural areas. *Vojnosanitetski Pregled*, 73(8), 735-743. doi: 10.2298/VSP140715062G.
- Guidelines: incentives for health professionals (2008). World Health Organization, International Council of Nurses, International Hospital Federation, International Pharmaceutical Federation, World

Confederation for Physical Therapy, World Dental Federation, World Medical Association. Erişim Adresi: <https://www.hrhresourcecenter.org/node/2012.html>.

- Ho, C. C. (2011). Optimal evaluation of infectious medical waste disposal companies using the fuzzy analytic hierarchy process. *Waste Management*, 31(7), 1553-1559. doi: 10.1016/j.wasman.2011.02.020.
- Infal, S. and Bodur, S. (2011). Hemsirelerin önem verdikleri motivasyon araçları. *I.Ü.F.N. Hem. Dergisi*, 19(2), 77-82. Erişim adresi: <https://fnjn.org/Content/files/sayilar/168/7.pdf>.
- Kahraman, C., Cebeci, U. and Ruan, D. (2004). Multi-attribute comparison of catering service companies using fuzzy ahp: the case of Turkey. *International Journal of Production Economics*, 87(2), 171-184. doi: 10.1016/S0925-5273(03)00099-9.
- Kılıç, R. and Keklik, B. (2012). Sağlık çalışanlarında iş yaşam kalitesi ve motivasyona etkisi üzerine bir araştırma [A study about health care workers on the effect of the quality of work life and the motivation]. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İİBF Dergisi*, XIV(II), 147-160. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/akuiibfd/issue/1620/20302>.
- Kil, S. H., Lee, D., Kim, J. H., Li, M. H. and Newman, G. (2016). Utilizing the analytic hierarchy process to establish weighted values for evaluating the stability of slope revegetation based on hydroseeding applications in South Korea. *Sustainability*, 8(1), 1-17. doi: 10.3390/su8010058.
- Kubler, S., Robert, J., Derigent, W., Voisin, A. and Traon, Y.L. (2016). A State-of-the-art survey & testbed of fuzzy AHP (FAHP) applications. *Expert Systems With Applications*, 65, 398-422. doi: 10.1016/j.eswa.2016.08.064.
- Kumar, R. and Kansara, S. (2018). Information technology barriers in Indian sugar supply chain: an AHP and fuzzy AHP approach. *Benchmarking: An International Journal*, 25(7), 1978-1991. doi: 10.1108/BIJ-01-2017-0004.
- Mavi, R.K. and Standing, C. (2018). Critical success factors of sustainable project management in construction: A fuzzy DEMATEL-ANP approach. *Journal of Cleaner Production*, 194, 751-765. doi: 10.1016/j.jclepro.2018.05.120.
- Millar, R., Chen, Y., Wang, M., Fang, L., Liu, J., Xuan, Z. and Li, G. (2017). It's all about the money? a qualitative study of healthcare worker motivation in urban China. *International Journal For Equity in Health*, 16(1), 1-9. doi: 10.1186/s12939-017-0616-9
- Mosadeghi, R., Warnken, J., Tomlinson, R. and Mirfenderesk, H. (2015). Comparison of fuzzy-AHP and AHP in a spatial multi-criteria decision making model for urban land-use planning. *Computers. Environment and Urban Systems*, 49, 54-65. doi: 10.1016/j.compenvurbsys.2014.10.001.
- Muthuri, R. N. D. K., Senkubuge, F. and Hongoro, C. (2020). Determinants of motivation among healthcare workers in the east african community between 2009-2019: a systematic review. *Healthcare (Basel)*, 8, 164. doi: 10.3390/healthcare8020164.

- Nguyen, Q.L.H.T., Nguyen, P., Huynh, V.D.B. and Nguyen, L.T. (2020). Application Chang's Extent Analysis Method for ranking barriers in the e-learning model based on multi-stakeholder decision making. *Universal Journal of Educational Research*, 8(5), 1759-1766. doi: 10.13189/ujer.2020.080512.
- Paksoy, T., Pehlivan, N. Y. and Kahraman, C. (2012). Organizational strategy development in distribution channel management using fuzzy AHP and hierarchical fuzzy TOPSIS. *Expert Systems with Applications*, 39(3), 2822-2841. doi: 10.1016/j.eswa.2011.08.142.
- Pirinçci, S. and Özdemir Güngör, D. (2019). Çalışan motivasyonunu etkileyen faktörlerin AHP yöntemi ile değerlendirilmesi: bir ilaç firması uygulaması [The evaluation of the factors affecting employees' motivation with the AHP method: a pharmaceutical application]. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 11(4), 2512-2527. doi: 10.20491/isarder.2019.755.
- Purohit, B. and Bandyopadhyay, T. (2014) Beyond job security and money: driving factors of motivation for government doctors in India. *Human Resources for Health*, 12,12. doi: 10.1186/1478-4491-12-12.
- Robbins, S. (1993). *Organizational behavior*. Prentice Hall, Englewood Cliffs.
- Sarraf, R. and McGuire, M.P. (2020). Integration and comparison of multi-criteria decision making methods in safe route planner. *Expert Systems With Applications*, 154, 113399. doi: 10.1016/j.eswa.2020.113399.
- Sato, M., Maufi, D., Mwingira, U. J., Leshabari, M. T., Ohnishi, M. and Honda, S. (2017). Measuring three aspects of motivation among health workers at primary level health facilities in rural Tanzania. *PLoS ONE*, 12(5), e0176973. doi: 10.1371/journal.pone.0176973.
- Schmidt, K., Aumann, I., Hollander, I., Damm, K. and Von der Schulenburg, J. M. G. (2015). Applying the analytic hierarchy process in healthcare research: a systematic literature review and evaluation of reporting. *BMC Medical Informatics and Decision Making*, 15(1), 112. doi: 10.1186/s12911-015-0234-7.
- Sevinç, H. (2015). Kamu çalışanlarının motivasyonunda kullanılan araçlar [The tools that are used in the motivation of public employees]. *Journal of International Social Research*, 8(39), 944-964. Erişim adresi: <https://www.sosyalarastirmalar.com/articles/the-tools-that-are-used-in-the-motvaton-of-public-employees.pdf>.
- Shah, S. M., Zaidi, S., Ahmed, J. and Rehman, S. U. (2016). Motivation and retention of physicians in primary healthcare facilities: a qualitative study from Abbottabad, Pakistan. *International journal of health policy and management*, 5(8), 467-475. doi: 10.15171/ijhpm.2016.38.
- Shahzadi, I., Javed, A., Pirzada S.S., Nasreen, S. and Khanam, F. (2014). Impact of employee motivation on employee performance. *European Journal of Business and Management*, 6(23), 159-166. Erişim adresi: <https://core.ac.uk/reader/234625730>.
- Singh, A. and Prasher, A. (2019). Measuring healthcare service quality from patients' perspective: using fuzzy AHP application. *Total Quality Management & Business Excellence*, 30(3-4), 284-300. doi: 10.1080/14783363.2017.1302794.

- Srdjevic, B. and Medeiros, Y.D.P. (2008). Fuzzy AHP assessment of water management plans. *Water Resource Management*, 22, 877-894. doi: 10.1007/s11269-007-9197-5.
- Tshering, D., Tejativaddhana, P., Briggs, D. and Wangmo, N. (2018). Factors affecting motivation and retention of village health workers and recommended strategies: a systematic review from 11 developing countries. *Asia Pacific Journal of Health Management*, 13(2), i37. doi: 10.24083/apjhm.2017.0037.
- Wang, Y.M., Luo, Y. and Hua, Z. (2008). On the extent analysis method for fuzzy AHP and its applications. *European Journal of Operational Research*, 186, 735-747. doi: 10.1016/j.ejor.2007.01.050.
- Willis-Shattuck, M., Bidwell, P., Thomas, S., Wyness, L., Blaauw, D. and Ditlopo, P. (2008). Motivation and retention of health workers in developing countries: a systematic review. *BMC Health Services Research*, 8(1), 1-8. doi: 10.1186/1472-6963-8-247.
- Vatansever K. (2013). Evaluation of product purchase decisions with fuzzy AHP method in state hospitals: Gediz State Hospital Case. *Suleyman Demirel University the Journal of Faculty of Economics and Administrative Sciences*, 18(3), 225-244. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/194287>.
- Zimmermann HJ. (2001). *Fuzzy set theory-and its applications*. New York: Springer Science+Business Media.

Genişletilmiş Özet

Amaç

Kesitsel tipteki bu araştırma, sağlık çalışanlarının motivasyonuna etki eden faktörlerin katılımcıların görüşleri doğrultusunda önem derecesine göre ağırlıklandırılması ve bu faktörlerin en önemliden itibaren sıralanması amacıyla yapılmıştır. Bu amaç doğrultusunda çalışmada sağlık çalışanlarının motivasyonuna etki eden faktörler arasında en önemli faktör hangisidir? Faktörler önem derecelerine göre nasıl sıralanmaktadır? sorularına yanıt aranacaktır. Bu kapsamda alan yazın incelenip daha önce yapılmış çalışmalarda kullanılan sağlık çalışanlarının motivasyonunu etkileyen kriterler belirlenmiş ve ikili karşılaştırma matrisleri hazırlanarak kriterlerin ağırlıkları hesaplanmıştır.

Tasarım ve Yöntem

Araştırmanın evrenini Balıkesir ilinin Bandırma ilçesinde faaliyet gösteren bir özel hastanede görev yapan sağlık çalışanları oluşturmaktadır. İlgili hastanede toplam 190 sağlık çalışanı görev yapmaktadır. Araştırmada örneklem seçilmeden evrenin tamamına ulaşılmaya çalışılmıştır. Araştırmaya katılmaya gönüllü olan 68 sağlık çalışanı olup, eksik veri nedeniyle 62'sinin görüşleri değerlendirme kapsamına alınmıştır.

Literatürde AHP'nin büyük bir örneklem gerektirmediğine dair genel bir fikir birliği vardır (Schmidt ve diğerleri, 2015). AHP yönteminin uygulanabilmesi için uygun örneklem büyüklüğünün ne olması gerektiğine ilişkin yapılmış bir çalışma bulunmamakla birlikte az sayıda katılımcı ile de yöntem uygulanabilmektedir. Kil ve diğerleri (2016)' ne göre AHP yöntemi ile ilgili literatür incelendiğinde yöntemin az sayıda (5 uzman, 18

uzman, 25 uzman gibi) uzmanın görüşü alınarak küçük örneklem büyüklüğündeki çalışmalarda da uygulandığı saptanmıştır. Bu nedenlerle çalışmada ulaşılan örneklem büyüklüğünün yöntem için yeterli olduğu düşünülmektedir.

Çalışma için etik onay (sayı 2021-45; tarih: 21 Haziran 2021) Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi Sağlık Bilimleri Girişimsel Olmayan Araştırmalar Etik Kurulu'ndan alınmıştır.

Sağlık çalışanlarının motivasyonuna etki eden faktörlerin belirlenmesinde kapsamlı bir şekilde yapılan literatür taramasından yararlanılmış (Afolabi ve diğerleri, 2018; Baljoon ve diğerleri, 2018; Çelik ve Karaca, 2017; Daneshkohan ve diğerleri, 2015; Doğanlı ve Demirci, 2014; Ghimire ve diğerleri, 2013; Grujić ve diğerleri, 2016; Kılıç ve Keklik, 2012; Muthuri ve diğerleri, 2020; Pirinççi ve Özdemir Güngör, 2019; Sato ve diğerleri, 2017; Sevinç, 2015; Shah ve diğerleri, 2016; Tshering ve diğerleri, 2018; Willis-Shattuck ve diğerleri, 2008); faktörlere ilişkin ikili karşılaştırma matrisi hazırlanarak soru formu oluşturulmuştur. İkili karşılaştırma matrislerinde yer alan kriterlerin önem derecelerinin ağırlıklandırılarak belirlenmesinde istatistiksel yöntemler yerine çok kriterli karar verme yöntemlerinden biri olan Bulanık Analitik Hiyerarşi Prosesi (BAHP) yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntemde öncelikle kriterlere ilişkin ikili karşılaştırma matrisi “triangular fuzzy numbers” kullanılarak hazırlanmıştır. Kriterlerin ağırlıklandırılmasında ise “Chang’in Genişletilmiş Analiz Yöntemi” (Chang, 1996)’nden yararlanılmıştır. Veriler 01.07.2021 – 30.08.2021 tarihleri arasında toplanmıştır.

Çalışmada Besikci ve diğerleri, 2016; Chou ve diğerleri, 2019; Ho, 2011; Kumar ve Kansara, 2018; Paksoy ve diğerleri, 2012; Singh ve Prasher, 2019 tarafından kullanılan triangular fuzzy numbers kullanılmıştır.

Bulgular

Katılımcıların % 75,8’i kadın, % 74,2’si evli, % 35,5’i ön lisans, % 30,6’sı lisansüstü mezundur. Katılımcıların yaş ortalaması yaklaşık 35 olup, yaşları 22-64 arasında değişmektedir. Kurumda çalışma yılı ortalaması 4,59; meslekte çalışma yılı ortalaması ise 12,74 yıldır. % 56,5’i gündüz vardiyasında (08.00-16.00) çalışırken, % 43,5’inin çalıştığı vardiya sürekli değişmektedir. % 93,5’i mesleğini isteyerek seçtiğini belirtmiştir.

Ana kriterler kendi içinde en yüksek önceliğe sahip kriterden itibaren sıralandığında ekonomik faktörlerin sağlık çalışanlarının motivasyonu üzerinde en önemli kriter olduğu görülmektedir. Ekonomik faktörler kriteri içerisinde en yüksek önceliğe sahip alt kriter ise “ücret” tir. Psikososyal faktörler kendi içerisinde değerlendirildiğinde “değer ve statü” kriteri önemliyken; yönetsel ve örgütsel faktörler içerisinde “adil ve açık yönetim politikası” kriteri diğerlerine göre motivasyon üzerinde daha önemli görülmüştür.

Sınırlılıklar

Örneklem popülasyonunun özel bir hastanedeki sağlık çalışanları ile sınırlı olması nedeniyle çalışmanın sonuçlarının tüm sağlık çalışanlarına genellenememesi çalışmanın sınırlılığıdır. Ayrıca araştırma bulguları katılımcıların verdiği yanıtlar ile sınırlı olup, verilen yanıtların güvenilir olduğu varsayılmaktadır.

Öneriler

Ekonomik durgunlukların yaşandığı ve sosyal imkanların kısıtlı olduğu günümüz Covid 19 pandemi döneminde ücretlerin sağlık profesyonelleri için önemli bir faktör olarak ortaya çıkması şaşırtıcı değildir. Özellikle Covid 19 pandemi sürecinde yoğun bir tempo ve özveri ile çalışan sağlık profesyonellerini motive eden faktörlerinin bilinmesinin sağlık politikalarının geliştirilmesine katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Sağlık profesyonellerinin motivasyonunu artırmak için ücretlerin iyileştirilebileceği, sağlık çalışanlarının değerini ve statüsünü artıran, adil ve açık yönetim politikasının benimsenmesini sağlayan politika ve uygulamaların daha da geliştirilmesi önermektedir. Bu bağlamda sağlık çalışanlarını bu pandemi sürecinde motive eden faktörlerde iyileştirmeler yaparak onların moral ve motivasyonun artırılmasına katkıda bulunulacaktır.

Özgün Değer

Özellikle COVID 19 pandemi sürecinde sabırla ve çok yoğun çalışan sağlık çalışanlarını motive eden faktörlerin bilinmesi tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de daha fazla önem kazanmıştır. Bu nedenle bu çalışmanın sağlık çalışanlarını Covid 19 pandemi sürecinde motive eden faktörlerin incelenmesi açısından özgün olduğu düşünülmektedir.

Literatürde sağlık çalışanlarının motivasyonuna etki eden faktörlerin incelendiği çalışmalar bulunmaktadır. Bu çalışmalardan Afolabi ve diğerleri (2018), Tshering ve diğerleri (2018), Muthuri ve diğerleri (2020), Baljoon ve diğerleri (2018), Willis-Shattuck ve diğerleri (2008) tarafından yapılan çalışmada sağlık sektöründe çalışanların motivasyonuna yol açan temel örgütsel faktörler sistematik analiz ile incelenmiştir. Daneshkohan ve diğerleri (2015), Çelik ve Karaca (2017), Doğanlı ve Demirci (2014), Djordjević ve diğerleri (2015), Ghimire ve diğerleri (2013), Kılıç ve Keklik (2012), Grujić ve diğerleri (2016), Sato ve diğerleri (2017) tarafından yapılan çalışmada anket/ölçek benzeri soru formu kullanılarak veri toplandığı ve verilerin istatistiksel yöntemlerle değerlendirildiği görülmektedir. Millar ve diğerleri (2017) ve Shah ve diğerleri. (2016) sağlık çalışanlarının motivasyonu ile ilgili nitel bir araştırma yürütmüştür. Ancak sağlık çalışanlarının motivasyonuna etki eden faktörlerin bulanık analitik hiyerarşi prosesi (BAHP) yöntemi ile önem derecelerine göre sıralandıkları başka herhangi bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Bu durum bu çalışmanın özgün yönüdür.

Araştırmacı Katkısı: Gözde YEŞİLAYDIN (%25), Şirin ÖZKAN (%25), Ece UĞURLUOĞLU ALDOĞAN (%25), Elçin KURT (%25).

Sanal Kabilelerde Sosyal Etkileşim ve Etkileri ^{1 2}

Burcu DENİZ ³ - Aslı İCİL TUNCER ⁴

Başvuru Tarihi: 14.01.2022

Kabul Tarihi: 22.07.2022

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Öz

Günümüz postmodern sanal kabileleri, arkaik dönem kabileleriyle bazı noktalarda ayrılmakla birlikte pek çok ortak noktada benzerlik göstermektedir. Modernizmin ve devamında postmodernizmin önerisi olan bireycilik yerini topluluk, cemaat ve kabilecilik anlayışına bırakmıştır. Böylelikle birey odaklı yaklaşım yerine, kabile ve kabile içi iletişim odaklı yaklaşım benimsenmiştir. Bu yaklaşımda arkaik kabilelere özgü oluşumun yanında topluluk dinamikleri de ön plana çıkmıştır. Günümüz arkaik kabileleri olarak nitelendirilebilecek olan sanal kabilelere aidiyet hissi ile bağlı olan üyeler, oluşturdukları grup içi sosyal bağlar ve etkileşim ile oluşan bağlantı değerini tüketilen nesneden ileriye taşımıştır. Bu araştırmanın amacı, postmodern kabilecilik yaklaşımı çerçevesinde arkaik kabilelerden günümüz postmodern sanal kabilelerine geçişin irdelenmesi; bireycilik yaklaşımına karşıt bir duruş olarak ele alınan kabilecilik yaklaşımının ve bağlantı değerinin, günümüz tüketicileri üzerindeki öneminin ortaya koyulmasıdır. Çalışmada Harry Potter temelinde bir marka kabilesi olan Hogwarts Türkleri grubunun, topluluk unsuru değerleri, kabile içi etkileşim yoğunluğu, oluşan bağlantı değeri, bu değerlerin günlük tüketim pratiğine etkisi, üyelerin markaya yükledikleri anlam, öneri ve beklentilerin neler olduğu irdelenmiştir. Araştırmanın örneklemini, etkileşim yoğunluğuna bağlı olarak belirlenen Hogwarts Türkleri topluluğu ve üye etkileşimleri oluştururken, yöntem olarak içerik analizi, veri toplama tekniği olarak nodexl sosyal ağ analizi programı kullanılmıştır. Örneklem, 14 Mart 2020–01 Ocak 2021 zaman aralığında Hogwarts Türkleri twitter grubunda paylaşılan gönderi ve yorumlardan oluşmaktadır. Araştırma sonucunda, Hogwarts Türkleri grubunun topluluk unsurları olarak belirlenen “ritüel ve gelenek”, “topluluk bilinci” ve “ahlaki sorumluluk” değerlerine sahip olduğu bulgulanmıştır. Ayrıca topluluğun etkileşim yoğunluğunun yüksek olduğu, bağlantı değerinin olduğu ve bu değerlerin tüketim pratiklerine etki ettiği gözlemlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Bağlantı Değeri, Etkileşim, Kabile, Postmodernizm, Sanal Kabileler

Atıf: Deniz, B. ve İcil Tuncer, A. (2022). Sanal kabilelerde sosyal etkileşim ve etkileri. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(3), 859-884.

¹ Bu çalışma etik kurul izin belgesi gerektirmemektedir.

² Bu makale Doç. Dr. Aslı İcil Tuncer’in danışmanlığında Burcu Deniz’in Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde tamamlanan “Sanal Kabilelerde Sosyal Etkileşim ve Etkileri” adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

³ Adnan Menderes Üniversitesi İletişim Fakültesi Medya ve İletişim Çalışmaları Disiplinlerarası Doktora, 2134200201@stu.adu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9988-0460

⁴ Adnan Menderes Üniversitesi İletişim Fakültesi Medya ve İletişim Çalışmaları Disiplinlerarası Bölümü, atuncer@adu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3171-4682

Social Interaction and Its Effects in Virtual Tribes

Burcu DENİZ⁵ - Aslı İCİL TUNCER⁶

Submitted by: 14.01.2022

Accepted by: 22.07.2022

Article Type: Research Article

Abstract

Today's postmodern virtual tribes both differ from archaic tribes and resemble each other in common points. The suggestion of modernism and postmodernism, individualism, has left its place to the understanding of community and tribalism, and an intra-tribal communication-oriented approach has been adopted. In this approach, a formation peculiar to archaic tribes and community dynamics came to the fore. In virtual tribes, which can be described as today's archaic tribes, members create a connection value with in-group social ties and interaction. This connection value within the group has become much more important than the consumed object itself. The aim of this research is to examine the transition from archaic tribes to today's postmodern virtual tribes, to reveal the importance of tribalism approach and connection value on today's consumers. In the study, the community element values of the Hogwarts Turks group, which is a brand tribe, the intensity of interaction within the tribe, the connection value formed, and the effect of this value on daily consumption practice were examined. While the Hogwarts Turks community and member interactions with high interaction density constitute the sample of the research, content analysis was used as a method and nodexl social network analysis program was used as a data collection technique. As a result of the research, it has been observed that the group has the values of "ritual and tradition", "community awareness" and "moral responsibility", the interaction density is high, the connection value is formed and this value affects consumption practices.

Keywords: Connection Value, Interaction, Tribe, Postmodernism, Virtual Tribes

⁵ Adnan Menderes University Graduate School of Social Sciences Faculty of Communication Media and Communication Studies Interdisciplinary Doctorate, 2134200201@stu.adu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9988-0460

⁶ Adnan Menderes University Faculty of Communication Department of Advertising and Public Relations, atuncer@adu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3171-4682

Giriş

Enformasyonun artık üzerimize adeta anında ve sürekli olarak akmasıyla betimlenebilecek yeni dünyada, postmodernizmin önerdiği bireycilik anlayışının yerini kabilecilik anlayışı almıştır. Bireyselliğin geri planda kaldığı kabilecilik anlayışına göre, tüketiciler ilgi, hobi, tutku, deneyim gibi ortak noktalarda bir araya gelerek, kendi tercihlerine bağlı çeşitli kabilelere aidiyet hissi ile dâhil olabilmektedirler. Yüz yüze bir ilişkileri olmasa dahi bu topluluklara dâhil olan bireyler, ortak yaşam biçimleri, duygu ve tutkular çerçevesinde bir araya gelebilmektedirler.

Kabilecilik anlayışı çerçevesinde topluluklar, anlık ve geçici olarak tanımlansalar da, topluluğu oluşturan bireyler dinsel, grup narsizmi, öz farkındalık ve yerellik gibi modern öncesi bazı arkaik değerlere geri dönmektedirler. Diğer taraftan enformasyon çağının ve devamında ağ toplumunun getirileriyle zaman ve uzam da artık bu topluluklar açısından engel ve önem arz etmemektedir. Tüketiciler kendilerini yakın hissettikleri bu gruplardan bir veya birkaçına fiziki ya da günümüzde daha çok sanal ortamda, mesafe sorunu yaşamadan dâhil olmakta ve benzer deneyimlere sahip üyelerle bir araya gelebilmektedir. Modernizmin öne sürdüğü psikografik bölümlendirme, sınıfsal veya ürün odaklı yaklaşımın yerini, topluluk içi iletişim ve etkileşim odaklı, bağlantı değerini öndeleyen yaklaşım almıştır. Bireyleri bir topluluk halinde bir arada tutabilecek değerlerden oluşan bağlantı değeri, Cova ve Cova'ya (2002) göre kabile bağlarını güçlendirmesinin yanında aidiyeti ve temsiliyeti de geliştirmektedir. Diğer taraftan söz konusu bağlantı değeri, ürünün fonksiyonel veya mübadele değerinin önüne geçerek tüketim dinamiklerini etkiler bir niteliğe ulaşmıştır.

Bu çalışma literatürdeki iki temel boşluğu doldurma niyetindedir. Topluluk temelli yapılan araştırmaların pek çoğunda topluluk unsurlarının varlığının irdelendiği, etkileşim ve bağlantı değerinin geri planda kaldığı; konu temelli yapılan araştırmaların ise topluluk unsurlarını geri planda bırakarak sadece tüketim pratiğine odaklandığı gözlemlenmiştir. Bu kapsamda, bu çalışmada, postmodern kabilecilik yaklaşımı çerçevesinde arkaik kabilelerden günümüz postmodern sanal kabilelerine geçiş irdelenmiş; bireycilik yaklaşımına karşıt bir duruş olarak ele alınan kabilecilik yaklaşımının ve bağlantı değerinin günümüz tüketicilerini anlamakta önemi ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Çalışmada bir marka topluluğu olarak grubun, “ritüel ve gelenek”, “topluluk bilinci” ve “ahlaki sorumluluk” değerleri, etkileşim yoğunluğu, günlük tüketim pratiğine etkisi, üyelerin markaya yükledikleri anlamlar, öneriler ve beklentilerin neler olduğu ortaya çıkarılmıştır.

Ağ Toplumu ve “Bir Global Köy”

Yeni enformasyon teknolojileri, 1970’li yılların ve 1990’lı yılların ortası aralığında yirmi yıldan az bir zamanda tüm dünyaya çok hızlı bir şekilde yayılmıştır. Castells’e (2003, s. 56) göre sadece teknolojik sistemin tamamı değil tüm örgütlerle ilgili sistem de farklılaşmış ve telekomünikasyonun yanında ağlar ortaya çıkarma teknolojilerindeki muhteşem büyümelerin ardından ağlar oluşturma becerisi de pek tabii buna bağlı olarak farklılaşmıştır. McLuhan’ın (2014) “araç mesajdır” düşüncesini kullanarak Castells (2003) “ağ mesajdır” fikrini savunmuştur.

Ağ, birbirine bağlı düğümler dizisinden oluşmakla birlikte düğümler ise ekipler, organizasyonlar, kişiler kavramlar gibi herhangi bir şeyden oluşabilir. Tek türde düğümden oluşuyorsa bu ağlar homojen yapı sergilerken, birbirinden farklı türlerde düğümlerden oluşuyorsa bu ağlar heterojen olarak ifade edilir (Salman, 2018, s. 30). Yeni teknolojik ortamdan yarar sağlayan ağlar; esneklik, boyut değiştirebilme ve hayatta kalabilme şeklindeki başlıca üç özelliği sayesinde, en etkili örgütlenme biçimleri haline gelmişlerdir. Esneklik değişen

ortamlara göre yeniden şekillenebilme ve bileşenleri değiştirme; boyut değiştirebilme fazla bozulma olmaksızın boyutları büyütme-küçültme; hayatta kalabilme ise ağların tek bir merkezleri olmayıp geniş şekillenme yelpazesinde iş görebilmesi kaynaklı düğümlerine ve kodlarına yapılan saldırılara dayanabilme becerisidir (Castells, 2016, s. 58).

Dijk'e (2018, s. 42) göre ağ toplumu, sosyal ve medya ağlarından meydana gelen bir altyapının toplumun bireysel, örgütsel ve sosyal olmak üzere her seviyesindeki örgütlenme biçimini oluşturduğu modern bir toplum çeşidi şeklinde değerlendirilmektedir. Bu ağlar gittikçe fazlalaşan şekilde bu toplumun ayrı ayrı birimleri ya da parçalarını birbirleriyle bağlantılı hale getirmektedir. Castells (2016, s. 59) ise ağ toplumunu, kültürün kodladığı anlamlı iletişimle ortaya koyulan üretim, tüketim, üreme, deneyim ve iktidar bağlantılarında insanların örgüt olarak düzenlemelerini işaret eden bir toplumsal yapının, mikroelektiğe dair, dijital anlamda ilerletilen enformasyon ve iletişim teknolojilerinin etkinleştirdiği ağlar etrafında teşkilatlanmış bir toplum olarak ifade etmektedir.

Ağ toplumunun toplumsal dönüşüm süreçleri, toplumsal ve teknik üretim bağlantılarının yanında iktidar ve kültürü de etrafıca etkiler. Kültürel söylemler, tarihten ve coğrafyadan soyutlanarak çoğunlukla elektronik iletişim hatlarıyla iletilebilir duruma gelmektedir. Sonuç olarak bu ağlar, dijital, görsel-işitsel hipermetinin içerdiği kod ve değer türünlüğü kapsamında izleyicilerle etkileşim içinde olan, izleyicinin de etkileşim kurduğu ağlardır.

Enformasyon teknolojilerinin gelişimi diğer taraftan küreselleşme olgusunu ön plana çıkarmıştır. Küreselleşmenin önemli boyutlarından birisi iletişimin önündeki zamansal, mekânsal sınırların ve engellerin zayıflaması ve ortadan kalkmasıdır. Giddens'in (2012) zaman-mekân uzaklaşması terimi, günümüz toplumlarında zaman ve mekânın ne kadar esnek hale geldiğine işaret etmektedir (Giddens, 2012; akt. Özçetin, 2018, s. 224). Elektromanyetik keşifler tüm insani ilişkilerde eşzamanlı alanı tekrardan ortaya çıkarmıştır ve insan ailesi artık küresel bir köy şartları doğrultusunda yaşamını sürdürmektedir. Bu noktadan hareketle McLuhan (2014), matbaa kültürünün yaydığı bireycilik ideolojisinden sonra yeni elektrik kültürünün hayatlarımıza kabilesel bir temel sağladığını da öne sürmektedir. Bu durumun oluşmasında ise modernitenin en önde gelen özelliklerinden biri olan enformasyonun zaman ve mekân içerisinde durmadan yer değiştirmesinin rolü büyüktür. Bu yeni dünyada enformasyon artık üzerimize anında ve sürekli olarak akmakla birlikte, kaçınılmaz bir şekilde, enformasyona sahip olduğu anda onun yerini yeni enformasyon almaktadır (Özçetin, 2018, s. 250).

Endüstri toplumunda stratejik kaynağı oluşturan "sermaye" yerini postendüstriyel dönüşüm sürecinde "bilgi"ye bırakmıştır. Bilgi üreten kurumlar toplumun temel eksenini oluşturmuştur. Dolayısıyla son derece "hızlı", dünyayı küçük bir "elektronik köy" haline getirmiş olan yeni teknolojilere dayanan ve bilgi üretiminin merkezi önem kazandığı post-endüstriyel toplumun taleplerine, endüstri toplumunun örgütleri yeterince cevap veremez hale gelmiştir.

Yeni iletişim teknolojilerinin dünyayı global bir köy karakterine büründürdüğünü söyleyen McLuhan (1962), bu ifadeyle küreselleşmeden çok köy kavramına dikkat çekmiştir. McLuhan (1962), o dönemde büyük kitlelere ulaşan radyo, televizyon gibi iletişim teknolojilerinin sunduğu işitselliğin ve görselliğin, matbaanın yerini alacağını düşünmekteydi. Böylece dünya da bir köy karakterine bürünecekti (McLuhan, 1962). Bu durumda toplum "global köy" olarak betimlenmiştir. Buradaki köy kavramı kırsal bir mekânın aksine teknolojinin yönettiği, insanların kendi evlerine çekildiği ve sadece ekranlar sayesinde iletişim kurdukları bir yaşamdır (Varol ve Varol, 2019, s. 4).

Arkaik Kabilelerden Sanal Kabilelere

Postmodern toplumda, modernizmin öne sürdüğü ve desteklediği sosyal sınıflardan ziyade, ortak ilgi ve yaşam biçimleri olan gruplar, cemaatler var olmaktadır. Postmodern kültür, tüketimi odak alan mikro kültürlerle, topluluklara ayrılmaktadır ve bunların her biri farklı anlamları taşımaları ve bu anlamları iletmeleriyle ayrı düşünülebilmektedir. Modernizmde ayrı sosyal gruplar için üretilmiş ürünler ve tüketim kalıpları, postmodernizmde iç içe geçmiş, birbirine karışmış ve daha toleranslı, esnek yaklaşımlar şeklinde oluşmuştur (Odabaşı, 2004, s. 114). Postmodernitede artık resim parçalanmıştır ve bölünmüşlük, parçalılık, çeşitlilik, farklılık duygusu egemendir. Bütün, bütüncülük, birleşmişlik hissi artık yok olmuştur.

Postmodern sosyal dinamikler "geçici veya anlık topluluklar" olarak tanımlansa dahi bu toplulukların arkaik bazı değerler taşıması, topluluk kavramı yerine kabile kelimesi kullanılması için gereklidir (Firat ve Dholakia, 1998 s.155). Antropolojiden ödünç alınan kabile kavramı, merkezi bir güç olmadan sosyal düzenin sürdürüldüğü arkaik toplumları karakterize etmektedir. Kabilecilik anlayışına göre, tüketiciler, dinsellik, grup narsizmi, öz farkındalık ve yerellik gibi modern öncesi bazı arkaik değerlere geri dönerler ve artık coğrafi konumu önemsemez, yalnızca kendi tercihleriyle, beğeni ya da antipatileri, tüketim biçimleri, hobiler, tutkular vb. ile tanımlanırlar (Cova ve Cova, 2002, s. 597). Arkaik dönemlerin değerleri gibi değerlerin yeniden benimsenmesini, yerel kimliklerin öne çıkarılmasını, dindarlık taslanmasını hoş gören bir niteliğe sahip olan topluluk/cemaat/kabile, kolay bir şekilde tanımlanabilecek ve ortaya koyulabilecek bir yapılaşmaya sahip değildir. Tamamen teknoloji ve bilgisayar etrafında odaklaşarak kendini bulmakta olan bu gruplardan bazılarına, sanal topluluklar, sanal cemaatler adı verilmekte ve muhtemelen yüz yüze herhangi bir ilişkileri olmayıp, tamamen isteğe göre iletişim kurulan, ortak yaşam biçimleri ve duyguları olan grupları ifade etmektedir (Odabaşı, 2005, s. 48-49).

Maffesoli'ye (1996) göre postmodern sosyal topluluklar, arkaik kabilelere benzerlikleri sebebiyle metaforik olarak "kabileler" olarak tanımlanabilir. Bazı benzerlikler ise şöyle sıralanmaktadır:

- Bireyler sosyal düzeni korumak için merkezi güce güvenemezler veya otoriteler onları kolektif kurallara boyun eğmeye zorlayamazlar;
- Kurumsal güce karşı bir gücün sembolü olan kolektif bir aktör yaratırlar;
- İnsanları bir proje, profesyonel bir meslek ya da ilerle nosyonu gibi rasyonel ve modern bir şeyin etrafında değil, rasyonel olmayan ve arkaik unsurlar taşıyan yerellik, akrabalık, duygu, tutku etrafında toplarlar;
- Dünyanın büyümesine yeniden dâhil olmaları anlamında klanlara ve diğer etnik etkileşimdeki gruplara yakın bir duruş sergilerler (Maffesoli, 1996).

Postmodern kabileler doğaları gereği istikrarsız, küçük ölçekli, duygusaldır ve modern toplumun herhangi bir yerleşik parametresi tarafından sabitlenmemiştir. Bunun yerine, esasen paylaşılan duygu ve tutku yoluyla bir arada tutulabilirler. Üyelerinin sembolik ve ritüel olarak ortaya çıkan bağlılığından başka hiçbir biçimde varolmazlar. Komşuluk bağlarının gücüne veya karşılıklı mübadelenin yoğunluğuna güvenemezler. Kabileler sürekli değişim halindedir, üyelerin tekrarlayan sembolik ritüelleri tarafından yeniden meydana getirilir, ancak bu ritüellerin ve kült nesnelere çekim gücünden daha uzun süre devam etmezler. Aslında, paylaşılan deneyimler yoluyla anlamların (yeniden) inşa edilmesi veya (yeniden) elde edilmesi ve bunların ritüeller yoluyla canlandırılması, postmodern toplumlarımızda kabile kimliğini korumanın en güçlü şeklidir (Cova ve

Cova, 2002, s. 599). Postmodern kültürün kabul ettiği yaşam biçimi kavramı, istikrarlı ve hiyerarşik olanı kabul etmeyen özelliğiyle bilgi ve imaj fazlalığı fikrine yaslanır (Bocock, 1997; akt. Odabaşı, 2004, s. 114). Bocock'a (1997) göre postmodern toplumda, gruplara özgü çizgiler modernizm koşullarına göre daha akışkandır. Bu bağlamda bireyler aidiyet duygusunu, parçası oldukları sosyal statü grubuna veya içinde doğdukları etnik gruplara karşı hissetmezler. Kişilerin kimlikleri sürekli olarak bir değişime uğrar, kişiler bir alt kültür grubu ve heyecanından ötekine serbest ve özgür hissederek geçebilir; öncesinde farklı kategorilerde ve şekillerde yer bulmuş her şeyi karıştırıp, birbirleriyle uyumlu hale getirebilirler (Bocock, 1997, s. 86).

Rheingold, sanal cemaat (virtual community) kavramını ilk defa 1987'de yayımladığı "*Virtual Communities: Exchanging Ideas through Computer Bulletin Boards*" isimli makalesinde kullanmıştır (Haberli, 2012, s. 123). İnternet uzamındaki ve kent uzamındaki yatay, çok biçimli ağlar birliktelik yaratır, insanların birlikte korkuyu aşması ve umudu keşfetmesi anlamlarında bu durum önemlidir. Birliktelik cemaatle aynı şey değildir. Çünkü cemaat bir dizi ortak değer olduğunu ima eder ve bu hareket içinde devam etmekte olan bir iştir. Ayrıca çoğu katılımcı kendi gerekçeleri ve hedefleriyle gelir, sonra da hareket pratiği içinde olası ortak noktaları keşfetmeye koyulur. Dolayısıyla cemaat ulaşılabilecek bir hedeftir ve 'birlikte yapabiliriz' mottosuyla paralel olarak birliktelik başlangıç noktasıdır ve güçlenmenin kaynağıdır (Castells, 2016, s. 23).

Bireyler, dijital ortamlarda gerçek dünyada yaptıkları eylem ve aktiviteleri gerçekleştirmekte, ait oldukları geleneksel cemaatleri içerisinde edindikleri alışkanlıklarını ve değer yargılarını dijital ortama taşıyarak kendileriyle benzer görüş ve düşüncedeki insanlarla ortak bir dijital mekân üzerinde toplanarak yaptıkları her paylaşım ile aidiyet duygularını güçlendirmekte ve kendi dijital cemaatlerini meydana getirmektedirler (Türk ve Tugen, 2014). Bu konuda Dijk (2018) geleneksel bir cemaatin üyesi olabilmek için bireylerin birçok ortak ilgi alanına sahip olması gerekirken, sanal bir cemaatin üyesi olabilmek için hobi, müzik, eğlence gibi tek bir ortak ilgi alanının yeterli olabildiğini ifade etmiştir. Sosyal ağlar alanındaki önemli akademisyenlerden Barry Wellman, sosyal, ekonomik ve politik değişimler sonucunda ortaya çıkan yeni örgütlenme biçimlerinin cemaat kavramını aşındırdığını; coğrafi yakınlık ve dayanışma temelinde şekillenen cemaat yapısının yerini sosyal ağlara bıraktığını ifade etmiştir. Buradan hareketle Wellman, bu etkenler sonucunda meydana gelen sosyal ağları; sosyal kimlik ve aidiyetin bulunduğu, sosyalleşme ve bilgi paylaşımına olanak sağlayan sosyal örgütlenmeler şeklinde tanımlamıştır (Haberli, 2012, s. 122). Wellman (1999), küresel köy yaklaşımı bağlamında cemaat özelliği taşıyan toplulukların evrilerek Rheingold'un ele aldığı şekli ile ağ topluluklarına dönüştüğünü ve etkileşim uzamı boyutunu sosyal ağlar alanına taşıdıklarını söylemektedir (Aytekin, 2019, s. 208). Bozkurt'a göre (1999, s. 70-71) sanal cemaatler kısmen insanları günlük yaşamdaki etkinliklerinden uzaklaştırırsa bile, tümüyle fiziki yaşamdaki ilişkilerine bir alternatif oluşturmamaktadır ve hatta birçok kişi için fiziki dünyada bir araya gelmek istedikleri insanlarla da tanışma mekânıdır. Bu cemaatler, Sennet'in "yıkıcı gemeinshaft" dediği, geleneksel cemaatlerden monolitik kültürel yapının olmaması sebebiyle farklılaşmaktadır. Post-endüstriyel çağın yeni kabileleri olarak adlandırılan sanal cemaatler, her ne kadar sanal diktatörlerin yaratılması konusunda olasılık taşısa da, global gerilimlerin yumuşatılmasına yardımcı olabileceklerdir.

Kabile teorisine göre, tüketicilerin geçici dönemler için sosyalleşebilecekleri platformlar inşa edilir, bu platformlardaki tüketici ve bağlantı değeri arasında kurulan bağlar, tüketilen şeyden daha önemlidir. Kabileler, melez, duygusal, performatif ve değişken bir kabile ağının özellikleri aracılığıyla, pazar teklifleriyle üretken, demokratik ve simbiyotik diyaloga giren, dağınık bir şekilde tüketici gruplarını ifade eder. Bunu yaparken de, bağlantı değerini güçlendirir (Canniford, 2011, s. 70-71). Markalar tarafından süreçte tasarlanan bağlantı

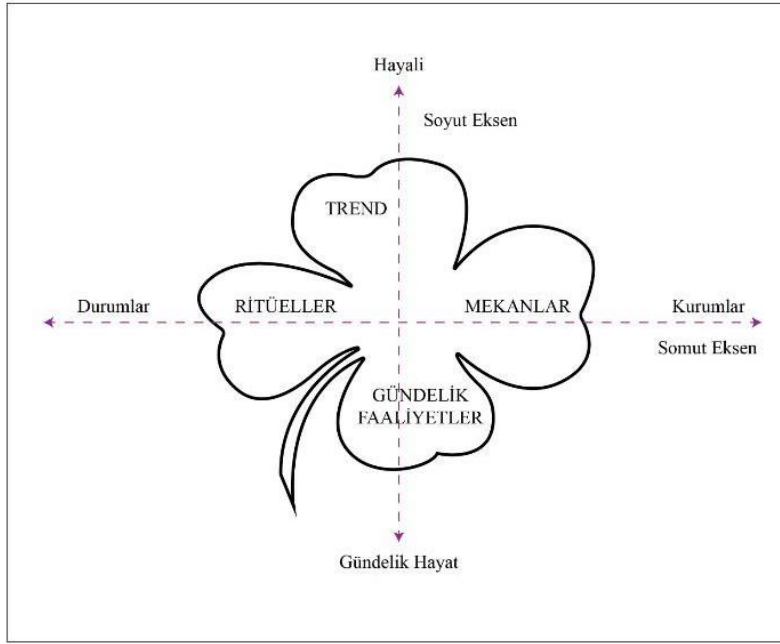
değeriyle teşkil olan kabileler, herhangi bir zaman veya mekânda, gündelik yaşamda var olurlar ve bu kabileler aynı zamanda bir duygu; bir fantezi ya da eğlence olabilirler. Kabilecilik nosyonu, üyelerine karşı güven ve sorumluluğu, sahiplenme duygusunu, ortak değerler etrafında yaşanacak duygusal tatmin durumunu ifade eder. Buna göre (Batı, 2017, s. 148):

1. Tüketim kabilelerinde sosyal sınıf anlayışı yerine değişen kaygan, küçük ölçekli gruplar vardır.
2. Bir tüketici-birey, birden fazla cemaate üye olabilir.
3. Bu yapılarda sembolik anlatım ve ortak paylaşılan duygular vardır.
4. Tüketim kabileleri, küçük ölçekli, kısa süreli, dinamik yapılar olarak gerçekleştirilebilir.
5. Bu tüketici kabilelerinde bağlantı değerlerinin ön plana çıkartılabileceği kült ürünler, Rock'n Coke gibi kült etkinlikler ve Nike Town, Marlboro Country gibi kült tüketim merkezlerinden bahsedilebilir.

Çağdaş endüstriyel toplumlarda yeni kabilelerin belirmesi, özellikle gençlerde yarı-zamanlı çoğul aidiyeti meydana getirir. Bunları, örneğin eşcinseller ve engelliler gibi işbirliği klanları, görüş ve bilgi alışverişine dayalı elektronik ya da kenar mahalle çeteleri gibi kabileler, mikro-yerel kabileler ve tüketim kabileleri vb. çevresinde toplamak mümkündür (Bourse, 2017, s. 153). Kabileler durağan içine alma ya da dışlama pratikleri içermezler, hem kapsayıcı hem ayrımcıdırlar. Açık toplumsallaşma biçimleri ortaya koyarlar, böylece bireyler bir gruptan ötekine, bir kimliksel anlayıştan diğerine geçebilirler (Bourse, 2017, s. 167). Postmodern bireyler, farklı bir role sahip olduğu ve belirli bir maske taktığı birden fazla kabileye ait olabilmektedir. Postmodern bireyin sosyal sınıflardan birindeki sosyal statüsü yerine kabilesi içinde ya da diğer kabileleri arasında dinamik ve esnek konumlandırması söz konusudur. Bu bağlamda, statü farkının önemsizleşmesi ile de bireyin farklı kabileler arasında geçişi zor olmamaktadır (Cova, 1997, s. 301). Dolayısıyla postmodern bireyin sınıflandırılması söz konusu olmamakta ve modern analizler bu noktada işlevsel olmamaktadır.

Batı'ya (2017) göre pek çok ülkede tarz bilincine sahip ve belli kuralları olan çok sayıda farklı tüketim kabilesi ortaya çıkmaktadır. Bu kabileler, genellikle belli küresel markalar etrafında toplanmış ve bu marka kümelerini kullanarak kendilerini bu tüketim gruplarıyla ifade eden topluluklardır. Beyazlatılmış sarı saçları, güneş odası yanığı tenleri, tebeşir beyazı rujları ve yedi inç'lik apartman topuk ayakkabıları ile Gals kabilesi, Nike eşofmanları, renkli pantolonları, Converse ayakkabıları ve uzun şallarıyla Back-Harajuku Grubu; farklı tüketim pratiklerini örneklendirmektedir (Solomon, 2004, s. 102; akt. Batı, 2017, s. 143). Artık bir kimlik uzantısı haline gelen tüketim etkinlikleri ile tüketici-birey, kişinin gerçek kimliğinin sergilenme ihtimalinin çoğu zaman sınırlı olduğu sanal ortamda da kişiliğini gösterme imkânına sahiptir. Sanal cemaatler ve topluluklar, tamamıyla isteğe bağlı, fiziksel etkileşimin en alt basamakta olduğu bir iletişim tarzı olarak kendini gösterir ve sonuç olarak bu topluluklarda da ortak hayat tarzı ve duygusal paylaşımlardan bahsedebiliriz. Citroen 2 CV kullanıcılarının dünya çapında oluşturdukları internet siteleri, Volkswagen Beetle kullanıcılarına ait internet siteleri, tüm dünyada örgütlenmiş, çok geniş kapsamlı, birbirlerine linklerle bağlanmış HOG'ların siteleri, bu noktada en önemli örneklerdir (Batı, 2017, s. 150). Odabaşı'na (2004, s. 196-197) göre kararların ve tercihlerin desteklenmesi, pekiştirilmesi görevini yerine getiren diğer grup üyelerinin etkileri bu tür özel uygulamalarda çok güçlü olamamakla beraber postmodern tüketicinin özellikle arzuladığı sosyal bağ kurma ve etkileşimli iletişim uygulamalarıyla tüketici ile şirket arasında anlamlı biçimde oluşabilmektedir.

Sanal kabileler özgün, hareketli, küçük çaplı, etkin ve modern toplumun yerleşik herhangi bir parametresi olmayan açık sistemlerdir. Kabilelerde bu gerekliliklerin yerine ortak duygular, hayat tarzı, yeni ahlaki değerler, adaletsizlik hissi ve tüketim deneyimleri gibi ortaklıklar yaşam bulmuştur. Kabilelerin varlığı üyelerinin sembolik ve ritüel olarak ifade bulan bağlılıkları ile oluşurken, devamlılık ise ritüellerin çekicilik gücü ile sağlanmaktadır (Cova ve Cova, 2001). Buna göre, Cova ve Cova'nın (2002, s. 71) belirlediği iki boyutlu bir model çalışmasına göre kabile yoncası şöyle oluşmaktadır:

Kaynak: (Cova ve Cova, Tribal Marketing: The Tribalisation of Society and Its Impact On The Conduct Of Marketing, 2002, s. 71) , Journal of Consumer Behaviour Vol.1.

Şekil 1. Kabile Yoncası

Modele göre, kabileleri tanımlamada kullanabilecekleri boyutlardan biri yatay ya da somut eksen üzerinde yer alan fiziksel kanıtlardır. Bunlar, üyelerin ritüeller için bir araya geldiği anlar, fiziksel toplantı alanları ve sanal ortamlar fiziksel kanıtların elde edilebileceği somut kurum ve durumlardır. İkinci boyut olan dikey ya da soyut eksenini ise; günlük faaliyetlerin gözlemlenmesi sonucu elde edilen niteliksel veriler, toplumu etkileyen trendler ve moda akımları oluşturmuştur. Diğer taraftan, modele göre bir kabilede zamansal ve mekânsal olmak üzere en az iki tip belirteç vardır. Zamansal açıdan bakıldığında, kabilelerin ortaya çıktığı, büyüdüğü, doruğa ulaştığı, durgunlaştığı ve yok olduğu, mekânsal olarak incelendiğinde ise kabilelerin aynı zamanda fiziksel olarak da mevcut olduğu görülmektedir (Cova ve Cova, 2002, s. 606).

Günümüzde, bu sanal cemaatler çoğunlukla, firmalarca da desteklenen sanal tüketim grupları olma özelliği gösterirler. Ford Mustang ve Mini Cooper bu grup ve markalara örnek oluşturmaktadır. Üretici firma tarafından desteklenen Barbie bebek koleksiyonu yapan sanal bir camianın varlığından bahsedebiliriz. Cova ve Cova'nın (2001, s. 69) küçük elektronik oyuncak yaratıklar Beanie Barbies veya Furby's'ler hakkında yaptığı araştırma çerçevesinde kitlenin sadece bilgisayar çocuklarından ya da ilginç bir kitleden oluşmadığını, 18-61 yaşları arasında değişen ev kadınları, emekli insanlar ve hatta öğrencilerden oluştuğunu söyleyebiliriz. Bu

bağlamda, bugünün tüketici kitlesi, kendilerine serbestçe seçecek duygusal tercihler bulma konusunda homojen nüfus yapısından daha fazla şansa sahiptir. Sanal topluluk olarak Türkiye’de öne çıkan birkaç örnek ise; “denedimbiliyorum.com” – P&G, “hobimlemutluyum.com” – Garanti Emeklilik, “1nsaat.com”, “kizlararasinda.com” – P&G, “petarkadas.com”, “uniaktivite.net”, “zeytindostu.org”. (Batı, 2017, s. 151).

Özetlemek gerekirse, sadece ürünleri tüketme eyleminden değil, başkalarıyla birlikte olma yoluyla paylaştıkları duygulardan da tatmin arayan tüketici, sadece kendilerini özgürleştiren ürünleri aramamakta, aynı zamanda kendilerini bir topluluğa veya kabileye bağlayan ürünlere yönelmektedir. Kabilesel pazarlamanın dayanak noktasını oluşturan bu bakış açısı çerçevesinde bir ürün, toplulukların desteklenmesinde sosyal bir rol üstlenir ve birlikte olmaya, etkili bir şekilde bir araya gelmeye de destek olur (Cova, 1997, s. 311). Cova ve Cova’ya (2001) göre, kabilesel pazarlamanın anahtar normlarından biri insanları bir grup olarak bir arada tutabilecek değerleri oluşturarak özel bir kitleye seslenmektir. Bu durum, kabile bağlarını güçlendiren, aidiyeti ve temsiliyeti geliştiren “bağlantı değerleri” olarak ifade edilir. Ürünlerin ya da servislerin onu kullanan bireyler arasındaki bağları güçlendirmek için kullandığı unsurlar söz konusudur (Batı, 2017, s. 147).

Kabilelerde Sosyal Etkileşim ve Bağlantı Değeri

Bireyler sosyal ağlarda zaman ve mekânı aşmanın yanı sıra içerik üretir, bağlantılar kurar ve pratikleri birbirine bağlarlar. Bu durum, insan deneyiminin her boyutunda sürekli ağlar oluşturan bir dünya meydana getirir. Birlikte olmanın koşullarını seçerek, çok sayıda daimi etkileşim sayesinde birlikte evrilirler. Yani, fiziksel hayatlarını yaşamanın yanında insanlar, giderek sosyal ağ sitelerinde de birbiriyle çok sayıda bağlantı oluştururlar (Castells, 2016, s. 13). Toplumsal etkileşim insan davranışının bir ifadesi veya çıktısı değil, insan davranışını inşa eden bir süreçtir. Blumer’a (1969) göre insanlar birbirleriyle etkileşim içerisindeyken etkileşim halinde olduğu kişinin ne yaptığını ya da yapmak üzere olduğunu değerlendirmek zorundadır. Söz konusu değerlendirmeden yola çıkarak bireyler, kendi davranışlarına yön vermeye ya da kendi durumlarını ele almaya zorlanırlar. Sonucunda ise, bireyin davranışlarının meydana gelmesinde diğerlerinin etkileri; bireyin kendi niyet ve amaçlarından vazgeçme, yeniden gözden geçirme, askıya alma ya da yenisini belirleme şekillerinde kendini gösterir (Özçetin, 2018, s. 74).

Günümüzün teknolojik olanaklarının sunduğu yeni iletişim kanalları ve bu kanallardaki çok yönlülük, mesaj ve alıcısı arasındaki bağı oldukça güçlendirmiştir ve bu bağı gücü de kişilerarası, kabile içi veya kurumsal bağlamda kendini ifade etme biçiminin ilk adımını meydana getirmektedir. Mesajın muhataplarının kurumsal, markasal veya fikirselsel düzeyde belirli bir oranda bağlılık prensibi çerçevesinde buluşmasını mümkün kılması ve bu bağlılık yapısının sürdürülebilir olması ise kendini ifade etme biçiminin gücü olarak kendini göstermektedir. Söz konusu iletişim becerilerinin temelinde tüm bu bir aradalığı mümkün hale getiren bilgi ve deneyimlerin iletilmesini sağlayan hareketlerin tamamı, yani etkileşim yer almaktadır (Aytekin, 2019, s. 212). Pazarlama perspektifinden ele alındığında da, kitle pazarlamasında ürünün geniş çaplı bir kitleyle bir araya getirilmesinin istenildiğini ve topluluk pazarlamasında birbirleriyle yakın temasta olan ve böylelikle birbirilerini davranışsal olarak yakından etkileyen bireylerden meydana gelen topluluklarla iletişimi ve etkileşimi sağlayabilmenin arzulandığını ifade edebiliriz (Yeygel, 2006, s. 216). Bağlılık ve diyalog kavramları arasındaki ortak noktalar söz konusu olduğunda etkileşimden bahsetmek olasıdır. Bağlılığı sağlayan sürecin anahtar aksiyonu etkileşimdir ve bağlılık ile diyalog süreci arasında köprüler oluşturmaktadır. Bağlılığı oluşturan etkileşim kaynağı, diyalogun sürdürülebilir olmasını sağlamaktadır ve bağlılık kavramı diyalog, paydaş ve benzeri yapısal halkla ilişkiler kuramlarının etkileşim temelinde en önemli yapı taşı şeklinde algılanmaktadır (Aytekin, 2019, s. 226-229).

Kabilese pazarlama anlayışı ile tüketicilerin kendiliğinden oluşturduğu bir toplulukta ya da kabileden birbiriyle yakın temas içerisinde olan ve birbirlerini davranışsal olarak yakından etkileyen bireylerin iletişimi ve etkileşimi sağlanmakta ve birbirleriyle aralarında bir bağ oluşturulmaktadır (Özbölük, 2015, s. 11). Cova ve Cova'ya (2002) göre kabile pazarlaması anlayışı çerçevesinde ürünlerin kişiselleştirilmesi ve kişiselleştirilen bu ürünlerin üyeler arasında ortak davranışlar oluşturacak duygusal bir bağ yaratması da sağlanmalıdır. Bu bağlamda, işletme ve müşteri iletişiminde topluluk bağlantısı önemsenerek müşterilerin sadece işletmeyle değil birbirleri arasında ilişkiler kurmaları da desteklenmelidir (Divanoğlu, 2018, s. 449). Cova ve Cova'ya (2001) göre, kabilesel pazarlamanın anahtar normlarından biri insanları bir grup olarak bir arada tutabilecek değerleri oluşturarak özel bir kitleye seslenmektir. Bu durum, kabile bağlarını güçlendiren, aidiyeti ve temsiliyeti geliştiren "bağlantı değerleri" olarak ifade edilir. Ürünlerin ya da servislerin onu kullanan bireyler arasındaki bağları güçlendirmek için kullandığı unsurlar söz konusudur. Bağlantı değerleri, ürünlerin veya servislerin bireyler arasındaki değerleri kurmak ya da güçlendirmek için kullanılan ortak değerlerdir. Bu değerler, bireysel pazarlama yönteminin en önemli eksiğini ortadan kaldırır ve ürün/servisi kullananlarla marka arasında bir bağlantı oluşturur. Bu bağlamda kabilesel pazarlama ve marka toplulukları için kullanım değerinden ziyade bağlantı değeri önemlidir (Bati, 2017, s. 147). Bireyin kendi benliğine ve yaşam biçimine şekil vermede önemli bir araç olarak kullandığı markaların bağlantı değerleri, markaların kendilerinden meydana geldiği gibi, yemek yenilen restoran veya kafeler, satın alınan mağazalar gibi zaman zaman kültürel olan ve yaşamla ilgili anlamlar, öyküler meydana getirerek bir topluluk bilincini yaratan yerler tarafından da oluşturulabilmektedir. Ferrari, Volkswagen, Harley Davidson gibi markaların, giyim tarzları, yaşam biçimleri, değerleri, gittikleri mekânlar, satın aldıkları ürünler vb. unsurlar bakımından ortak değerlere sahip tüketici topluluklarından meydana gelen kulüpleri veya kahveyle akla gelen kültürel mekân Starbucks, ürünlerin ve markaların bağlantı değerlerinin önemini ortaya koyan örnekleridir (Yeygel, 2006, s. 222).

Bağlantı değeri, tüketimi gerçekleştiren bireyin, ürün ve markası ile beraber oluşturduğu, oluşturduğu bu değerle çevresindekilerle iletişime geçebildiği değerdir. Modernist uygulamanın önerisi olan, değerün ürünün bizzat kendisi olduğu ve bu değer de sadece üretim süreciyle oluşturulabileceği düşüncesine karşıt olarak, postmodernizmin oldukça fazla önem verdiği bakış açısı, tüketici tarafından da değer meydana getirildiği ve bağlantı değerinin de, bunun yayıldığı, anlaşıldığı postmodern bireyler tarafından meydana getirildiğidir (Odabaşı, 2004, s. 64-65). Cova ve Cova'ya (2002, s. 603) göre bağlantı değeri, ürünlerin bireyler arasında bağlar kurulmasına ve bu bağların sağlamlaştırılmasına olan katkısıdır. Antropoloji ve sosyolojiden alınan terim "geçmişte ya da şu anda, gerçek ya da hayali, insanlar arasındaki bağları yapılandırma ya da güçlendirmede bir mal ya da hizmetin değeri" olarak tanımlanmaktadır. Bu değer, nadiren mal ya da hizmetin kullanım değerine yerleştirilmiş, fakat dikkate değer bir niteliktir. Tüketiciler arasında kişiler arası bağların oluşturulması, geliştirilmesi ve sürdürülmesini sağlar. Bağlantı ya da kimlik değeri şeklinde isimlendirilen değeri görmezden gelen modernizme karşıt postmodernizm, günümüzün sembolik ve imajlar dünyasında gerçekten önemli olanın bağlantı/kimlik türü değer oluşturma olduğunu iddia etmektedir. Tüketicinin ürün ve ürünün markasıyla birlikte yarattığı bağlantı değeri ve bu değerle çevresindekilerle iletişime geçebildiği değerdir ve bu değer, anlamların yayıldığı/anlaşıldığı postmodern bireyler/tüketiciler tarafından da yaratılmaktadır (Odabaşı, 2004, s. 87).

Yöntem

Verilerin analizinde içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. Verilerin toplanması ve sayısallaştırılmasında sosyal ağ analizi programı olan NodeXL'den faydalanılmıştır. Sosyal ağ analizi, sosyal ağların yapısal özellikleri ve ağdaki iletişim sınırları dâhilinde bulunan aktörler hakkında incelemeler yapmaya olanak tanımaktadır (Wasserman ve Faust, 1994). Bunun yanı sıra excel tabanlı bir program olan NodeXL veri toplanmak istenen platformlardaki sözel/sayısal bilgileri excel tabanında araştırmacıya sunmaktadır. Bu nedenle Hogwarts Türkleri topluluk ve etkileşim özellikleri yapılarını keşfetmek amacıyla içerik analizi yöntemine konu olan bilgileri elde etmede NodeXL sosyal ağ analizi programı kullanılmıştır. Bu veriler kapsamında, Twitter adlı sosyal paylaşım sitesinden belirlenen tarih aralığındaki tweet'ler, mention'lar(bahsetme) ve replies to'lar(cevaplama) çekilerek içerik analizine konu olmuştur. Ayrıca etkileşim yoğunluğunu sayısal verilerle ifade etmek amacıyla programdan elde edilen veri görsellerinden de faydalanılmıştır. İçerik analizi verilerin, metinlerin sistematik ve tekrar edilebilirliğine gönderme yapar (White ve Marsh, 2006) ve bir araştırma yöntemi olarak iletişim alanında yapılan çalışmalarda da kullanılır.

Sosyal Ağ Analizi programı NodeXL, özellikle günümüzde veri madenciliğine artan ilgiye yanıt verebilen, manuel olarak hesaplanması veya bir araya getirilmesi güç verileri güvenilir bir çerçevede sunan, bu bilgileri görselleştirmeye imkân sunan bir programdır. Ön araştırmalar esnasında, araştırmacı tarafından, kullanımı veri madenciliği olarak da adlandırılan Twitter verileri için; TAGS, Knime, Facebook için; Netvizz, Python, Instagram için Netlytic programları derinlemesine irdelenmiştir. Bu ön araştırma sonrası, sağladığı veriler araştırmaya uygunluğu sebebiyle, kapsamlı bir ağ analizi programı olan NodeXL programında karar kılınmıştır. NodeXLPro bir kullanıcının (bir topluluk ismi olarak da düşünülebilir), takipçi sayısı, takip edilen kişi sayısı, toplam beğeni sayısı, toplam tweet sayısı, tüm tweetlerin toplam sayısı, tüm tweetlerin toplam retweet sayısını, belirli bir tarih veya sayı kısıtlaması olmaksızın araştırmacının elde etmesine imkân sağlamaktadır. Aynı zamanda söz konusu ana kullanıcının takipçilerinin takipçi, takip edilen, tweet, retweet, beğeni sayılarına veri olarak ulaşmak mümkündür. Ayrıca, etkileşim yoğunluğu sözü edilen bağlamlarda görselleştirilebilmektedir.

İçerik analizi çalışmasında temel veri kaynağı 14 Mart 2020 - 01 Ocak 2021 zaman aralığında Twitter Hogwarts Türkleri grubunda paylaşılan postlar ve yorumlardır. Bu zaman dilimi topluluğun etkileşiminin güncel ve yoğun olması ve kuruluş tarihi olan 2015'den bu yana tüm tweetlerin dâhil edilmesinin mümkün olmaması sebebiyle seçilmiştir. Etik yönetmeliği doğrultusunda sanal topluluktaki kurucu liderden gerekli izin alınmıştır. Bu izin çerçevesinde sayfadaki tüm tweetlerin ve görsellerin bu çalışma kapsamında kullanılması onaylanmıştır. Toplam 134 tweet ve 1564 yorum incelenmiştir.

Twitter'daki "Hogwarts Türkleri" grubu, amaçlı örneklem türüne bağlı kalınarak seçilmiştir. Grubun seçiminde belirleyici unsurlar şunlar olmuştur:

- Araştırma problemi ile doğrudan ilişkili olması,
- Üyelerin karşılıklı etkileşimin yoğun olması,
- Yazışmaların detaylı ve zengin veriler içermesi,
- Giriş eşiği yüksek olmayan bir grup olup, kayda değer bir etkileşim ve kullanım deneyimi paylaşımı ortamının olması,
- Kişisel merak doğrultusunda, markaya aşırı adanmışlığın ilgi çekici olması.

Araştırma açısından elverişli sanal ortamı saptamak, topluluk kültürünü anlamak uzun zaman alabilmektedir, bu süreçte topluluklardaki katılımcı profilleri ve tartışma konuları üzerine derinlemesine bir inceleme yapılması elzemdir (Kozinets, 2002, s. 63). “Pusuya yatmak” (Maclaran ve Catterall, 2002) olarak adlandırılan bu dönem araştırma için önemli bir zaman dilimidir. Bu doğrultuda; araştırma için Twitter’deki yaklaşık bir yıldır takip edilen bir topluluk seçilmiştir. Bu seçim öncesi, P&G markasının oluşturduğu “KadınlarBilir” platformuyla araştırma kapsamında görüşülmüş ancak etik standartların sağlanamaması sebebiyle bu topluluk araştırmaya dâhil edilememiştir. Yine benzer etik kaygılar sebebiyle Nike Türkiye web sitesi topluluğu da görüşmelere rağmen araştırmaya konu olmamıştır. Ardından MiniCooper markasının bir Türkiye Facebook topluluğu incelenmiş, araştırmacı tarafından yeterli etkileşimin olmaması sebebiyle söz konusu grup araştırmaya konu olmamıştır. Son olarak Second Life oyun grubu hakkında bir ön araştırma yapılmış, kabile olarak ele alınabileceği ancak Türkiye temelinde bir grubun var olmadığı ve çok kısıtlı konularda etkileşimin gerçekleştiği gözlemlendiği için bu topluluk da araştırmaya dâhil edilmemiştir. Araştırmacının arayış içinde olduğu etkileşim yoğunluğu ve gündelik tüketim pratiklerine yönelik gözlemler, Türkiye ayağında en büyük Harry Potter markası hayran topluluğunda kendini göstermiş ve sayfa yöneticisinden etik kapsamda gerekli izinlerin de alınmasıyla araştırmaya dâhil edilmiştir.

Elde edilen veriler araştırmacı tarafından hazırlanan tematik veri formuna uygun biçimde kodlanmıştır. Tematik çerçevede düzenlenerek analiz edilen veriler bilgisayar ortamında kayıt altına alınmıştır. Verilerin analizinde betimsel analiz ve içerik analizini birlikte kullanma suretiyle derinlikli ve bütüncül bir analiz sağlanması amaçlanmıştır. Çalışmaya üç ay ara verilerek birinci analiz aşamasında olduğu gibi makalelerin yöntem bölümleri özenle okunmuş, veriler kodlanmış ve tüm analiz süreci tekrarlanmıştır. Birinci ve ikinci analiz sonucu elde edilen bulgular karşılaştırılmak suretiyle çalışmanın güvenilirliği/inanırılığı artırılmaya çalışılmıştır. Çalışmanın ilk kodlama ve analiz süreci Ocak-Şubat 2021’de, ikinci kodlama ve analiz süreci Mayıs-Haziran 2021’de gerçekleştirilmiştir. Buna göre kodlar arası uyum değeri %99’dur. Alanında uzman üç kodlayıcı daha aynı süreç ile içerik güvenilirliğini sağlamıştır. Verileri incelenme, ilk ve ikinci kodlama, kodlardan temalara ulaşma, temalar arası ağ kurma, bütünleştirme ve yorumlama aşamalarını titizlikle, bilimsel ve sistematik biçimde yürütülmüştür. Araştırma boyunca her aşamada uzman görüşüne başvurularak analiz sürecinin sarmal biçimde kontrolü sağlanmıştır. Ham veriler ve çözümlenmeler tekrar analiz yapılabilecek biçimde korunmuştur.

İçerik analizi çalışmasında içerik güvenilirliği, alanında uzman üç kodlayıcının tema ve alt kategorileri oluşturması ile sağlanmıştır. Yapılan içerik analizi bulgularına göre; topluluk bilinci ana kategorisi altında, biz bilinci, aile ferdi duygusu, markaya duygusal bağ, üyeler arası duygusal bağ, güven duygusu, birliktelik, topluluk dili, markaya dair film görüntüleri, video kesitleri, replikleri ve müzikleri, markaya dair kitap alıntıları alt temalarına ulaşılmış olup; ritüel ve gelenek ana kategorisi altında, temenni ve dilekler, selamlaşma mesajları, yeni yıl dilek ve kutlamaları, markanın geçmişine dair anma ve kutlama, online etkinlikler, özel gün kutlamaları, geçmiş olsun, başsağlığı temennileri, dualar, marka yıldönümleri, karakter ölüm, doğum yıldönümleri, marka kurucusunun doğum, ölüm yıldönümü, ortak organizasyonlar; ahlaki sorumluluk ana kategorisi altında, markayla ilgili genel haberler, marka yeni ürün haberleri, marka karakteri haberleri, marka temalı ürünlerin haber verilmesi alt kategorileri bulgulanmıştır.

İçerik analizi yöntemine konu olan veriler NodeXL ağ analizi programı ile desteklenmiştir. Nodexl ile çekilen tweetler incelenerek içerik analizi yapılmıştır. Ayrıca manuel olarak elde edilen sayısal veriler nodexl ile

geçerlik ve güvenilirlik anlamında teyit edilmiş ve etkileşim yoğunluğu retweet, tweet ve beğeni bağlamlarında excell tablo görselleştirmeleriyle ortaya koyulmuştur. Bu görselleştirmeler, içerik analizi ile ortaya koyulan etkileşim yoğunluğunu sosyal ağ analizi programı ile desteklemek ve görünür kılmak amacıyla programa girilen komutlardan alınan çıktılarla ortaya çıkarılmıştır.

Bu çalışmada etkileşim yoğunluğu, topluluk özellikleri ve tüketim pratikleri ortaya koyulmaya çalışılırken diğer taraftan Harry Potter marka tüketicilerinin sanal ortamdaki diyalogları, davranışları ve markaya yönelik tutumları hakkında da bir bakış açısı geliştirilmesi amaçlanmıştır. Bu doğrultuda araştırma aşağıdaki sorulara yanıt aramaktadır:

1. Topluluğun etkileşim yoğunluğu nasıldır?
2. Bir marka topluluğu olarak grubun “ritüel ve gelenek”, “topluluk bilinci” ve “ahlaki sorumluluk” değerleri nasıldır?
3. Topluluğun, günlük tüketim pratiğine etkisi nasıldır?
4. Üyelerin Harry Potter markasına yüklediği anlamlar, öneriler ve beklentiler nelerdir?

Bulgular

“Hogwarts Türkleri” 2015 yılında kurulmuş olup genel sayısal nitelikleri şöyledir:

Tablo 1
Hogwarts Türkleri Topluluğu Genel Özellikler

Topluluk İsmi	@HogwartsTurk
Kuruluş Tarihi	01.01.2015
Toplam Takipçi Sayısı	103,7 Bin
Toplam Tweet Sayısı	2,189 Adet
Toplam Retweet Sayısı	303.684
Toplam Beğeni Sayısı	2.831.923

Tablo 1’de gösterildiği gibi, 1 Ocak 2015 tarihinde bir hayran gurubu olarak kurulmuş olan Hogwarts Türkleri, 103 bin 700 takipçiye sahip, iki bin 189 adet tweet atılmış bir gruptur. Bu tweetler takipçiler tarafından 303 bin 684 adet retweet ve iki milyon 831 bin 923 adet beğeni almıştır. Manuel olarak hesaplanması mümkün olmayan ya da mümkün olmasa dahi hata payı yüksek olacak olan bu veriler NodeXL programından elde edilmiş olup, program tarafından hesaplanmıştır. Platformda yapılan ölçümler Ocak 2021 tarihinde yapılmıştır. Çalışma sanal kabilelerde etkileşim ve etkileri bağlamında sürdürüldüğü için, bu genel veriler ile genel bir taslak oluşturmak amaçlanmıştır. Veriler topluluk etkileşiminin yüksek olduğunu göstermektedir.

Topluluk Unsurlarına İlişkin Bulgular

Tablo 2

Topluluk Unsurları, Ana Kategoriler ve Topluluk Unsurlarına Dair Öne Çıkan Temaların Frekans ve Yüzdeler Analizi

Ana Kategori	Tweet Sayısı	Yorum Sayısı	Retweet Sayısı	Beğeni Sayısı	Frekans	Yüzde (%)
Topluluk Bilinci	87	1.042	15.737	315.491	87	65
Ritüel ve Gelenek	27	107	2.498	54.346	27	20
Ahlaki Sorumluluk	20	444	1.666	52.384	20	15
Toplam	134	1.593	19.901	422.221	100.0	100.0

14 Mart 2020 ve 1 Ocak 2021 tarihleri aralığındaki toplam 134 adet olan tweetlerin tamamı incelenmiş; 87'sinin topluluk bilincini yansıttığı, 27'sinin ritüel ve geleneklere dahil olduğu ve 20'sinin de ahlaki sorumluluk hissine dair olduğu tespit edilmiştir. Topluluk bilincine dâhil olan 87 tweete grup üyeleri tarafından toplam 1.047 adet yorum yapılmış ve bu tweetler 15.737 kez retweet edilmiş, 315.491 adet de beğeni almıştır. Ritüel ve geleneklere dair 27 tweete takipçiler tarafından 107 yorum yapılmış ve bu tweetler 2.498 kez retweet edilmiş, 54.346 beğeni almıştır. Ahlaki sorumluluk hissine dair bulgularan 20 tweete grup üyeleri tarafından 444 adet yorum yapılmış ve bu tweetler 1.666 kez retweet edilmiş, 52.384 beğeni almıştır. 14 Mart 2020 ve 1 Ocak 2021 tarihleri aralığındaki Hogwarts Türkleri (HogwartsTurk) hesabının paylaşımlarında sanal topluluk bağlamında incelendiğinde, ortaya çıkan temalar %65 oranında topluluk bilinci, %27 oranında ritüel ve gelenekler ve %20 oranında ahlaki sorumluluk hissi olmuştur.

Topluluğun eylemlerinin Harry Potter markasına yönelik bir kültür etrafında oluştuğu ve bu bağlamda bir topluluk bilinci paylaştığı söylenebilir. Muniz ve Q'Guinn'in (2001) bir grubun topluluk özelliği taşımasına üç unsurdan biri olan topluluk bilinci; üyelerin bir araya gelmesi, güven unsurunun varlığı, topluluğa ait olma hissinden kaynaklı duygusal bir bağın varlığı, birliktelik duygusunu ifade etmektedir. Bu bağlamda Tablo 2, Harry Potter markasına yönelik güçlü bir bağ varlığını ifade etmektedir. Birinci özellik, üyelerin birbirlerine karşı hissettiği içsel bağlantı ve toplulukta olmayanlardan ayrılan bir kolektif his olan "aidiyet bilinci"dir. Diğer iki unsur ise Ritüel ve Gelenekler, Ahlaki Sorumluluk duygusunun varlığıdır. Ritüel ve gelenekler bir topluluğun ortak tarihi, kültür ve bilincini sürdürür. Bir toplulukta bir bütün olarak topluluğa ve onun bireysel üyelerine karşı taşınan zorunlulukları ve görev hissini oluşturan "ahlaki sorumluluk hissi"dir. Paylaşılan tutumlar ve görünen benzerliklerin yüksek oluşu aidiyet bilincinin belirleyici unsurlarıdır. Ortak ritüel ve geleneklerin varlığı, belirli davranışsal norm ve değerleri kutlamak ve öğretmek için tasarlanmıştır. Ahlaki sorumluluk anlayışı için ise, kolektif bir hareketten bahsetmek mümkündür (Tosun, 2010, s. 293). Harry Potter hayran grubu olan Hogwarts Türkleri, "topluluk bilinci", "ritüel ve gelenekler", "ahlaki sorumluluk" unsurlarını taşımakta ve topluluk özelliği göstermektedir.

Tablo 3

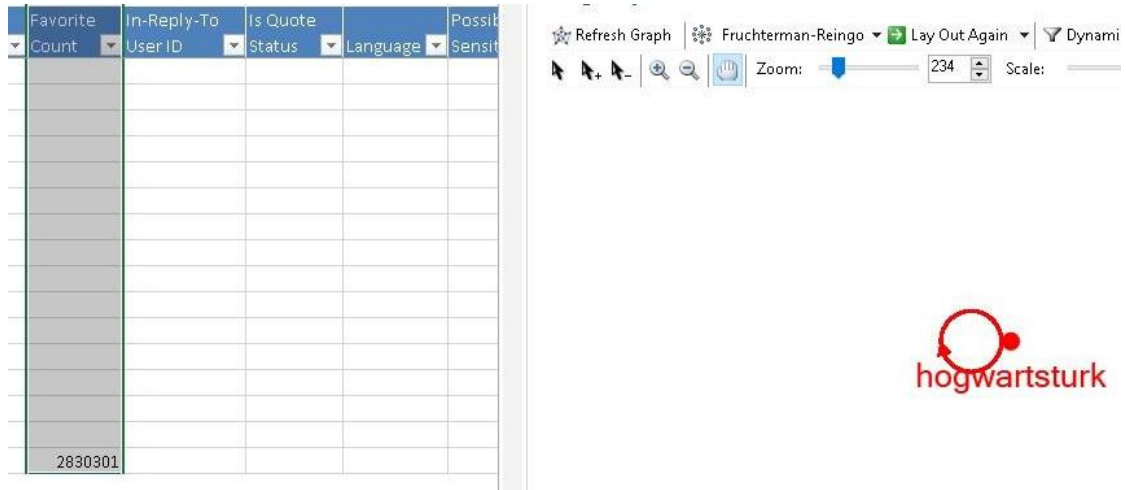
Topluluk Unsurları ve Ana Kategorilere Bağlı Bulunan Alt Kategoriler

Ana Kategori	Alt Kategoriler
Topluluk Bilinci	Biz bilinci, aile ferdi duygusu, markaya duygusal bağ, üyeler arası duygusal bağ, güven duygusu, birliktelik, topluluk dili, markaya dair film görüntüleri, video kesitleri, replikleri ve müzikleri, markaya dair kitap alıntıları
Ritüel ve Gelenek	Temenni ve dilekler, selamlaşma mesajları, yeni yıl dilek ve kutlamaları, markanın geçmişine dair anma ve kutlama, online etkinlikler, özel gün kutlamaları, geçmiş olsun, başsağlığı temennileri, dualar, marka yıldönümleri, karakter ölüm, doğum yıldönümleri, marka kurucusunun doğum, ölüm yıldönümü, ortak organizasyonlar
Ahlaki Sorumluluk	Markayla ilgili genel haberler, marka yeni ürün haberleri, marka karakteri haberleri, marka temalı ürünlerin haber verilmesi

Toblo 3’de görüldüğü gibi, Hogwarts Türkleri grup üyeleri, marka ile kurdukları ortak biz bilincini pek çok şekilde göstermektedirler. Harry Potter markası, dünyanın birçok ülkesinde, hayranları ya da markanın kendisi tarafından kurulmuş farklı mecra gruplarına sahiptir. Topluluk üyeleri, bu gruplarda, markayla ilgili güncel bilgileri edinmenin dışında diğer üyelerle de kaynaşarak ortak bir aidiyet bilinci geliştirmekte ve yansıtılmaktadır. Topluluğun sunduğu pek çok avantaj, fırsat, etkinlik veya çevrimiçi ya da yüz yüze etkinlikten topluluk üyeleri faydalanabilmektedir. Topluluk üyeleri, topluluğu takip ederek ihtiyaç duydukları herhangi bir konu ile ilgili içerikleri inceleyerek ya da bu içeriklere yorum yöntemiyle sorular ekleyerek, soruları cevaplayarak sohbet edebilmekte, bilgi alış-verişinde bulunabilmektedir. Tüm bunlar grubun içerikleri incelendiğinde karşımıza çıkmaktadır. İndirim, marka ürünlerinin çekilişi gibi içerikler grup üyeleriyle paylaşmakta ve zaman zaman bu tarz çekilişler bu topluluk üyeleri arasında da yapılmaktadır. Hogwarts Türkleri topluluğunda, biz bilinci, aile ferdi duygusu, markaya duygusal bağ, üyeler arası duygusal bağ, güven duygusu, birliktelik, topluluk dili, markaya dair film görüntüleri, video kesitleri, replikleri ve müzikleri, markaya dair kitap alıntıları topluluk bilincinin varlığına dair bulguları oluşturmaktadır. Temenni ve dilekler, selamlaşma mesajları, yeni yıl dilek ve kutlamaları, markanın geçmişine dair anma ve kutlama, çevrimiçi etkinlikler, özel gün kutlamaları, geçmiş olsun, başsağlığı temennileri, dualar, marka yıldönümleri, karakter ölüm, doğum yıldönümleri, marka kurucusunun doğum, ölüm yıldönümü, ortak organizasyonlara dair bulgular yer almış ve ritüel ve geleneklerin varlığı gözlemlenmiştir. Ayrıca markayla ilgili genel haberler, marka yeni ürün haberleri, marka karakteri haberleri, marka temalı ürünlerin haber verilmesi şeklindeki bulgular ahlaki sorumluluk hissini varlığını göstermiştir. Hogwarts Türkleri grubunun topluluk özelliği taşımasının yanı sıra yoğun bir etkileşime sahip olduğu da bulgulanmıştır.

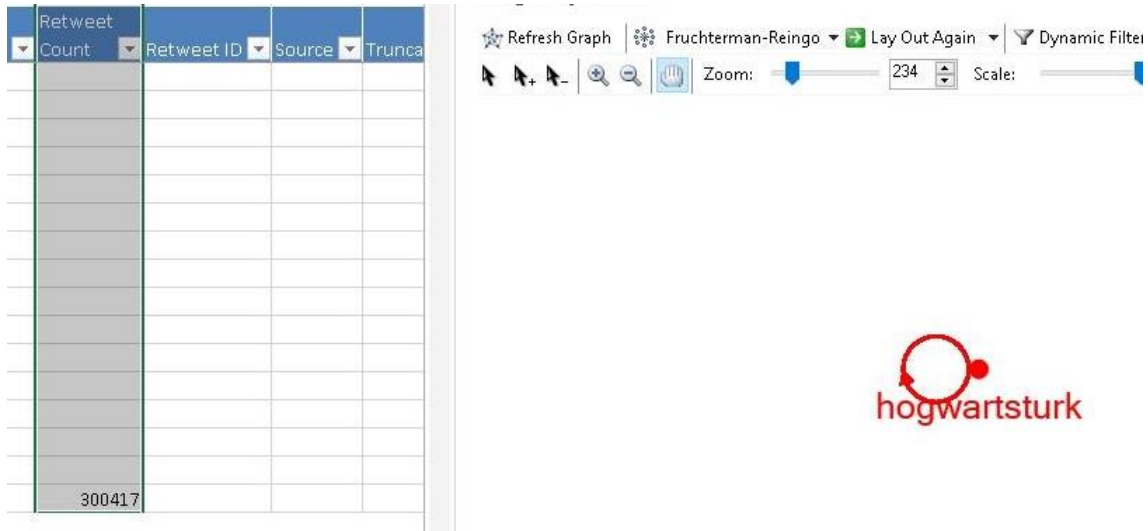
NodeXL Programı İle Hogwarts Türkleri Topluluğu Etkileşim Yoğunluğu Ölçümüne Dair Bulgular

Ağ, birbirine bağlı düğümler dizisinden oluşmakla birlikte düğümler ise ekipler, organizasyonlar, kişiler kavramlar gibi herhangi bir şeyden oluşabilir. Tek türde düğümden oluşuyorsa bu ağlar homojen yapı sergilerken, birbirinden farklı türlerde düğümlerden oluşuyorsa bu ağlar heterojen olarak ifade edilir (Salman, 2018, s. 30). Bireyler, organizasyonlar, gruplar, toplumlar, ülkeler, şehirler, bilgisayarlar, organlar gibi akla gelebilecek her düzeydeki düğüm setlerinden oluşan varlıklar, ağ analizinde düğüm/kenar (vertex/edge) olarak belirtilmektedir (Salman, 2018, s. 31).

Şekil 1. Hogwarts Türkleri Etkileşim Yoğunluğu Gösterimi -1

Şekil 1.'de, 2.189 adet olan tweetlerin, 2.830.301 olarak hesaplanan toplam beğeni sayısını göstermektedir. Bu, sosyal ağ analizi programı olan NodeXL'in manuel olarak hesaplanması güç olan verilerin elde edilmesinde önem taşımaktadır. İçerik analizi ile yapılan topluluk unsurlarının ortaya çıkarılması esnasında görülen etkileşim yoğunluğu sayısal olarak, NodeXL sosyal ağ analizi programı ile beğeni kapsamında ortaya koyulmuştur.

Şekil 2. Hogwarts Türkleri Etkileşim Yoğunluğu Gösterimi -2

Şekil 2.'de, 2.189 adet olan tweetlerin, 300.417 olarak hesaplanan toplam retweet sayısını göstermektedir. Sosyal ağ analizi programı olan NodeXL manuel olarak hesaplanması güç olan verilerin elde edilmesinde önem taşımaktadır. İçerik analizi ile yapılan topluluk unsurlarının ortaya çıkarılması esnasında görülen etkileşim yoğunluğu sayısal olarak, bir kez daha NodeXL sosyal ağ analizi programı ile retweet kapsamında ortaya koyulmuştur.

NodeXL programı sayısal verilerine göre incelenen toplulukta etkileşim yoğunluğunun yüksek olduğu gözlemlenmiştir. Etkileşim yoğunluğu fiziksel ortamlarda olduğu gibi sanal ortamlarda da görülmektedir. Kabilesel pazarlama anlayışı çerçevesinde incelenen bu çalışmada, tüketicilerin kendiliğinden oluşturduğu bu toplulukta birbiriyle yakın temas içinde bulunan ve birbirlerinin davranışlarını yakından etkileyen bireylerin iletişimi ve etkileşiminin sağlandığı ve birbirleriyle aralarında bir bağ oluşturulduğu gözlemlenmiştir. Mitchell ve Imrie'ye göre (2011, s. 39) tüketim değerleri ve kullanımı konusunda benzer olan, bunun yanında duygusal açıdan birbirine bağlı olan tüketiciler, topluluk isteklerini tatmin etmek ve bir topluluk yaratarak kimliklerini ifade etmek için ürünlerin bağlantı değerini kullanmaktadırlar. Bu bağlamda Harry Potter hayran grubu olan Hogwarts Türkleri grubunda benzer bir kullanım söz konusudur. Toplulukta aidiyeti ve temsiliyeti geliştirdiği gözlemlenen bağlantı değeri, bu toplulukta kabile bağlarını güçlendirmiş, kimlik ifadelerini sağlamıştır.

Hogwarts Türkleri Kabilesinin Tüketim Pratiklerine İlişkin Bulgular

Bu kabileye özgü tüketim pratiklerinin anlaşılması için seçilen zaman aralığı olan, 14 Mart 2020 ve 1 Ocak 2021 tarihi aralığındaki tweetler markayla ilgili ürünleri kullanmaya, satın almaya veya yeniden deneyimlemeye yönlendirme durumlarına yönelik olarak incelenmiştir. İçerik analizi yöntemiyle elde edilen tweetler ve ilgili yorumlar üç ayrı uzman kişinin daha bu kategorilendirmeyi tekrarlamasıyla geçerlik ve güvenilirlik kazanmıştır. Yorumların olumlu ve olumsuz tutumlarına göre ilgili yorumlar aşağıdaki gibi verilerek yorumlanmıştır.

Tablo 4

Hogwarts Türkleri Topluluğu Tüketim Pratikleri ve Ana Kategoriler

Ana Kategori	Alt Kategoriler	Tweet Sayısı	Yorum Sayısı	Retweet Sayısı	Beğeni Sayısı
Tüketim Pratiğine Yönelik	Ürün Kullanım Önerisine Yönelik, Satın Almaya Yönelik, Yeniden Deneyimlemeye Yönelik, Yeni Ürün Tavsiyesine Yönelik	13	263	1.281	28.856

Tablo 5

Tüketim Pratikleri ve Alt Kategorilere Yönelik Olumlu/Olumsuz Tutum Göstergeleri

	Olumlu Tutum Yorumları	Olumsuz Tutum Yorumları	Diğer(Nötr) Yorumları
Tüketim Pratiğine Yönelik	Ürünü beğenme, ürünü isteme, deneyimleme isteği, satın almaya yönelme, yönlendirme isteme, destekleme ifadeleri	Ürünü beğenmeme, ürünü kötüleme, ürünü istememe	Olumlu veya olumsuz her hangi bir fikir içermeyen

Tablo 6

Tüketim Pratiklerine Yönelik Tutum Göstergeleri

Tweet Sayısı	Olumlu Tutum Yorumları	Olumsuz Tutum Yorumları	Diğer(Nötr) Yorumları	Toplam Yorumlar
13	193	18	52	263

Tablo 4,5 ve 6 kabile üyelerinin topluluk içerisinde tüketimlerine yönelik bilgi alışverişi, ürüne yönelik olumlu-olumsuz-nötr yönlendirme veya tutum sergiledikleri bulgularının varlığını göstermektedir. Bulgulara göre, aile üyesi bilinciyle etkileşim sağlayan üyeler bireysel tüketim pratikleri bağlamında topluluk fikirlerinden faydalanmakta ve diğer üyelerin de faydalanması üzerine bilgi akışı sağlamaktadır.

Sadece ürünleri tüketme eyleminden değil, başkalarıyla birlikte olma yoluyla paylaştıkları duygulardan da tatmin arayan tüketiciler, kendilerini özgürleştiren ürünleri aramanın yanı sıra, aynı zamanda kendilerini bir topluluğa veya kabileye bağlayan ürünlere yönelmektedir. Kabilesel pazarlamanın dayanak noktasını oluşturan bu bakış açısı çerçevesinde bir ürün, toplulukların desteklenmesinde sosyal bir rol üstlenir ve birlikte olmaya, etkili bir şekilde bir araya gelmeye de destek olur (Cova, 1997, s. 311). Tüketim pratiklerine dair veriler incelendiğinde, Hogwarts Türkleri topluluğunda da üyelerin, söz konusu bağlayıcı ürünlere yöneliminin var olduğu ve topluluk aidiyet hissine bağlı olarak bu ürünlere dair fikir beyan etmenin veya tavsiye almanın önemli olduğu gözlemlenmiştir. Ayrıca Harry Potter markasına dair ürünler, üyelerin bir araya gelmesini sağlamış ve sosyal bir rol de üstlenmiştir.

Tartışma

Marka kabileleri sosyalleşmek ve etkileşim kurmak ayağıyla birlikte ortak bir amaca sahiplik, aidiyet bilinci, ritüeller çerçevesinde kendisini göstermektedir. Üyeler bu topluluklarda markalarla ve diğer üyelerle etkileşim yoluyla çeşitli bağlar kurmakta ve geliştirmektedir. İçerik analizi ve kullanılan sosyal ağ analizi programı ile bu çalışmada sanal bir kabile olarak ele alınan Hogwarts Türkleri topluluğu ele alınmıştır. Topluluğun etkileşim yoğunluğu, bir marka topluluğu olarak grubun “ritüel ve gelenek”, “topluluk bilinci” ve “ahlaki sorumluluk” değerlerinin nasıl olduğu, topluluğun günlük tüketim pratiğine etkisinin nasıl olduğu, üyelerin Harry Potter markasına yüklediği anlam, öneri ve beklentilerin neler olduğu ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

Harry Potter marka temelinde oluşturulmuş olan Hogwarts Türkleri grubunda “topluluk bilinci”, “paylaşılan ritüel ve gelenekler” ve “ahlaki sorumluluk hissi” varlığını göstermektedir. Aidiyet hissi, biz bilinci, ahlaki sorumluluk ve çeşitli ritüellerle oluşumunu ve sürdürülebilirliğini sağlayan günümüz kabileleri yerellik hissi, grup narsizmi, dinsel ve öz farkındalık gibi arkaik değerlere geri dönmektedirler.

“Postmodern Kabile Örneği olarak İnci Sözlük” başlığında 2014 yılında araştırmalarını yapan Tugen ve Türk (2014), kabile olarak seçtikleri İnci Sözlük platformunu araştırmışlar ve kabile olma özellikleri gösterdiklerini ifade etmişlerdir. İnci Sözlük platformunu; postmodern kabile ve dijital cemaat terimlerini birbiri yerine kullanarak ve Mekân, Cemaat Lideri ve Sosyal Kontrol, Dil, Totem ve Tabu, Kültür, Birlik ve Mensubiyet Duygusu (Asabiyye) Yaratımı, Kimlik ve Ötekileştirme, Örgütlenme Biçimi, başlıklarında kategorilendirerek

incelemişlerdir. Yazarlara göre; Dijital dünyada birlik ve mensubiyet duygularının oluşumu, toplumsal örgütlenme, ötekileştirme, toplumun değer yargılarına müdahale, örgütsel dil ve kimlik yapılanması, toplumsal tabular gibi kavramlar İnci Sözlük örneği üzerinde gözlemlenmiştir. Hogwarts Türkleri topluluğun incelendiği bu çalışmada da, İnci Sözlük çalışmasında ortaya çıkan toplulukta birlik ve beraberlik duygusu, aidiyet duygusu gibi duygularının varlığı açıkça görülmüştür. Benzer şekilde topluluğa özel bir dil oluşumu da gözlemlenmiştir. Bu çalışmada, İnci Sözlük sözleşmesinden farklı olarak, topluluğun ritüel ve geleneklerinin varlığına dair bulgulara ve ahlaki sorumluluk hissini varlığına dair bulgulara da rastlanmıştır. Ayrıca her iki çalışmada da topluluklar üzerinde yapılan çalışmalara göre kabile olma özellikleri gözlemlenmiştir.

Muniz ve O'Guinn (2001), ise topluluk olma kriterlerini, marka topluluklarının özelliklerini ortaya koymak adına bir araştırma gerçekleştirmişlerdir. Macintosh, Saab ve Bronco markaları üzerine yapılan bu araştırma çerçevesinde topluluk oluşturma kriterlerinden; topluluk bilinci, ritüel ve gelenekler, ahlaki sorumluluk duyguları belirlenmeye çalışılmış ve oluşumları gözlemlenmiştir. Kullanıcı ve hayran temelinde twitter platformu üzerinde oluşturulmuş olan Hogwarts Türkleri topluluğunda da topluluk unsurlarına dair "topluluk/biz bilinci", "ritüel ve geleneklerin varlığı", ahlaki sorumluluk hissine" dair bulgulara rastlanmıştır. Bu çalışma bağlamında, sanal ortamda gerçekleştirilen gözlem ve görüşmelere göre, Muniz ve O'Guinn'in çalışmasındaki gözlemlere benzer şekilde, markaya dair hikâyeler paylaşılması, marka geçmişinin lider ve üyeler tarafından çeşitli şekillerde kutlanmasının gözlemlenmesi, aidiyet hissi, diğer üyelere yardımsever bir yaklaşım sergilenmesi topluluk unsurlarına dair gözlemlenen bulgulardır. Hogwarts Türkleri topluluğunun incelendiği bu çalışmada etkileşim yoğunluğu yapılan içerik analizinde gözlemlenmiş ve veri madenciliği yöntemlerinden biri olan NodeXL programı ile de ortaya koyulmuştur. Etkileşim yoğunluğuna bağlı olarak oluşan bağlantı değerinin de var olduğu bulgulanmıştır.

Cova ve Cova'nın 2001 yılında patenciler üzerine yaptığı bir araştırmaya göre ise; patenciler grubu 1990'ların ortalarından beri tanınabilir bir kabile grubu olarak kendini göstermektedir. Fiziksel olarak 10 ve 15 bin kişinin bir araya gelmesiyle yapılan organizasyonlarda ve web ortamında topluluk bilincinin, ritüel ve geleneklerin gözlemlendiği çalışmaya karşı, Harry Potter hayran topluluğunun araştırıldığı bu çalışmada sanal ortamda, topluluk unsurlarına ve ritüel ve geleneklerin varlığına rastlanmıştır. Kabile yoncasının geliştirildiği bu çalışmadaki modele göre, kabileleri tanımlamada kullanabilecek boyutlardan biri yatay ya da somut eksen üzerinde yer alan fiziksel kanıtlardır. Bunlar, üyelerin ritüeller için bir araya geldiği anlar, fiziksel toplantı alanları ve sanal ortamlar fiziksel kanıtların elde edilebileceği somut kurum ve durumlardır. Söz konusu araştırmada bu bulgulara rastlanmış olmakla birlikte, ikinci boyut olan dikey ya da soyut ekseninde ise; günlük faaliyetlerin gözlemlenmesi sonucu elde edilen niteliksel veriler, toplumu etkileyen trendler ve moda akımları oluşturmuştur. Diğer taraftan, modele göre bir kabilede zamansal ve mekânsal olmak üzere en az iki tip belirteç vardır. Zamansal açıdan bakıldığında, kabilelerin ortaya çıktığı, büyüdüğü, doruğa ulaştığı, durgunlaştığı ve yok olduğu, mekânsal olarak incelendiğinde ise kabilelerin aynı zamanda fiziksel olarak da mevcut olduğu çalışmada gözlemlenmiştir. Hogwarts Türkleri'nde ise Cova ve Cova'nın (2001) çalışmasında gözlemlenmiş olan durgunlaşma ve yok olma süreci gözlemlenmemiştir. Diğer taraftan Cova ve Cova'nın çalışmasında kabileye has geliştirilmiş dil çerçevesinde "stunt", "tricks", "shine" ve "mega" gibi çeşitli kelimeler üyeler tarafından kullanıldığı gözlemlenmiştir. Benzer şekilde Hogwarts Türkleri grubunda da "Slytherinli olmak" "Hogwartslılar" gibi kelimeler sıkça kullanılmaktadır.

Sonuç ve Öneriler

Bireysel olarak kendini ifade etmekten kaçınan günümüz postmodern tüketicileri postmodern sanal kabilelerde “aile üyesi” çatısı altında, hem ortak ilgi veya tutkusuna benzer bireylerle ortak paylaşım noktaları oluşturmakta hem de tüketim eylemlerini bu çerçevede ifade etmektedirler. Söz konusu ortak paylaşım noktalarında bireyler, bir hobisiyle ilgili bireysel bağlantılarını oluşturup güçlendirebildiği gibi, bir ürün deneyimine dair benzer fikir sahibi bireylerle de sanal ya da fiziki ortamda buluşup fikir alışverişine devam edebilmektedir. Aynı zamanda, postmodern bireyin yapısına uygun esnekliği ve topluluklar arası geçişi sınıfsal bir yaklaşım olmadığı için mümkün kılan kabilecilik yaklaşımında, bireyler tek ve sabit bir çerçevede ele alınmamalıdır. Aynı sosyal statü grupları içerisinde yer almayabilen, öz-farkındalığı yüksek, özgür ruhlu, değişken kimliklere sahip ya da sahip olmak isteyen postmodern tüketiciler, günümüz sanal kabilelerinin gruplar arası akışkanlık imkânı özelliğinden son derece yüksek oranda faydalanabilmekte ve dilediği kimlik sunumlarını bu kabileler aracılığıyla gerçekleştirebilmektedir. Kimi zaman spesifik bir konu veya ilgi çerçevesinde gerçekleşen bu sunumlar; kimi zaman birbiriyle iç içe geçmiş, birbirine karışmış deneyim, tutku veya ilgilere dair birden fazla kabileyle de kendini göstermektedir.

Marka temelinde olduğu gibi tüketici temelinde de oluşturulabilen postmodern kabilelerde, postmodern birey modernizmin önerisi olan ürünün kullanım değerini önemsememektedir. Topluluk içi iletişim ve etkileşimin önemli olduğu ve sosyal birlikteliği sağlayan bu topluluklarda bağlantı değeri ürünün mübadele değerinden önde gelmektedir. Bireylerin topluluk içi bağlarını güçlü kılan bağlantı değeri aynı zamanda, kabile üyelerinin aidiyet ve temsiliyet duygularının da gelişmesini sağlamaktadır. Yakın temas halinde olan ve birbirini paylaşılan duygu, düşünce veya deneyimlerle etkileyebilen postmodern kabile üyelerinin bu bağlantı değeri göz önünde bulundurularak değerlendirilmesi önemli bir gerekliliktir. Birey bu bağlantı değeriyle yaşam biçimini oluşturabildiği gibi kimlik sunumunu da ortaya koyabilmekte ve hatta bu değerle iletişim kurabilmektedir.

Modernizmde yer alan tüketim eyleminin sadece tüketip bitirmeye yönelik anlayışının yerini alan bakış açısına göre postmodernizmde, tüketmenin yanında bireyin tüketirken ortaya koyduğu yeniden üretim süreci var olmuştur. Yaratım sürecine tüketiciyi de dahil eden bu habitatta, postmodern birey imaj ve simgesel anlamların oluşturulmasında aktif bir rol sergileyerek ‘deneyimlerin üreticisi’, diğer bir ifadeyle ‘prosumers’ (Odabaşı, 2004, s. 105) haline gelmiştir. Bu rolle dâhil olduğu ortamda yaratıcılığını ortaya koyabilen, sorgulayıp eleştirebilen ve farklı bakış açıları sunabilen prosumer birey, zaman zaman sanal oyunların düzenleyicisi, kabilelerde markaların gönüllü temsilcisi, bir ürünün geliştiricisi veya sanal ortamda bir tutku etrafında adeta aile olabilen toplulukların yaratıcısı olmuştur.

İşletmelerin tüketicileriyle etkileşim kurabileceği, ürünlerle ilgili reel zamanlı feed-backler edinebileceği ve iletişim çalışmalarına yön verebilecek nitelikte kanallar olan/olabilecek olan sanal kabileler pazarlamacılar için oldukça önemli kaynaklardır. Pazarlama çabaları çerçevesinde, yeni bir ürün/hizmet üretimi öncesinde, üretimi aşamasında veya sonrasında, hedef kitlelerinin meydana getirdiği veya bağlantı içinde olduğu topluluklarla iletişim kurmak, tüketici hakkında doğru iç görünümün oluşturulmasını sağlayabilecek potansiyelleri taşımaktadır. Kabile içerisinde üyeler belirli bir ürünün deneyimi hakkında bilgi sahibi olabildiği

gibi bilgi arayışında da olabilmekte ve biz bilinciyle adeta aile aidiyeti beslediği diğer üyelerin fikirlerini de önemsemektedir. Bu fikirler bireyin tutum veya davranışlarına da etki edebilmektedir. Dolayısıyla, bu kabilelerin tüketici ihtiyaçlarını anlamaya ve marka bağlılığını artırmaya yardımcı olabildiğini söyleyebileceğimiz gibi, pazarlamacılar için çok güçlü bir araç haline geldiğini de söyleyebiliriz.

Hogwarts Türkleri topluluğunun incelendiği bu araştırma ileride yapılacak akademik çalışmalara toplulukları irdeleme ve veri madenciliği noktalarında yol gösterici noktalar içermektedir. Etkileşim yoğunluğunun da ortaya koyulmaya çalışıldığı bu çalışma benzer nitelikte yapılacak araştırmalara da yol gösterici olacaktır. Bu noktada, NodeXL programı özellikle günümüzde veri madenciliğine artan ilgiye yanıt verebilen, manuel olarak hesaplanması güç verileri güvenilir bir çerçevede sunan, bu bilgileri görselleştirmeye imkân sunan bir programdır. Benzer araştırmaları gerçekleştirecek araştırmacıların, veri almak istediği söz konusu sayfaların takipçi, takip edilen, tweet, retweet, beğeni sayılarına veri olarak ulaşması mümkündür. Aynı zamanda etkileşim yoğunluğu sözü edilen bağlamlarda araştırmacı tarafından, istenilen bağlamlarda görselleştirilebilmektedir.

Kaynakça

- Aytekin, B. A. (2019). Bağlılık yaklaşımı: Sanal topluluklar arası etkileşimin tasarlanması ve anlaşılması. M. U. Tuncer (Yay. haz.). *Halkla ilişkilerde teori ve yaklaşımlar* içinde (s. 201-234). İstanbul: Literatürk Academia.
- Batı, U. (2017). *Markethink ya da farkethink*. İstanbul: Kitap Kulübü.
- Blumer, H. (1969). *Symbolic interactionism: Perspective and method*. University of California Press.
- Bocock, R. (1997). *Tüketim*. (İ. Kutluk, Çev.) Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Bourse, M. (2017). *Kültürel çalışmaları anlamak*. (H. Yücel, Çev.) İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- Bozkurt, V. (1999). Yıkıcı gemeinshaft'tan "öteki"siz postmodern kabilelere: Sanal cemaatler. *Birikim Dergisi*, 127, 65-72. Erişim adresi: <https://birikimdergisi.com/dergiler/birikim/1/sayi-127-kasim-1999/2320/sanal-cemaatler/5433>
- Canniford, R. (2011, Kasım). A typology of consumption communities. *Research in Consumer Behavior*, 13, 57-75. doi:10.1108/S0885-2111(2011)0000013007
- Castells, M. (2003). *Enformasyon çağı - ekonomi, toplum ve kültür I: Ağ toplumunun yükselişi* (göz. geç. 2. bs.). (E. Kılıç, Çev.). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

- Castells, M. (2016). *İletişim gücü*. (E. Kılıç, Çev.). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Cova, B. (1997, Nisan). Community and consumption : Towards a definition of the “linking value” of product or services. *European Journal of Marketing*, 31, 297-316. Erişim adresi: https://courses.helsinki.fi/sites/default/files/course-material/4678102/cova_1997.pdf
- Cova, B., ve Cova, V. (2001). Tribal aspects of postmodern consumption research: The case of French in-line roller skaters. *Journal of Consumer Behaviour*, 1, 67-76. doi: <https://doi.org/10.1002/cb.54>
- Cova , B., ve Cova, V. (2002). Tribal marketing: The tribalisation of society and its impact on the conduct of marketing. *European Journal of Marketing*, 36, 595-620. doi: <https://doi.org/10.1108/03090560210423023>
- Çelik Varol, M., ve Varol, E. (2019). Kavram ve kuramlarıyla Marshall McLuhan'a bakış: Günümüzün egemen medya araçları ekseninde bir değerlendirme. *International Journal of Cultural and Social Studies*, 5(1), 137-158. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/744648>
- Dijk, J. (2018). *Ağ toplumu* (göz. geç. 2. bs.). (Ö. Sakin, Çev.) İstanbul: Kafka Yayınevi.
- Divanoğlu, S. (2018). Pazarlamada yeni bir yaklaşım: Kabile pazarlaması. *Balıkesir University The Journal of Social Sciences Institute*, 21(40), 437-456. doi: <https://doi.org/10.31795/baunsobed.492472>
- Firat, A., ve Dholakia, N. (Ed.). (1998). *Consuming people: From political economy to theatres of consumption*. London: Routledge.
- Giddens, A. (2012). *Modernliğin sonuçları*. (E. Kuşdil, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Haberli, M. (2012). Yeni bir örgütlenme biçimi olarak sanal cemaatler. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 1(3), 118-134. Erişim adresi: <http://www.itobiad.com/tr/download/article-file/92730>
- Kozinets, R. V. (2002). The field behind the screen: Using netnography for marketing research in online communities. *Journal of Marketing Research*, 39(1), 61-72. doi: 10.1509/jmkr.39.1.61.18935
- Lee, C. Y. (2006). Correlations among centrality measures in complex networks. *ArXiv Physics and Society*, 1-18. Erişim adresi: <https://arxiv.org/pdf/physics/0605220.pdf>
- Maclaran, P., ve Catterall M. (2002). Researching the social web: Marketing information from virtual communities. *Marketing Intelligence and Planning*, 2(6), 319-326. doi: <https://doi.org/10.1108/02634500210445374>
- Maffesoli, M. (1996). *The time of the tribes: The decline of individualism in mass*. London: Sage Publications.
- McLuhan, M. (1962). *The gutenbergalaxy: The making of typographic man*. Toronto: University of Toronto Press.

- Mcluhan, M. (2014). *Gutenberg galaksisi: Tipografik insanın oluşumu*. (G. Ç. Güven, Çev.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Mitchell, C., ve Imrie, B. C. (2011). Consumer tribes: membership, consumption and building loyalty. *Asia Pacific Journal of Marketing and Logistic*, 23(1), 39-56. doi:10.1108/13555851111099989
- Muniz, A. M., ve O'Guinn, T. C. (2001). Brand Community. *Journal of Consumer Research*, 27(4), 412-432. doi: <https://doi.org/10.1086/319618>
- Odabaşı, Y. (2004). *Postmodern pazarlama: Tüketim ve tüketici*. İstanbul: MediaCat Yayınları.
- Odabaşı, Y. (2005). Sanal tüketici toplulukları. *Pazarlama ve İletişim Kültürü Dergisi*, 4, 48-49.
- Özbölük, T. (2015). Postmodernizm bağlamında kabilenin yeniden keşfi: Postmodern tüketici kabileleri. *Hacettepe Üniversitesi Sosyolojik Araştırmalar E-Dergisi*, 0(0), 1-13. Erişim adresi: http://www.sdergi.hacettepe.edu.tr/makaleler/Postmodern_Tuketici_Kabileleri-11-2015.pdf
- Özçetin, B. (2018). *Kitle iletişim kuramları: Kavramlar, okullar, modeller*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Rheingold, H. (1987/2008). Virtual communities: Exchanging ideas through computer bulletin boards. *Journal of Virtual Research*. 1(1), 1-5. doi: <https://doi.org/10.4101/jvwr.v1i1.293>
- Salman, C. (2018). *Yeni bir ağ merkezilik ölçütü: Göreceli kenar önemi metodu*. (Yüksek lisans tezi). Erişim adresi: http://www.openaccess.hacettepe.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11655/4376/cerensalman_tez.pdf?sequence=5
- Solomon, M., (2004). *Tüketici krallığının fethi: Markalar diyarında pazarlama stratejileri*. (S. Çetinkaya, çev.). İstanbul: Mediacat
- Tosun, N. (2010). *İletişim temelli marka yönetimi*. İstanbul: Beta Basım Yayım.
- Türk, G., ve Tugen, B. (2014). *Dijital cemaatler ve postmodern kabile örneği: İnci Sözlük [Öz]*. XIX. Türkiye'de İnternet Konferansı'nda sunulan bildiri, İzmir. Erişim adresi: https://www.researchgate.net/publication/311557835_XIX_Turkiye'de_Internet_Konferansi_Dijital_Cemaatler_ve_Postmodern_Kabile_Ornegi_Inci_Sozluk
- Wasserman, S. ve Faust, K. (1994). *Social network analysis: Methods and applications*. New York: Cambridge University Press.
- Wellman, B. (1999). *Network in the global villages: Life in contemporary communities*. Westview Press.
- White, M. D. ve Marsh, E. E. (2006). Content analysis: A flexible methodology. *Library Trends*, 55(1), 22-45. doi: 10.1353/lib.2006.0053

Yeygel, S. (2006). Postmodern toplumsal yapının pazarlamaya getirdiği yeni boyut: Tribal marketing. *Bilig/Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 38, 197-228. Erişim adresi: https://app.trdizin.gov.tr/dokuman-goruntule?ext=pdf&path=CrnWZGRsXTjRjLjWxD978OSUAL2jXitizhVYmCxNvH5fdNMHSAp9vn8ZNKudLyfOfjIpUmNq48zhMAeSI0OXhMpGjdvz5aIPBaNoAahmfvasIaovus41kuwfY6-JxGdiwgXgsPQJkp05E5ygRfXq0FWHjomI7dtITlPg9XQuiGCuV30G-9NvenVxtTsgjwIUNZ4RCV598_YEPtlb6_5kIB5BNek3J6mDHxJsCkG0DU=&contentType=application/pdf

Extended Abstract

Purpose

Although today's postmodern virtual tribes differ from archaic tribes in some points, they show similarities in many common points. Individualism, which is the suggestion of modernism and later postmodernism, has left its place to the understanding of community, community and tribalism. With the tribal and inter-tribal interaction-oriented approach, it has become necessary to bring a different perspective to both the known consumer profile and the marketing approach. Revealing the archaic tribal resemblance of postmodern virtual tribes, examining the intra-tribal community elements and the value of connectedness provide an insight in understanding today's consumers. The aim of this research is to examine the transition from archaic tribes to today's postmodern virtual tribes within the framework of postmodern tribalism; The aim of this study is to reveal the importance of the tribalism approach and connection value, which is considered as a stance against the individualism approach, on today's consumers.

Design and Methodology

In the research, content analysis was used as a method and NodeXL Social Network Analysis program was used as a data collection technique. The data obtained in the content analysis study were divided into meaningful sections and categories and themes were created. The main data source in the content analysis study is the posts and comments shared in the Twitter Hogwarts Turks group between 14 March 2020 and 01 January 2021. This time frame has been chosen because community interaction is current and intense and it is not possible to include all tweets. Necessary permission was obtained from the founding leader of the virtual community in line with the ethical rules. A total of 134 tweets and 1564 comments were examined. Data analyzes were obtained with the community-based commands given to the program in NodeXL Social Network Analysis. These data are interaction (like, tweet, retweet) focused, data that is difficult to calculate manually. These data reveal the interaction density of the community.

Findings

According to the content analysis study, under the main category of community consciousness, we consciousness, family member feeling, emotional attachment to the brand, emotional bond between members, sense of trust, togetherness, community language, movie footage, video clips, lines and music about the brand, book about the brand. citations sub-themes were found. Under the main category of ritual and tradition, wishes and wishes, greeting messages, new year wishes and celebrations, commemoration and celebration of the brand's past, online events, special day celebrations, get well soon, condolences, prayers, brand anniversaries, character death, birth anniversaries , birth, death anniversary of the brand founder, partner organizations; Under the main category of moral responsibility, sub-categories of general brand news, brand new product news, brand character news, brand-themed products were found.

All of the 134 tweets between March 14, 2020 and January 1, 2021 were examined; It was determined that 87 of them reflect community consciousness, 27 of them are involved in rituals and traditions, and 20 of them are about a sense of moral responsibility. A total of 1,047 comments were made by the group members to 87 tweets that were included in the community awareness, and these tweets were retweeted 15,737 times and received 315,491 likes. 107 comments were made by followers to 27 tweets about rituals and traditions, and these tweets were retweeted 2,498 times and received 54,346 likes. 444 comments were made by the group members to 20 tweets found about the sense of moral responsibility, and these tweets were retweeted 1.666 times and received 52,384 likes. These data were obtained with the NodeXL social network analysis as well as the content analysis study.

When the Hogwarts Turk account's posts were examined in the context of the virtual community, the themes emerged were 65% community awareness, 27% rituals and traditions, and 20% sense of moral responsibility.

Research Limitations

The limitation of the research is the inability to determine factors such as interviews, correspondence, transactions, what kind of individual decisions were made, or the degree of whether any marketing activity led to consumption, apart from the information available to the public in the group, on the subjects examined. The reasons for this are that it is not possible to examine the profiles of thousands of members who follow the community separately, it is not possible to contact each of them for member control and information exchange, and private conversations between members cannot be followed on the group page.

Implications (Theoretical, Practical and Social)

This study reveals the understanding of postmodern tribalism, which left behind the suggestions of modernism, and the changing consumer profile in this context. The connection value created by today's consumers, who can be in many different tribes at the same time, has become more important than the use value of the product. In this study, which examines the Hogwarts Turks community, the importance of interaction and connection value is emphasized, as well as the new consumer profile expressed as prosumers. Thus, attention was drawn to the tribal approach that would be beneficial in creating the communication

strategies of the brands. In addition, the NodeXL Pro social network analysis program used in the study as a data collection technique based on data mining and the data obtained guide all researchers who will conduct research on the subject.

Originality/Value

Unlike other studies, the community elements and interaction density revealed by the content analysis method in this study were supported by the NodeXL social network analysis program. The value of interaction and connection, which is formed within the framework of postmodern tribalism as a continuation of individuality, which is the proposal of modernism, has been revealed with one-to-one texts within the framework of the permissions received, and thus its importance has been drawn attention. Compared to the one-dimensional perspective that similar studies display only with the program or content analysis method, it presents a multidimensional perspective by revealing both community elements and interaction density.

Araştırmacı Katkısı: Burcu DENİZ (%60), Aslı İcil TUNCER (%40).

Raporlama Süreçlerinde Değer Yaratımı Açısından Kilit Denetim Konuları: BIST-30 Şirketleri Üzerine Bir Araştırma ¹

Sezen ULUDAĞ ²

Başyuru Tarihi: 13.03.2022

Kabul Tarihi: 25.07.2022

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Öz

Bu çalışmada, 2017 yılında yapılan düzenlemelerle bağımsız denetçi raporlarında yer alması gereken kilit denetim konularının (KDK) açıklanmasının raporlama süreçleri açısından nasıl değer yaratabileceği incelenmektedir. Bu amaçla, standartlarda yer alan düzenlemeler ve literatür incelenirken, yatırımcılar tarafından özellikle önem taşıyan BIST-30 şirketlerinin 2020 yılına ait bağımsız denetçi raporlarına yönelik durum betimsel ve nitel içerik analizi yöntemi ile analiz edilmiştir. Buna göre, KDK'larda dipnot atıflarının yer alma oranının yüksek olduğu, KDK'ların denetimde nasıl ele alındığına ilişkin bölümlerde daha özgün ifadelerin oranının ise düşük olduğu görülmektedir. Sonuçta, bütüncül bir bakış açısıyla bağımsız denetçi raporlarının, kilit denetim konuları sayesinde finansal raporlarla bağlantının bilgi kullanıcılarına daha güçlü ve etkin bir şekilde açıklanabileceği ortaya konulurken, özellikle incelenen şirketler üzerinden, bu etkinin geliştirilebilmesi için öneriler getirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kilit Denetim Konuları, Raporlama Süreçleri, Bağımsız Denetçi Raporları

Atıf: Uludağ, S. (2022). Raporlama süreçlerinde değer yaratımı açısından kilit denetim konuları: BIST-30 şirketleri üzerine bir araştırma. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(3), 885-910.

¹ Bu çalışma etik kurul izin belgesi gerektirmemektedir.

² Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İşletme Bölümü, scubukcu@anadolu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4940-4335

Key Audit Matters in Terms of Value Creation in Reporting Processes: A Research on Firms Listed in the BIST-30

Sezen ULUDAĞ³

Submitted by: 13.03.2022

Accepted by: 25.07.2022

Article Type: Research Article

Abstract

In this study, it is examined how the disclosure of key audit matters (KAMs) that should be included in the independent auditor's reports with the regulations made in 2017 can create value in reporting processes. For this purpose, while examining the regulations and literature in the standards, the situation regarding the independent auditor reports of Firms Listed in the BIST-30 by a descriptive and a qualitative content analysis for the year 2020, which is especially important for investors, is analyzed. Accordingly, it is seen that the rate of footnote citations in KAMs is high, while the rate of more specific statements in the sections on how KAMs are handled in the audit is low. As a result, with a holistic point of view, it is revealed that the independent auditor's reports can be explained to information users more powerfully and effectively, thanks to the key audit issues, and suggestions are made to improve this effect, especially through the companies examined.

Keywords: Key Audit Matters, Reporting Processes, Independent Auditor's Reports

³ Anadolu University Faculty of Economics and Administrative Sciences Department of Business Administration, scubukcu@anadolu.edu.tr,
ORCID: 0000-0002-4940-4335

Giriş

Bağımsız denetçi raporlarının daha açıklayıcı, yüksek kaliteli bilgi sunmaları ve böylece bilgi kullanıcıları için değer yaratmaları amacıyla, önemli değişiklikler yapılmıştır. 2017 yılından itibaren ülkemizde de uygulanmaya başlanan söz konusu değişikliklerin en önemlisi bilindiği gibi kilit denetim konularının bağımsız denetçi raporlarında açıklanmasıdır. Bugüne kadar, kilit denetim konularının incelenmesine yönelik, tüm dünyada olduğu gibi ülkemizde de pek çok çalışma yapılmıştır ve yapılmaktadır. Özellikle hangi konuların ele alındığı, yıllar itibarıyla ilgili konuların karşılaştırılması, denetim şirketleri ile açıklanan konular arasında farklı açılardan ilişki olup olmadığı gibi pek çok önemli konu tartışılmış ve uygulamalarının geliştirilmesine yönelik öneriler ortaya konmuştur. Bu bakış açısıyla gerçekleştirilen çalışmalar devam ederken, kilit denetim konularının standart metinlere dönüşerek yıllar itibarıyla kullanıcılara hemen hemen aynı metinlerin sunulduğu örneklerin sıklıkla ortaya çıktığı görülebilmektedir. Bu durum bazen, kilit denetim konularının açıklanmasıyla yaratılmak istenen değerden tamamen uzaklaşılmasına neden olmaktadır. Bu bağlamda, kilit denetim konularının açıklanmasındaki amacın ve açıklanmasına ilişkin şekilsel gerekliliklerin geniş bir bakış açısıyla ele alınması hem akademik alanda hem uygulama alanında bu geniş bakış açısının özellikle vurgulanması gerektiği düşünülmektedir. Bu amaçla çalışmada öncelikle, bağımsız denetçi raporlarının çok önemli bir işlevi üstlendiği raporlama süreçlerindeki yeri bütüncül bir bakış açısıyla ele alınmakta ve ardından bu kapsamlı süreç içinde kilit denetim konularının nasıl değer yaratabileceği vurgulanmaktadır. Devamında bu konuya yönelik çalışmaların ele alındığı literatür taramasına yer verilmekte ve yatırımcılar tarafından özellikle önem taşıyan BIST-30 şirketlerinin 2020 yılına ait bağımsız denetçi raporlarına yönelik araştırma ve bulguları açıklanmaktadır. Daha sonra ise sonuç ve değerlendirmeler yer almaktadır.

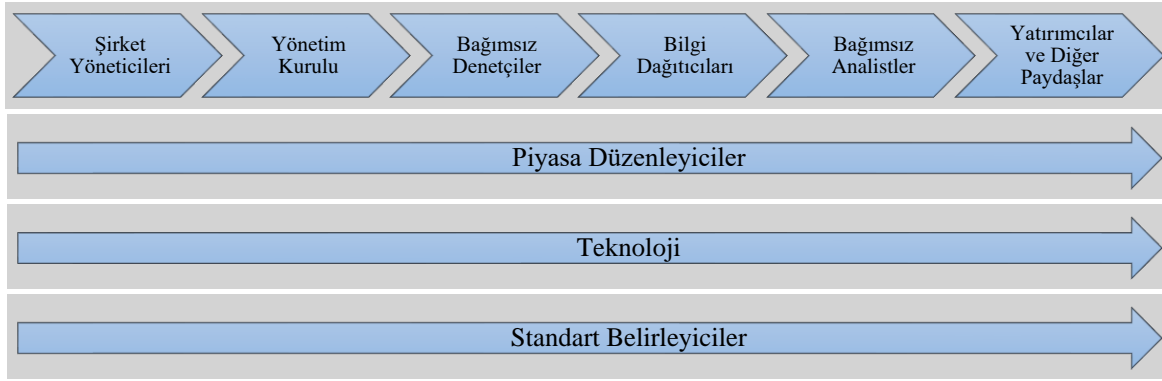
Raporlama Süreçleri

En genel ifadeyle işletme ile ilgili farklı tarafların gereksinim duyduğu faydalı finansal bilgilerin üretim sürecini ifade eden muhasebe, değişen gereksinimler ve bilgi teknolojileri gibi çeşitli faktörlerle dönüşmektedir. Bilindiği gibi bu süreç faydalı bilginin üretiminin sağlandığı muhasebe bilgi sistemini ifade etmektedir. Günümüzün değişen koşullarına uygun olarak ise, muhasebenin bir bilgi sistemi olmanın ötesinde tanımı şu şekilde yapılmaktadır: *“Muhasebe, işletmenin, amaçlarını doğru ve ilkesel olarak belirlemesine yardımcı olan, bu amaçlara ulaşmasının araçlarını oluşturan, ulaşılan amaçların gerçekleşme ölçüsünü belirleyerek açıklayan ve geleceğe yönelik kararların alınmasını sağlayan etkileşimli mekanizmalar bütünüdür.”*(Erdoğan, 2018:130). Bu tanımda, muhasebenin amacı, işletmelerin amaçlarının doğru ve ilkesel olarak belirlenmesine yardımcı olmak şeklinde çok geniş bir bakış açısıyla ifade edilmektedir. Yaşadığımız dönemde işletmeler sürekli olarak çok hızlı bir şekilde değişen, farklı dinamiklerin yönlendirdiği bir çevrede faaliyet gösterirken, muhasebeyi sadece finansal nitelikli işlemlerin kaydedilmesi, sınıflandırılması, özetlenmesi şeklinde, zaten bilgi teknolojileri ile yüksek kaliteli bir şekilde yürütülen bir süreç olarak ifade etmek yeterli olmamaktadır. Faydalı bilgi üreten bu süreç işletmelerin geleceğinin belirlenmesi dahil pek çok farklı konuda iyi kararlar alınmasına hizmet etmelidir. Ayrıca bilgi kullanıcılarının değişen bilgi gereksinimini karşılamak için daha fazla ve daha farklı özelliklerde bilgi üretimi gerekmektedir. Bu bağlamda tanımda muhasebenin işletmenin amaçlarına ulaşmasının araçlarını sunan ve ulaşılan amaçların gerçekleşme ölçüsünü belirleyerek açıklayan bir mekanizmalar bütünü olduğu ifade edilmektedir. Bu sayede muhasebe sadece geçmişe ışık tutmanın ötesinde geleceğe yönelik daha iyi karar alınmasını sağlamaktadır. Bu bütüncül yapı içinde sürekli değişen farklı faktörlerin etkileri ile muhasebe etkileşimli bir mekanizmalar bütünüdür.

Bu güncel tanım muhasebenin gelişimini, dolayısıyla raporlama süreçlerinin gelişimini sağlayacak bakış açısını ortaya koymaktadır. Hem uygulamada hem akademik alanda bu geniş bakış açısının benimsenmesi büyük önem taşımaktadır. Bu perspektifle muhasebe eğitiminde, muhasebe sürecinin iyi kararlar alınması ve bu sayede toplum refahına fayda sağlaması amacıyla yürütüldüğünü açıklamaya çalışan bir çerçevede Amerikan Muhasebeciler Birliği (AAA-American Accounting Association) ve Amerikan Sertifikalı Muhasebeciler Enstitüsü (AICPA-American Institute of Certified Public Accountants) tarafından oluşturulmuştur. Muhasebe alanında yükseköğretimin gelecekteki yapısı üzerine çalışan komisyonun oluşturduğu “Yeni nesil muhasebeciler için ulusal bir strateji oluşturma” isimli raporla bazı öneriler oluşturmuşlardır (Pathways Commission, 2012). Bu belirlenen öneriler her ne kadar ulusal bir strateji oluşturma isimli rapor çerçevesinde yer alsada bilindiği gibi muhasebe alanında Amerika’da ve tüm dünyada önem taşıyan bu kurumların düzenlemeleri uluslararası alanda önem taşımaktadır. Ayrıca bu önerilere neden olan faktörler küreselleşme, bilgi teknolojilerin gelişimi, büyük verinin oluşması gibi tüm dünyanın yarattığı koşullardır. Bu nedenle söz konusu önerilerden birine bağlı olarak oluşturulan “Pathway vizyon modelinin”, muhasebeye ilişkin anlayışın tüm dünyada yerleşmesi açısından değer yaratabileceği düşünülmektedir.

Komitenin önerilerine bağlı olarak oluşturulan modelde öncelikle muhasebe sürecinin, bireylerin iyi kararlar almasına yardımcı olacak faydalı bilgiyi oluşturmak için yürütüldüğü, bu sürecin muhasebecilerin yargı ve eleştirel düşünce kullanımıyla değerlendirdikleri ekonomik faaliyetlerle başladığı ifade edilmektedir. Bu noktada özellikle yargının ve eleştirel düşüncenin vurgulanması önem taşımaktadır. Model ayrıca iyi kararların, muhasebe yargılarının ve ekonomik faaliyetlerin üzerinde etkili olduğunu ve bu ilişkinin döngüsel bir neden sonuç akışı oluşturduğunu vurgulamaktadır. Bu döngüsel akışta muhasebe süreci sadece sayılarla uğraşılan tekdüze bir alan değil toplum refahının desteklenmesinde kritik bir role sahip süreçtir. (Miller-Nobles ve diğerleri.,2016, s.27) Bu model de muhasebe sürecinde üretilen bilginin amaçlarının çok daha geniş bir çerçevede ele alınması gerektiğini ancak bu şekilde gereksinimleri karşılayabileceğini vurgulamaktadır. Bu süreç sadece belirli kurallarla oluşturulmuş sayısal tabloların, bazı gerekliliklerin yerine getirilmesine değil, geleceğe yönelik iyi kararların alınmasına yöneliktir ve finansal tabloların hazırlanma sürecinin de buna göre yürütülmesi gerekmektedir. Ayrıca bilindiği gibi tüm bu değişen anlayış finansal olmayan bilgilerin de raporlanmasına ilişkin gereksinimi ortaya çıkartmıştır.

Bu değişen raporlama süreçlerinde yer alan tarafların ilişkilerini ve faydalı bilginin üretimine yönelik ortak amaçları açık bir şekilde belirleyerek, düzenlemeleri bu yönde şekillendirmek süreçlerin gelişimine önemli katkılar sağlayabilecektir. Bu bağlamda, aşağıda Şekil-1’de yer alan Kurumsal raporlama tedarik zinciri 2002 yılında oluşturulan bir model olarak, söz konusu raporlama zincirindeki temel belirleyici tarafları henüz erken dönemde işaret etmiştir. Artık bu ilgili taraflarca yaratılması gereken farklı boyuttaki bilgiler gündeme gelmiştir. Bu anlamda kurumsal raporlamanın evrimine giden yolda oluşmuş olan kurumsal raporlama tedarik zinciri sürecin başlangıcını ve ilgili tarafları anlayabilmek için büyük önem taşımaktadır. Çünkü daha sürecin başında kurumsal raporlama sürecinin ilgili taraflarını birbirinden ayrı düşünmemek gerektiğini vurgulamaktadır.

Kaynak: "Building Public Trust the Future of Corporate Reporting, 2002, Samuel A. DiPiazza Jr. Robert G. Eccles John Wiley & Sons, inc, s.11"

Şekil 1. Kurumsal Raporlama Tedarik Zinciri

Şekilden de görüldüğü gibi söz konusu yapıda; şirket yöneticileri, yönetim kurulu, bağımsız denetçiler, bilgi dağıtıcıları, bağımsız analistler, yatırımcılar ve diğer paydaşlar zincirin halkalarını oluştururken, piyasa düzenleyiciler, teknoloji ve standart belirleyiciler bu yapının tümünü sürekli etkileyen ve şekillendiren unsurlar olarak yer almaktadır.

Kurumsal raporlama tedarik zincirinde de ifade edilen bütüncül anlayışı oluşturup etkin bir şekilde uygulanmasını sağlamak için, öncelikle mevcut uygulamalarda söz konusu zincirin bir parçası olan ve sürecin kritik önem taşıyan güvence fonksiyonunu üstlenen denetim raporlarında standart, klasikleşmiş, tek düze ifadeleri içeren raporlama şekillerinden uzaklaşmak, onun yerine fark yaratıp, değer katacak raporlama bakış açısıyla faaliyet göstermek gerektiği açıktır. Bir başka ifadeyle mevcut finansal tabloların bağımsız denetimi sonucunda oluşturulan raporların içeriklerinin sunduğu bilgilerin, gereksinimleri daha da iyi karşılayacak nitelikte yani daha da yüksek kalitede olması gerektiği düşünülmektedir.

Bağımsız denetçi raporlarında mevcut uygulamaları geliştirmek, yeni bir anlayışı öncelikle şu anda mevcut düzenlemeler kapsamında sağlamak büyük önem taşımaktadır. Çünkü ancak bu şekilde, kurumsal raporlama tedarik zincirinin bir unsuru olan denetçi raporlarının da değişen kurumsal raporlamaya uygun hale gelebilmesi mümkündür. Bu anlamda bağımsız denetçi raporlarının mevcut uygulamaları düşünüldüğünde, kilit denetim konularının bilgi kullanıcılarına açıklayıcı, faydalı bilgi sunmak konusunda fark yaratabilecek alan olduğu düşünülmektedir.

Kilit Denetim Konuları

Bilindiği gibi 2017 yılında yapılan düzenlemelerle gündeme gelen KDK'lar "Bağımsız Denetim Standardı (BDS) 701 Kilit Denetim Konularının Bağımsız Denetçi Raporunda Bildirilmesi" ile düzenlenmektedir ve söz konusu standartta KDK şu şekilde tanımlanmaktadır: "Denetçinin mesleki muhakemesine göre, cari döneme ait finansal tabloların denetiminde en çok önem arz eden konulardır. Kilit denetim konuları, üst yönetimden sorumlu olanlara bildirilen konular arasından seçilir." (BDS 701, 2022, s.8)

Standartta belirtildiği üzere; bağımsız denetçi raporunun KDK bölümü: (BDS 701, 2022, s.9)

-varsa finansal tablo açıklamalarına atfı ve-

(a) konunun denetimde en çok önem arz eden konu olarak değerlendirilmesinin sebebini

(b) denetimde konunun nasıl ele alındığını içerir.

KDK ile ilgili açıklamada, ilgili konunun denetimin sürecinde en çok önem arz eden konulardan biri olduğuna yani KDK olarak açıklanmasına karar verilirken göz önünde bulundurulmuş temel hususlara değinilebilir. Ardından KDK'nın denetimde nasıl ele alındığının açıklanması gerekmektedir. Bu amaçla raporda yer verilecek bilginin ayrıntı düzeyi ise denetçinin mesleki yargısına bağlıdır. (BDS 701, 2022, s.9) Dolayısıyla KDK'nın denetimde nasıl ele alındığının açıklanması denetçinin yargısını kullanarak fark yaratabileceği, raporun o denetim işine ve o işletmeye özgü durumları yansıtmayı sağlayacak ve böylece bilgi kullanıcılarına daha açıklayıcı ve faydalı bilgiler sunabileceği bir alan olabilecektir.

Öncelikle özellikle vurgulamak gerekmektedir ki, KDK'lardan beklenen faydanın sağlanabilmesi için, düzenlemelere uyum kapsamında standartlaşmış metinlerin kullanımından uzaklaşılması gerekmektedir. Standartta KDK'ların işletmenin içinde bulunduğu şartlarla doğrudan ilişkilendirilerek açıklanmasının, KDK'ların zamanla standartlaşarak daha az faydalı hale gelmesinin önüne geçilmesine yardımcı olabileceği ifade edilmektedir. (BDS 701, 2022, s.23) Standartlarda da açıkça belirtilen bu nokta, kurumsal raporlama tedarik zincirinin kalitesinin bir bütün olarak geliştirilmesinde, KDK'ların açıklanmasıyla değer yaratabilmek açısından son derece önemlidir.

Standartta ayrıca KDK'nın denetimde nasıl ele alındığıyla ilgili kısımda denetçinin, aşağıdaki temel konuları açıklayabileceği belirtilerek yol gösterici açıklamalar yapılmaktadır: (BDS 701, 2022, s.23)

- *“Denetçinin yaklaşımının veya verdiği karşılığın, “önemli yanlışlık” riski olarak değerlendirilen riskle ya da kilit denetim konusuyla en çok ilgili yönlerini,*
- *Uygulanan prosedürlere ilişkin kısa bir değerlendirme,*
- *Denetçinin uyguladığı prosedürlerin sonuçlarına işaret edilmesi veya*
- *Konuyla ilgili kilit gözlemler,*

veya bu unsurların bazı bileşimleri.”

Standarttaki ifadelerden de görüldüğü gibi bu bölümde açıklanabilecek bilgilerin kapsamı hakkında genel bir çerçeve belirlenmektedir. Bu genel çerçeve kapsamında, içinde bulunulan şartlara göre ilgili bölümün denetçi yargısı ile amaca yönelik olarak şekillenmesi gerekmektedir.

Bu bağlamda özellikle karmaşık ve yargı kullanımını gerektiren konular olduğunda, belirlenen konunun denetimde nasıl ele alındığının bildirilmesi amacıyla uygulanan yordamların açıklanmasının denetçi açısından bazen güç olabileceği ifade edilmektedir. Bu durumda ilgili açıklamanın, yordamların (prosedürlerin) ayrıntılı bir şekilde sunumundansa kısa ve öz açıklamalar olabileceği belirtilmektedir. Ayrıca denetçinin KDK'lara ilişkin açıklama yaparken bu konuya verdiği karşılıkların sonucuna işaret edebileceği ama bu şekilde yapılan

bir açıklamanın denetçinin ifadelerinde ayrı bir görüş bildirmiş olduğu izlenimi yaratmaması ya da nihai denetçi görüşü hakkında soru işareti oluşturmaması gerektiği önemle vurgulanmaktadır. (BDS 701, 2022, s.24-25) Açıklamalardan da görülebileceği üzere, KDK'ların belirlenmesi ve KDK'lar ile ilgili açıklamaların yapılması, denetim sürecinde denetçinin yargısını en etkin şekilde kullanmasını gerektiren alanlar arasında yer almaktadır. Denetçi açıklamalarını planlarken, açıklanacak bilgilerin ihtiyaca uygunluğunu, denetim sürecinin şeffaflaştırılmasına sağlayacağı yararı ve işletmeye özgü koşulları yansıtmasını göz önünde bulundurmalıdır. Ancak uygulamaya yönelik incelemeler yapıldığında, bu alanlarda standartlaşıp klasikleşerek amacından uzaklaşabilen açıklamaların yer alabildiği görülebilmektedir. KDK'ların denetimde nasıl ele alındığı ile ilgili bölüm özelinde incelemeler yapıldığında ise bazen sadece standartlaşmış genel ifadelerle uygulanan denetim yordamlarının sıralanması ile ilgili bölümün tamamlandığı görülebilmektedir. Bu nedenlerle mevcut uygulama örneklerinin değerlendirilmesi gereği dikkat çekmiştir. Dolayısıyla KDK'ların denetimde nasıl ele alındığı ile ilgili bölümlerin içerikleri, çalışmanın uygulama kısmında araştırılacak konular arasında yer almaktadır.

Yukarıda açıkça ifade edildiği üzere standart, her bir kilit denetim konusunun neden denetimde en çok önem arz eden konulardan biri olarak değerlendirildiğine ve denetimde bu konunun nasıl ele alındığına ilişkin denetçi raporunda bir açıklama yapılmasını, zorunlu açıklamalar olarak belirtmektedir. Böylece kilit denetim konularına ilişkin açıklamaların yalnızca finansal tablolarda açıklanan konuların bir tekrarı olmadığı net bir şekilde ifade edilmektedir. Ancak finansal tablolardaki açıklamalara atıfta bulunulması, bilgi kullanıcılarının finansal tablolar hazırlanırken yönetimin konuyu nasıl ele aldığını daha iyi anlamalarını sağlayabilecektir. (BDS 701, 2022, s.21-22) Bu nedenle KDK ile ilgili açıklamalar kapsamında, finansal tablolarda yapılan ilgili açıklamalara atıf yapılmasının, bilgi kullanıcılarına sunulacak bilginin kalitesini artırabileceği ve kurumsal raporlama tedarik zinciri açısından bütüncül bakış açısının sağlanmasını ve denetçi raporlarının finansal tablolarla bağlantılı daha faydalı bilgi sunulmasını destekleyebileceği düşünülmektedir. Bu bakış açısıyla KDK'larla ilişkiler kapsamında finansal tablo açıklamalara atıf yapılması yine uygulama kısmında araştırılacak konular arasında yer almaktadır.

KDK'ların hem açıklamalarının içeriğinde hem de açıklamalar yapılırken kullanılan dilin niteliğinde özenli davranılmalıdır. Standartta denetime özgü terimlerin çok fazla kullanılmamasıyla anlaşılabilirliğin artabileceği ifade edilmektedir. (BDS 701, 2022, s.20) Bu anlamda yalın, sade bir dilin tercih edilmesi uygun olacaktır.

Bilindiği gibi tüm denetim sürecinin etkinliğinde üst yönetimle etkili bir iletişimin sağlanması önem taşımaktadır. KDK'ların belirlenmesi ve bu konularda görüşmelerin sağlanması da denetçilerin üst yönetim ile iletişimlerinin gücünü önemli ölçüde artırabilecektir.

Denetim sürecinin iletişim gücü açısından fark yaratabilecek olan KDK belirlenmesi ve açıklanması süreci aynı zamanda doğrudan finansal tabloları ya da faaliyet raporlarını da etkileyebilecektir. Standartta bu süreçte yönetimin, KDK'nın denetçi raporunda bildirilecek olması dolayısıyla, ona ilişkin yeni ya da genişletilmiş açıklamaların finansal tablolara ya da yıllık faaliyet raporuna dahil edilmesine karar verebilecekleri belirtilmektedir. (BDS 701, 2022, s.21) Bu önemli açıklama bağımsız denetim raporlama süreci ile finansal raporlaması ve faaliyet raporlaması sürecindeki bağlantıyı ve olması gereken güçlü etkileşimi ifade etmektedir. Ancak böylesine güçlü ilişkilerin kurulduğu ve bu ilişkilerin gözetildiği, bütüncül bir bakış açısıyla tüm

raporlama süreçlerinin gereksinimleri karşılayabilmeleri mümkün olacaktır. Denetçi raporları da tüm süreci tamamlayan kritik bir konumda bulunmakta, güvenilirlik ve şeffaflıkla ilgili önemi giderek artan fonksiyonları gerçekleştirmektedir. Bu nedenle bağımsız denetçi raporlarının kurumsal raporlama tedarik zincirinde değer yaratabilecek şekilde, koşullardaki hızlı değişimler paralelinde sürekli gelişmesi gereği açıktır.

Literatür Taraması

Çalışmada daha önce de ifade edildiği üzere, 2017 yılından itibaren finansal raporların bağımsız denetçi raporlarında KDK bölümüne yer verilmeye başlanmasıyla birlikte KDK'larla ilgili pek çok akademik çalışma gerçekleştirmiştir ve gerçekleştirilmeye devam etmektedir. Dolayısıyla konuyu farklı açılardan ele alarak değer yaratmış olan önemli çalışmalarla kapsamlı hale gelen söz konusu literatür, gelişmeye devam etmektedir.

Bağımsız denetçi raporlarına KDK eklenmesi başta olmak üzere diğer tüm değişiklikler, sadece şekilsel standartlar gereği yapılan değişiklikler değil tüm raporlama zincirinin bütününde değer yaratacak bir anlayış değişikliği sonucudur ve bu amaca hizmet edecek şekilde tasarlanmalıdır. Yapılan çalışmalar incelendiğinde, bu anlayış değişikliğini vurguladıktan sonra özellikle KDK'ların raporlama zincirlerine değer katması için finansal tablolarla ilişkisel bağının ve iletişim gücünün artırılması için öneriler geliştirilmesi gereği dikkati çekmiştir. Bu amaç doğrultusunda gerçekleştirilen çalışmanın, raporlama zincirinde bağımsız denetçi raporlarının KDK'lar aracılığıyla finansal raporlarla ilişkili sunumunu ve gereksinim duyulan anlayış değişikliğine uygun bir anlatımla sunumunu analiz ederek literatüre katkı sağlaması hedeflenmiştir. Kısaca, bu çalışmada bütüncül bir bakış açısıyla KDK açıklamalarının günümüz koşullarında farklılaşan raporlama süreçlerinde nasıl değer yaratabileceği incelenmekte ve raporlama süreçlerinin ilişkisel bağlantısıyla, bütüncül bakış açısının önemi vurgulanmaktadır. Bu bağlamda literatür araştırması kapsamında sadece bu konuya en yakın konularda incelemelerin yapıldığı çalışmalar ele alınmaktadır. Aşağıda yer alan Tablo 1'de literatürdeki ilgili çalışmaların ana temalar çerçevesinde sınıflandırması yer almaktadır. Ardından çalışmalara ilişkin genel açıklamalar yer almaktadır.

Tablo 1

Literatürdeki İlgili Çalışmalar

KDK açıklamalarının denetçiler ve diğer ilgili taraflar üzerinde etkisine ilişkin çalışmalar		
<i>Yazar/ Yazarlar</i>	<i>Yıl</i>	<i>Makale Başlığı</i>
Sarısoy, Ö., ve Kepçe, N.	2019	Bağımsız Denetim Raporunda Kilit Denetim Konularına Yer Verilmesi ve Beklenti Farkları.
Gold, A., Heilmann, M., Pott, C. ve Rematzki, J.	2020	Do key audit matters impact financial reporting behavior?
Acar M., Temiz H., ve Durmaz Ş	2020	Kilit denetim konularının denetim raporlarının bilgilendiriciliği ve güvenilirliği üzerindeki etkisi: Profesyonel olmayan yatırımcılar üzerine bir araştırma.
Moroney, R., Phang, S. Y. ve Xiao, X.	2021	When do investors value key audit matters?
Fera, P., Pizzo, M., Vinciguerra, R. ve Ricciardi, G.	2021	Sustainable corporate governance and new auditing issues: a preliminary empirical evidence on key audit matters.
KDK açıklamaları ve denetim kalitesi ile ilgili çalışmalar		
<i>Yazar/ Yazarlar</i>	<i>Yıl</i>	<i>Makale Başlığı</i>
Segal, M.	2019	Key audit matters: insight from audit experts.
Kitiwong, W. ve Sarapaivanich, N.	2020	Consequences of the implementation of expanded audit reports with key audit matters (KAMs) on audit quality.
Grosu, M., Robu, I. B. ve Istrate, C.	2020	The Quality of Financial Audit Missions by Reporting the Key Audit Matters.
Çeltikci, N. P. ve Atay, M. S.	2021	Kilit Denetim Konuları (KDK) Standardı Uygulaması İle Bağımsız Denetim Kalite İlişkisi Üzerine Bir Araştırma
Nguyen, L. A. ve Kend, M.	2021	The perceived impact of the KAM reforms on audit reports, audit quality and auditor work practices: stakeholders' perspectives.
Rautiainen, A., Saastamoinen, J., ve Pajunen, K.	2021	Do key audit matters (KAMs) matter? Auditors' perceptions of KAMs and audit quality in Finland.
Suttipun, M.	2021	Impact of key audit matters (KAMs) reporting on audit quality: evidence from Thailand.
KDK açıklamalarında kullanılan dil ve okunabilirlikle ilgili çalışmalar		
<i>Yazar/ Yazarlar</i>	<i>Yıl</i>	<i>Makale Başlığı</i>
Sirois, L. P., Bédard, J., ve Bera, P.	2018	The informational value of key audit matters in the auditor's report: Evidence from an eye-tracking study.
Tas O., Mert H., ve Varcan Baskaya A.	2019	Key audit matters of independent audit reports and a research on implementations.
Keskin, D.A., Tutar, S., Öktem, B. ve Akçay, B.	2020	Arı Okunabilirlik Endeksine Göre Cinsiyetin Kilit Denetim Konularının Okunabilirliği Üzerine Etkisi: Sektörel Bir İnceleme.
Yalçın, N.	2020	Bölüm 5 Türkiye'de Bağımsız Denetim Raporlarının Okunabilirliğinin Kilit Denetim Konusu Paragrafı Üzerinde İncelenmesi. Türkiye Ekonomisi.
Atay, Ü. M. S. ve Çeltikci, G. N. P.	2021	Kilit Denetim Konuları (KDK) Bildirimlerinin İçerik Analizi Yöntemiyle İncelenmesi: Borsa İstanbul (Bist-100) Şirketleri Üzerine Bir Araştırma.
BDS-701'in uygulanması ve süreçlere etkilerine ilişkin çalışmalar		
<i>Yazar/ Yazarlar</i>	<i>Yıl</i>	<i>Makale Başlığı</i>
Güleç, Ö. F.	2020	Muhasebe Meslek Mensupları Perspektifinden Bağımsız Denetimde Kilit Denetim Konuları.
Can, M. ve Çil Koçyiğit, S.	2020	BDS 701 Kilit Denetim Konularının Bağımsız Denetçi Raporunda Bildirilmesi Standardı Uygulaması Üzerine Bir Araştırma.

Sarısoy ve Kepçe (2019) çalışmalarında kilit denetim konuları ve diğer değişikliklere ilişkin bağımsız denetim çıkar grupları arasında (bağımsız denetçilerin, işletme yöneticilerinin, aracı kurum yöneticileri ve bankaların kredi tahsis birimlerinde çalışan yöneticilerin) beklenti farkı olup olmadığını anket yolu ile topladıkları veri ile araştırmışlardır. Elde ettikleri verinin frekans dağılımlarına, ortalamalarına ve standart sapmalarına yer verilmiş, ayrıca Kruskal Wallis H testi yapılmıştır. Sonuçta incelenen gruplar arasında kilit denetim konularına

yönelik önemli beklenti farklarının olduğu görülmüştür. İncelenen gruplar arasında özellikle denetçiler ve aracı kurum yöneticileri arasında önemli fark görülmüştür. Araştırma sonucunda KDK'ların belirlenmesinin, denetçi yargısına bırakılması konusunda önemli beklenti farkları söz konusu olduğu belirlenmiştir.

Gold ve diğerleri (2020) gerçekleştirdikleri çalışmalarında, KDK uygulamalarının yöneticilerin davranışlarını etkileyip etkilemediğini, firma özelinde bilgilerin açıklanmasının etkisini araştırmışlardır. Deneysel tasarımın uygulandığı çalışmanın sonucunda KDK bildirimleri olduğunda yöneticilerin agresif finansal raporlama eğilimlerinin azaldığı görülmüştür. KDK'larda firma özelinde bilgilerin seviyesi ne olursa olsun, KDK açıklamalarının yönetimin agresif raporlama davranışını zayıflatarak, finansal raporlama kalitesinin değerini artırmada faydalı bir mekanizma olduğu ifade edilmiştir.

Acar ve diğerleri (2020) KDK'ların önemli bir bilgi kullanıcısı olan yatırımcıların karar alma süreçleri üzerindeki etkisini araştırmak için, anket yoluyla topladıkları veriye t testi uygulamışlardır. KDK'ların bilgi verme ve güvenilirliği artırma yönünü incelemişlerdir. Sonuçta KDK'ların profesyonel olmayan yatırımcı kararları üzerinde anlamlı etkisi olduğunu, KDK açıklanmasının yatırımcıların finansal tablolara veya bağımsız denetçiye olan güveni artırdığını belirtmişlerdir.

Moroney ve diğerleri (2020) KDK bildirimlerinin yatırımcının denetime ilişkin değer algısını ve denetçinin güvenilirliğini etkileyip etkilemediğini araştırmışlardır. Tek yönlü varyans analizi kullanılan çalışmanın sonucunda eğer denetim firması dört büyüklükten denetime ilişkin değer algısının ve denetçinin güvenilirliğinin KDK bildirimleriyle arttığı ve yatırımcıların dikkatini yeni ve geniş mesajlara yönlendirdiği ifade edilmiştir.

Fera ve diğerleri (2021) çalışmalarında İtalya'da denetçi raporlarında açıklanan bilgiler ile yönetim mekanizmalarının kalitesi arasındaki ilişkiyi panel veri analizi yöntemiyle araştırmışlardır. Sonuçta yüksek kaliteli sürdürülebilir yönetim sistemlerine sahip firmaların denetim raporlarında daha az KDK açıklandığı ifade edilmiştir.

Segal (2019) çalışmasında KDK'ların bağımsız denetçi raporlarının şeffaflığını artırıp artırmadığını ve ortaya çıkan yeni riskleri denetçiler açısından incelemiştir. Güney Afrika'da yirmi denetçi ile yaptığı görüşmelerin analizi sonucunda, KDK bildirimleri ile daha fazla şeffaflık amacının gerçekleştirilmediği, maliyetlerin, potansiyel yükümlülüklerin arttığı ve risk yönetim politikalarına gereksinimin olduğu ifade edilmiştir (Segal,2019).

Kitiwong ve Sarapaivanich (2020) Tayland'da 2016 yılından beri uygulanan genişletilmiş raporlama kapsamında KDK bildirimlerinin denetim kalitesini artırıp artırmadığını araştırmışlardır. İki yılın verisi üzerinden uyguladıkları lojistik regresyon modeli sonucunda, KDK bildirimlerinin denetim kalitesini artırdığı yönünde zayıf kanıtlar elde etmişlerdir. Literatürde yer aldığı üzere, KDK bildirimlerin yasal risklerle ilgili sorumluluğu artırması ve dolayısıyla mesleki şüphecilğe dayalı daha fazla kanıt elde edilmesini gerektirmesi yönetim ve denetim komitesiyle görüşmeler yapılarak KDK belirlenmesi için daha fazla zaman harcanması gibi durumlar nedeniyle sonuçta, KDK bildirim uygulamalarının denetim kalitesini artırdığı belirtilmiştir. Ayrıca araştırma sonucunda şirket satın almaları ile ilgili KDK'ların daha bilgilendirici olduğu ifade edilmiştir.

Grosu ve diğerleri (2020) Bükreş Borsasında işlem gören şirketlerin 2016-108 yılları arası denetçi raporlarını inceleyerek, KDK bildirimleri sonrası uygulanışını ve finansal denetim misyonun kalitesini değerlendirmişlerdir. Lojistik regresyon analizi yaptıkları çalışmanın sonucunda, açıklanan KDK'ların sonraki

yıllarda gerçekleştirilecek denetimlere de yol gösterici olacağı ve bunun denetim kalitesini geliştirmede önemli olduğu belirtilmiştir.

Çeltikçi ve Atay (2021) bir diğer çalışmalarında KDK uygulaması ile denetim kalitesine ilişkin denetçi algılarını anket yoluyla araştırmışlar ve elde edilen veri R programında analiz etmişlerdir. Bağımsız denetçilere yapılan anket sonuçlarına göre KDK uygulamalarının risk değerlendirme (özellikle riske karşılık verme sürecinde) etkin bir şekilde ele alınmasının, kalite kontrol faaliyetleri kapsamında, denetim kalitesini olumlu yönde etkilediği sonucu ortaya konmuştur.

Nguyen ve Kend (2021) çalışmalarında Avusturalya’da KDK ile ilgili yeniliklerin denetim kalitesini nasıl etkilediğini ortaya çıkarmayı amaçlamışlardır. Yapılan nitel analiz sonucunda paydaş grupları arasında KDK’ların denetim kalitesini artırdığına ilişkin az bir fikir birliği olduğu sonucuna varmışlardır. Çalışma sonuçları, denetçilerin, düzenleyici ve standart koyucu kurumların KDK’ların maliyetli ve/veya zaman alıcı olduğunu kabul ettiklerini, dört büyüklerin yeniliklerin iç danışmanlık ve bağımsız gözden geçirmelerde değişimleri sağladığını ifade ettiklerini ve dört büyükler dışındaki denetim firmalarının müşterilerle etkileşimlerinin arttığını belirttiklerini göstermektedir.

Rautiainen ve diğerleri (2021) Finlandiya’da denetçilerin KDK’ların denetim kalitesi ve etkinliğe etkisine ilişkin kendilerine yönelik algılarını değerlendirmek için bir çalışma gerçekleştirmişlerdir. Faktör analizi ve regresyon analizi gerçekleştirdikleri çalışmanın sonucunda, denetçilerin KDK’ların denetim kalitesini artırdığını düşünmediklerini, ancak verimliliğe odaklanan denetçilerin, KDK’ların denetim sürecini daha akıcı hale getirdiğini düşündüklerini ortaya çıkartmışlardır. Çalışmalarında KDK süreçleri ve denetim çalışmasıyla ilgili etkinlik, riskler ve iş yükü olmak üzere üç faktör bulmuşlardır Ayrıca KDK’ların, denetim etkinliğini ve denetçiler ile yöneticiler arasındaki iş birliğini sağladığını belirtilmiştir.

Suttipun (2021) çalışmasında Tayland Borsası’nda işlem gören şirketlerde KDK raporlaması ile denetim kalitesi arasındaki ilişkiyi araştırmıştır.400 rapordan oluşan veriyi betimsel yöntemlerle analiz ederek, korelasyon matrisi ve çoklu panel analizi kullanmıştır. Çalışmanın sonucunda, KDK raporlaması ile denetim kalitesi arasında olumlu yönde anlamlı bir ilişki olduğu bulunmuştur. Ayrıca denetim kalitesi üzerinde deneyimin, denetim firması büyüklüğünün, denetçi bağımsızlığının, şirket büyüklüğünün ve işletme risklerinin etkisi olduğu ifade edilmiştir.

Sirois ve diğerleri (2018) çalışmalarında KDK açıklamalarının finansal tabloların analizinde kullanıcıların bilgi edinimine etkilerini göz takibi teknolojisiyle araştırmışlardır. Lisansüstü öğrencileri ile gerçekleştirilen araştırma sonucunda, KDK açıklamalarının yer aldığı denetçi raporlarına nispeten daha fazla dikkat ettikleri, bununla birlikte denetçi raporlarında birçok KDK açıklandığında katılımcıların finansal tabloların kalan kısımlarına daha az dikkat ettikleri ifade edilmiştir

Taş ve diğerleri (2019) BDS 701’in uygulanmasını, içerik ve detaylar açısından 2017-2018 yılları raporlarını karşılaştırarak incelemişlerdir. Sonuçta KDK’larda sektörel bazda ağırlıklı olmak üzere, benzer konuların öne çıktığı ve bu konuların ele alınışı ve açıklamalarında daha çok genel ifadelerin kullanıldığı belirtilmiştir. Bu bağlamda KDK seçim ve ele alınışında standardın hedefine ulaşacağını beklendiğini, gerçekleştirilecek açıklamalarda genel ifadeler yerine ilgili şirket için özel açıklamalara yer verilmesiyle, bilgi kullanıcılarının ihtiyacını karşılama açısından etkinlikten söz edilebileceği ifade edilmiştir.

Keskin ve diğerkleri (2020) çalışmalarında KDK'ların okunabilirliğinin denetçinin cinsiyetine ve sektöre göre değişip değişmediğini, okunabilirlik endekslerinden ARI endeksi ile incelemiştirler. Bu amaçla imalat, bankacılık, telekomünikasyon sektörlerinden 54 bağımsız denetçi raporu incelenmiştir. Sonuçta, kadın sorumlu denetçiler tarafından hazırlanan kilit denetim konularının ve bankacılık sektöründen raporların kilit denetim konularının okunabilirliklerinin daha zor olduğu belirtilmiştir. Ayrıca görüş açısından bir değerlendirme yapıldığında sınırlı olumlu görüş içeren raporların kilit denetim konularının okunabilirliğinin daha zor olduğu ifade edilmiştir.

Yalçın (2020) çalışmasını bağımsız denetçi raporlarının okunabilirliğinin ölçülmesi ve okunabilirlik düzeyini etkileyen etmenlerin araştırılması amacıyla gerçekleştirmiştir. Bu amaçla, BIST İmalat sektöründe faaliyet gösteren 158 işletmenin 2017-2019 KDK paragrafları üzerinde bir okunabilirlik ölçütüne göre (Flesch Reading Ease Index) inceleme yapmıştır. Sonuçta örnekleme raporlarında okunabilirliğinin "oldukça zor okuma" düzeyinde olduğu, denetimi gerçekleştiren firma dört büyüklerden ise okunabilirlik düzeyinin arttığı, tam tersi denetim görüşünün olumlu görüşten farklı olması ve KDK sayısının artması halinde ise okunabilirliğin azaldığı ifade edilmiştir.

Atay ve Çeltikçi (2021) çalışmalarında KDK bildirimlerinin işletmenin içinde bulunduğu şartlarla ilişkilendirilerek açıklanması gerektiği ama KDK bildirimlerinin standartlaşmasıyla daha bilgilendirici olma amacından uzaklaşabileceği yönündeki dile getirilen endişelerden yola çıkarak BIST-100 şirketleri üzerinde bir içerik analizi gerçekleştirmişlerdir. Sonuçta, yıl bazlı geçişlerde KDK'ların standartlaşp raporların bu nedenle değerinin azalacağı yönündeki endişelerin varlığına ilişkin bulgulara ulaşılmışsa da işletme bazlı geçişlerde sektöre/denetime özgü bildirimlerin varlığının önemli düzeyde olduğu, ama bu sayının her geçen yıl azaldığı belirlenmiştir.

Güleç (2019) çalışmasında BDS 701'in gelişimi ve uygulama alanını, anket yoluyla toplanan veriye uyguladığı faktör analizi ile muhasebe meslek mensupları perspektifinden incelemiştir. Sonuçta katılımcıların büyük bir kısmı, KDK bildirimlerinin denetim kalitesine olumlu katkı sağlayacağı ve KDK'larla birlikte bağımsız denetçi raporlarının daha şeffaf, güvenilir ve iletişim değeri yüksek raporlar olacağı yönünde görüş bildirmişlerdir. Çalışmanın sonucunda, katılımcılar ayrıca, KDK bildirimlerinin denetçi üzerinde cezai, hukuki ve maliyet anlamında baskı unsurları oluşturabileceğini ve denetçinin iş yükünü artıracığını ama denetim raporlarının yayınlanması sürecinin olumsuz etkilenmeyeceğini belirtmişlerdir.

Can ve Çil Koçyiğit (2020) çalışmalarında standart oluşturanların standarttan beklenti ve hedefleri, kullanıcıların ve akademik çevrelerin bazı olumsuzluklara yönelik eleştirileri dikkate alınarak gerçekleştirdikleri anket ile denetçilerin, BDS-701 uygulamasına yönelik hedef ve endişeleri ifade eden görüşlere hangi oranda katılıp katılmadıklarını araştırmışlardır. Tek yönlü varyans analizi yöntemi kullanılan çalışmanın sonucunda, katılımcıların, genel olarak standardın uygulamasının olumlu sonuçlar vermesini beklediklerini, bununla birlikte az da olsa bazı konularda endişelerinin olduğu belirtilmiştir.

BIST-30 Şirketlerine Yönelik Araştırma

Çalışmada BIST-30 endeksinde⁴ yer alan şirketlerin 2020 yılı bağımsız denetçi raporlarında yer alan KDK'ların içerikleri analiz edilmiştir. 2020 yılı finansal raporlarına ilişkin bağımsız denetçi raporları KAP'tan elde edilmiştir. Elde edilen bulgular Excel'de kodlanarak, belirlenen boyutlar kapsamında frekans ve yüzdeleri analiz edilerek değerlendirilmiştir. İçerik analizi hem betimsel analiz hem nitel analiz olarak gerçekleştirilmiştir. Bir başka ifadeyle niceliksel bulgular yanı sıra metin analizleri ile elde edilen bulgular birlikte değerlendirilmiş ardından durum belirlemesi yapılarak, öneriler oluşturulmuştur.

Bilindiği gibi bağımsız denetçi raporlarında KDK'lara yer verilmesiyle daha açıklayıcı bilgi sunulması, denetim sürecinin anlaşılmasını sağlayacak bilgiler verilmesi amaçlanmaktadır. Ancak KDK açıklanması ile ilgili gereksinimi oluşturan bakış açısı, raporlama süreçlerindeki değişime paralel değişimlerin, bütüncül bir bakış açısıyla bağımsız denetçi raporlarında da gerçekleşmesini gerektirmektedir. Bu nedenle KDK'larla, bağımsız denetçi raporlarında yer alan açıklamaların raporlama süreçleriyle bütünlük bir yaklaşımla daha kaliteli bilgiler sunmakta büyük önem taşıdığı düşünülmektedir. Bağımsız denetçi raporları, sadece denetçinin görüşünü içeren ve raporlama zincirinden kopuk, yalnızca düzenlemelerinin gereklilikleri ile şekillenmiş raporlar olmamalıdır. Finansal tablolarla bağlantıların, raporlama tedarik zincirindeki güçlü etkileşimlerinin bilgi kullanıcılarına sunulması, işletmeye özgü durumların raporlara yansımış olması daha açıklayıcı bilgi sunmanın yanında raporlama süreçlerinde değer yaratacaktır. Ancak daha önce de ifade edildiği üzere uygulamaya yönelik incelemeler yapıldığında, KDK'lar kapsamında standartlaşım amacından uzaklaşabilen açıklamaların yer alabildiği, yalnızca denetimde nasıl ele alındığı ile ilgili uygulanan denetim yordamlarının sıralandığı görülebilmektedir. Bu nedenle mevcut uygulama örneklerinin derinlemesine incelenmesi gereği oluşmuştur.

Çalışmada bu bağlamda BIST-30 endeksinde yer alan şirketlerin 2020 yılı bağımsız denetçi raporlarında yer alan KDK'ların içeriklerinin incelenmesiyle, raporlama süreçlerinde değer yaratabilecek şekilde değişimlerine yönelik öneriler oluşturulması temel amaçtır.

Bu amaç çerçevesinde söz konusu şirketlerin bağımsız denetçi raporlarının KDK bölümlerinde aşağıdaki konular araştırılmıştır:

- KDK'lar ile ilgili finansal tablo dipnotlarına yapılan atıflar
- KDK'nın denetimde nasıl ele alındığı ile ilgili açıklamaların içerikleri

Yapılan içerik analiziyle vurgulanan değerlendirme sonuçları ve oluşturulan öneriler, tüm raporlama süreçlerinde değer yaratılması açısından önem taşımaktadır.

Çalışma kapsamında BIST-30 endeksinde yer alan şirketler üzerinde bir araştırma gerçekleştirilmiştir. Bilindiği gibi BIST-30 endeksi işlem hacmi ve piyasa değeri en yüksek otuz şirketin hisse senetlerinin performanslarının ölçülmesi sonucu oluşmaktadır. (BİST-30 Endeksi, 2020) Dolayısıyla çalışmada yatırımcılar açısından önem taşıyan şirketler yer almaktadır. Söz konusu şirketlerin finansal raporları ve bağımsız denetçi raporlarında yer alan bilgiler, bilgi kullanıcıları için özellikle önem taşımaktadır. Dolayısıyla açıklanan bilgilerin önemine bağlı olarak çalışmanın amacına yönelik bir grubu temsil etmektedirler. Bu nedenle çalışmada, BIST'te bilgi kullanıcıları açısından dikkat çeken bu 30 şirketin bağımsız denetçi raporlarının içerikleri derinlemesine analiz

⁴ 31 Ocak 2022 tarihi itibarıyla BIST-30 endeksinde yer alan şirketler incelenmiştir.

edilmiştir. Çalışmanın amacı bir genelleme taşımamakla birlikte, raporlama süreçlerinde bağımsız denetçi raporlarında KDK'lar ile birlikte değer yaratılması için öneriler oluşturarak, süreçlerin iyileştirilmesine katkı sağlamaktır. BIST-30 endeksinin tercih edilmesi amaca yönelik olmakla birlikte çalışmanın sınırlılığını oluşturmaktadır. Daha sonraki çalışmalarda, kapsam genişleterek incelemeler yapılabilir. Ayrıca daha sonraki çalışmalarda bu çalışmanın bulgularıyla KDK'ların açıklanmasıyla ilgili ortaya konulacak önerilerin uygulamada yıllar itibarıyla gerçekleştirilmesinin karşılaştırmalı olarak incelenmesi önerilmektedir. Bu çalışmada içeriklerin incelemesiyle önerilerin geliştirilmesi amaçlandığı için karşılaştırmanın yapılamaması bir diğer sınırlılığı oluşturmaktadır.

Bulgular

Yapılan içerik analizi kapsamında, öncelikle söz konusu şirketlerin 2020 yılı bağımsız denetçi raporlarında, genel bilgiler bağlamında; denetimi gerçekleştiren firmalar, görüş türleri, açıklanan KDK sayıları ve KDK konuları incelenmiştir. Genel bilgiler kapsamında bulgular şu şekilde özetlenebilir:

- 28 Şirketin finansal tabloları 2020 yılında 4 büyükler olarak adlandırılan denetim firmaları tarafından denetlenmiş, yalnızca 2 şirket 4 büyükler dışında farklı 2 denetim firması tarafından denetlenmiştir.
- 23 şirketin 2020 yılı bağımsız denetçi raporlarında olumlu görüş açıklanırken, 7 şirketin raporunda ise şartlı (sınırlı) olumlu görüş açıklanmıştır.
- 30 şirketin 2020 yılı bağımsız denetçi raporlarının hepsinde en az 1 en çok 4 KDK olmak üzere toplam 67 KDK açıklanmıştır. KDK sayılarına göre dağılım incelendiğinde; 7 bağımsız denetçi raporunda 1'er KDK, 12'sinde 2'şer KDK, 8'inde 3 KDK, 3'ünde ise 4 KDK açıklandığı tespit edilmiştir.
- KDK'lar konularına göre incelendiğinde, açıklanan konular 17 ana başlık altında sınıflandırılmış ve en fazla "Hasılat" ile ilgili konuların KDK olarak açıklandığı görülmüştür. En fazla KDK açıklanan diğer iki konu ise "TFRS 9 Finansal Araçlar, Kredi ve Alacaklarda; Sınıflama ve Değer Düşüklüğü" ve "Maddi ve Maddi Olmayan Duran Varlıklara İlişkin Muhasebeleştirme/Değer Düşüklükleri/Yeniden Değerleme" konularıdır. Aşağıdaki Tablo-2'de KDK konularının sınıflandırmaya göre sayıları yer almaktadır.

Tablo 2

İncelenen KDK'ların Konularına Göre Sayıları

KDK Konusu	Sayı
Hasılat	12
TFRS 9 Finansal Araçlar, Kredi ve Alacaklarda; Sınıflama ve Değer Düşüklüğü	11
Maddi ve Maddi Olmayan Duran Varlıklara İlişkin Muhasebeleştirme/Değer Düşüklükleri/Yeniden Değerleme	10
Emekli Sandığı Yükümlülükleri	7
Karşılıklar ve Koşullu Borçlar	5
Ertelenmiş Vergi Varlıkları	4
Ticari Alacaklar	3
Stoklar	2
Yatırım Amaçlı Gayrimenkullerin Gerçeğe Uygun Değerlerinin Belirlenmesi	2
Riskten/Nakit Akış Riskinden Korunma	2
Aktifleştirilen Geliştirme Maliyetleri	2
Aktifleştirilen Maden Varlıkları	2
Borçlanma Maliyetlerinin Aktifleştirilmesi	1
İşletme Birleşmeleri	1
Özkaynak Yöntemi ile Muhasebeleştirilen Yatırımlar	1
TFRS 16 Kiralamalara İlişkin İşlemler	1
Finansal Yatırımlar	1
TOPLAM	67

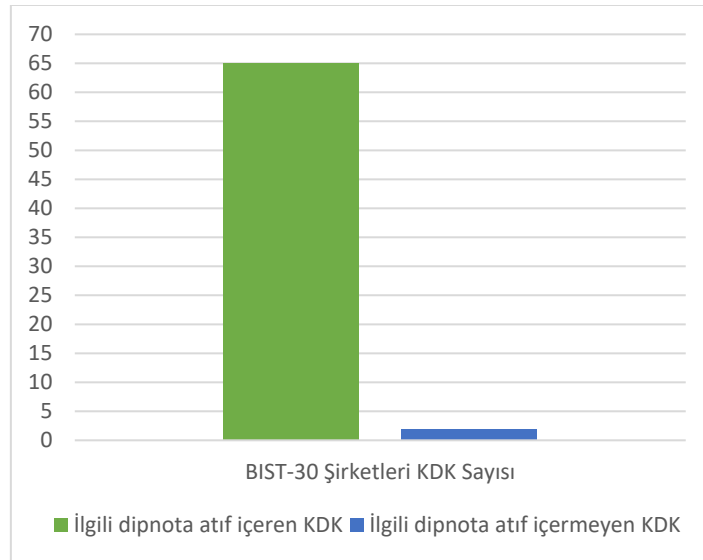
Buna göre yapılan metin analizinde söz konusu raporlarda en fazla görülen hasılat ile ilgili KDK'ların genellikle, konunun sektörel özelliklere bağlı karmaşık süreçler içermesi ve özellikle dönemsellik açısından kontrollerin önem taşıması olduğu görülmektedir. TFRS 9 Finansal Araçlar, Kredi ve Alacaklarda; Sınıflama ve Değer Düşüklüğü ile ilgili konuların neden KDK olduklarında en çok yargı tahmin ve varsayımlara dayanan konular olmaları, zarar karşılıklarının önemli büyüklüklerde olması ve makro-ekonomik beklentiler nedenlerine yer yerildiği tespit edilmiştir. Maddi ve Maddi Olmayan Duran Varlıklara İlişkin Muhasebeleştirme/Değer Düşüklükleri/Yeniden Değerleme konularında neden KDK olduklarında özellikle tahmin ve varsayımların kullanımı, karmaşık hesaplamaların gerekmesi gibi nedenler yer almaktadır.

Daha önce standartlarda yer alan ifadelerle açıklandığı üzere KDK'lara ilişkin süreç finansal tablolar ve hatta faaliyet raporlarıyla ilişkilidir. Bilgi kullanıcılarının gereksinimlerinin karşılanabilmesi için bu ilişkinin güçlendirilerek ortaya konması gerekmektedir. Bu nedenle bağımsız denetçi raporlarının, raporlama süreçlerinden ayrı, nasıl bir denetim süreci sonunda oluştuğu konusunda bilgileri açıklamadan, sadece

denetçinin görüşünün ifade edildiği bir anlayıştan uzak bir yapıda hazırlanması gerekmektedir. Buna göre bağımsız denetçi raporlarının, finansal raporlar ile ilişkisini de sunan bir anlayışla hazırlanmasında, KDK olarak açıklanan konuların finansal tabloların ilgili dipnot referansları ile açıklanması, süreci aydınlatmaya yönelik farklı ifadelerin ve mevcut koşulları yansıtan bir anlatımın kullanılması önem taşıyacaktır. Ayrıca KDK belirleme süreci ile ilgili yönetimle yapılan görüşmelerin finansal tablolarda yer alacak açıklamaların kalitesinin artırılmasında oldukça önemli olacağı düşünülmektedir.

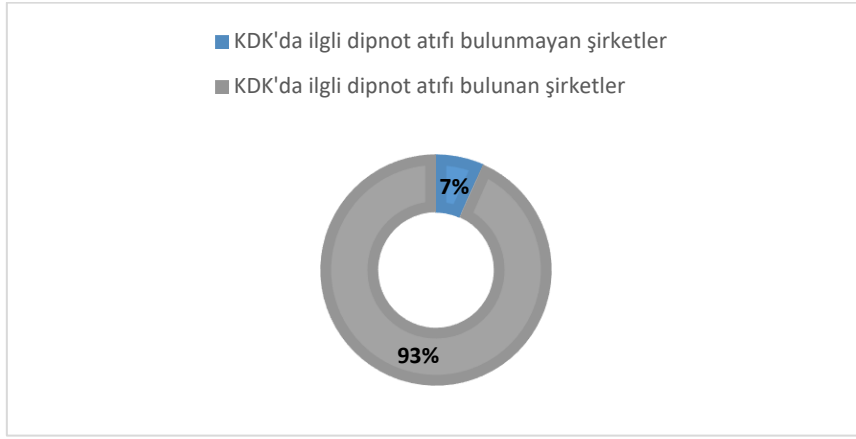
BDS-701’de, bağımsız denetçi raporunun KDK bölümünü o konunun neden KDK olarak belirlendiğine ve denetimde ele alınışı ile ilgili bilgiler dışında eğer varsa finansal tablo açıklamalarına ilişkin atfı da içereceği belirtilmektedir. (BDS 701, 2022, s.9) Bu doğrultuda çalışmada genel bilgilerin incelenmesi ardından, ilk önce KDK’larda, finansal tablo dipnotlarına atf yapıp yapılmadığı, dipnotlara ilişkin bilgilerin nasıl açıklandığı incelenmiştir.

BIST-30 endeksinde yer alan şirketlerin 2020 yılı bağımsız denetçi raporlarında açıklanan toplam 67 KDK’nın 65’inde finansal tablolardaki ilgili dipnotlar belirtilmektedir. Aşağıdaki Şekil 2’de bu sayılar yer almaktadır.

Şekil 2. BIST-30 Endeksinde Yer Alan Şirketlerin 2020 Yılı Bağımsız Denetçi Raporlarında Yer Alan KDK’ların, İlgili Dipnot Atfı İçermelerine Göre Dağılımları

Açıklanan 67 KDK’nın, ilgili dipnotla ilgili atf yapılmayan yani herhangi bir bilgi içermeyen 2 KDK’nın, bağımsız denetçi raporlarında sadece 1 KDK açıklanmış 2 farklı şirket (yüzde 7) olduğu belirlenmiştir. Buna göre, 30 Şirketin 28’inin (yüzde 93) bağımsız denetçi raporunda açıklanan KDK’larda, ilgili dipnota ilişkin bilgi verilirken, söz konusu şirketlerden yalnızca 2 şirketin dipnotlara ilişkin bir açıklama bulunmamaktadır. Aşağıda yer alan Şekil 3’de bu durum oransal olarak gösterilmektedir.

Şekil 3. BIST-30 Endeksinde Yer Alan Şirketlerin, 2020 Yılı Bağımsız Denetçi Raporlarındaki KDK'ların İlgili Dipnot Bilgisi İçerme/İçermeme Oranları

28 şirketin bağımsız denetçi raporunda açıklanan 65 KDK'da yer verilen dipnot atıflarına metin içinde nasıl yer verildiğinin de farklılık gösterdiği tespit edilmiştir:

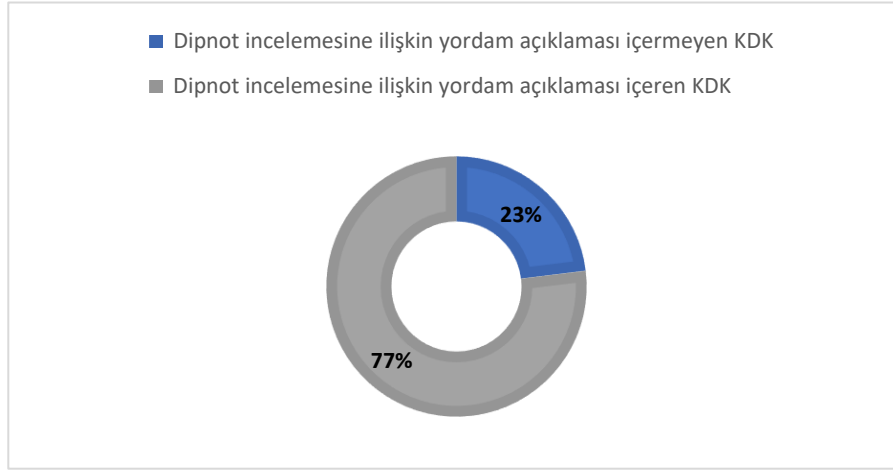
- 8 şirketin bağımsız denetçi raporunda açıklanan toplam 23 KDK'nın hepsinde dipnotlara atıfları, ilgili KDK'nın başlığında belirtilmektedir. Diğer 20 şirketin bağımsız denetçi raporunda, konunun neden KDK olduğu açıklanırken mutlaka ilgili dipnota atıfa yer verilmiştir. Hatta söz konusu 8 şirketin raporları içinde 4 KDK açıklanan bir rapordaki KDK'ların 3'ünde hem başlıkta hem de neden kısmında ilgili dipnotlara atıf yapılmıştır.

Aşağıda yer alan Şekil 4'de ise KDK sayılarına göre dipnot atıflarının KDK başlığında ya da KDK belirlenme bölümünde bulunmasına göre dağılım yer almaktadır.

Şekil 4. BIST-30 Endeksinde Yer Alan Şirketlerin 2020 Yılı Bağımsız Denetçi Raporlarındaki KDK'ların, Dipnot Atıflarının KDK Başlığında ya da KDK Belirlenme Bölümünde Bulunmasına Göre Dağılımları

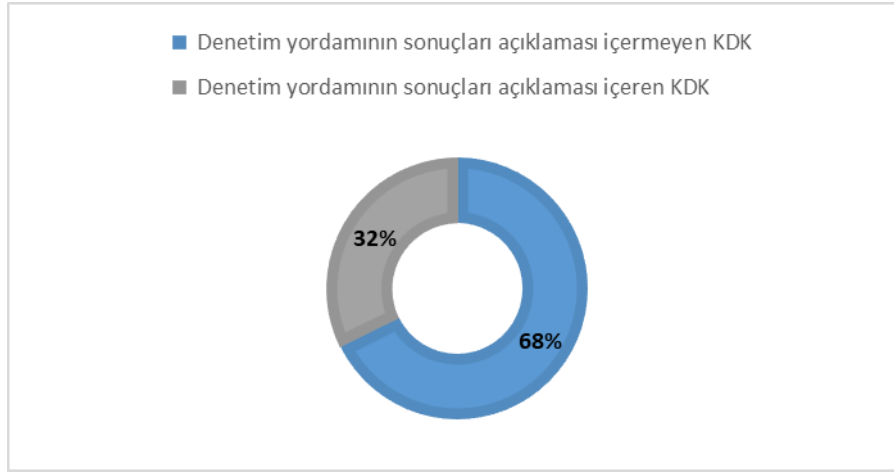
- 65 KDK'nın 50'sinde KDK (yüzde 77) olarak belirlenen konunun denetim sürecinde nasıl ele alındığı ile ilgili bölümünde, uygulanan denetim yordamları arasında dipnot açıklamalarının değerlendirildiğine yer verilmiştir. Geriye kalan 15 KDK (yüzde 23) toplam 11 şirkete aittir. Şirket özelinde incelendiğinde bunlardan 2 şirketin bağımsız denetçi raporlarında 2'ser KDK açıklanmış ve hiçbirinde uygulanan denetim yordamları arasında dipnot açıklamalarının değerlendirildiğine ilişkin bir ifadeye yer verilmemiştir. Diğerlerinde birden fazla KDK açıklanmış ve yalnızca bazılarında söz konusu yordamlara yer verilmiştir. Aşağıda yer alan Şekil 5'de bu oranlar gösterilmektedir.

Şekil 5. BIST-30 Endeksinde Yer Alan Şirketlerin 2020 Yılı Bağımsız Denetçi Raporlarındaki KDK'ların, Dipnot İncelenmesine İlişkin Yordam Açıklaması İçerme/İçermeme Oranları

Daha önce standartlarda yer alan ifadelerle açıklandığı üzere, KDK'nın denetimde nasıl ele alındığı açıklanırken; denetçinin yaklaşımının veya verdiği karşılığın, KDK ile en çok ilgili yönlerine, denetim yordamları ile ilgili bir değerlendirme, yordamların sonuçları, kilit gözlemler gibi unsurlara yer verilebileceği belirtilmişti. Bu belirleme denetçinin yargısına bağlı olarak şekillenecektir. (BDS 701, 2022, s.23) Bu çerçevede çalışma da ikinci olarak, **KDK'ların denetimde nasıl ele alındığına ilişkin bölümlerin içerikleri** metin analizi yoluyla incelenmiş ve aşağıdaki bulgular elde edilmiştir:

- 30 Şirketin bağımsız denetçi raporunda yer alan toplam 67 KDK'nın hepsinde denetimde nasıl ele alındığı açıklanırken, süreçte uygulanan denetim yordamlarına yer verilmiştir.
- 4 şirketin bağımsız raporunda açıklanan 7 KDK'nın tümünde, uygulanan denetim yordamlarının uygulanışına ya da sonuçlarına değinilmeden, anlatım şeklinde ifadeler kullanılmadan sadece sıralanarak açıklandığı görülmüştür. Bunlar dışındaki raporlarda yordamlar anlatım şeklinde ifade edilirken özellikle 7 şirketin raporunda açıklanan 17 KDK'nın hepsinin yordamlarının uygulanışıyla ilgili oldukça detaylı ifadeler içerdikleri belirlenmiştir.
- Uygulanan denetim yordamları dışında, Sadece 7 şirketin bağımsız denetçi raporlarında açıklanan 21 KDK'nın (yüzde 32) denetim sürecinde nasıl ele alındığına ilişkin bölümde uygulanan yordamların açıklanması dışında yordamların sonuçlarına ilişkin ifadelerle yer verildiği tespit edilmiştir. Diğer 23 Şirketin 44 KDK'sında (yüzde 68) bu gibi ifadeler bulunmamaktadır. Aşağıda yer alan Şekil 6'da bu belirleme oransal olarak yer almaktadır.

Şekil 6. BIST-30 Endeksinde Yer Alan Şirketlerin 2020 Yılı Bağımsız Denetçi Raporlarındaki KDK'ların, Nasıl Ele Alındığı Bölümünde Sonuç Bulunma/Bulunama Oranları

- KDK ile ilgili uygulanan denetim yordamlarının sonuçlarına 7 şirketin bağımsız denetim raporunda nasıl yer verildiği metin içeriklerinden derinlemesine analiz edildiğinde ise 6'sının tüm KDK'larının ilgili bölümlerinde, denetim yordamlarının belirtilmesi ardından, çok benzer şekillerde sonuçta “...önemli bir bulgumuz olmamıştır/önemli bir bulguya rastlanmamıştır” gibi ifadelerle yer verildiği görülmektedir.
- Söz konusu 7 şirketten kalan bir şirketin bağımsız denetçi raporunda ise denetim yordamlarının sonuçlarının açıklanmasında daha özgün bir anlatım tercih edildiği görülmektedir. Söz konusu raporda 4 KDK yer almaktadır. Bunların 2'sinin denetim yordamlarının sonucunda yönetimin konuya ilişkin muhakemelerinin makul bulunduğu, 1'inde ise yönetimin hesaplama yöntemleri ve varsayımlarının makul bulunduğu ifade edilmektedir. Diğerinde ise denetimi önemli ölçüde etkileyecek bir bulguları olmadığı ifade edilmiştir.

Sonuç ve Değerlendirme

Yaşadığımız dönemde bilgi kullanıcılarının gereksinimlerinin değişmesiyle birlikte işletmelerin raporlama süreçleri de değişip gelişirken ve hatta muhasebenin bile tanımını bir bilgi sistemi olmanın ötesinde şekillenirken, bağımsız denetçi raporlarının da raporlama süreçlerinin güvence fonksiyonunu üstlenen bir parçası olarak değişmesi kaçınılmazdır. Bu bakış açısıyla bazı düzenlemeler yapılmıştır ve mevcut uygulamaların en önemlilerinden biri KDK'ların bağımsız denetçi raporlarında açıklanmasıdır. KDK'ların bağımsız denetçi raporlarında açıklanmasını yalnızca bir düzenleme olarak görmeyerek, ilgili açıklamaların kurumsal raporlama tedarik zincirinde değer yaratan bir fonksiyonu olduğunun vurgulanması ve KDK'ların amaçlarına yönelik açıklanması için önerilerin oluşturulması önem taşımaktadır. Çünkü KDK'ların bağımsız denetçi raporlarına en son eklenen yeni bölüm olarak böylesine önemli bir fonksiyonu üstlenebilecekken uygulamada standart metinlere dönüşüp amacından uzaklaşabildiği görülmektedir. Bu nedenle yapılan analiz ile durum tespiti yapılarak öneriler sunulmaktadır. Daha önce de ifade edildiği üzere, ileride yapılacak olan çalışmalarda bu öneriler bağlamında, yıllar itibarıyla değişimin olup olmadığının karşılaştırmalı olarak incelenmesi önerilmektedir.

Çalışmada incelenen iki temel konudan önce açıklanan genel bilgiler kapsamında KDK'lar konularına göre sınıflandırılmış olarak bulgulara açıklanmıştır. Bu bağlamda en fazla açıklanan KDK konularının ilgili bölümleri üzerinde yapılan metin analizleri sonucunda, standartta belirtilen ölçütlerin göz önüne alındığı ve özellikle tahmin ve varsayımların bulunduğu, karmaşık işlemler içeren, yönetimin önemli yargılarda bulunduğu alanların ve dönem içinde gerçekleşen önemli olay veya işlemlerin denetime olan etkilerini de göz önünde bulundurarak belirlemelerin yapıldığı sonucuna ulaşılmıştır.

Çalışmada öncelikle **finansal tablo dipnotlarına atıf yapılıp yapılmadığı, dipnotlara ilişkin bilgilerin nasıl açıklandığı incelenmesi** sonucunda, BIST-30 şirketlerinin 2020 yılı bağımsız denetçi raporlarında açıklanan toplam 67 KDK'nın 2'si hariç tümünde yani yüzde 93'ünde ilgili dipnotlara atıf yapılmış olduğu görülmektedir. Bu şekilde finansal tablolarla bağlantının vurgulanmasıyla finansal tabloların analizlerinde özellikle önem taşıyabilecek olan açıklamaların bağımsız denetçi raporlarında işaret edilmesinin, değer yaratımı açısından önemli olduğu düşünülmektedir. BDS-701'de mümkün olan her koşulda KDK'larda dipnotlara atıf yapılması gereği vurgulanmaktadır. Standartta da belirtilen bu açıklamanın zaten yüksek bir oranda uygulandığı görülmektedir. Dipnotlara atıfa nasıl yer verildiği incelenmiştir. KDK başlığında ya da konunun neden KDK olduğuna ilişkin açıklamalarda mutlaka bulunduğu, bazen konunun denetimde nasıl ele alındığında da yer aldığı görülmektedir. Başlıkta yer verilmesinin bilgi kullanıcıları açısından daha dikkat çekici olabileceği, ilgili açıklamaları kısaltarak anlaşılabilirliği artırabileceği düşünülebilir, ancak bunun sadece 8 bağımsız denetçi raporunda tercih edildiği görülmektedir. Bu noktanın denetçiler tarafından anlatım dilinin sadeliği ve standart ifadelerin azaltılması açısından değerlendirilebileceği düşünülmektedir. Ayrıca literatür taramasında detaylarıyla yer verilen Sirois ve diğerleri'nin (2018) gerçekleştirdikleri çalışmada incelenen gruptaki kişilerin KDK açıklamalarının yer aldığı denetçi raporlarına nispeten daha fazla dikkat ettikleri, bununla birlikte denetçi raporlarında birçok KDK açıklandığında katılımcıların finansal tabloların kalan kısımlarına daha az dikkat ettikleri ifade edilmiştir. Söz konusu çalışmanın sonuçları da finansal tablolarla bağımsız denetçi raporlarında açıklanan KDK'lar ile ilişkisini vurgulaması ve KDK'ların hem sayı hem dil sadeliği ile ilişkisini benzer bir perspektifle incelemesiyle elde edilen bulguları destekler niteliktedir. Bunun yanı sıra Taş ve diğerleri (2019) ile Atay ve Çeltikçi (2021)'nin gerçekleştirdikleri çalışmaların sonuçlarında işletmelere özel açıklamalara yer verilmesi gereğine ilişkin vurguları, bu çalışmanın bulguları sonucu standart ifadelerin özgün hale getirilmesi yönünde geliştirilen öneriyi desteklemektedir. Bu bağlamda anlaşılabilirliğin artırılması yönünde yapılan önerinin ise daha sonra yapılacak çalışmalarda, literatürde okunulabilirlik endeksleri ile Keskin ve diğerleri (2020) ve Yalçın (2020) tarafından yapılan çalışmalarda benzer yöntemlerle incelenebileceği düşünülmektedir.

Elde edilen bulgulara konunun denetimde nasıl ele alındığında ise bazen dipnot atıfını tekrar vererek bazen ise denetim yordamları kapsamındaki açıklamaların ve dipnotların yeterliliğinin incelendiği belirtilmektedir. İncelenen KDK'ların yüzde 77'sinde söz konusu bölümde denetim yordamlarında açıklama bulunduğu tespit edilmiştir. Yönetimin sunma ve açıklama savını test etmek için denetçinin amaçları arasında yer alan açıklama amacına bağlı olarak uygulanan yordamların KDK olarak belirlenebilecek önemde bir konu için uygulanması gereği düşünülerek ve dipnot atıfları ile bağlantının da tamamlanması açısından daha fazla raporda yer alması önerilmektedir.

KDK'ların denetimde nasıl ele alındığına ilişkin bölümlerin içeriklerinin incelenmesi sonucunda, genellikle sadece uygulanan yordamlara yer verildiği tespit edilmiştir. Standartta denetçi yargısına bağlı olarak yer verebileceği belirtilen yordamlarla ilgili değerlendirmenin, denetim yaklaşımının KDK ile ilgili yönlerinin ya

da kilit gözlemlerin bulunmadığı tespit edilmiştir. Sadece 7 şirketin bağımsız denetçi raporunda bulunan incelenen KDK'ların yüzde 32'sini oluşturan 21 KDK'da ise yordamlardan elde edilen sonuçlara yer verildiği görülmektedir. Söz konusu 7 raporun 6'sında, uygulanan yordamlar sonucu bulguya rastlanmamış olduğu belirtilmiştir. Sadece 4 KDK içeren 1 raporda, sonuçta bulgu bulunmaması dışında, yönetimin ilgili konuya yönelik hesaplamalarının, muhakemelerinin ya da varsayımlarının makul olduğu sonucuna ulaşıldığı şeklinde birbirinden de farklı, özgün bir şekilde sonuçlara yer verilmiştir. Standart ifadeler yerine özgün ifadeler içeren bir anlatım dili ile sonuçların açıklanmasıyla faydalı bilgi sunulabileceği için özellikle standartlaşmaya en yakın bölümlerden biri haline gelen, KDK'nın denetimde nasıl ele alındığının açıklandığı bölümde kullanımı önerilmektedir. Yordamlara nasıl yer verildiği incelendiğinde ise 4 raporda yer alan 7 KDK'da bir anlatımla açıklamak yerine sadece yordamların sıralandığı tespit edilmiştir. Sistematik bir süreç çerçevesinde belirli yordamların her zaman uygulanması söz konusu olsa da bunları sunarken özellikle önem taşıyanları belirtmek, sürece dahil olan uzmanları işaret etmek vs. daha amaca yönelik olacaktır. Bu noktada anlaşılabilirliği sağlamak için çok da fazla uzun olmayacak şekilde, o denetim işine özgü hususları yansıtarak sunmak etkili olacaktır.

Tüm bu değerlendirmeler ve önerilerle birlikte özellikle bir noktayı vurgulamak gerekmektedir. KDK'ların belirlenme sürecinin ve açıklanmasının, bilgi kullanıcılarına daha açıklayıcı bilgi sunmanın ötesinde fonksiyonları vardır. Öncelikle KDK'ların belirlenme süreci, henüz bağımsız denetçi raporu oluşturulurken, yönetim ile kurulan iletişimin artmasını, yönetimin üzerinde görüşülen ve zaten kilit önemde görülen bu konuların finansal tablolardaki açıklamalarına daha fazla yoğunlaşmalarını sağlamalıdır. Bu amaçla söz konusu süreç denetçiler tarafından bu etkileri sağlayabilecek şekilde yönetilmelidir. Literatürde Fera ve diğerleri (2021) yönetim mekanizmaları ile bağlantısı açısından, Nguyen ve Kend (2021) ve Rautiainen ve diğerleri (2021) yönetim ile ilişkiler açısından KDK'ları incelemiş ve bu çalışmada yapılan önerileri aynı yönde destekleyen bulguları ortaya koymuşlardır. Acar ve diğerleri (2020), ve Moroney ve diğerleri (2020) farklı bir bakış açısıyla yatırımcılar açısından KDK'ların etkili olduğunu ifade etmişlerdir. Daha sonraki çalışmalarda farklı finansal tablo kullanıcıları açısından KDK'ların etkilerinin araştırılması önerilmektedir.

KDK'ların açıklanmasında kullanılan dil başta olmak üzere, anlatım tarzı, finansal tablo açıklamalarıyla bağlantılara yer verilmesi, standartlaşmamış ifadelerin tercih edilmesi KDK'ların açıklayıcı ve aydınlatıcı sunumu, raporlama tedarik zincirinin bir parçası olan denetçi raporunun değer yaratmasını sağlayacaktır. KDK'larda dipnot atıflarını ve uygulanan yordamlarda dipnotlara ilişkin incelemeler yapıldığını ifade etmek raporlama zincirinin ilişkisel bağlarını ortaya koyacaktır. Rapor, zincirin güvence fonksiyonunu taşıyan son derece önemli bir unsur olarak, raporlama süreci ile bütünlük içinde, gereksinimlere uygun olarak sunulmalıdır. Bu bütüncül yapının oluşturulmasıyla raporlama zincirinde önemli değerler yaratılabilecektir. KDK'lar da böylece sadece bağımsız denetçi raporunun iletişimsel değerini değil tüm raporlama zincirinin iletişimsel değerini artırabilecektir.

Kaynakça

- Acar M., Temiz H., ve Durmaz Ş. (2020). Kilit denetim konularının denetim raporlarının bilgilendiriciliği ve güvenilirliği üzerindeki etkisi: Profesyonel olmayan yatırımcılar üzerine bir araştırma. *İda Academia Muhasebe ve Maliye Dergisi*, 3(1), 20-41. Erişim adresi: <http://www.idaacademia.org/tr/download/article-file/1010556>
- Atay, Ü.M. S. ve Çeltikci, G. N. P. (2021). Kilit denetim konuları (KDK) bildirimlerinin içerik analizi yöntemiyle incelenmesi: Borsa İstanbul (BİST-100) şirketleri üzerine bir araştırma. *Mali Çözüm Dergisi*, 31(164), 113-142. Erişim adresi: <https://www.proquest.com/docview/2536552466?pq-origsite=gscholar&fromopenview=true>
- Bağımsız Denetim Standardı (BDS) 701-Kilit Denetim Konularının Bağımsız Denetçi Raporunda Bildirilmesi (2022). *Bağımsız Denetim Standartları*. Erişim adresi: https://www.kgk.gov.tr/Portalv2Uploads/files/Duyurular/v2/TDS/TDS_2022_Seti/BDS%20701_2022_Site.pdf
- BİST-30 Endeksi, (2020, 26 Ağustos). Erişim adresi <https://www.ekonomist.com.tr/encyclopedia/bist-30-endeksi>
- Can, M. ve Çil Koçyiğit, S. (2020). BDS 701 Kilit denetim konularının bağımsız denetçi raporunda bildirilmesi standardı uygulaması üzerine bir araştırma. *Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Dergisi*, 13(3), 739-771. Erişim adresi: <https://web.p.ebscohost.com/ehost/pdfviewer/pdfviewer?vid=0&sid=22e6fcc7-cf77-4bb7-b908-e99ade90ff63%40redis>
- Çeltikci, N. P. ve Atay, M. S. (2021). Kilit denetim konuları (KDK) standardı uygulaması ile bağımsız denetim kalite ilişkisi üzerine bir araştırma. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (60), 547-570. doi: 10.18070/erciyesiibd.883040
- Erdoğan, M. (2018). XX. Türkiye Muhasebe Kongresi: Dijitalleşme Sürecinde Değişen İş Hayatı ve Muhasebe Mesleğinin Yeniden Yapılanması *Yerel/Küresel Meseleler, Küresel/Yerel Çözümler* içinde (129-144). TÜRMOB yayınları-496 Erişim adresi: <https://www.turmobil.org.tr/ekutuphane/detailPdf/8686a5d1-9144-4524-a0f7-0b26191aeabd/xx--turkiye-muhasebe-kongresi--cilt-1-->
- Fera, P., Pizzo, M., Vinciguerra, R.ve Ricciardi, G. (2021). Sustainable corporate governance and new auditing issues: A preliminary empirical evidence on key audit matters. *Corporate Governance: The International Journal of Business in Society*, 22(1), 194-211. doi: 10.1108/CG-09-2020-0427
- Gold, A., Heilmann, M., Pott, C.ve Rematzki, J. (2020). Do key audit matters impact financial reporting behavior? *International Journal of Auditing*, 24(2), 232-244. doi: 10.1111/ijau.12190

- Grosu, M., Robu, I. B. ve Istrate, C. (2020). The quality of financial audit missions by reporting the key audit matters. *Audit Financiar*, 1(157), 182-195. doi: 10.20869/AUDITF/2020/157/005
- Güleç, Ö. F. (2020). Muhasebe meslek mensupları perspektifinden bağımsız denetimde kilit denetim konuları. *Muhasebe ve Denetim Bakış*, 19(59), 253-274. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1869734>
- Kitiwong, W. ve Sarapaivanich, N. (2020). Consequences of the implementation of expanded audit reports with key audit matters (KAMs) on audit quality. *Managerial Auditing Journal*, 35(8), 1095-1119. doi: 10.1108/MAJ-09-2019-2410
- Keskin, D.A., Tutar, S., Öktem, B. ve Akçay, B. (2020). Arı okunabilirlik endeksine göre cinsiyetin kilit denetim konularının okunabilirliği üzerine etkisi: sektörel bir inceleme. *Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi*. 15(53), 209-228. doi: 10.14783/maruoneri.676725
- Miller-Nobles, T., Mattison, B. ve Matsumura, E.M. (2016). *Hornrgren's Accounting*. Eleventh Edition. USA: Pearson Prentice Hall.
- Moroney, R., Phang, S. Y. ve Xiao, X. (2021). When do investors value key audit matters? *European Accounting Review*, 30(1), 63-82. doi: 10.1080/09638180.2020.1733040.
- Nguyen, L. A. ve Kend, M. (2021). The perceived impact of the KAM reforms on audit reports, audit quality and auditor work practices: stakeholders' perspectives. *Managerial Auditing Journal*, 36 (3), 437-462. Erişim adresi: <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/MAJ-10-2019-2445/full/pdf?title=the-perceived-impact-of-the-kam-reforms-on-audit-reports-audit-quality-and-auditor-work-practices-stakeholders-perspectives>
- Pathways Commission on Accounting Higher Education releases final report (2012, Temmuz). *Deloitte IAS Plus* 31. Erişim adresi: <https://www.iasplus.com/en/othernews/research-and-education/pathways-commission-on-accounting-higher-education-releases-final-report>
- Rautiainen, A., Saastamoinen, J., ve Pajunen, K. (2021). Do key audit matters (KAMs) matter? Auditors' perceptions of KAMs and audit quality in Finland. *Managerial Auditing Journal*. 36 (3). 386-404. doi: 10.1108/MAJ-11-2019-2462
- Sarisoy, Ö., ve Kepçe, N. (2019). Bağımsız denetim raporunda kilit denetim konularına yer verilmesi ve beklenti farkları. *Mali Çözüm Dergisi*, 29(153), 39-66. Erişim adresi: <https://archive.ismmmo.org.tr/docs/malicozum/153malicozum/3.PDF>
- Segal, M. (2019). Key audit matters: insight from audit experts. *Meditari Accountancy Research*, 27(3), 472-494. doi: 10.1108/MEDAR-06-2018-0355

- Sirois, L. P., Bédard, J., ve Bera, P. (2018). The informational value of key audit matters in the auditor's report: Evidence from an eye-tracking study. *Accounting Horizons*, 32(2), 141-162. doi: 10.2308/acch-52047
- Suttipun, M. (2021). Impact of key audit matters (KAMs) reporting on audit quality: evidence from Thailand. *Journal of Applied Accounting Research*, 22(5), 869-882. doi: 10.1108/JAAR-10-2020-0210
- Tas O., Mert H., ve Varcan Baskaya A., (2019). Key audit matters of independent audit reports and a research on implementations. *PressAcademia Procedia*, 9(1). 155-159. doi: 10.17261/Pressacademia.2019.1084
- Yalçın, N. (2020). Türkiye’de Bağımsız Denetim Raporlarının Okunabilirliğinin Kilit Denetim Konusu Paragrafı Üzerinde İncelenmesi. Türkiye Ekonomisi. U.T.Gümüş (Yay.haz). *Türkiye ekonomisi işletme, iktisat ve muhasebe açısından konjonktürel değerlendirmeler* içinde (s.117-126). Ankara: İKSAD. Erişim adresi: <https://iksadyayinevi.com/wp-content/uploads/2020/09/T%C3%9CRK%C4%B0YE-EKONOM%C4%B0S%C4%B0-%C4%B0%C5%9ELETME-%C4%B0KT%C4%B0SAT-VE-MUHASEBE-A%C3%87ISINDAN-KONJONKTUREL-DE%C4%9EERLEND%C4%B0RMELER.pdf#page=122>

Extended Abstract

Purpose

The main purpose of this study is to create recommendations for changes that can create value in the reporting processes by a descriptive and a qualitative content analysis of key audit matters (KAM) in which independent auditor's reports on 2020 of the firms listed in the BIST-30,

Design and Methodology

The contents of the KAMs in the independent auditor’s reports of companies listed in the BIST-30 for 2020 were analyzed. The findings were evaluated by coding in Excel and analyzing the frequencies, percentages and text within the scope of the determined dimensions.

According to the main purpose of the study, the following subjects were investigated in the KAMs sections of the independent auditor’s reports:

- References to financial statement notes/disclosure(s) related to KAM
- Contents of the explanations about how the KAM was addressed in the audit

Firms that are important for investors and shown on BIST-30 are included in the study. The information contained in the financial reports of the firms and the independent auditor's reports are important for information users. Therefore, depending on the importance of the information described, they represent a group that is intended for the purpose of the study. Therefore, in this study, the contents of the independent auditor's reports of these thirty companies have been analyzed in depth.

Findings

The financial statements of 28 firms were audited by the big four, only 2 firms were audited by 2 different audit firms other than the big four.

23 firms have expressed an unqualified opinion in their independent auditor's reports for 2020, while 7 firms have expressed a qualified opinion in their reports.

Totally 67 KAM, including at least 1 and at most 4 KAM, have been disclosed in all of the 30 firms' independent auditor reports for 2020.

The related notes to financial statements are cited in 65 of the total KAM of these firms disclosed in the independent auditor's reports for 2020.

The references of the 8 firms' notes to financial statements in all 23 KAM disclosed in the independent auditor's report are indicated in the title of the related KAM. In the independent auditor's report of the other 20 companies, a reference to the relevant note is necessarily included when explaining why the subject was determined as a KAM. In fact, in one of the reports within these 8 firms, 4 KAM were disclosed in 3 of them, both in the title and in the reason section, the relevant notes to financial statements were cited.

In 50 KAM in the section on how the subject is addressed in the audit process, it is stated that notes are evaluated among the audit procedures applied.

In all KAM while explaining how they are addressed in the audit, the audit procedures applied are included.

In 7 KAM which have been addressed in the 4 firms' independent reports are explained only sequentially, without referring to the implementation or results of the audit procedures applied.

In addition to the audit procedures applied, it was found that only 21 KAM described in the independent auditor's reports of 7 firms were included in the results of the procedures. In 6 of them, after specifying the audit procedures, results are explained in very similar ways such as "*....we have not had any significant findings / no significant findings have been found,*" it is seen that statements such as "There are no significant findings. In the independent auditor's report of the remaining 1 of the 7 firms, it is observed that a more original narrative is preferred in explaining the results of the audit procedures.

Research Limitations

The contents of the independent auditor reports of firms listed in BIST-30. The aim of the study is to contribute to the improvement of the processes by creating recommendations for the creation of value together with KAM in the reports of independent auditors in the reporting processes. It does not carry a purpose of generalization. Although the BIST-30 index is preferred for the purpose, it constitutes a limitation of the study. In later studies, analysis can be carried out by expanding the scope. According to the basic aim of the study, data is analyzed for a year. Therefore, the lack of comparison is the second limitation of the study.

For the future research, comparisons by different years with the perspective of this study, readability reviews of KAMs and examination of the effects in terms of different financial statement users are suggested.

Implications

It is seen that it is already applied at a high rate due to the need to refer to the notes to financial statements in the KDK specified in the standard.

It can be considered that the inclusion of the reference to the notes to financial statements in the title may be more noticeable from the point of view of information users, it may increase understandability by shortening the relevant explanation.

It is suggested that the procedures applied to the examination of notes to financial statements should be included in more reports in order to complete the connection with footnote citations.

Since useful information can be provided by explaining the results with an expression language containing original expressions instead of standard expressions, it is recommended to use it in the section explaining how the KDK is addressed in the audit.

When presenting the procedures, it is especially important to indicate those that are of particular importance, point out the specialists involved in the process, etc. it will be more purposeful.

The process of determining KDK should ensure that the communication established with the management increases when preparing an independent auditor's report, and the management should focus more on the explanations of these issues, which are discussed and already considered key, in the financial statements. For this purpose, the process should be managed by the auditors in a way that can provide these effects.

The report should be presented in integrity with the reporting process as an extremely important component of the reporting chain that carries the assurance function. By establishing a holistic structure, important values will be created in the reporting chain.

Originality/Value

The evaluation results highlighted by the content analysis and the recommendations created are important for creating value in all reporting processes.

Araştırmacı Katkısı: Sezen ULUDAĞ (%100).

1980-2000 Yılları Arasındaki Video Oyun Sektörünün İncelemesi: Nintendo ve Sega Örneği ^{1 2}

Tayfun ŞAAN ³ - Muhammet Ali TİLTAY ⁴ - Mahmut Sami İŞLEK ⁵

Başvuru Tarihi: 01.02.2022

Kabul Tarihi: 03.08.2022

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Öz

Dijitalleşmenin artması ile birlikte tüketicilerin de boş zamanlarında yaptıkları aktivitelerde değişiklikler olmuştur. Özellikle video oyunlar tüketicilerin kendi benliklerini şekillendirdiği boş zaman aktivitelerinin başında gelmektedir. Günümüzde 159 milyar dolarlık pazar hacmi ile video oyun sektörü, eğlence sektörlerinin en büyüklerinden biri olarak yer almaktadır. Bu çalışmanın amacı teknolojinin gelişmesi ile günümüz dünyasının en büyük eğlence sektörlerinden biri haline gelen video oyun sektöründe yer almış olan Nintendo ve Sega firmalarının 1980 ve 2000 yılları arasında uyguladığı pazarlama faaliyetlerini marka yaşam döngüsü kapsamında tarihsel bir bakış açısı ile incelenmesidir. Bu doğrultuda firmaların kuruluşları ve sektöre girişleri araştırıldıktan sonra firmaların uyguladığı pazarlama faaliyetleri, video oyun sektörünün gelişmesinde etkili olan faktörler tespit edilmiştir. Araştırma sonucunda Sega'nın pazara başarılı girişi hem uyguladığı başarılı pazarlama stratejileri hem de Nintendo'nun rakibini küçümsemesi ile ilişkilendirilmiştir. Buradan hareketle rekabet sürecinde yer alan markaların karşılıklı stratejilerinin nasıl sonuçlar doğurduğu anlaşılmaya çalışılmıştır. Araştırma sonuçlarının teknoloji firmalarının pazarlama eylemlerinin ve video oyun sektöründeki güncel gelişmelerin anlaşılmasında araştırmacı ve uygulayıcılara tarihsel bir içgörü sağlaması beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Video Oyun Sektörü, Pazarlama Tarihi, Nintendo, Sega

Atıf: Şaan, T., Tiltay, M. A. ve İşlek, M. S. (2022). 1980-2000 yılları arasındaki video oyun sektörünün incelemesi: Nintendo ve Sega örneği. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(3), 911-930.

¹ Bu çalışma etik kurul izin belgesi gerektirmemektedir.

² Bu çalışma, 25. Pazarlama Kongresi'nde (30 Haziran-2 Temmuz, Ankara) bildiri olarak sunulmuştur.

³ Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Öğrencisi, tayfunsaan@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8176-3610

⁴ Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İşletme Bölümü, matiltay@ogu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7877-8523

⁵ Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Turizm Fakültesi Turizm İşletmeciliği Bölümü, msislek@ogu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9728-2961

A Review of the Video Game Industry between 1980-2000: The Case of Nintendo and Sega

Tayfun ŞAAN⁶ - Muhammet Ali TİLTAY⁷ - Mahmut Sami İŞLEK⁸

Submitted by: 01.02.2022

Accepted by: 03.08.2022

Article Type: Research Article

Abstract

There have been changes in the activities of consumers's leisure time with the increase in digitalization. Especially video games are one of the leisure time activities that shapes consumers' extended self. With a market size of 159 billion dollars, the video game industry is one of the biggest entertainment industries. The aim of this study is to examine the marketing activities of Nintendo and Sega companies between 1980 and 2000, from a historical perspective within the scope of the brand life cycle. In this scope, after the establishment of companies and their entry into the sector, the marketing activities implemented by the companies and the factors that affect the development of the video game industry were determined. As a result of the research, Sega's successful entry into the market has been associated with both successful marketing strategies and Nintendo's underestimation of its rival. From this point of view, the results of the mutual strategies of the aforementioned brands in the competition has been investigated. The results of the research are expected to provide researchers and practitioners with historical insight in understanding the marketing actions of technology companies and current developments in the video game industry.

Keywords: Video Game Industry, Marketing History, Nintendo, Sega

⁶ Eskişehir Osmangazi University, Graduate School of Social Sciences, PhD Candidate, tayfunsaan@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8176-3610

⁷ Eskişehir Osmangazi University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Business Administration, matiltay@ogu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7877-8523

⁸ Eskişehir Osmangazi University, Faculty of Tourism, Department of Tourism Management, msislek@ogu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9728-2961

Giriş

Bireyleri günlük yaşamın stresinden uzaklaştırarak, onlar için rahatlatıcı bir ortam oluşturma amacı olan eğlence kavramı (Hauptert, 2006), TDK (2021) tarafından “Neşeli ve hoşça vakit geçirten şey veya kimse” şeklinde tanımlanmıştır. Bireyler gündelik yaşamın yoğun temposu içerisinde çeşitli eğlence türlerinden kendilerine uygun olan(lar)ı seçerek kendilerini rahatlatmaya çalışmaktadır. Her ne kadar eğlence türlerine yürüyüş yapmak, film izlemek veya müzik dinlemek gibi örnekler verilse de bireyden bireye değişen, kişinin kendi zevklerine göre şekillenen ve kişinin aslında benliğini (Belk, 1988) oluşturan bir aktivite olduğu için eğlenceyi bu örneklerle sınırlandırmak mümkün değildir. Eğlencenin kişiden kişiye dahi, değişen bir eylem olduğunu göz önünde bulundurursak dijitalleşme gibi kapsamlı bir olgunun da eğlence kavramını değiştirdiği söylenebilir.

Son 100 yılda bilgisayarın yaygınlaşması ve gelişen teknoloji ile birlikte ortaya çıkan dijitalleşme olgusu sosyal hayatın her yerinde değişikliklere yol açmıştır (Brennen ve Kreiss, 2016). Teknolojinin gelişmesi ile birlikte bireylerin boş zamanlarını geçirdiği eğlence anlayışları da değişerek çağın getirilerine ayak uydurmuşlardır. Günümüzde yapılan eğlence aktiviteleri genellikle bir veya daha fazla teknolojik alet içermektedir. Örneğin yürüyüş aktivitesinde bireyler adımsayar kullanarak bu aktiviteyi daha eğlenceli ve daha verimli bir hale getirebilmektedir (Tudor-Locke ve Bassett, 2004). Teknolojik eğlence aktivitelerinin başında oyun oynamak, film izlemek ve müzik dinlemek gelmektedir. Bu aktiviteler her yaşa hitap edebilme ve günümüz teknolojisi ile birlikte bireylerin evlerinde uygulayabilmeleri gibi nedenlerden dolayı en çok tercih edilen aktivitelerdendir. Sektör bağlamında inceleyecek olursak 2020 yılı itibarıyla eğlence endüstrisi içerisinde yer alan 159 milyar dolarlık payla video oyun endüstrisi, 20 milyar dolarlık müzik ve 42 milyar dolarlık film sektörlerinin toplamından daha fazla gelir sağlamaktadır (Statista, 2021b).

Bu çalışmada günümüzde eğlence sektöründe en çok hasılat yapan video oyun endüstrisinin yapıtaşlarından olan oyun konsolu sektörünün, öncülere Nintendo ve Sega firmalarının tarihsel süreçteki rekabet oluşumu ve gelişimi ele alınmıştır. Pazarlama tarihi çalışmalarının rekabet stratejileri bağlamında ele alınması kapsamında pazarlama teorisine ve firmaların yaşam döngüsünde benimsedikleri pazarlama stratejilerinin belirlenmesi bağlamında uygulamaya katkıda bulunmak amaçlanmaktadır. Nintendo ve Sega'nın seçilmesindeki en büyük etken 1972 yılında ilk konsol oyununun çıkmasından itibaren 50 yıl içerisinde eğlence sektöründe bir dev haline gelen video oyun sektörüne yaptıkları katkılar gösterilebilir. Bu katkılara; Nintendo'nun video oyun sektöründe öncül firma olması sektörün bilinirliğini arttırması ve Sega'nın Nintendo'ya rakip olarak uyguladığı stratejilerle sektörün gelişmesine yardımcı olması örnek olarak gösterilebilir. Araştırma kapsamında seçilen Nintendo ve Sega'nın benimsedikleri stratejilerin ele alınarak video oyun sektörünün 1980-2000 yılları arasındaki durumunun resmedilmeye çalışılması bir pazarlama uygulaması araştırması olup pazarlama teorisine de katkıda bulunmaktadır. Pazarlamanın teorisi ile uygulamasının tarihi birbirinden farklıdır (Tadajewski ve Jones, 2014). Bunlardan ilki bir düşünce tarihidir ve farklı dönemlerde pazarlama teorisi üzerinde etkili olan düşünceleri, akımları ve kişileri konu eder. Bunun yanında pazarlama uygulamalarının tarihi ise farklı dönemlerde pazarlama ile ilgili tarafların pratikleri ile ilgilidir. Pazarlama biliminin bir tarihsel bilince sahip olabilmesi için (Jones ve Shaw, 2002) her iki alandan da bilgiye ihtiyacı vardır, çünkü eksik olan tarihsel bakış hem teorik tartışmaların derinliğini hem de yanlış uygulamaların tekrarını mümkün kılmaktadır. Başka bir deyişle pazarlama pratiğinin tarihi; pazarlamacıların, reklamcıların, perakendecilerin, toptancıların, pazar araştırmacılarının ve pazarda yer alan benzer aktörlerin fiili faaliyetleri ile ilgilidir, yani sadece bu aktörlerin ne yapmaları gerektiğine dair teorik düşünceleri içermekten daha fazlasıdır.

Bu bağlamda literatür incelendiğinde pazarlama uygulamalarının tarihini ele alan çalışmaların farklı noktalarda odaklanan çalışmalar olduğu görülmektedir. Buna göre bazı çalışmalar belirli bir tarihsel aralığa veya döneme odaklanan (Hawkins, 2015), bir dönemleştirme yapılarak pazarlama uygulamalarının seyrini takip eden (Buchwitz, 2015), pazarlama uygulamasında pazar odaklılık, rekabet stratejisi veya pazarlama iletişimi gibi spesifik bir konuyu ele alan (Luciano ve Volle, 2015), belirli bir marka özelinde pazarlama uygulamalarını tartışan (Witkowski, 2017) veya belirli bir sektörde genel olarak pazarlama uygulamalarını derleyen çalışmalar (Fullerton, 1990; Rudberg, 2017; Luciano ve Volle, 2015) ile karşılaşmak mümkündür. Genel olarak pazarlama pratiğinin tarihsel bir bakışla ele alınması doğru uygulamaların öne çıkması ve dönemsel olarak benimsenen pratiklerin vurgulanması açısından literatüre önemli bir değer katmaktadır. Güncel çalışmada firmaların belirli bir dönemde benimsedikleri pazarlama stratejilerinin karşılaştırılması yönüyle, Türkçe literatürde bu tarz çalışmaların eksikliğine yardımcı olmak ve genel olarak pazarlama tarihi çalışmalarına katkı sağlaması beklenmektedir.

İncelenecek vaka olarak seçilen Nintendo ve Sega firmalarının 1980 ile 2000 tarihleri arasında ne gibi pazarlama stratejileri uyguladıkları ve bu stratejilerin video oyun sektörünü nasıl şekillendirdiği araştırmanın sorusu olarak belirtilebilir. İlgili literatür incelendiğinde bu çalışma yapılan diğer çalışmalardan, video oyun sektörünün öncülerinden olan Nintendo ile Sega firmalarının benimsedikleri stratejileri kıyaslaması ve vaka çalışması yöntemi ile ele alması yönünden farklılık göstermektedir. İki öncü firmanın benimsediği stratejileri dönemsel bir şekilde inceleyerek yapılan doğru uygulamaların öne çıkarılması yönüyle literatürdeki boşluğa katkıda bulunmak amaçlanmıştır. Bu doğrultuda öncelikle video oyun sektörünün oluşumu hakkında fikir vermesi için incelemek üzere belirlediğimiz Nintendo ile Sega'nın tarihlerine değinilecektir. İki firmanın da uyguladıkları pazarlama stratejileri yaşam döngüsü aşamalarına göre ele alındıktan ve stratejilerin kıyaslaması yapıldıktan sonra günümüz video oyun sektörü için çıkarımlar ve çalışmanın sınırlılıklarına yer verilecektir.

Kavramsal Çerçeve

Dijitalleşme ve Boş Zaman Aktiviteleri

Dijitalleşme günümüz dünyasını yaklaşık 100 yıldan beri geliştirmeye devam eden bir olgudur (Brennen ve Kreiss, 2016). Pazarlama kapsamında ele alacak olursak bilgisayarların pazara girişi ve yaygınlaşması ile birlikte hem işletmelerin uygulamaları hem de tüketicilerin hayatları değişime uğramıştır. Dijitalleşmenin bir getirisi olan televizyon, radyo, sinema ve video oyunlarının yaygınlaşması tüketicilerin boş zamanlarında yaptığı aktivitelerin bu alana kaymasına neden olmuştur (Fischer, 1994). Dijitalleşme öncesinde tüketiciler genellikle ev dışındaki bisiklet sürmek, arkadaşlarla bir araya gelmek gibi aktivitelere yoğunlaşırken, dijitalleşme ve dijitalleşmenin getirdiği bireyselleşme sebebiyle müzik dinlemek, film izlemek, oyun oynamak gibi genellikle ev içinde yapılan aktivitelere geçiş yapmışlardır.

Sadece 100 yıl içerisinde tüketicilerin boş zaman aktivitesi olarak nitelendirdiği aktiviteler değişerek dijitalleşmenin ürünü olan telefon, bilgisayar, konsollar gibi ürünler ile yapılmaya başlanmıştır. Öyle ki günümüzde boş zaman aktivitesi denildiğinde, insanların aklına dijitalleşmenin ürünlerinden birinin dahil olmadığı bir aktivitenin gelmesi dahi zorlaşmıştır. Bu doğrultuda günümüzde boş zaman aktivitesi ve dijitalleşme iç içe geçmiş bir şekildedir (Silk vd., 2016).

İnsanların boş zaman aktivitelerini tüketerek benliklerini oluşturdukları olgusu (Layland vd., 2018) düşünüldüğünde, dijitalleşmenin etkisi ile yaygınlaşan video oyun sektörü de tüketicilerin kendilerini ifade ettikleri ve istedikleri bir şekilde benliklerini oluşturabildikleri bir platform haline gelmiştir (Wearing, 2017). Video oyun sektörünün yaygınlaşmasının altında yatan nedenlere örnek olarak bireylerin iç dünyasında düşündüğü, hissettiği ve yapmayı istediği eylemleri sanal platformda gizliliği sürdürerek ve çekinmeden yapabilme olanağı gösterilebilir. Belk'in (2014) çalışmasında dijitalleşme ile video oyunlarda tüketicilerin oynadığı karakterin kişiliği yani *avatarları* ile tüketicilerin kendilerini özdeşleştirerek kendi genişletilmiş benliklerini(*extended self*) oluşturduğu da belirtilmiştir. Video oyunlarının tüketicilerin benliklerini oluşturduğu yeni eğlence biçimi haline gelmesi nedeniyle de tüketicilerin bu sektöre yönelimi artmıştır. Yapılan araştırmalara göre (DFC Intelligence, 2021) 2020 yılının ortalarında dünya çapında 3.1 milyar video oyun tüketicisi bulunmaktadır.

Video Oyun ve Tüketici Deneyimi

Video oyun sektörü içerisinde yer alan farklı türde platformlar bulunmaktadır. Bu platformların başında bilgisayar, konsol ve mobil oyun platformları gelmektedir. Teknolojinin gelişmesi ile bu platformlara ek olarak taşınabilir oyun konsolları ve etkileşimli bir oyunun bulut teknolojisi ile başka bir bilgisayarda işlenip internet aracılığıyla oynayan kişiye video sekansı olarak gösterildiği bulut oyun teknolojisi (Shea vd., 2013) de sayılabilmektedir. Üç ana platform olan bilgisayar, konsol ve mobil oyunların diğerlerine göre avantajları ve dezavantajları bulunmaktadır. Örneğin bilgisayar oyunu platformu yüksek kalite grafik ve çeşitlilik yönünden avantaj sağlarken donanımsal parçaların fiyatlarının yüksek olması da bu platformun bir dezavantajıdır. Öte yandan mobil oyunlarda grafikler daha az gelişmişken ürünlerin fiyatları bilgisayara kıyasla daha uygundur. Konsol oyunu platformunun temelinde, tüketicilerin sadece bir şeyler izlemek amaçla aldıkları televizyonlarında interaktif bir şekilde oyun oynamalarına izin veren cihazların pazarlanması yer almaktadır.

Bu platformlarda yapılan tüketimleri ele alacak olursak; günümüzde dünya popülasyonunun %89.84'ü yani toplamda 7.1 milyar insanın mobil telefon sahibi olması (Statista, 2021a) ve telefon oyunlarının hızlıca oynanabilmesi gibi özelliklerinden dolayı mobil oyun platformu bu üç platform arasında en hızlı şekilde gelişenidir. Özellikle mobil oyunların fiyatlarının düşük olması ve telefonların yaygınlaşması gibi sebeplerden dolayı da her insan mobil oyun tüketicisi potansiyeli taşımaktadır (Marchand ve Hennig-Thurau, 2013). 3.1 milyar video oyun tüketicisinin %44'lük bölümüne mobil oyun platformu hâkimdir. Geriye kalan tüketicilerin %48'ini bilgisayar oyunları platformu tüketicileri, %8'ini konsol oyun platform tüketicileri oluşturmaktadır (DFC Intelligence, 2021). Konsol oyun platformu toplam sektörün sadece %8'ini oluşturmasına rağmen kişi başına yapılan harcamaların en fazla olduğu platform da konsol oyunu platformudur. Bunun nedeni olarak da konsolların ve oyunların fiyatlarının diğer platformlara kıyasla daha fazla olması gösterilebilir.

Video Oyun Sektörü ve Stratejileri

Kronolojik açıdan ele alacak olursak, konsol platformunda tüketicilere sunulan ilk cihaz Magnavox Odyssey ismiyle 1972 yılında satışa çıkarılmıştır. Magnavox Odyssey Ralph H. Baer tarafından Amerikan askerlerinin reflekslerini iyileştirmek amacıyla geliştirilmiş olup (Edge, 2014) bu cihaz ABD'de satışa sürülmüş ve toplamda 330 binden fazla satılmıştır (Amos, 2018). Tenis oyunlarının elektronik ortama aktarılmış bir formu olan Pong konsol oyunları 1975 yılı itibarıyla satışa sürülmeye başlanmıştır. Atari firması orijinal modelin üzerine skor tutma, daha iyi ses ve oynanış sunacak şekilde ürün iyileştirme yaparak büyük bir başarı yakalamıştır. Amos

(2018) Magnavox Odyssey'den sonra satışa sürülen Pong konsolları video oyun endüstrisinin gelişmesinde önemli bir rol oynadığını belirtmiştir. Bu gelişmelerin başında Japon menşeli Nintendo'nun Pong oyun konsolu çıkarması ve konsol pazardaki yerlerini alması gösterilebilir.

Nintendo günümüzde konsol oyunları pazarında yer alan bir firma olarak bilinse de kurulduğunda kart oyunları satan bir üretim firmasıdır. Fusajiro Yamauchi tarafından 1889 yılında Nintendo Koppai adı altında kurulan firma *hanafuda* ve *karuta* adı verilen kart oyunları üretmiştir (Sutherland, 2012). Firmanın yaptığı kartlar Japonya'nın Osaka ve Kyoto gibi bölgelerinde satışa çıkmış ve en popüler kart oyunları haline gelmiştir (Sheff, 1994). Nintendo benimsediği ürün çeşitlendirme stratejisi ile birlikte kart oyunları, çocuk oyunları ve elektronik ürünler pazarlarında boy göstermeye başlamıştır. Her ne kadar firmanın yöneticileri değiştiğçe yemek, konaklama, ulaşım gibi sektörlere giriş yapmayı denemiş olsalar da Nintendo 1969 yılına kadar kart oyunu odaklı bir firma olarak kalmıştır. 1969 yılında firma içerisinde bir Ar-Ge departmanı kurulmuş ve firma odağını kart oyunlarından, oyuncaklara çevirmiştir. Teknolojik gelişmelerin sonucunda ortaya çıkan video oyun sistemleri, firmanın dikkatini çekmiş ve Atari, Magnavox gibi firmaların sistemleri incelenmiştir. Nintendo'nun 3. başkanı olan Hiroshi Yamauchi, Magnavox firması ile anlaşarak konsollarını üretme ve satma lisansını elde ederek Nintendo video oyun sektörüne giriş yapmıştır.

Bu çalışmada ele alınan diğer bir firma Sega, 1960 yılında Japonya'da kurulmuş jetonlu oyun sistemleri ve oyunları (Guins, 2015) üzerine yoğunlaşmış bir elektronik üretim firmasıdır. Hali hazırda elektronik üretim firması olmasından dolayı Sega'nın video oyun sektörüne girişi Nintendo'ya kıyasla daha kolay ve az sürede gerçekleştirmiştir. 1980'li yıllarda arcade oyunlara olan ilginin azalması ile birlikte Sega'nın ortak kurucusu David Rosen ve CEO'su Hayao Nakayama firmanın konsol oyunları endüstrisine girmesi kararını almışlardır (Harris ve Tulis, 2020). Firma, 1988 yılında 16 bit teknolojiyi destekleyen Sega Genesis isimli konsol oyun cihazının tanıtımını yapmışlardır (Cavallari, 2015).

Yöntem

Araştırma Yöntemi

Tüketicilerin boş zamanlarında yaptıkları aktivitelerin kendi benliklerini etkilediği (Layland vd., 2018) ve dolayısıyla da bu aktivitelerin incelenmesi söz konusu aktivitenin ilgili olduğu sektör hakkında bilgi edinmeye olanak sağlamaktadır. Bundan dolayı bu çalışmada tüketicilerin boş zaman aktivitesi olarak vakit geçirdiği video oyun sektörünü pazarlama faaliyetleri bazında inceleyerek video oyun sektörünün gelişimine ışık tutulması planlanmaktadır. Bu konu ve amaç doğrultusunda video oyun sektörünün gelişimine katkıda bulunan iki büyük firma olan Nintendo ve Sega için belirli bir tarih aralığında izledikleri rekabet stratejileri vaka çalışması yöntemi izlenerek ele alınmıştır.

Yin'e (2012) göre vaka çalışması yapmak için belirli koşullar bulunmaktadır. Bu koşullar; araştırma sorularının neden ve nasıl şeklinde olmaları, çalışmaya katılanların davranışlarını manipüle edemediğimiz vakalarda, araştırılan fenomene bağlantılı konuları ele alma durumunda ve fenomen ve kapsamın ayrılamadığı konularda vaka çalışması kullanılmaktadır. Bu çalışmada boş zaman aktivitelerinin benliği ve dolayısıyla da tüketimi etkilemesi fenomenini ve geçmişte yer almış olan Nintendo ve Sega'nın pazarlama stratejilerini araştırmayı hedeflediğimiz için bu çalışmada vaka çalışması kullanılmıştır.

Vaka çalışmalarında, dışsal geçerliliği arttırmanın bir yolu araştırmanın tasarım sürecinde odak ve kapsam sınırlarının belirlenmesidir (Marshall ve Rossman, 1989). Bu doğrultuda öncelikli olarak araştırmanın odağı ve kapsamının sınırları (Creswell, 2007) belirlenmiştir. Boş zaman aktivitesi olan video oyunlarının sektörünün gelişimini resmetmek amacıyla sektörün başlangıcı ve büyümesinde etkili olan Nintendo ve Sega firmaları araştırmanın odağı olarak belirlenmiştir. Video oyun sektörünün oluşumu ve gelişimi hakkında fikir vermesi için öncelikli olarak Nintendo ve Sega firmalarının tarihçeleri araştırılmıştır. Bu araştırma sürecinde literatürde yayınlanmış makalelerden, firmaların web siteleri, firmaların çalışanlarının mülakatlarını içeren kitaplar ve belgesellerden de yararlanılmıştır. Veri toplama sürecinde birden fazla veri kaynağından yararlanarak yapısal geçerliliğin arttırılması amaçlanmaktadır (Flick, 1992). Ayrıca farklı veri kaynaklarından toplanan veriler teyit edilerek vaka analizinde güvenilirlik sağlanmaya çalışılmıştır (Yin, 1994). Sonrasında firmaların giriş, büyüme, gelişme ve geri çekilme dönemlerinde uyguladıkları stratejiler incelenerek analiz edildikten sonra firmalara ve sektörün geneline dair çıkarımlarda bulunulmuştur.

Bu çalışma, kapsamı gereği etik kurul onayı gerektirmemektedir. Verilerin oluşturulmasında ikincil veri kaynaklarından yararlanılmıştır. Firmaların benimsedikleri pazarlama stratejilerinin firmanın gözünden nasıl ele alındığına dair çıkarımlar yapabilmek için de 1980-2000 yılları arasındaki dönemde hem Nintendo ve hem de Sega firmalarında çalışmış olan yöneticilerle yapılan röportajlar incelenmiştir. Video oyun literatüründe yapılmış olan çalışmalar ve firmaların belirlenen dönem aralığında yaptığı reklam faaliyetleri de ele alındıktan sonra güncel araştırma kapsamında veriler oluşturulmuştur. Araştırma kapsamında ele aldığımız fenomene ait farklı bakış açılarını içeren kaynakları kullanarak özellikle vaka çalışmalarında önem arz eden veri çeşitliliği de sağlanmıştır (Farquhar, 2012).

Araştırma Bulguları

Araştırma bulgularında seçilen iki firmanın kronolojik bir sıralamayla pazarlama stratejileri üzerinde durulduktan sonra marka yaşam döngüsünün (Simon, 1979) giriş, büyüme, olgunluk ve gerileme dönemleri ile ilişkilendirilerek (Agarwal, 1997), firmaların sektördeki durumuna dair ipuçları elde edilmeye çalışılacaktır. İlgili literatür incelendiğinde fiyat (Simon, 1979; Shoemaker, 1986) ve reklam (Liebermann, 1986) gibi pazarlama stratejilerinin marka yaşam döngüsü sürecinde nasıl etkisi olduğu araştırılmıştır. Hofer (1975), firmanın yaşam döngüsü dönemlerinde geçişlerin yaşanması için firmanın pazarlama stratejilerinde büyük ölçüde değişikliklerin olması gerektiğini belirtmiştir. Rink ve Swan'ın (1979) çalışmasında; firmanın satışlarının düşük miktarda olduğu ve tüketicilerin farkındalığının az olduğunu dönemin giriş dönemi olduğunu belirtmişlerdir. Farkındalığın ve satışların hızlı bir biçimde artması ile büyüme dönemi başlamaktadır. Rekabetin artmasının bir sonucu olarak satışlarda durgunluk olmasıyla olgunluk dönemine geçiş yapılır ve satışlar düştükçe gerileme dönemi yerini almaktadır. Bu doğrultuda örnek vaka olarak belirlenen Nintendo ve Sega firmalarının yaşam döngüleri boyunca benimsedikleri fiyatlandırma ve reklam gibi pazarlama stratejileri örnekler üzerinden incelenmiş ve her dönem için pazarlama stratejilerinin ve satış değerlerinin nasıl farklılaştığı anlaşılmaya çalışılmıştır.

Giriş Dönemi

Her ne kadar bu araştırma video oyun sektörü üzerine olsa da seçilen firmaların pazara girişinin belirtilmesi ve bu dönemde uyguladıkları stratejilerin tanımlanması yaşam döngüsü aşamalarının daha belirgin hale gelmesine yardımcı olacaktır. Bu doğrultuda öncelikle Nintendo firmasının pazara giriş dönemi incelenecektir.

Nintendo'nun kuruluş yılı 1889 ile analizimize başlayacak olursak, Nintendo Japonya devletinin kart oyunlarına uyguladığı yüksek vergilerden dolayı batan çok sayıdaki kart firmalarından biri olmamasını, bir firmanın büyümesi için izleyebileceği dört yoldan biri olan çeşitlendirme stratejisi (Ansoff, 1958) ile sağlamıştır. Hali hazırda oyun sektöründe yer alan Nintendo kart oyunlarına ek olarak; çocuk ve elektronik oyuncaklarında çeşitliliğe giderek ile hem hayatta kalmayı başarmış hem de diğer oyun pazarlarındaki eksikliği fark ederek büyümesine yardımcı olmuştur.

Nintendo'nun video oyun sektörüne girişi Magnavox firması ile anlaşma yapmış ve lisanslı giriş stratejisi pazara girmiştir. Her ne kadar Magnavox'un konsollarını üretme ve satma lisansını elde etse de orijinalinde bir kart firması olmasından dolayı konsolları üretmeye yetecek teknoloji ellerinde bulunmamaktaydı. Sheff (1994) bu sebepten dolayı Nintendo'nun bir elektronik firması olan Mitsubishi ile birlikte çalıştığını belirtmiştir. Yapılan çalışmalar sonucunda; Pong, Blockbuster, Wild Gunman gibi oyunlar üretilmiştir. Fakat bu oyunlar Magnavox'un konsoluna yakın olan, fazla gelişmemiş konsol oyunları olmaktan uzaklaşmamıştır. Bunun sonucunda Nintendo yönetimi, Ar-Ge bölümüyle toplantılar yapmışlar ve bir ev video oyun konsolu olan İngilizce *family* ve *computer* kelimelerinin birleşmesiyle oluşmuş ve aile bilgisayarı anlamına gelen *FamiCom*'u geliştirmişlerdir. FamiCom piyasaya sürülene kadarki zamanlarda genellikle daha basit oyunları kaldıran sistemler bulunmaktaydı. Nintendo'nun yaptığı bu inovasyon sayesinde ve pazarda alternatif firmanın bulunmaması gibi bir fırsat ile birlikte Nintendo video oyun sektörüne avantajlı bir şekilde (Boulding ve Christen, 2003) giriş yapmıştır.

1986 yılından itibaren Nintendo, konsollarında oynanabilecek oyunları geliştirmeleri için diğer firmalar ile anlaşma yapmaya başlamıştır. 1986 yılının Şubat ayında Enix firması ile *Dragon Quest* adı altında bir oyunu satışa sürmüşlerdir. Oyunun sürüldüğü yılda beklenen rağbet görülmeyince Enix firması, haftalık 4.5 milyon kopyası satılan *Shukan Shonen Jump* dergisine reklam vermiş ve sonucunda 1.4 milyon oyun satışına ulaşmışlardır (Sheff, 1994). Nintendo ile Enix firmalarının yaptıkları inovasyonların çıktısı olan *Dragon Quest* adlı ürününün beklentilerin altında olan başarısının arttırılmasındaki etken reklamcılık (Rubera ve Kirca, 2012) faaliyetlerinin arttırılmasıdır. Nintendo'nun oyunlarının satışlarındaki ciddi artışlar, bilgisayar dergilerine verilen reklamlar gibi uygulamaların sonucunda firma Japonya'nın multi milyar dolarlık video oyun endüstrisinde en önemli konuma gelmiştir.

Ele aldığımız diğer firma olan Sega ise 1960 yılında Japonya'da kurulmuş jetonlu oyun sistemleri ve oyunları (Guins, 2015) üzerine yoğunlaşmış bir elektronik üretim firmasıdır. 1980'li yıllarda arcade oyunlara olan ilginin azalması ile birlikte Sega'nın ortak kurucusu David Rosen ve CEO'su Hayao Nakayama firmanın konsol oyunları endüstrisine girmesi kararını almışlardır (Harris ve Tulis, 2020). Firma, 1988 yılında 16 bit teknolojiyi destekleyen Sega Genesis isimli konsol oyun cihazının tanıtımını yapmışlardır (Cavallari, 2015).

Sega Nintendo'ya kıyasla hâlihazırda bir jetonlu oyun sistemleri firması olduğundan dolayı başka bir firma ile anlaşmadan, kendi konsollarını üretecek seviyedeydi. Her ne kadar ileri teknoloji bir sistem olsa da 1980li yıllarda Nintendo'nun tekel olduğu video oyun endüstrisine girmek için sadece teknolojinin yeterli olmadığını bilen Nakayama, 1980'li yıllarda oyuncak üretim firması Mattel ile çalışan, *Barbie* ve *Hot Wheels* gibi oyuncakların satışının arkasındaki başarılı pazarlamacı (Harris ve Tulis, 2020) Tom Kalinske'yi Sega'nın Amerika şubesinin başına geçmesi için ikna etmesi ile birlikte Sega video oyun sektörüne giriş yapmıştır. Sega'nın Tom Kalinske'yi işe almasıyla ve Amerika'ya açılma kararı ile birlikte firmanın büyüme dönemi de başlamıştır.

Büyüme Dönemi

Japon video oyun endüstrisinde hâkim konuma gelen Nintendo, dünyaya açılmak için gerekli adımın Amerika'ya yönelmek olduğunun farkındaydı ve bu doğrultuda birkaç yöntem izlemiştir. İzlediği ilk yöntem *Donkey Kong* oyununun piyasaya sürülmesidir. Nintendo'nun o zamanki CEO'su olan Howard Lincoln bir yıldan az bir sürede ve otuz kişiden daha az çalışanı olan firmanın sadece *Donkey Kong* oyunlarından 100 milyon dolarlık satış yaptıklarını belirtmiştir (Harris ve Tulis, 2020). *Donkey Kong* oyunu ABD'de büyük ses getirmiş ve oyunun karakterlerinden oluşan çizgi filmler, tanıtımlar gibi reklam faaliyetleri sonucunda ilk iki yılında firmanın 280 milyon dolar ciro yapmasına olanak sağlamıştır (Costrel, 2020). Amerikan pazarı bağlamında ele alacak olursa, Nintendo tüketicilerin o dönemde ihtiyacı olan video oyun sektöründe yer alan bir karakter yaratarak, hem tüketicilerin ihtiyaçlarını gidermiş hem de başarılı reklamcılık faaliyetleri ile oluşturduğu karakterin pazarlamasını başarılı bir şekilde yapmıştır. Reklamcılık faaliyetlerinin başarılı olması sonucunda da pazarda rekabet avantajı (Carpenter ve Nakamoto, 1989) kazanmış ve pazardaki erken liderlerden biri haline gelmiştir.

Atari'nin 1980'li yılların sonlarında teknolojiye uymakta zorluk çekmesi nedeniyle video oyun pazarındaki payını yükseltmek ve firmanın bu endüstrideki kârını arttırmak amacıyla Nintendo bu soruna odaklanmıştır. Bu doğrultuda Amerikan tüketicilerinin sevmeye olasığının yüksek olduğu renklere ve yeni teknolojiye uygun *Nintendo Entertainment System* yani kısaca NES cihazını 1985 yılında satışa sürmüşlerdir. Tüketicilerin NES'i sevmesinin sebepleri arasında daha dinamik grafikler, daha canlı renkler gibi nedenlerin yanı sıra oyunlarda kullanılan seslerin ve müziklerin de katkısı bulunmaktadır (Gibbons, 2009). En nihayetinde bir inovasyonun başarısının altında yatan sebepler; değer yaratımı, iletişim ve dağıtımın başarılı şekilde yapılması olduğu düşünülürse (Khosravi vd., 2011) Nintendo da tüketicilerin ihtiyaçlarını fark ederek onların istekleri doğrultusunda değer yaratarak yaptığı inovasyonlar sayesinde Amerikan pazarındaki payını arttırmıştır.

Nintendo'nun satışa çıkardığı ürününde uyguladığı başarılı reklam faaliyetlerinden birisine örnek olarak halkın erişimi olan alışveriş merkezleri, fuarlar gibi yerlere oyun konsolunu koyarak tüketicilerin denemelerini ve sonucunda satın alma oranını arttırmaları söylenebilmektedir. Diğer bir reklam faaliyetine 1990 yılında düzenledikleri PowerFest turnesi örnek olarak gösterilebilir (Cacho-Elizondo, Lazaro ve Sanchez, 2020). Bu turne ABD'nin ve Kanada'nın birkaç şehrinde düzenlenen tanıtım ve yarışma aktivitelerinden oluşmaktaydı. Turnenin; insanların NES'i denemesi ve ürünü alması ile en iyi Nintendo oyuncularını belirlemek üzere iki ana amacı bulunmaktaydı. Nintendo'nun gerçekleştirdiği bu faaliyetler sonucunda 1989 yılında Nintendo'nun Amerika ayağı olan Nintendo of America video oyun konsolu pazarının 3.4 milyar dolarlık %75'ine sahip hale gelmişlerdir (Costrel, 2020). Firmanın bu denli büyümesi video oyun endüstrisinin gelişmesine ve yeni meslek gruplarının ortaya çıkarak istihdam oranının da artmasına yardımcı olmuştur. Bu yeni meslek gruplarının başında efsanevi oyun danışmanları gelmektedir.

Günümüzde oyun oynayan bireyler takıldıkları yerlerde internetten anında bilgi alabilmektelerdir. Youtube üzerinden oyun içinde istedikleri şeylerin nerede olduğuna saniyeler içinde ulaşabilir durumdadır. Fakat internetin günümüzdeki gibi gelişmiş olmadığı 1980li yılların sonlarında oyun oynayanlara yardım edebilecek tek mecra Nintendo'nun yeni bir meslek grubu olarak tasarladığı oyun danışmanlarıydı. Bu oyun danışmanlarının görevi, telefon hattı üzerinden kendilerine ulaşan tüketicilere NES'in desteklediği herhangi bir oyunda takıldıkları yerlere yardım etmektir. Oyun danışmanları telefon hattı 1987 ve 2005 yılları arasında aktif olarak hizmet vermeye devam etmiştir. Oyun danışmanlığı aktif olduğu yıllar arasında oyun oynayan

bireyler için adeta bir efsane olarak görülmüştür (Costrel, 2020). Meslek içeriğine bakıldığında oyun oynayarak para kazanılabilecek bir iş gibi gözükse de, bu işe girebilmek ve Nintendo'nun çıkardığı oyunlara en kısa sürede hâkim olabilmek bu mesleğin zorluklarından sayılabilmektedir. İşe alım aşamasında katılımcılara oyun bilgisinin sorgulandığı testler uygulanmaktaydı. Firmanın resmi dergisi olan *Nintendo Power*'da 800 kişiden 33'ü oyun danışmanlığına alındığı belirtilmiştir. Oyun danışmanlığı için seçilecek adaylarda iyi oyun oynayabilme yeteneğinin yanında, müşterilerle ilişkisinin iyi olması ve hızlı yazım kabiliyetinin olması da göz önünde bulundurulmuştur (Cade ve Gates, 2017).

Oyun danışmanlarının görevi yüksek skorlar almaya çalışan oyunculara yardım etmek (Young, 2009) olarak gözükse de bu meslek grubunun kurulmasının ana amacı oyuncuların aldıkları oyunları bitirmesini sağlayıp yeni oyunlar almalarını sağlamak ve böylelikle kârı arttırmaktır. Nintendo oyun danışmanlarının yanı sıra oyunların çözümleri, haritaları, oyun içindeki eşyaların konumlarını içeren oyun dergilerini de satışa sunmuştur. Nintendo bu zaman aralığında uyguladığı yenilikler ve reklam faaliyetleri, ürün ve pazar çeşitliliği, tutundurma faaliyetleri gibi başarılı pazarlama stratejileri sonucunda pazarın aslan payına sahip olmuştur (Harris ve Tulis, 2020).

Sega'nın büyüme dönemi de tıpkı Nintendo gibi Amerika pazarına açılması ve bunun için de Kalinske'yi işe alması ile başlamıştır. Kalinske, Mattel firmasında çalışırken Barbie, Hot Wheels, Barbie'nin erkek çocuklar için değiştirilen He-Man oyuncaklarının başarısı arkasındaki isim olarak bilinmektedir. Barbie oyuncaklarının yıllık değerini 12 yıllık çalıştığı süre zarfında 42 milyon dolardan 1 milyar dolara kadar çıkarmıştır (Pettus vd., 2013). Nakayama tarafından işe alınan Kalinske, Sega'nın Amerika kolunda işleri kendi istediği gibi yönetme koşulunu sunmuş ve sonuç olarak bu koşul kabul edilmiştir. Kalinske, Sega'nın başarılı olması için Sega üst yöneticilerinin olduğu bir toplantıda 4 maddeli bir plan sunmuştur. Kalinske planının maddelerini şu şekilde belirtmiştir (Harris ve Tulis, 2020):

- Amerikan televizyon şovlarının lisanslarını alarak oyunlara adapte etmek
- Nintendo'nun Mario karakterine karşı Sega'nın rakip olarak çıkarabileceği karakterin oyununun cihazla birlikte verilmesi
- Sega Genesis'in satış fiyatını düşürmek
- Nintendo'ya karşı agresif pazarlama stratejileri uygulamak (Pettus vd., 2013).

Toplantının sonucunda Kalinske'nin planı kabul edilmiş ve uygulanmaya başlanmıştır. Bu plan doğrultusunda ilk olarak Nintendo'nun Mario karakterine karşı ortaya koyabilecekleri bir karakter geliştirmeye önem vermişlerdir. Kalinske'nin planının her bir maddesi Sega'nın video oyun pazarında bir tekel haline gelmiş Nintendo'ya karşı olan başarılı pazarlama stratejileridir.

Bu doğrultuda Amerikan televizyon şovlarının lisansını almak ürünün tanıtımını kolaylaştırdığından tüketicilerin firma bilinirliği de artmıştır (Domazet vd., 2018). Nintendo'nun Amerika pazarı için oluşturduğu ve popüler hale gelen *Mario* karakterine karşılık Sonic karakterini oluşturmuşlar ve iki firma arasındaki rekabeti tam anlamı ile başlatmışlardır. Pazara girmek için seçilen ürün olan Sega Genesis'in normalden çok daha az bir fiyata satılması (Eliashberg ve Jeuland, 1986) ve içerisinde en bilinen oyunlarının da dahil edilmesi firmanın stratejisinin pazar yayılımı olduğunu göstermektedir. Bu noktada firmanın asıl amacı olan marka bilinirliği ve pazara girmek olduğundan dolayı fiyatlar düşük tutulmuştur. Son olarak da

Nintendo'ya karşı agresif pazarlama stratejileri uygulamışlar ve reklamlarda firmanın ürünleri ile dalga geçerek satışlar sayesinde pazar paylarını arttırmışlardır.

Kalinske'nin önerdiği Mario'ya karşı konumlandırabilecekleri bir karakter yaratımı için Mario'da olmayan özelliklerin belirlenmesi yapılan ilk işlem olmuştur. Mario ve genel olarak Nintendo oyunları yavaş hareket eden, oynayanın belirli bir doğrultuda ilerlemesine izin veren türde oyunlardır. Sega'nın operasyon direktörü Shinobu Toyoda, Sega çalışanlarının endüstrideki oyunların yavaş olması açığını fark edip bunun üzerine çalışmalar yaptığını belirtmiştir (Harris ve Tulis, 2020). Sega'nın dâhi oyun geliştiricisi Yuji Naka oyunlarda objelerin çok hızlı bir şekilde hareket etmesini sağlayacak bir algoritma geliştirmiş ve yaptığı oyun için firmanın grafik tasarımcılarına hızlı hareket edecek bir karakter yapmalarını istemiştir. O dönemdeki pazarlama müdürü Al Nilsen kendisine önerilen iki karakter arasında bir seçim yapmıştır (Harris ve Tulis, 2020). Nilsen'a önerilen karakterlerden ilki bir yumurta olan Eggs, ikincisi ise mavi bir kirpiydi ve sonuç olarak Nilsen Nintendo'nun Mario'suna karşı kirpi Sonic'i tercih etmiştir. Böylelikle Sega'nın maskotu da belli olmuştur.

Olgunluk Dönemi

Nintendo NES cihazının satışa sürülmesinden bir sene sonra piyasaya SNES isimli üst model cihazının da tanıtımlarına başlamıştır. 1990 senesinde SNES'in satışa sürülmesi ile birlikte Nintendo video oyun pazarının %90'lık payını ele geçirmesi ile birlikte (Dillion, 2011) firmanın yaşam döngüsündeki olgunluk dönemi de başlamıştır.

Nintendo'nun özellikle perakende firmalarına karşı uyguladığı stratejiler sonucunda pazarın hemen hemen hepsini ele geçiren firma bu payı arttırmak için perakende firmalarına Nintendo ürünleri haricindeki oyun konsollarının satışından memnun olmayacaklarını (Sheff, 1994) söyleyerek monopolistik bir yaklaşım uygulamışlardır. Atari firmasının başkanı Dan van Elderen Toys "R" Us gibi büyük bir perakende firmasının bile Nintendo'ya karşı gelemediğini belirtmiştir. Nintendo perakendecilere başka bir video oyun konsolu yapımcısı olan Tengen firmasının konsollarını satışa sunarlarsa, Nintendo ürünlerine erişimlerinin olmayacağını belirterek perakendeciler arasında tek el haline gelmiştir (Sheff, 1994).

Ürün satışlarını arttırarak ve olası rekabeti ortadan kaldırarak Nintendo pazarın %95'lik payına sahip olmuş, öncü lider olarak girdikleri ve geliştirdikleri video oyun endüstrisinin başında tek el olarak yer almışlardır. Nintendo her ne kadar olası rekabeti ortadan kaldırmaya çalışsa da Sega isimli firmanın ani yükselişini engelleyememiş ve yaşam döngüsünde gerileme dönemine girmiştir.

Sega'nın olgunluk döneminde uyguladığı stratejiler arasında teknolojik açıdan önce olduğu konsolların üretimine devam etmesi ve reklamcılık faaliyetleri ile Nintendo'nun hâkimi olduğu pazardan kendine pay alması ile başlamıştır. Nilsen, ürünlerinin Nintendo'ya kıyasla teknolojik olarak daha gelişmiş olduğuna inandıkları için 1991 yılındaki Amerika'da gerçekleştirilen Tüketici Elektronik Fuarı'na kadar hiçbir reklam faaliyeti yapmayarak Nintendo'yu şaşırtmayı amaçladıklarını belirtmiştir (Harris ve Tulis, 2020). Sega'nın uyguladığı ilk agresif strateji SNES ve Genesis ürünlerini yan yana koyarak oyuncuların kıyaslama yapmalarını sağlamak olmuştur. Sega kendisine göre pazarda daha köklü bir firma olan Nintendo'nun ürünleri ile kendi ürünlerinin karşılaştırmasını yapmak için tüketicilerin kararlarına güvenmiştir (Kim ve Tsai, 2012). Daha canlı renklere sahip olan Sega Genesis bu kıyaslama sonucunda tüketiciler tarafından tercih edilmiştir.

Perakende firmaları Nintendo dışında ürün satmadıkları için Sega yöneticileri bu konuda da agresif stratejilerine devam etmişlerdir. Shinobu Toyoda Amerika'da yer alan en büyük perakende firmalarından biri

olan Wal-Mart firmasının genel merkezinin karşısına tüketicilerin istedikleri kadar ve hiçbir ücret talep etmeden oynayabilecekleri bir Sega oyun merkezi açma fikrini önermiştir (Harris ve Tulis, 2020). Buna ek olarak Wal-Mart genel merkezinin bulunduğu konumun giriş ve çıkış noktalarına da reklam tabelaları koyarak Sega reklamını yapmışlardır. Bu stratejiler karşısında Wal-Mart'ta kendi ürünlerini satabilme imkânına erişmişlerdir. Kalinske, Wal-Mart firmasını hedef almalarının sebebini firmanın büyük bir perakende firması olması ve ürünlerini Wal-Mart'ta satabilmesi sonucunda diğer perakende firmalarının da Nintendo'nun baskısından kurtularak o firmalarda da satış yapabilmeleri olarak belirtmiştir. Sega, perakendeci firmalar yoluyla ürünlerini sattırabilmek için uyguladığı stratejiler sonucunda 1991 yılının en popüler oyunu olarak Sonic seçilmiş ve Sega pazar payını arttırmayı başarmıştır.

Goodby Silverstein & Partners reklam firmasının başkanı Jeff Goodby, Sega'nın reklam faaliyetlerini yönetmiş ve iki başarılı slogan üretmiştir. Bunlar "Welcome to the next level" ve "Sega Scream" projeleridir. "Welcome to the next level" sloganı ile Nintendo'nun kendilerine kıyasla daha alt seviyede ürünler ürettiklerini ima etmişlerdir. Bu reklam projelerinde Nintendo'nun yavaş ve monoton oyunlarına göndermeler yapılmış, Nintendo'ya tek amacı tüketicilerin paralarını almak odaklı olan bir sivrisinek benzetmesi yapılmıştır (Harris ve Tulis, 2020). Bu dönemde yapılan reklamların ortak noktaları hareketli, daha havalı ve yüksek sesli olmalarıdır. Nintendo ile dalga geçmek için yapılan reklamlarda, Nintendo'nun avuç içi oyun konsolu olan Game Boy'u masaj aleti, et döveceği gibi objelere benzetmişlerdir. Bu reklamlara ek olarak, firma "blast processing" adı altında bir pazarlama kavramı ortaya çıkarmıştır (Kalinske, 2017). Ürünlerinin hızlı çalıştığına vurgu yapan bu kavram tam anlamıyla açıklanmamasına rağmen tüketiciler tarafından benimsenip, Nintendo'nun bir eksiği haline gelmiştir. Aslında olmayan bir teknolojinin reklamının iyi yapılması ve tüketicilerin olmayan bir özelliğin olduğunu sanması da Sega'nın Nintendo ile olan rekabetine olumlu yönde etki etmiştir.

Sega'nın bu dönemde uyguladığı başarılı stratejilerden birisi de hedef kitlesini iyi belirlemesi olmuştur. Sega, tanınmış Hollywood oyuncularını karşılayamayacaklarından ve Nintendo'nun hedef kitle olarak çocukları seçmesinden dolayı kendilerine genç kesimi hedef kitle olarak belirlemişlerdir. Bu doğrultuda Sega gittikleri fuarlara tanıtım kapsamında genç ünlüleri götürmüşlerdir. Bunların sonucunda Sonic 2 çıktığı ilk gün 12.5 milyon dolarlık satış rakamlarına ulaşmıştır.

Video oyun pazarındaki kırılma noktası ve Sega-Nintendo rekabetinde belirleyici nokta Mortal Kombat oyununun piyasaya sürülmesi ile gerçekleşmiştir. 1993 yılında hem Sega Genesis ve hem de SNES uyumlu olarak satışa sunulan, Midway firması tarafından geliştirilen, bir dövüş oyunu olan Mortal Kombat (Wolf, 2012) iki firma arasındaki rekabeti kızıştırmayı başarmıştır. Oyun içinde fazlaca şiddet ve kan olduğundan dolayı Nintendo'nun başkanı Howard Lincoln, ailelerin olumlu dönüşlerini almak amacıyla, kendi konsollarındaki oyunda kan renginin kırmızı yerine yeşil olarak gösterilmesine karar vermiştir. Fakat bunun yerine aileler oyunu sansürlediklerinden dolayı Nintendo'ya sitem etmişlerdir (Harris ve Tulis, 2020). Firmaların aldıkları bu karar ayırımında Sega kazançlı taraf olarak kalmış ve satışlarda beşe bir oranında bir avantaj yakalamışlardır. Sega'nın brüt satışları 1989 yılında 813milyon dolar iken 1993 yılında artarak 3.6 milyar dolara kadar ulaşmıştır.

Gerileme Dönemi

Nintendo'nun gerileme aşamasına girmesindeki asıl sebep, video oyun pazarının %95'ine sahip olması ve rekabete sürükleyecek hiçbir rakibin piyasada tutunamaması olarak belirtilebilir. Bir firmanın başarısının daimî olması için gelecekte olabilecek olayları tahmin etmeyi ve bu olaylara karşı neler yapabileceklerini tanımlamaya çalışmaları gerekmektedir (Mahajan, 1992). Buna rağmen Nintendo, pazar payına güvenip, fazla özgüvenli davranarak yaklaşan tehlikenin farkına varmakta gecikmiştir.

Nintendo; Sega'nın pazara girdiği zamanlarda hiçbir önlem almadığından dolayı pazar payında %40lık gerilemeler yaşamıştır. Her ne kadar bu dönemi yaşam döngüsündeki gerileme dönemi ile ilişkilendirsek de Dhalla ve Yuspeh'nin (1976) çalışmasında belirttiği gibi yaşam döngüsündeki her ürün veya markan gerileme döneminden sonra yok olup olmayacağı belirsizdir. Nintendo da gerileme döneminin sonlarında Silicon Graphics Nintendo ile anlaşma yapmış (Benjamin, 1994) ve yeni bir Donkey Kong oyunu geliştirerek 6 milyon kopya satmayı başarmışlardır. Bu da Nintendo'nun döngünün sonundan tekrardan büyüme aşamasına geri döndüğünün bir göstergesidir.

Sega'nın gerileme dönemi genel olarak Sega Japonya ve Sega Amerika arasındaki mutabakata varamama sebebinden başlamış ve bu firmanın bir nevi çöküşünü hazırlamıştır. Sega Mortal Kombat oyunu sonucunda yakaladığı başarılarla birlikte video oyun pazar payı oranı yönünden az da olsa Nintendo'nun önüne geçebilmiştir. Bu dönemde Silicon Graphics adlı yazılım ve donanım firması, Sega konsolu için uygun olan yeni bir yonga seti geliştirmeyi önermiş fakat Sega genel merkezi bu fikre olumlu bakmamıştır (Harris ve Tulis, 2020). İlgili literatür incelendiğinde Sega'nın gerileme dönemindeki başarısız kararlarının arkasındaki neden genellikle Sega Japonya ve Sega Amerika'nın kararlarda mutabakata varılamamasıdır. Sega'nın kabul etmemesi üzerine Silicon Graphics Nintendo ile anlaşma yapmıştır. Alınan kararlar sonrasında rekabet yarışında geride kaldığını fark eden Sega, bunu kabullenemeyip yeni ürünler çıkarmayı denemiştir. Nintendo ve Silicon Graphics firmaları ortak çalışma yürüterek 64 bit sistem tanıtımını yaptıktan sonra Sega çalışanları ellerinde uygun teknoloji olmamasına rağmen 2 adet 32 bit yoncaı birleştirerek yeni bir ürün tasarlamışlardır. Kalinske, Sega Saturn adı altında tasarlanan ürünün tanıtımının yapılmasından sonra, ürünü destekleyecek yazılım ve donanım olmadığı için anlaşma yapılan perakende firmaları ile problemler yaşadıklarını belirtmiştir (Harris ve Tulis, 2020). Her ne kadar başarılı stratejileri ile piyasanın çoğunluğunu ele geçirse de Sega yönetsel nedenlerden dolayı piyasadan çekilmiş ve Nintendo ile aralarındaki rekabet böylelikle son bulmuştur.

Sonuç ve Tartışma

Bu çalışmada 1980 ve 2000 yılları arasında video oyun sektöründe yer alan iki lider firma olan Nintendo ve Sega'nın pazarlama faaliyetleri tarihsel bir bakış açısı ile incelenmiştir. Video oyunların babası (Kent, 2001) olarak bilinen Ralph H. Baer video oyun konsollarının yakın gelecekte para kazanılabilecek bir pazar haline geleceğini belirtmiştir (Harris ve Tulis, 2020). 2020 yılı verilerine bakıldığında video oyun endüstrisi 159.3 milyar dolarlık pay ile film ve müzik endüstrilerinin toplamından fazla pazar değerine sahip olup (Statista, 2021b) Baer'in bu tahmininin gerçekleştiğini söylenebilir. İlk konsol oyununun 1972'de çıkmasından itibaren 50 yıl içerisinde, sıfırdan başlayan bir endüstrinin gelişmesinde Nintendo ve Sega'nın katkıları göz önünde bulundurulmalıdır. Bu neden dolayısıyla çalışmada karşılaştırılmak üzere Nintendo ve Sega firmaları seçilmiştir.

Nintendo, sektördeki eksikliği fark edip, sektörü multi milyar dolarlık haline getirdiğinden dolayı rakipleri Sega'nın üst düzey çalışanları tarafından dahi takdir edilmektedir (Harris ve Tulis, 2020). 1990lı yıllarda perakendecilere istediğini yaptıran Nintendo, NES'in satışa çıktığı dönemde, ürünlerini satacak perakende firmaları ile anlaşmakta zorluk çekmiştir. Yaptığı inovasyonlar ve başarılı tutundurma faaliyetleri ile içerisinde bulunduğu zor durumlardan pazarın %95'ini ele geçiren bir dev haline gelmiştir. Pazardaki aslan payı uzun bir süre koruyan Nintendo'nun bu denli büyümesinden kaynaklı oluşan kendinden emin tavrı ve aşırı özgüveni, pazara yeni girmiş olan Sega'nın varlığına önem göstermemesine ve dolayısıyla Sega'nın uyguladığı agresif pazarlama stratejileri ile pazar payına ortak olmasına neden olmuştur.

Bu çalışmada 1980-2000 yılları arasındaki video oyun sektörünün durumunu resmedebilmek adına pazarın iki devi olan Nintendo ve Sega firmalarının pazarlama stratejileri ele alınmış ve bu doğrultuda belirli sonuçlara ulaşılmıştır. Öncelikli olarak Dhalla ve Yuspeh (1976) çalışmasındaki sonuçlarla tutarlı olacak şekilde (1)ürün ya da bu çalışma kapsamında firma yaşam döngüsünde, gerileme döneminden sonra her zaman için pazardan çekilmenin gerçekleşmeyeceği Nintendo örneği ile kanıtlanmıştır. Her ne kadar gerileme dönemi genellikle ürünün veya firmanın sektörden çekilişi ile ilişkilendirilmiş olsa da Nintendo örneğinde de görüleceği üzere uygulanan stratejiler ile birlikte firma gerileme döneminden gelişme dönemine geri dönebilir. (2) Sega gibi pazara daha sonra giren firmaların pazarda başarılı olmasının altında yatan iki önemli etken pazara giriş stratejilerinin ve tutundurma faaliyetlerinin başarılı bir şekilde yapılmasıdır. Shankar ve diğerlerinin (1998) çalışmalarında da belirtildiği gibi pazara sonradan giren firmalar inovasyonlar sayesinde pazar öncülleri ile yarışır hale gelebilir. Güncel çalışmanın bulgularında ortaya çıkan Sega'nın pazarda var olan 8 bit konsollar yerine 16 bit konsollar ile pazara giriş stratejisi uygulaması ve sektörde yerini alması bu sonucu destekler niteliktedir. Son olarak da Sega'nın pazarda tutunmasının ve video oyun sektöründen çekilmesinin üzerinden yirmi yıl geçmesine rağmen halâ tüketicilerin akıllarında kalmasının altındaki nedenin, Mela ve diğerlerinin (1997) çalışmasında da bahsettikleri ile tutarlı olacak şekilde (3) reklamların tüketicilerin seçimlerinde ve firmaların sektördeki yerlerinde olumlu etkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Sınırlılıklar ve Öneriler

Bu çalışmanın, gelecekteki araştırmalar için öneri niteliğinde birkaç sınırlaması bulunmaktadır. Öncelikli olarak, çalışma belirli bir tarih aralığını ve sayılı firmayı ele almasından dolayı video oyun konsolu sektörünün tamamını yansıtmamaktadır. Bu doğrultuda günümüz video oyun sektörünün pazar payında birinci sırada yer alan Sony firmasının da örnekleme dahil edilmesi ve Sony'nin uyguladığı pazarlama stratejilerinin Nintendo ile Sega firmalarının stratejileri ile karşılaştırması bir araştırma konusu olarak araştırmacılara önerilmektedir. Böylelikle Sony'nin video oyun sektörünün gelişim sürecine nasıl etki ettiği ve benimsediği stratejilerin hangisinin, marka yaşam döngüsünün hangi dönemine nasıl bir etkisi olduğu belirlenerek hem pazarlama teorisine hem de uygulamadaki yöneticilere katkıda bulunulacaktır. İkinci olarak bu çalışma tarihsel bir çalışma olduğundan dolayı yazılı kaynaklar ve firma çalışanlarının röportajlarından oluşan ikincil veriler ile sınırlıdır. Son olarak araştırma bulgularında video oyun sektörünü yönlendiren firmaların çoğunluğunun (bkz. Nintendo, Sega, Sony) Japonya menşeli olduğu da belirlenmiştir. Bu doğrultuda video oyun sektöründe başarılı ve adını duyuran firmaların çoğunluğunun neden Japonya menşeli olduğunu tespit etmeye yönelik bir çalışma için de araştırmacıları davet ediyoruz. Gelecekte yapılacak bu çalışma sayesinde video oyun sektörünün gelişiminde teknolojik önderliğin yanında kültürel veya sosyolojik bir etkinin de olup olmadığı saptanabilir.

Kaynakça

- Agarwal, R. (1997). Survival of firms over the product life cycle. *Southern Economic Journal*, 63(3), 571-584. Erişim adresi: <https://www.jstor.org/stable/1061095>.
- Amos, E. (2018). *The game console: A history in photographs*. San Francisco, California : No Starch Press.
- Ansoff, H. I. (1958). A model for diversification. *Management Science*, 4(4), 392-414. doi: 10.1287/mnsc.4.4.392.
- Belk, R. W. (2014). Digital consumption and the extended self. *Journal of Marketing Management*, 30(11-12), 1101-1118. doi: 10.1080/0267257X.2014.939217.
- Belk, R. W. (1988). Possessions and the extended self. *Journal of Consumer Research*, 15(2), 139-168. doi: 10.1086/209154.
- Benjamin, A. (1994). Affordable, restructured education: a solution through information. *RSA Journal*, 142(5449), 49-62. Erişim adresi: <https://www.jstor.org/stable/41376455>.
- Boulding, W. ve Christen, M. (2003). Sustainable pioneering advantage? Profit implications of market entry order. *Marketing Science*, 22(3), 371-392. doi: 10.1287/mksc.22.3.371.17736.
- Brennen, J. S. ve Kreiss, D. (2016). *The International Encyclopedia of Communication Theory and Philosophy*. UK: John Wiley & Sons, Inc. doi: 10.1002/9781118766804.wbiect111.
- Cacho-Elizondo, S., Lazaro, J. D. ve Sanchez, V. E. (2020). The emerging eSport market: analyzing the impact of virtual and augmented reality. *Chinese Business Review*, 19(2), 37-54. doi: 10.17265/1537-1506/2020.02.001.
- Cade, R. ve Gates, J. (2017). Gamers and video game culture: an introduction for counselors. *The Family Journal: Counseling and Therapy for Couples and Families*, 25(1), 70-75. doi: 10.1177/1066480716679809.
- Carpenter, G. S. ve Nakamoto, K. (1989). Consumer preference formation and pioneering advantage. *Journal of Marketing Research*, 26(3), 285-298. doi: 10.1177/002224378902600303.
- Cavallari, D. C. (2015). Shells and bytes: mollusks in the 16-bit era. *Journal of Geek Studies*, 28-43. Erişim adresi: <https://jgeekstudies.org/2015/06/22/shells-and-bytes-mollusks-in-the-16-bit-era/>.
- Costrel, F. (Yönetmen). (2020). *High Score* [Sinema Filmi]. Amerika Birleşik Devletleri: Great Big Story.
- Creswell, J. W. (2007). *Qualitative enquiry and research design: Choosing among five approaches*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- DFC Intelligence. (2021). *Report on global video game consumer segmentation*. Erişim adresi: <https://www.dfci.com/global-video-game-consumer-population/>
- Dhalla, N. K. ve Yuspeh, S. (1976). Forget the product life cycle concept. *Harvard Business Review*, 54(1), 102-112. Erişim adresi: <https://hbr.org/1976/01/forget-the-product-life-cycle-concept>.

- Dillion, R. (2011). *The golden age of video games: The birth of a multibillion dollar industry*. Boca Raton, FL: Taylor and Francis Group. doi: 10.1201/b10818.
- Domazet, I., Đokić, I. ve Milovanov, O. (2018). The influence of advertising media on brand awareness. *Management: Journal of Sustainable Business and Management Solutions in Emerging Economies*, 23(1), 13-22. doi: 10.7595/management.fon.2017.0022.
- Edge, N. A. (2014). A history on the advancement of games consoles. Sharpe, J. ve Self, R. (Ed.), *Computer for Everyone* (s. 57-59) içinde. Erişim adresi: <https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.867.2936&rep=rep1&type=pdf>
- Eliashberg, J. ve Jeuland, A. P. (1986). The impact of competitive entry in a developing market upon dynamic pricing strategies. *Marketing Science*, 5(1), 20-36. doi: 10.1287/mksc.5.1.20.
- Farquhar, J. D. (2012). *Case study research for business*. Southampton: Sage Publications. doi: 10.4135/9781446287910.
- Fischer, C. S. (1994). Changes in leisure activities, 1890-1940. *Journal of Social History*, 27(3), 453-475. doi: 10.1353/jsh/27.3.453.
- Flick, Uwe. (1992). Triangulation revisited: Strategy of validation or alternative?. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 22(2), 175-197. doi: 10.1111/j.1468-5914.1992.tb00215.x.
- Gibbons, W. (2009). Blip, Bloop, Bach? Some uses of classical music on the nintendo entertainment system. *University of Illinois Press*, 2(1), 40-52. doi: 10.5406/musimoviimag.2.1.0040.
- Guins, R. (2015). Beyond the Bezel: Coin-Op arcade video game cabinets as design history. *Journal of Design History*, 28(4), 405-426. doi: 10.1093/jdh/epv036.
- Harris, B. J. ve Tulis, J. (Yönetmen). (2020). *Console Wars* [Sinema Filmi]. Amerika Birleşik Devletleri: CBS Television Studios.
- Hauptert, M. J. (2006). *The entertainment industry*. Westport, Conn: Greenwood Publishing Group.
- Hofer, C. W. (1975). Toward a contingency theory of business strategy. *The Academy of Management Journal*, 18(4), 784-810. <https://doi.org/10.2307/255379>.
- Kalinske, T. J. (2017). The experts are always wrong. *The Replaying Japan Journal*, 0(0), 77-84. doi: 10.34382/00007802.
- Kent, S. L. (2001). *The ultimate history of video games: From Pong to Pokemon--The story behind the craze that touched our lives and changed the world*. Rocklin, CA: Prima Communications, Inc.
- Khosravi, A., Roozmand, N., Hosseinifar, S. M. ve Nor, K. M. (2011). Marketing and innovation. D.S. Giannaros (Ed.), 2nd International Conference on Business and Economic Research Proceeding (s. 1752-1761) içinde. Langkawi, Malaysia.
- Kim, K.-H. ve Tsai, W. (2012). Social comparison among competing firms. *Strategic Management Journal*, 33(2), 115-136. doi: 10.1002/smj.945.

- Layland, E. K., Hill, B. J. ve Nelson, L. J. (2018). Freedom to explore the self: How emerging adults use leisure to develop identity. *The Journal of Positive Psychology*, 13, 78-91. doi: 10.1080/17439760.2017.1374440.
- Liebermann, Y. (1986). The advertising-to-sales ratio along the brand life cycle: A critical review. *Managerial and Decision Economics*, 7(1), 43-48. Erişim adresi: <https://www.jstor.org/stable/2487385>.
- Mahajan, J. (1992). The overconfidence effect in marketing management predictions. *Journal of Marketing Research*, 29(3), 329-342. doi: 10.1177/002224379202900304.
- Marchand, A. ve Hennig-Thurau, T. (2013). Value creation in the video game industry: Industry economics, consumer benefits, and research opportunities. *Journal of Interactive Marketing*, 27(3), 141-157. doi: 10.1016/j.intmar.2013.05.001.
- Marshall, C. ve Rossman, G. B. (1989) *Designing qualitative research*. Newbury Park, CA: Sage.
- Mela, C. F., Gupta, S. ve Lehmann, D. R. (1997). The long-term impact of promotion and advertising on consumer brand choice. *Journal of Marketing Research*, 34(2), 248-261. doi: 10.1177/002224379703400205.
- Pettus, S., Munoz, D., Williams, K. ve Barraso, I. (2013). *Service Games: The Rise and Fall of SEGA: Enhanced Edition* (1st Ed.). South Carolina: Createspace Independent Publishing Platform.
- Rink, D.R. ve Swan, J.E. (1979). Product life cycle research: A literature review. *Journal of Business Research*, 7(3), 219-242. doi: 10.1016/0148-2963(79)90030-4.
- Rubera, G. ve Kirca, A. H. (2012). Firm innovativeness and its performance outcomes: a meta-analytic review and theoretical integration. *Journal of Marketing*, 76(3), 130-147. doi: 10.1509/jm.10.0494.
- Shankar, V., Carpenter, G. S. ve Krishnamurthi, L. (1998). Late mover advantage: how innovative late entrants outsell pioneers. *Journal of Marketing Research*, 35(1), 54-70. doi: 10.2307/3151930.
- Shea, R., Liu, J., Ngai, E. C. ve Cui, Y. (2013). Cloud gaming: architecture and performance. *IEEE*, 27(4), 16-21. doi: 10.1109/MNET.2013.6574660.
- Sheff, D. (1994). *Game over: how Nintendo conquered the world*. New York: Random House Inc.
- Shoemaker, R. W. (1986). Comment on "dynamics of price elasticity and brand life cycles: An empirical study". *Journal of Marketing Research*, 23(1), 78-82. doi: 10.1177/002224378602300108.
- Silk, M., Millington, B., Rich, E. ve Bush, A. (2016). (Re-)thinking digital leisure. *Leisure Studies*, 35(6), 712-723. doi: 10.1080/02614367.2016.1240223.
- Simon, H. (1979). Dynamics of price elasticity and brand life cycles: an empirical study. *Journal of Marketing Research*, 16(4), 439-452. doi: 10.1177/002224377901600401.
- Statista. (2021a). *Forecast number of mobile users worldwide from 2020 to 2025*. Erişim adresi: <https://www.statista.com/statistics/218984/number-of-global-mobile-users-since-2010>.
- Statista. (2021b). *Video game market value worldwide from 2012 to 2023*. Erişim adresi: <https://www.statista.com/statistics/292056/video-game-market-value-worldwide>.

- Sutherland, A. (2012). *The story of Nintendo*. New York: The Rosen Publishing Group, Inc.
- Tudor-Locke, C. ve Bassett, D. (2004). How many steps/day are enough? Preliminary pedometer indices for public health. *PubMed*, 34(1), 1-8. doi: 10.2165/00007256-200434010-00001.
- Wearing, M. (2017). Consuming authentic leisure in the virtual world of gaming: young gamers' experience of imaginary play in second modernity. S. Carnicelli, D. McGillivray ve G. McPherson (Ed.), *Digital Leisure Cultures Critical Perspectives* (s. 135-151) içinde. New York: Routledge.
- Wolf, M. J. (2012). *Encyclopedia of video games: the culture, technology, and art of gaming*. Santa Barbara, California: Greenwood Publishing Group.
- Yin, R. K. (1994). *Case study research design and methods: Applied Social Research and Methods Series*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications Inc.
- Yin, R. K. (2012). *Reviewed work: case study research, design and methods* (3rd ed.). California: Sage. doi: 10.3138/cjpe.30.1.108.
- Young, K. (2009). Understanding online gaming addiction and treatment issues for adolescents. *The American Journal of Family Therapy*, 37(5), 355-372. doi: doi.org/10.1080/01926180902942191.

Extended Abstract

Purpose

The video game industry is one of the largest among the entertainment industries with a market share of \$159 billion. Examining the marketing practices of Nintendo and Sega companies, which have played crucial roles in the formation and development of video game industry, is important for the literature in terms of highlighting the right practices and emphasizing the strategies they have adopted over the course of their respective brand life cycle periods. Due to this importance the aim of this study is to examine the marketing activities of Nintendo and Sega companies between 1980 and 2000, from a historical perspective within the scope of the brand life cycle.

Design and Methodology

This paper uses case study to explore Nintendo and Sega's, pioneers of video game industry, marketing strategies in order understand formation and development of video game industry. For the purpose of the research, firstly the histories of the selected companies were examined. Then published articles, companies' websites, books and documentaries containing interviews of companies' employees were also used in this research process. Afterwards, the strategies applied by the companies in the introduction, growth, maturity and decline stages were examined and analyzed, and inferences were made about the companies and the sector in general.

Secondary data sources were used in the creation of the data. In order to make inferences about how the marketing strategies adopted by the companies are handled from the perspective of the company, interviews

with managers who worked in both Nintendo and Sega companies between the years 1980-2000 were examined. After the researches in the video game literature and the advertising activities of the companies in the selected period, the data were created within the scope of the current research. Data diversity, which is especially important in case studies, has been provided by using sources that contain different perspectives on the phenomenon we have discussed within the scope of the research.

Findings

After identifying the marketing strategies adopted by Nintendo and Sega companies over the course of 1980 - 2000, these strategies were associated with the stages of the brand lifecycle. Nintendo, which was established as a playing card company, survived with the brand diversification strategy it adopted, unlike other playing card companies in Japan, and entered the video game industry as a pioneer with the licensing it obtained from Magnavox. Sega, on the other hand, was established as a coin operated systems and games company. Since Sega is more prone to transition into the video game industry than Nintendo, Sega's strategies during the introduction stage are generally focused on promoting their higher-end consoles.

The strategies implemented by both companies during their growth stages are related to opening up to the United States. Both companies developed their own mascots (Mario for Nintendo, Sonic the Hedgehog for Sega) and promoted their products through those mascots. In addition, Nintendo developed its technology during this period, made agreements with retailers and produced new business lines such as game counselors. Sega, on the other hand, has resorted to aggressive marketing strategies against Nintendo, reduced the selling price of its products, obtained licenses for American television series and adapted them to games, as ways to enter the video game industry, where it already had a pioneer company.

While Nintendo was aiming to increase its market share by expanding its dominance over retailers during its maturity stage, Sega achieved half of the market share with its success in selecting its target audience and the successful promotion strategies it applied, thus they became a true rival of Nintendo.

The main reason for Nintendo to enter the decline stage can be stated as having 95% of the video game market and not being able to hold on to the market by any competitor that will drag it into competition. Although Nintendo lost 40% of its market share at this stage, at the end of the decline stage, Silicon Graphics made an agreement with Nintendo and they developed a new Donkey Kong game and managed to sell 6 million copies. Thus, Nintendo went back to the growth stage from the decline stage. Sega's decline period started due to the failure to reach an agreement between Sega Japan and Sega America, and it prepared a kind of collapse of this company. As a result of the conflict between the administrations, Sega withdrew from the market and the competition between these two rival companies ended.

Research Limitations

This research has some limitations due to the nature of the topic its related. First of all, the study does not reflect the entire video game console industry, as it covers only a specific date range and a number of companies. Also since this study is a historical study, it is limited to secondary data consisting of written sources and interviews of company employees.

Implications (Theoretical, Practical and Social)

The implications of the study are related to its limitations. First of all, it is suggested to researchers as a research topic to include Sony, which ranks first in the market share of today's video game industry, in the sample and compare the marketing strategies implemented by Sony with the strategies of Nintendo and Sega companies. Therefore it will contribute to both marketing theory and marketing practice by determining how Sony has affected the development process of the video game industry and which of the strategies it has adopted has an impact on which period of the brand life cycle.

Furthermore, in the research findings, it has also been determined that the majority of the companies (e.g. Nintendo, Sega, Sony) that lead the video game industry are of Japanese origin. In this direction, we invite researchers to conduct a study to determine why the majority of successful and well-known companies in the video game industry are of Japanese origin. Thanks to this study to be carried out in the future, it can be determined whether there is a cultural or sociological effect in addition to the technological leadership in the development of the video game industry.

Originality/Value

In this study, the marketing strategies of the two giants of the video game market, Nintendo and Sega, were discussed in order to portray the situation of the video game industry between 1980-2000 and certain results were reached in this direction. Therefore this study contributes to the marketing literature in several ways. First, it has been proven with the example of Nintendo that withdrawal from the market will not always occur after the decline stage over the course of product or company life cycle. Second, two important factors underlying the success of late entrants (i.e. Sega), are the successful implementation of market entry strategies and promotion activities. Third, it has been concluded that advertisements have a positive effect on consumers' choices and companies' positions in the sector.

Araştırmacı Katkısı: Tayfun ŞAAN (%33,3), Muhammet Ali TİLTAY (%33,3), Mahmut Sami İŞLEK (%33,3).

A Relational Conception of Justice: The Theory of Recognition and Moral Injury -Proposals for a Practical Evaluative Framework-^{1 2}

Jonathan Leif BASILIO³ - M. Onur ARUN⁴

Submitted by: 15.05.2022

Accepted by: 03.08.2022

Article Type: Research Article

Abstract

Primarily developed within political philosophy, comprehensive theories of justice are often considered abstract and transcendental for sociological, political, or economic applications and thus, often require further conceptual and analytical clarifications. This need is apparent in recognition theory, a contemporary theory of justice pioneered by Axel Honneth. In it, he underlines the importance of recognition in intersubjective and mutual relations with significant others, legal institutions, and wider society, the denial of which leads to particular forms of injustice, conceptualised as moral injuries. To overcome the functional weakness inherent in recognition theory's relatively abstract nature, this article clarifies the distinction between its "space" and "object" of evaluation to advance its practical usefulness in assessing disadvantage. In doing so, it first examines the theory of recognition as well as the concept of moral injury and addresses issues researchers and practitioners need to be attentive to concerning the categorisation of the good, the promise of recognition, and the pressing problem of unwarranted claims. Having taken these clusters of concerns into account, this article identifies (1) deformative identity formation, (2) invisibilisation, and (3) stigmatization as morally injurious acts and proposes three dimensions of evaluation, namely physical integrity, moral accountability, and personal autonomy, upon which certain forms of injustices that disadvantaged individuals or groups experience can be assessed within the normative framework of the theory of recognition.

Keywords: Political Sociology, Social Justice, Recognition, Moral Injury, Axel Honneth

Citation: Basilio, J. L. and Arun, M. O. (2022). A relational conception of justice: The theory of recognition and moral injury -A proposal for a practical evaluative framework-. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(3), 931-954.

¹ This study does not require ethics committee permission.

² This work is partly based on Dr. Jonathan Leif Basilio's doctoral dissertation at the University of Manchester. It is Dr. M. Onur Arun's first scholarly work on Axel Honneth's theory of recognition.

³ California State University, Bakersfield School of Social Sciences and Education / Department of Sociology, jbasilio@csub.edu, ORCID: 0000-0002-9798-9219

⁴ Anadolu University Faculty of Health Sciences / Department of Social Work, moarun@anadolu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5402-2120

İlişkisel Bir Adalet Anlayışı: Tanınma Kuramı ve Etik Zarar -Uygulamaya Dönük Bir Öneri-

Jonathan Leif BASILIO⁵ - M. Onur ARUN⁶

Başvuru Tarihi: 15.05.2022

Kabul Tarihi: 03.08.2022

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Öz

Esas olarak siyaset felsefesi alanında geliştirilmiş olan adalet kuramları sosyolojik, siyasal ve ekonomik uygulamalar söz konusu olduğunda oldukça soyut ve aşkın bir nitelik göstermekte; bu sebeple ek kavramsal ve analitik açıklamaları gerektirmektedirler. Söz konusu kuramların muhteva ettiği bu ihtiyaç Axel Honneth'in öncülüğünü yaptığı çağdaş bir adalet kuramı olan tanınma teorisinde de açıkça gözlemlenmektedir. Tanınma kuramında, Honneth, bireyin kendisi için öncelikli olan aktörlerle, yasal kurumlarla ve geniş toplumsal yapıyla sürdürdüğü özneler arası ve karşılıklı ilişkilerde tanınırlığın öneminin altını çizmekte ve bu üç alanda tanınırlığın reddinin etik zarar olarak kavramsallaştırdığı özgün bir adaletsizliğe yol açtığını vurgulamaktadır. Bu çalışma, tanınırlık kuramının soyut doğasına içkin olan işlevsel zayıflığın üstesinden gelmek amacıyla, dezavantaja ilişkin olarak söz konusu kuram çerçevesinde gerçekleştirilecek pratik uygulamalarda kullanılmak üzere "değerlendirme alanı" ve "değerlendirme ölçütü" arasındaki ayrımın altını çizmektedir. Bu çerçevede, tanınma kuramı ile etik zarar kavramsallaştırması irdelemekte ve araştırmacılar ile uygulayıcıların dikkat göstermesi gereken üç temel eleştiri olarak iyinin sınıflandırması, tanınırlık vaadi ve nedenselleştirilemez/temelledirilemez taleplere dikkat çekmektedir. Söz konusu bu eleştiriler çerçevesinde, (1) deforme edici kimlik oluşumu, (2) görünmez kılınma ve (3) damgalama etik zarar kavramsallaştırmasını tanımlayan davranışlar/uygulamalar olarak işaret edilmekte; dezavantajlı gruplar veya bireylerin maruz kaldığı kimi adaletsizlik biçimlerinin tanınma kuramının normatif bakış açısı çerçevesinde gerçekleştirilecek analizlerinde kullanılmak üzere fiziksel bütünlük, etik sorumluluk ve kişisel bağımsızlık birer değerlendirme ölçütü olarak önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Siyaset Sosyolojisi, Sosyal Adalet, Tanınma, Etik Zarar, Axel Honneth

⁵ California State University, Bakersfield School of Social Sciences and Education / Department of Sociology, jbasilio@csub.edu, ORCID: 0000-0002-9798-9219

⁶ Anadolu Üniversitesi Sağlık Bilimler Fakültesi Sosyal Hizmet Bölümü, moarun@anadolu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5402-2120

Introduction

A core issue in the contemporary literature of (re)distributive justice relates to the selection of an explicit “space of evaluation” to identify how the justness of an action, decision, policy, law, or any form of legal regulation can be assessed in terms of its appropriateness over other normative perspectives. Scholarly discussions on this issue have yielded compelling normative arguments and schools of thought, some of which advocate liberties, entitlements/rights, individual skills and talents, resource ownership, or individual capability as the most pertinent space of evaluation when considering the justness of social and institutional arrangements. A drawback in these deliberations is the iterative confusion between the concept of “space of evaluation” mentioned above and “object of evaluation,” which specifies the individual characteristics or opportunities upon which an individual’s (dis)advantage can be assessed. To illustrate, the liberal school of social justice advocates for individual liberty as the appropriate space of evaluation in determining the extent to which a society can be judged as just. Empirical work that considers this space of evaluation in its analysis of (re)distributive issues in particular settings may opt to examine the protection of individuals’ entitlements in the face of “legal restrictions in the free acquisition of property”, “social constraints in acquiring and holding goods”, or “institutional hindrances in the free transfer of one’s possessions” as its objects of evaluation, in line with principles proposed by Nozick (1974, p. 151), considered a leading figure in contemporary libertarian understandings of justice.

The distinction between the space of evaluation and the object of evaluation is relatively clearer for historically well-developed theories of (re)distributive justice. For example, a utility-based understanding of a just society acknowledges aggregated public utility as the most appropriate space of evaluation in its assessment of the justness of an action and decision, while it specifies varied forms of subjective well-being, such as happiness, desire-fulfilment, or preference satisfaction, as the objects of evaluation. However, contemporary emerging perspectives on just society are largely insufficiently clear with this distinction, primarily due to disagreements concerning the selection of the most appropriate object(s) of evaluation. In evaluating people’s (dis)advantage, capability-based assessments of justice, for example, point to individuals’ capability or freedom to achieve what they (have reason to) value as its space of evaluation (see Sen, 1999, pp. 74-76; 2009, pp. 231-235; Nussbaum, 2000, p. 12; 2011, pp. 17-18). However, what “valuable beings and doings” -in other words, opportunities-individuals should be capable of achieving is still a matter of debate among leading figures of the approach (see Arun, 2022). This apparent lack of clarity in selecting the object of evaluation poses significant difficulties when applying normative transcendental theories of a just society for evaluative practices that assess experiences of injustice and (dis)advantage, placing these frameworks of justice at risk of mainly remaining as philosophical reflections with limited practical value. Due to its abstract nature, this nascent vulnerability is also an issue for a relatively recent theory of a just society—the recognition-based conception of justice pioneered by Axel Honneth (1995), where the distinction between space and object of evaluation needs further clarification for practical application.

The theory of recognition provides an idea of justice that is not anchored on individual qualities and holdings/possessions but rather on the primacy of intersubjective and mutual relations with significant others, legal institutions, and wider society for achieving full self-realisation, which it sees as the precondition to the good life. Its vision of a just society further avoids the pitfall of viewing individuals in a context where they are detached from others. Instead, it argues that individuals need to be recognised by others within various spheres

of social interaction (Honneth, 1995, p. 172). As a relational account of justice, this framework finds the absence or denial of recognition as forms of injustice, categorising these as “moral injuries”. However, similar to the concept of recognition (the space of evaluation), the concept of moral injury (the object of evaluation) is still relatively abstract, particularly for evaluative practices that aim to assess individual (dis)advantage based on Honneth’s view of justice; thus, it needs further specification.

We begin by shedding light on distinctive qualities of the theory of recognition in a way that also connects to its conceptual roots in Hegelian philosophy, explaining its advocacy for mutual recognition as the primary space of evaluation for a just society. Subsequently, we turn our attention to the concept of moral injury as the object of evaluation for recognition-based assessments of (in)justice and (dis)advantage by discussing a cognate concept, its uses in the broader literature, and its shortcomings. Following this, we identify three clusters of concerns about (1) the categorisation of the good, (2) the promise of recognition, and (3) the problem of unwarranted claims to respond to areas of note about what is in certain parts, its abstract and problematic elements. Finally, drawing on both theoretical and empirical works within the existing literature as well as constructs inherent to recognition theory, we offer three domains: (1) moral injury against physical integrity, (2) moral injury against moral accountability, and (3) moral injury to personal autonomy, through which a recognition-based conception of justice can be used for evaluative practices assessing various forms of injustices as well as disadvantage.

A Relational Account of Justice: Honneth’s Hegelian Idea of Recognition

One of the earliest and most important theoretical deployments of the notion of recognition is that of Hegel’s during his early “Jena period”, dated between 1801-1806, which centre on mutual recognition in human relationships as the basis for the emergence of (self)consciousness within human sociality. However, the concept suffered relative neglect until Charles Taylor’s seminal publication entitled *Multiculturalism and the Politics of Recognition* (1992) espousing the idea of recognition within institutional contexts of pluralism amidst existing political debates on group identity, equal respect, and difference. Taylor (1992, p. 26) casts recognition as a “vital human need”, such that its absence, either by the disrespect, denial, or misrecognition of others, can cause individual or collective damage. Some years after this effort, Honneth sidesteps Taylor’s usage with *The Struggle for Recognition* (1995) as he revisits Hegel’s philosophical reflections with a normative theory of recognition.

In conceptualising recognition, Hegel may have drawn from the work of Johann Fichte primarily in *Foundations of Natural Right* (1796 [2000]), where the latter elaborated a transcendental and ahistorical explanation of the importance of recognition in terms of coordinated action between subjects from which a form of shared consciousness emerges (Honneth, 1995, p. 16; see also Clarke, 2009; Pippin, 2011). Hegel’s starting point was similarly grounded in mutual recognition between subjects but situated along multiple social spheres encompassing relationships of loving care within familial settings, contractual relations, and social confirmations by the state (Honneth, 1995, p. 11). Hegel saw individuals engaged in a “struggle for recognition” in their interpersonal encounters within these social contexts as they assert, negate, and re-define themselves in relation to others (Sembou, 2003, p. 262). Following Hegel’s logic, individuals should come to expect and require reciprocal recognition from significant others. When the expected recognition is not forthcoming,

individuals inevitably find themselves engaged in a struggle to achieve their recognitive needs within these relational contexts.

Honneth was keen on tacking the recognition struggles that Hegel identified into corresponding experiences of social disrespect. Ultimately concerned with the motivation for the social confrontations that characterised modern society, Honneth aspired to develop a critical understanding of recognition that would connect these pathologies to a logic of social struggle (1992, p. 144). This project led Honneth to form his theory as a normative perspective based on recognition which, he proposes, can explain the universal and normative presuppositions of social interaction and the moral struggles that ensue in its deformation. Honneth's theory of recognition involves a pluralistic conception of justice that helps analyse the personal and social dimensions of the myriad experiences of injustice by marginalised and disadvantaged groups. Recognition theory aids in this task, however, not through the specification of an idealised state or a particular conception of the "good" within which what falls short is judged unjust. According to Honneth, authentic and "full" self-realisation, which he identifies as what enables individuals to live a good life, emerges from one's capacity to relate with others in various spheres of social interactions within primary relationships (in experiencing "love"), the legal sphere (in the experience of "respect"), and society (through experiencing "esteem") (1995, p. 172). Differentiated, albeit of equal importance, these three types of relationships engender various kinds of "interpersonal entitlements and obligations" (Zurn, 2015, p. 7) and further develop the prospects for attaining "self-confidence", "self-respect", and "self-esteem", respectively. Each is crucial for healthy identity formation, and one can venture that individual identity reflects the patterns of recognition experienced in these various spheres of socialisation. Together, these "modes of practical self-relation" (Honneth, 1995, p. 31) make full self-realisation possible.

Love, in recognitive terms, is primarily experienced in the sphere of relationships with significant others and enables individuals to see their own physical needs and desires as uniquely valuable. When individuals experience love and being loved in return, they learn to understand, and more importantly, trust, their own physical and emotional integrity and the value of their own needs. This embodied knowledge is foundational to building the self-confidence essential in facing the physical and social environment surrounding the agents' lives. The social domain love is experienced initially is in familial settings, within which, borrowing from Donald Winnicott's psychoanalytic work (1965 [1990]) on the socialisation of young children, Honneth (1995, p. 98) traces positive infant experiences of love and trust from maternal figures and are most crucial to individuation and early identity formation (Bainbridge, 2015, p. 10). Subsequent relationships of love and friendship with one's social peers also encompass experiences of mutual affection and care. In these intersubjective engagements with responsive others, self-confidence fully emerges and develops. However, such basic self-confidence is not based on individuals' material possessions or abilities but on the aptitude to express their embodied needs and desires without fear of being rejected. The tragedy of violent injuries against the integrity of the body, such as in the paradigmatic examples of rape and torture, is not just in the realm of physical and psychic pain but in that these attacks present a vicious imposition of one will over another to the denigration of the victim's bodily confidence and autonomy—such acts bear profound implications for how one relates to others, physically or otherwise (Honneth, 1995, p. 132; Zurn, 2015, p. 33).

Once individuals can trust in the value of their own needs, they can then seek respect within the legal sphere by making claims of personal significance as full members of society. For Honneth, recognition of others as legal peers entails acknowledging them as autonomous beings with equal rights, who equally bear their own justice concerns and potentials for self-legislation and contribute to deliberations that are of consequence in their lives (Zurn, 2015, pp. 55ff). Indeed, having healthy self-confidence (or experiencing love) alone is not sufficient to attain social respect from others (Kauppinen, 2011, p. 270) nor achieve the form of respect for self that individuals need. It is only when individuals receive equal treatment and are ascribed moral accountability as legal peers that a sense of certainty and security regarding the value of their own judgments and self-expression are engendered—this is when a measure of self-respect is achieved (Honneth, 1995, p. 132). Self-respect emerges in this regard as a moral prerequisite and motivation for personal assertions in the public sphere and the willingness to regard the other's voice as that of a "legally equal interaction partner" (ibid., p. 134). Consequently, self-respecting individuals must mirror a type of recognition that acknowledges the same status and privilege in others.

Finally, when individuals' abilities, unique traits, and contributions are affirmed as having value to a concrete social community, they experience a feeling of worth and accomplishment that translates into a sense of self-esteem (Zurn, 2015, p.70). Consistent with Honneth's previous points, esteem here is internal and socially attributive. The affective and social ties gained through ties of emotion such as love and subsequently legal recognition allow for self-conceptualisations that incorporate questions of value and what constitutes as worthwhile contributions to society or the common good. In this context, one experiences a sense of what makes one a unique, special, and particular "individual", which is an end in itself. Such attributions are also socially situated, as estimations of value and utility hinge on a range of social and cultural factors. This is where Honneth's idea of recognition gains the characteristic of being a relational account of justice that boldly underlines the justness of action concerning individuals' interaction with others. For Honneth, it is in social "solidarity" that self-esteem is possible, as it represents the human capacity to esteem the abilities of the self and the other within the sphere of a community that acknowledges, encourages, and nurtures these valuations.

Honneth's moral point of view covers the range of three independent modes of recognition (within primary relationships, legal, and societal spheres) primarily around the patterns of attitudes that are socially and inter-subjectively situated and normatively expected. Full self-realisation depends on these specific forms of recognition. Thus, achieving recognition in these various spheres of social life is "a vital part of human well-being, a central component of the good life for humans" (Zurn, 2015, p. 50). Attaining these idealised patterns of social recognition constitute an abstract notion of the human flourishing; while violations of these, in cases for instance, of indifference, abuse, neglect, denial of rights, rejection, discrimination, or exclusion, give rise to concrete experiences of injustice (Petherbridge, 2011, p.13). The experience of not getting what individuals believe is the recognition they are due provokes myriad feelings of shame, outrage, and indignation (Honneth, 1992, p. 197). For Honneth, when these negative emotions and feelings occur, in the context of having claims to recognition disregarded, injustice is revealed. Thus, the experience of "disrespect" or "humiliation" becomes the motivation and justification for social struggle, whether in the domains of the local and interpersonal or society-wide and group-based (Zurn, 2015, p. 7).

Having briefly explained the theory of recognition and its specific dimensions in relation to the idea of justice, a question inevitably arises concerning how this deeply abstract relational account can be applied to social analysis. Responding to this query requires attention to the concept of “moral injury”, which lays bare the absence or denial of one or more of the three spheres of recognitive interaction discussed above.

Moral Injury as an Object of Evaluation for a Recognition-Based Conception of Justice

Within the perspective of recognition theory, various forms of suffering experienced by disadvantaged people, the result of intersubjective relations or institutional structures of society, can be seen as informative sources of moral offence. As scholars attempt to make use of the theory of recognition, the notion of moral injury inevitably becomes salient within the various forms of unjust experiences/practices borne by individual agents. In its simplest form, moral injury can be identified as the violations of individuals’ legitimate and normative expectations in their social relationships and calls attention to the deformative aspects of their lives engendered by morally damaging practices of misrecognition. It brings forth an understanding of injustice and just action, albeit implicitly (see also Bernstein, 2010, p. 45), that goes beyond the material injuries of individual agents resulting from the absence of or constraints in material ownership that can be reasonably construed to lead to standards of the good life, such as socio-economic rights of access to education, healthcare, shelter, and so forth. In other words, the concept of moral injury provides an opportunity for an analytical departure beyond identifying concrete experiences or practices of personal suffering and material constraints in individuals’ pursuit of the good life. Thus, evaluative practices require acknowledgement of the moral charge that infuses the subjective assessments and responses of the individuals who experience distinct immaterial forms of disadvantage, such as experiences of misrecognition. Put differently, moral injury can be characterised as the damage to the different spheres of recognition that the affected subjects experience; thus, it results from a denial of recognition within the three Honnetian spheres of primary relationships, legal sphere, and society.

In considering the evaluative use of concepts of “moral injury” in the broader literature, the emerging empirical and ethnographic studies on the effects and consequences of moral injury on people’s well-being have primarily and mostly come from the field of mental health (see Shay, 2014; Litz et al., 2009; Koenig, 2018; Drescher et al., 2011). Construed more narrowly in military healthcare settings, moral injury in this non-recognitive usage often refers to the struggles and associated sufferings experienced by individual agents resulting from violations of their deeply held moral beliefs. The concept has had broad applications: from those experienced by educators (Sugrue, 2020) to front-line healthcare workers (Hines et al., 2021), even chaplains (Hodgson and Carey, 2017) and border guards (Kalkman and Molendijk, 2021). Indeed, as hardships and affliction occur within the moral landscape people inhabit, suffering carries a moral charge. Thus, the subsequent psycho-social damage it leaves in its wake has a moral dimension. In these instances, moral injury becomes a useful analytical instrument in empirically establishing the concreteness of personal suffering that results from violations of personally held standards of morality and its pathological consequences on the overall well-being of the victims. However, both broad and clinical uses shown above do not consider the legitimacy of the actual claims, particularly, for instance, concerning normative standards of justice. As may be expected, while the subject’s psychological state of mind can be correctly identified in the clinical setting, a moral injury “diagnosis” by and of itself does not take these normative notions into account. To use an extreme example, there are qualitative and normative differences between the misery experienced by religious

dogmatists in religiously tolerant societies, the suffering of religious minorities who are institutionally persecuted, and the moral trauma suffered by soldiers in the aftermath of war.

As the concept of moral injury is operationalised to move beyond these non-recognitive and clinical uses and into the evaluation of the justness of actions in society (whether by policy, legal decision, or even acts by significant others), one should keep in mind that there are varieties of practices that can result in moral injury inasmuch as there are varied experiences of recognition. For example, acts of social disrespect in the form of physical abuse, insult, prejudice, or social discrimination directed toward unauthorised migrants. These are problematic to both the individual migrant and the host community since it robs the migrants of the faculty to regard themselves as morally autonomous agents (within their primary relationships), attribute social and legal value to their abilities (within the legal sphere) or relate their mode of life as something of positive significance within their host community (society) (Honneth, 1995, p. 134; Zurn, 2015). The underlying idea here is that the experience of social disrespect is based on “the normative expectations of individuals, which must be construed as moral claims” and not simply setbacks to expectations stemming from narrow socio-economic interests (Deranty and Renault, 2007, p. 92). An important aspect of consideration for evaluative practices in researching individuals’ identity, autonomy, and dignity, which are inextricable components of a morally affluent way of life, is the fact that exclusionary practices and conducts of marginalisation towards disadvantaged individuals are not always ecumenically objective but are given meanings and responded to by the individuals who experience them. Thus, scholars are legitimately expected to consider the subjective perceptions, understandings, and judgments of those at risk or impacted by it.

To this end, within the broader literature, significant attention is being given to the frame of reference of affected individuals in various social settings, for example, those of unauthorised migrants regarding their lack of legal status (Abrego, 2011; Caminero-Santangelo, 2016; Chauvin and Garcés-Mascreñas, 2014; Ehrkamp and Nagel, 2014; Chimienti and Achermann, 2007). Indeed, individual beliefs and judgments about one’s experiences and courses of action include a normative and subjective conception of the good that may not always be collectively shared by others. However, these accounts that give attention to peoples’ subjective perceptions often omit how exclusionary and disadvantageous practices and conducts of marginalisation include a moral component. Furthermore, these studies seldom note how the normatively and subjectively constituted good is difficult, if not impossible, to achieve in these putative settings without healthy social interaction and mutual recognition. To illustrate, a migrant’s ability to speak her language in the host country facilitates her autonomous self-expression and, thus, is necessary in achieving a sense of relational security and self-respect. While this is part of a normatively and subjectively formed conception of the good life that is not explicitly shared by others, achieving this good for the individual who has reason to value it requires her significant others to likewise recognise this reasoned valuation as a good, even those who do not see the freedom to speak her language as a form of the good. This means that recognitive interaction is an inevitable aspect of achieving one’s own or subjective conception of the good. Without this recognition, social suffering, and hence, moral injury, will occur. However, this perspective is absent in the existing relevant literature and, thus, deserves further elaborative attention, as we suggest in this paper. Ultimately, within the perspective of recognition, these forms of social suffering can be understood to constitute a moral offence when it is identified how these negative experiences violate the normative recognitive expectations embedded in specific social

practices, meanings, and institutions (Zurn, 2015, pp. 23-27), and implicitly in all human interaction and practices (Kauppinen, 2002, p. 484).

Below, we provide broader attention to how this perspective can be operationalised in analytical form by identifying and proposing a framework involving three dimensions of moral injury that are engendered by the absence of recognition in human interaction. Before discussing this, we first identify three clusters of concerns that researchers should consider before operationalising this perspective as an analytical and evaluative framework.

Clusters of Concerns Prior to Evaluation

Considering the substantially abstract nature of Honneth's theory of recognition and the comprehensive nature of the concept of moral injury, its operationalisation for evaluating actual cases of injustices suffered by individuals or groups presents unavoidable difficulties. One can ask, for example, how a relational account of justice that is based on the theory of recognition and its object of evaluation being moral injury can be applied to assess peoples' exclusionary and marginalising experiences. Moving from a decidedly abstract theory to practical application would require simplifying and acknowledging particular note-worthy considerations. Given this, we address three clusters of concerns that need to be highlighted when considering how this relational account can be applied to evaluations of the experiences of disadvantaged individuals or groups. These clusters of concerns involve (1) the categorisation of the good, (2) the promise of recognition, and (3) the problem of unwarranted claims, which we examine below.

Honneth's notion of the "good" and how it is established within the framework of intersubjective relationships is the first cluster of concern that needs to be considered before drawing upon a recognition-based relational account of justice for evaluative purposes. Without going into the range of universal-teleological framings of justice (for example, as exemplified by Kantian and Hegelian approaches), we note that objections have been raised about what is often perceived as the substantive content of Honneth's theory of justice and his comprehensive formulation of the good. For instance, Nikolas Kompridis (2004, p. 334) takes issue with Honneth's specification of "self-realisation" as the "good", which centres on what he believes is Honneth's premature assumption of "a very particular conception of the good, and, indeed, of 'well-being' and psychological 'health'". Kompridis argues that ideas of the good carry an unlimited normative surplus of meaning, whether in terms of a single interpretation of the good or in attempts to state the necessary conditions to achieve it. Similarly, Nancy Fraser (2004) and Andrew Sayer (2005), in their critiques of Honneth, underline the multiple ways in which the "good" and what constitutes "the good life" may be defined along different "social fields" (Lovell, 2007). In her debate with Honneth framed "over how best to understand the relation of redistribution to recognition" (Fraser and Honneth, 2004, p. 2), Fraser attempts to distance her brand of recognition from what she claims to be Honneth's ethical and psychological dependence. She tries to strengthen her own theory's normative force as she grounds it in deontological and universally applicable notions of the "right" against Honneth's so-called teleological, sectarian, and particularistic conceptions of the good. Sayer (2005), in his account, notes varying moral beliefs and standards that people hold and assume to hold as universally binding. Sayer refers to his notion of "lay normativity", which encompasses the normative orientations of individuals attuned to and influenced by their social positions and interactions. Ironically, Honneth's hesitation in providing substantive specifications of the "good" may be an appropriate starting point

to address the issues briefly noted above. Honneth presents self-realisation as a precondition for attaining personal well-being however individuals may define or pursue it. Therefore, it is not a particular definition of the “good” but rather a formal idealisation of the moral infrastructure of societies and the patterns of intersubjective attitudes that need to be in place for individuals to achieve self-realisation. What is at stake in these situations is the condition of subjectivity itself (Deranty, 2009)—which means that for Honneth, recognition is the condition of normative life itself, the state in which the subject can socially exist at all, and thus, it is from the standpoint of being recognised that one can begin to address issues of justice. Stated differently, recognition is not simply on the same level as a “primary good”—instead, it identifies the conditions of life in which attaining primary goods might be possible (Deranty, 2009, p. 434). In this sense, any sufficient vision of human flourishing (e.g., self-fulfilment, good life, participatory parity, happiness, subjective well-being), even, for instance, those often articulated by unauthorised migrants themselves (e.g., “wanting legal papers”, “being respected in the workplace”, “becoming a legal migrant”, “earning enough to provide a decent living for the family”, and so forth), will already be involved aspects of Honneth’s notion of mutual recognition.

Another concern points to the underlying difficulties within the idea and possibility of the act of recognition itself, or in other words, the promise of recognition. Arguing from the inherent limitations of subjective agency, Patchen Markell (2003) believes the task of mutual recognition to be impossible or even incoherent. Markell contends that this vulnerability constrains individuals from fulfilling the requirements of mutual recognition as Honneth envisions them. Furthermore, following an Arendtian position, he notes that the practical limits imposed by the “openness and unpredictability of the future” may prevail in the misrecognition of one’s own or another’s identity and, more fundamentally, in the misrecognition of one’s actual situation or circumstance (Markell, 2003, p. 5). As an alternative, Markell suggests that we offer “acknowledgement” instead of recognition, which is a gesture that is grounded in what he deems as a humble acceptance of people’s finitude. For Markell, although and because one cannot always be sure about the normative claims of others, an attitude of openness to possibilities of action and interaction should remain and be maintained (cf. Lemons, 2008).

The final concern that deserves attention is related to this point in conjunction with the misgivings that have been offered regarding the actual possibility of achieving the claims of recognition. Marco Ohlström’s (2011) main critique is that as Honneth starts from the experience of disrespect, he accepts the subjects’ experiences at face value without differentiating warranted from unwarranted claims. In response to this, in contrast to other forms of personal harm, moral injury is primarily experienced within the context of the denials of the normative expectations and intersubjective claims of recognition. Thus, Honneth identifies the claims that can be “warranted”—those that emerge from social interactions of mutual recognition. Markell’s stance on the human condition has some merit, considering our own experiences and misrecognition struggles despite the best intentions. However, people also encounter, in whole or in part, the range “of particular forms of self-realization” (Honneth, 1995) that are fundamentally attainable in our social interactions or in the social life that we may already inhabit. Furthermore, misrecognition does not simply entail the absence of personal acknowledgement in the traditional ways individuals understand their socialisations and civic participation. It is a strong sense of moral indignation “that one has been denied what is one’s due, whether that is respect, honour, dignity, or justice”, out of which one can ascertain the primary motivations of “subjects who are socially excluded, subordinated, marginalized, or stigmatized” (Sinnerbrink, 2007, p. 287).

Three Types of Moral Injury for Evaluative Practices

Having discussed the recognition-based relational account of justice above and keeping the clusters of concerns in mind, we can then enquire about what evaluative practices (e.g., the ones aiming to assess exclusionary experiences and marginalisation of disadvantaged groups) within the theoretical framework (i.e., recognition) and its object of evaluation (i.e., moral injury) potentially and practically focus on. In answering this question and drawing from scholarly discussions in the relevant fields as well as Honneth's early works, we offer three domains: namely (1) moral injury against physical integrity, (2) moral injury against moral accountability, and (3) moral injury to personal autonomy.

Before moving on to explaining these, it is crucial to keep in mind that according to Honneth (1992), the perspective of the affected subject is where categorical acknowledgements of the moral sphere can be explored, as the seriousness of the moral injury directly relates to the type of self-relation it encroaches upon, constrains, or destroys. Given this point, we advocate for these domains in relation to the spectrum of moral injuries affecting the various self-relations (e.g., self-confidence, self-respect, self-esteem) he identified. Each corresponds to a distinct type of injustice and characterises how the subject is disregarded or not recognised; thus, they refer to particular domains within which evaluations of the justness of actions can proceed.

(1) Moral injury against physical integrity: A problem for identity formation

Bodily integrity is a primary component for developing the first expression of self-relation. Self-confidence is acquired, albeit in degrees when individuals' concrete physical existence and unique needs are acknowledged. For Honneth (1992), violent injuries against the integrity of the body, irrespective of the intention, such as abuse, rape, or torture (which Honneth identify as primary examples), are not just tragic because of the physical pain they cause but how it leads to the loss of autonomous control over one's own body. These are considered by Honneth (1992, p. 190) to be brutal forms of disrespect as it involves coercive power or merciless imposition of selfish needs over the other "to the point of being deprived of all sense of reality".

Understandably, the process of identity formation is complex and multi-dimensional, as extensively discussed by various scholars (see Cote and Levine, 2002), and emerges from an ongoing "negotiation of personal given conditions, social context, and relationships, and institutional frameworks" (La Barbera, 2015, p. 1) wherein the body plays a central role as simultaneously object and agent (see Featherstone, Hepworth and Turner, 1991). Studies note how identity formation is also negotiated along self-perceived and externally attributed meanings concerning the body. Examples include body appearance and image, internalisation of body ideals, embodied non-linguistic practices such as movements and gestures, and contested notions of gender, ethnic and racial identities (Wangqvist and Frisen, 2013; McClintock, 2011; Kasperová, 2014; Inda, 2006). Within recognition theory, identity formation occurs in social interaction processes between individuals that are regulated by moral norms "in a manner that secures the minimum necessary conditions for physical integrity and individual autonomy" (Bernstein, 2010, p. 44). In this understanding, bodily integrity and vulnerability are tied to the body's susceptibility to the preventable injuries it may incur in social interaction.

But in the same way that victims of pathology or abuse experience psychic injuries in the body, alternatively, preventable injuries to the body incurred in social interaction may be experienced as injuries to the self. According to J. M. Bernstein (2010, p. 43), the notion of "personal identity" is tied up with the "network of

legitimately regulated relations of mutual recognition” that “allows for the maintaining of physical integrity” and hence, “the presumption about one who is [...] directly parallel with that same being’s bodily integrity”. It is in this sense that moral injuries lead the person to a state of what Bernstein (2010, p. 44) refers to as “organic incompleteness.” This is primarily because, for Bernstein (ibid.), “failures of recognition not only bring about a state of affairs that is like the deterioration of the body, since the body is only itself ‘complete’ through recognition, misrecognition ‘dis-incorporates’ the self, ruining physical and moral integrity at once”.

Although the body and the self may be conceptually differentiated, the distinction is not as clear-cut for identity formation. Dennis Waskul and Pamela van der Riet (2002, p. 488) explain that “a person does not ‘inhabit’ a static object body but is subjectively embodied in a fluid emergent, and negotiated process of being”. Put more succinctly, “we are our bodies and that everything we are and do assumes an embodied form” (Crossley, 2001, p. 140). Viewed in this light, embodiment is the experience and expression of the body in sociality and is central to ongoing identity formation processes. Highlighting this understanding presents an essential insight into how a Cartesian mind and body dichotomy, which, unfortunately, still inhabits certain social, political, and economic thought and practices, as noted by various scholars (see Turner, 2013; Crossley, 2001), can lead to moral injury to physical integrity. For instance, within a rigid duality perspective, a migrant worker can easily be reduced to corporeality, a simple material body from which political and economic goods and cheap labour can be instrumentally extracted to suit the capital. As migrant bodies are de-personalised and commodified, they can then easily be managed, controlled, and made expendable and portable, “in the same way as raw materials –governed by specific rules of trade, unfettered by human right standards” (Boucher and Gest, 2015, p. 9). This is an example of a social pathology that Honneth (2005, pp. 94-95) identifies in terms of reification, where an individual is treated not by their characteristics as a human being but as a life-less “thing” or “commodity”. Thus, moral injury against the physical well-being of individuals is considered a fundamental injury (such as personal degradation) as it destroys the victim’s confidence in the value of their own needs in the perspective of others. This further results in a sense of social shame in terms of “loss of self-confidence and trust in the world”, affecting all practical interaction with others “even at a physical level” (Honneth, 1992, p. 190). Compared to other forms of disrespect, this type of injury has a more profoundly destructive impact on the individual’s practical relation to self (Honneth, 1992, p. 190). It also undermines the healthy development of the other self-relations, namely self-respect and self-esteem.

(2) Moral injury against moral accountability: The problem of invisibilisation

Whereas self-confidence allows individuals to trust in the value of their own needs, self-respect enables them to make claims of personal significance as full members of society who have “a status under a given legal system” (Zurn, 2015, p. 34). Modern societies, according to Honneth (2007, p. 139), are founded on the assumption of the moral accountability of its members that necessarily entails a vision of recognition that first affords universal, equal treatment for all and, second, follows a (Kantian) categorical obligation of “moral respect” towards the accountability of all persons. In these settings, “morally responsible” agents are recognised as “legal persons”— autonomous beings with equal rights who equally bear justice concerns and potentials for self-legislation and contribute to deliberations that are of consequence to their lives. As Sayer (2005) notes, although self-respect can be a profoundly private conviction regarding the value of one’s way of life and activities, it is impossible to maintain without acknowledgement from others. Self-respect emerges, then, as a moral prerequisite and motivation for personal assertions in the public sphere. Hence, situations of social or

structural exclusion, where individuals are socially discriminated against or deprived of certain rights to full participation in society, are considered a moral denigration of their social status and integrity as persons. According to Honneth (1995, p. 134), this exclusion is a form of moral injury, as it deprives one “of the cognitive regard for the status of moral responsibility that had to be so painstakingly acquired in the interactive process of socialization”. The moral harm is of being denied the cognitive respect as a subject whose judgement is valued by others, which individuals can legitimately expect society, as constitutive members, to fulfil.

Honneth also speaks of a social pathology of “invisibilisation”, which involves a double step of cognitive acknowledgement on an elementary level followed by an active disregard or “look[ing] through... as if [the other is] not in the room” (Honneth and Margalit, 2001, p. 115). This form of moral injury can be identified in those situations where a subject takes cognisance of another’s presence and then turns to refuse or deny them the respect they deserve as morally accountable peers (Zurn, 2015). For Honneth, this can be observed in group-specific discrimination or social ostracism, where an acknowledgement of a group falls short of advancing to a respectful appraisal of their other characteristics or even a recognition of their equal status. Building on Honneth’s metaphor of being in a room with another person, being ignored after eye contact has been made is more disrespectful than not being noticed at all, as the former involves a background assumption and conscious devaluation of the person as an equal interaction partner. As a perennial example, in the case of migrants, refugees, and other marginalised peoples, invisibilisation takes place when they are acknowledged, but only as a problem that exists and are thus fitted to be relocated, resettled, segregated, displaced, or removed to render them invisible from others (Sigona, 2005). Most recently, we have seen how the COVID-19 pandemic further exacerbated global healthcare inequities, not just particularly in terms of access provision within each country’s national borders, but also in the displacement of refugees and other marginalised immigrants outside of national or local borders for the sake of the “common good”. Within the context of institutional settings, policies, laws, and logics of enforcement that are grounded on pre-existing assumptions about particular groups, especially in the case of unauthorised migrants who are deemed “illegal”, “bad”, or “undeserving” that do not progress to recognition of their equal moral accountability, is a self-perpetuating action of an inequitable social structure leading to the problem of invisibilisation of the marginalised group.

(3) Moral injury to personal autonomy: The problem of stigma

As individuals earn basic confidence and self-respect through these intersubjective processes of mutual recognition, they achieve a sense of “self-esteem” that views personal attributes as beneficial to themselves and the common good. To be in solidarity with someone in this regard is not limited to feelings of sympathy or passive tolerance but felt concern for what is unique about a person. Only when such care is extended for the other can shared goals be realised. A crucial point here is that solidarity between members of society can be qualified in terms of symmetry and equality. Relations of symmetrical solidarity do not imply equal solidarity in the legal respect, and symmetrical solidarity does not mean that esteem is applied to all to the same degree, as opposed to the respect that must be equally applied to all (Pensky 2011, p. 145). As Honneth (1995, p. 129) explains, “to esteem one another symmetrically means to view one another in light of values that allow the abilities and traits of the other to appear significant for shared praxis.” It also safeguards that “every subject is free from being collectively denigrated, so that one is given the chance to experience oneself to be recognized, in light of one’s own accomplishments and abilities, as valuable for society” (Honneth 1995, p. 130). So, in a modern society where an individual’s unique traits, attributes, and abilities are ideally allowed to flourish, social

disrespect, in the form of insult, prejudice, or social discrimination, becomes problematic to both individual and the larger community, as it robs individuals' opportunity to attribute social value to their ability or relate their "mode of life as something of positive significance within their community" (Honneth 1992, p. 134). Hence, stigmatisation, for instance, can lead to experiences of alienation in that it hinders self-realisation and the identity that individuals derive inter-subjectively in experiences of solidarity (Deranty and Renault, 2007, p. 108). Suppose certain practices or hierarchies of societal values downgrade "individual forms of living and convictions" as inferior and deficient; in that case, it "robs the subjects in question of every opportunity to accord their abilities social value" (Honneth, 1992, p. 191). Furthermore, victims of stigma can internalise the discriminating assumptions of others and may either believe or apply these to themselves, leading to lower levels of self-esteem and other negative symptoms (Drapalski et al., 2013; Corrigan, Watson and Barr, 2006).

Conclusion

In this paper, we identified and clarified the distinction between recognition theory's space and object of evaluation for its practical applications anchored in the normative dimension of individual or group (dis)advantage and experiences of suffering. We argued that distinguishing the concept of recognition as the primary space of evaluation of a just society from the concept of moral injury as the object of evaluation for recognition-based assessments of injustices avoids the functional weaknesses inherent in abstract normative theories of justice in aiding concrete and empirical social analysis. Tracing its origins in the Hegelian tradition within political philosophy, we explained how Honneth's theory of justice normatively advocates for social recognition as the primary space of evaluation for a just society. In turning our attention to the concept of moral injury as the object of evaluation for recognition-based assessments, we also gave particular attention to an important deficiency with non-recognitive uses of the concept of moral injury in the broader literature, particularly in its indifference to stable moral frames of reference and questions of normative legitimacy in relation to the subjects' actual claims.

We then laid out three clusters of concerns that expound on recognition theory's supposed deficiencies—specifically oriented on the categorisation of the good, the promise of recognition, and the problem of unwarranted claims—which we address as areas of legitimate concern given its level of abstraction as a relational account of justice. First, rather than consider it a weakness, we examined Honneth's identification of self-realisation as an essential pre-condition to achieving whatever form of "good" is aspired for within recognitive relationships. As we argued in this paper, this translates to a conceptual openness that allows for the normative legitimacy of other notions of human flourishing, in contrast to other theories of justice that identify specific forms of primary goods. Second, we highlighted a concern regarding the fulfilment of Honneth's requirements for mutual recognition given the limitations of human subjectivity. Indeed, we are familiar with the struggle to recognise others and be recognised by them properly. Despite these difficulties, through practical and validated experience, we maintain that aspects of self-realisation are attainable in social interactions and social life. Thirdly, we find the question relating to the normative justification of claims necessary. We reiterate, along with Honneth, that if experiences of (dis)advantage can be said to occur within contexts of recognitive interaction, then claims of moral injury are justified since these potentially violate the normative expectations springing from human subjectivity itself and which are, thus, embedded in all human interaction.

To specify recognition's object of evaluation, we highlighted three types of moral injuries that consider the affected subjects' moral points of view within exclusionary experiences and disadvantages. We proceeded to suggest concrete domains in relation to the spectrum of moral injuries that potentially damage their various modes of self-relations (e.g., self-confidence, self-respect, self-esteem). As Honneth maintains, because human relationships expect recognition, the denial of recognition demands poses a challenge to individuals' subjective expectations for forming a healthy identity, attaining moral accountability, and maintaining personal autonomy. Thus, as we drew from both theoretical and empirical efforts within the existing literature and what is already inherent within recognition theory, we suggested three analytical domains, namely (1) moral injury against physical integrity, (2) moral injury against moral accountability, and (3) moral injury to personal autonomy, and specify the problems of deformative identity formation, acts of invisibilisation, and direct or indirect acts of stigma against the vulnerable respectively, as primary examples in aid of objective analysis of suffering and disadvantage. First, moral injuries against physical integrity address the damage and deformation individuals or groups can experience in relation to their embodied social presence. When individuals are disrespected in this area, they can lose bodily autonomy and self-confidence, which have important implications for ongoing identity formation. Second, situations of social or structural exclusion can involve acts of invisibilisation that hinder societal obligations of "moral respect" towards the accountability of all persons. Thus, being denied respect through social isolation or wilful disregard of the subject whose judgement is of value to others is morally injurious. Third, as personal autonomy in the social sphere is conditioned by the societal recognition of one's characteristics and potential for contributing to the common good, social disrespect, in the form of insult, prejudice, or social discrimination, deprives both the individual and the community of both the subjective and social value of these aptitudes and abilities. It is in this sense that individual (or collective) denigration in the form of stigma can be considered alienating to the subject's self (hindering positive self-realisation) and sociality (hindering experiences of solidarity).

We argued in this paper that recognitive moral injury needs to be seriously considered to explain how experiences of social exclusion, stigma, discrimination, and so on are violations of the normative expectations of individuals and are, thus, not simple, deserved, or even lawful impediments to attaining certain forms of socio-economic or legal benefit. By considering exclusionary practices and conducts, and the meanings as well as responses of the individuals who experience them, scholars can provide a normative reading of the subjective perceptions, understandings, and judgments of those at risk or impacted by these. In doing so, we argue that the critical task of reconciling the forces of material injury and intersubjective injury, according to a normative standard of justice with critical and practical evaluative usefulness, is made more empirically fruitful.

References

- Abrego, L. J. (2011). Legal consciousness of undocumented Latinos: Fear and stigma as barriers to claims-making for first-and 1.5-generation immigrants. *Law and Society Review*, 45(2), 337–370. <https://doi.org/10.1111/j.1540-5893.2011.00435.x>
- Arun, M. O. (2022). Three flaws in one justification: A critical examination of Nussbaum’s reasoning behind her list of capabilities. *The Journal of Humanity and Society*, 12(2), 1-24. <https://doi.org/dx.doi.org/10.12658/M0650>
- Bainbridge, A. (2015). Pedagogy of recognition: Winnicott, Honneth and learning in psychosocial spaces. *Journal of Pedagogic Development*, 5(3), 9-20. Retrieved from: <https://uobrep.openrepository.com/handle/10547/584230>
- Bauder, H. (2014). Why we should use the term “illegalized” refugee or immigrant: A commentary. *International Journal of Refugee Law*, 26(3), 327–332. <https://doi.org/10.1093/ijrl/eeu032>
- Bernstein, J. M. (2010). Suffering injustice: Misrecognition as moral injury in critical theory. In G. Richter (Ed.), *Language without soil: Adorno and late philosophical modernity* (pp. 30–51). New York: Fordham University Press.
- Boucher, A., and Gest, J. (2015). Migration studies at a crossroads: A critique of immigration regime typologies. *Migration Studies*, 3(2), 182–198. <https://doi.org/10.1093/migration/mnu035>
- Caminero-Santangelo, M. (2016). *Documenting the undocumented: Latino/a narratives and social justice in the era of operation gatekeeper*. Gainesville: University Press of Florida.
- Chimienti, M., and Achermann, C. (2007). Coping strategies of vulnerable migrants: The case of asylum seekers and undocumented migrants in Switzerland. In C. Björngren Cuadra and S. Cattacin (Eds.), *Migration and health: Difference sensitivity from an organisational perspective* (pp. 65–74). Malmö: Malmö University IMER and MIM.
- Clarke, J. A. (2009). Fichte and Hegel on recognition. *British Journal for the History of Philosophy*, 17(2), 365–385. <https://doi.org/10.1080/09608780902761745>
- Chauvin, S., and Garcés-Mascreñas, B. (2014). Becoming less illegal: Deservingness frames and undocumented migrant incorporation. *Sociology Compass*, 8(4), 422–432. <http://dx.doi.org/10.1111/soc4.12145>

- Corrigan, P. W., Watson, A. C., and Barr, L. (2006). The self-stigma of mental illness: Implications for self-esteem and self-efficacy. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 25(8), 875–884. <https://doi.org/10.1521/jscp.2006.25.8.875>
- Cote, J. E., and Levine, C. G. (2002). *Identity, formation, agency, and culture: A social psychological synthesis*. Mahwah, NJ: Erlbaum.
- Crossley, N. (2001). *The social body: Habit, identity and desire*. London: SAGE Publications.
- Deranty, J. P., and Renault, E. (2007). Politicizing Honneth's ethics of recognition. *Thesis Eleven*, 88(1), 92–111. <https://doi.org/10.1177/0725513607072459>
- Deranty, J. P. (2009). *Beyond communication a critical study of Axel Honneth's social philosophy*. Leiden and Boston: Brill.
- Drapalski, A. L., Lucksted, A., Perrin, P. B., Aakre, J. M., Brown, C. H., DeForge, B. R., and Boyd, J. E. (2013). A model of internalized stigma and its effects on people with mental illness. *Psychiatric Services*, 64(3), 264–269. <https://doi.org/10.1176/appi.ps.001322012>
- Drescher, K. D., Foy, D. W., Kelly, C., Leshner, A., Schutz, K., and Litz, B. (2011). An exploration of the viability and usefulness of the construct of moral injury in war veterans. *Traumatology*, 17(1), 8–13. <https://doi.org/10.1177/1534765610395615>
- Ehrkamp, P., and Nagel, C. (2014). "Under the radar": Undocumented immigrants, Christian faith communities, and the precarious spaces of welcome in the U.S. south. *Annals of the Association of American Geographers*, 104(2), 319–328. <https://doi.org/10.1080/00045608.2013.858573>
- Featherstone, M., Hepworth, M., and Turner, B. S. (1991). *The body: Social process and cultural theory*. London: SAGE Publications Ltd.
- Fichte, J. G. (2000). *Foundations of natural right according to the principles of the wissensschaftslehre* (M. Baur, Trans.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Fraser, N. (2004). Social justice in the age of identity politics: Redistribution, recognition, and participation. In N. Fraser and A. Honneth (Eds.), J. Golb, J. Ingram and C. Wilke (Trans.), *Redistribution or recognition? A political-philosophical exchange* (pp. 7–109). London and New York: Verso.
- Fraser, N., and Honneth, A. (2004). *Redistribution or recognition? A political-philosophical exchange* (J. Golb, J. Ingram and C. Wilke, Trans.). London and New York: Verso.

- Gheondea-Eladi, A. (2015). Conducting critical literature reviews: A methodological note. *Calitatea Vietii*, 25(2), 167-190. Retrieved from: <https://revistacalitateavietii.ro/2015/CV-2-2015/CV-2-2015.pdf#page=67>
- Hines, S. E., Chin, K. H., Glick, D. R., and Wickwire, E. M. (2021). Trends in moral injury, distress, and resilience factors among healthcare workers at the beginning of the COVID-19 pandemic. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18(2), 488. <https://doi.org/10.3390/ijerph18020488>
- Hodgson, T. J., and Carey, L. B. (2017). Moral injury and definitional clarity: Betrayal, spirituality and the role of chaplains. *Journal of Religion and Health*, 56(4), 1212–1228. <https://doi.org/10.1007/s10943-017-0407-z>
- Honneth, A. (1992). Integrity and disrespect: Principles of a conception of morality based on the theory of recognition. *Political Theory*, 20(2), 187–201. Retrieved from: <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/0090591792020002001?journalCode=ptxa>
- Honneth, A. (1995). *The struggle for recognition: The moral grammar of social conflicts* (J. Anderson, Trans.). Cambridge, MA: MIT Press.
- Honneth, A. (2005). *Reification: A recognition-theoretical view*. The Tanner Lecture on Human Values delivered at University of California Berkeley on March 14-16, 2005. Retrieved from: https://tannerlectures.utah.edu/_resources/documents/a-to-z/h/Honneth_2006.pdf
- Honneth, A. (2007). *Disrespect: The normative foundations of critical theory*. Cambridge/UK and Malden/US: Polity Press.
- Honneth, A., and Margalit, A. (2001). Recognition: Invisibility on the epistemology of ‘recognition.’ *Aristotelian Society Supplementary Volume*, 75(1), 111–126. <https://doi.org/10.1111/1467-8349.00081>
- Inda, J. X. (2006). *Targeting immigrants: Government, technology, and ethics*. Oxford: Blackwell.
- Jesson, J. and Lacey, F. (2006). How to do (or not to do) a critical literature review. *Pharmacy Education*, 6(2), 139-148. Retrieved from: http://publications.aston.ac.uk/id/eprint/3431/1/Jesson_and_lacey2006.pdf
- Kalkman, J. P., and Molendijk, T. (2021). The role of strategic ambiguity in moral injury: A case study of Dutch border guards facing moral challenges. *Journal of Management Inquiry*, 30(2), 221–234. <https://doi.org/10.1177/1056492619892693>

- Kasperová, E., and Kitching, J. (2014). Embodying entrepreneurial identity. *International Journal of Entrepreneurial Behaviour and Research*, 20(5), 438–452. <https://doi.org/10.1108/IJEER-07-2013-0108>
- Kauppinen, A. (2002). Reason, recognition, and internal critique. *Inquiry*, 45(4), 479–498. <https://doi.org/10.1080/002017402320947568>
- Kauppinen, A. (2011). The social dimension of autonomy. In D. Petherbridge (Ed.), *Axel Honneth: Critical essays* (pp. 255–302). Boston: Brill.
- Koenig, H. G. (2018). Measuring symptoms of moral injury in veterans and active duty military with Ptsd. *Religions*, 9(3), 86. <https://doi.org/10.3390/rel9030086>
- Kompridis, N. (2004). From reason to self-realization? Axel Honneth and the ‘ethical turn’ in critical theory. *Critical Horizons*, 5(1), 323–360. <https://doi.org/10.1163/1568516042653585>
- La Barbera, M. (2015). Identity and migration: An introduction. In M. La Barbera (Ed.), *Identity and migration in Europe: Multidisciplinary perspectives* (pp. 1–13). Cham: Springer.
- Lemons, K. (2008). From recognition to acknowledgment: A review of Patchen Markell’s bound by recognition. *Qui Parle*, 17(1), 193–197. <https://doi.org/10.5250/quiparle.17.1.193>
- Litz, B. T., Stein, N., Delaney, E., Lebowitz, L., Nash, W. P., Silva, C., and Maguen, S. (2009). Moral injury and moral repair in war veterans: A preliminary model and intervention strategy. *Clinical Psychology Review*, 29(8), 695–706. <https://doi.org/10.1016/j.cpr.2009.07.003>
- Lovell, T. (2007). Nancy Fraser’s integrated theory of justice: A ‘sociologically rich’ model for a global capitalist era? In T. Lovell (Ed.), *(Mis)recognition, social inequality and social justice: Nancy Fraser and Pierre Bourdieu* (pp. 66–87). Abingdon: Routledge.
- Markell, P. (2003). *Bound by recognition*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- McClintock, E. A. (2011). Weight self-concept: Formation, stability and consequences. *Rutgers Journal of Sociology: Emerging Areas in Sociological Inquiry*, 1, 110–132. Retrieved from: https://sociology.rutgers.edu/images/RJS_Vol1.pdf#page=116
- Nozick, R. K. (1974). *Anarchy, state, and utopia*. Oxford: Blackwell.
- Nussbaum, M. (2000). *Women and human development – The capabilities approach*. New York: Cambridge University Press.

- Nussbaum, M. (2011). *Creating capabilities – The human development approach*. Cambridge Massachusetts and London: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Ohlström, M., Solinas, M., and Voirol, O. (2011). On Nancy Fraser and Axel Honneth's redistribution or recognition? A political-philosophical exchange. *IRIS*, 3(5), 205–221.
- Pensky, M. (2011). Reflective critical theory: A systematic reconstruction of Axel Honneth's social philosophy. In D. Petherbridge (Ed.), *Axel Honneth: Critical essays* (pp. 125–154). Boston: Brill.
- Petherbridge, D. (2011). Introduction: Axel Honneth's project of critical theory. In D. Petherbridge (Ed.), *Axel Honneth: Critical essays* (pp. 1–30). Boston: Brill.
- Pippin, R. B. (2011). On Hegel's claim that self-consciousness is "desire itself" ("Begierde überhaupt"). In H. Ikäheimo and A. Laitinen (Eds.), *Recognition and social ontology* (pp. 53–83). Leiden and Boston: Brill.
- Sayer, A. (2005). Class, moral worth and recognition. *Sociology*, 39(5), 947–963. <https://doi.org/10.1177/0038038505058376>
- Shay, J. (2014). Moral injury. *Psychoanalytic Psychology*, 31(2), 182–191. <https://doi.org/10.1037/a0036090>
- Sembou, E. (2003). Hegel's idea of a "struggle for recognition": The 'phenomenology of spirit'. *History of Political Thought*, 24(2), 262–281. Retrieved from: <https://www.jstor.org/stable/26219959?seq=1>
- Sen, A. (1999). *Development as freedom*. New York: Knopf, Borzoi Book.
- Sen, A. (2009). *The idea of justice*. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Sigona, N. (2005). Locating 'the Gypsy problem'. The Roma in Italy: Stereotyping, labelling and 'nomad camps.' *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 31(4), 741–756. <https://doi.org/10.1080/13691830500109969>
- Sinnerbrink, R. (2007). Misrecognition and moral injury: Reflections on Honneth and Bernstein. In M. Sharpe, M. Noonan, and J. Freddi (Eds.), *Trauma, history, philosophy* (pp. 282–301) Newcastle: Cambridge Scholars Publishing.
- Sugrue, E. P. (2020). Moral injury among professionals in K–12 education. *American Educational Research Journal*, 57(1), 43–68. <https://doi.org/10.3102/0002831219848690>
- Taylor, C. (1992). The politics of recognition. In A. Gutmann (Ed.), *Multiculturalism and the politics of recognition* (pp. 25–73). Princeton, NJ: Princeton University Press.

- Turner, J. H. (2013). Symbolic interactionist theories of identity. In J. H. Turner (Ed.), *Contemporary sociological theory* (Chapter 16, pp. 331–355). Los Angeles, London, New Delhi, Singapore, Washington: SAGE Publications.
- Wängqvist, M., and Frisén, A. (2013). Swedish 18-year-olds' identity formation: Associations with feelings about appearance and internalization of body ideals. *Journal of Adolescence*, 36(3), 485–493. <https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2013.02.002>
- Waskul, D. D., and Riet, P. van der. (2002). The abject embodiment of cancer patients: Dignity, selfhood, and the grotesque body. *Symbolic Interaction*, 25(4), 487–513. <https://doi.org/10.1525/si.2002.25.4.487>
- Winnicott, D. W. (1990). *The maturational processes and the facilitating environment: Studies in the theory of emotional development*. London: Routledge.
- Zurn, C. F. (2015). *Axel Honneth: A critical theory of the social*. Cambridge: Polity Press.

Genişletilmiş Özet

Amaç

Dağıtıcı adalet kuramlarının normatif değerlendirme çerçevelerine ilişkin literatüre bakıldığında, bu alandaki normatif kuram ve tadil edici perspektiflerin iki temel soruya cevap vererek kendi özgün iddialarını inşa ettikleri gözlemlenebilir. Bunlardan birincisi sosyal adaletin değerlendirme alanının ne olması gerektiğine ilişkin olarak ileri sürdükleri normatif iddia, ikincisi ise işaret edilen değerlendirme alanının diğer kuramların önerdiği alanlar karşısındaki etik üstünlüğünün nasıl ve/ya neye göre temellendirildiğidir. Kimi normatif çerçeveler bireylerin hak sahipliğinde eşitliğini ya da bazı maddi ve sosyal metalara dönük sahipliği değer dağıtımını düzenleyen yasaların ve sosyal politikaların esasını oluşturması gereken değerlendirme alanları olarak öne sürerken, kimi diğer perspektifler ise kamusal faydayı arttırıcı ya da birey özgürlüklerinin ve yapabilirliklerinin temel değerlendirme çerçevesi olarak esas alınması gerektiğini iddia etmektedir. Öte yandan, söz konusu bu çerçevelerin önerdiği değerlendirme alanları tek başlarına oldukça muğlak, temellendirilmeleri ise oldukça soyut ve çoğu zamanda aşkın epistemolojik tartışmaları beraberinde getirmektedir. Bu sebeple, her ne kadar ilgili kuramlar normatif iddialarını özgün bir sosyal gerçeklik yorumu ile sunsalar da, bu kuramları esas alan ve uygulamaya dönük sosyolojik, siyasal ve ekonomik görgül analizler esas aldıkları kuramların ileri sürdükleri değerlendirme alanlarını temsil eden/oluşturan ölçütleri netleştiren ve temellendiren tamamlayıcı açıklama ve yorumlara ihtiyaç duymaktadırlar. Örneğin, birey yapabilirliklerinin sosyal adalete ilişkin değerlendirmelerde esas alınması gerektiğini iddia eden normatif bakış açısı, kamu otoritesinin ve sosyal yapının bireyin hangi yapabilirliklerinin (dez)avantaj analizlerinde esas alınması gerektiği konusunda üzerinde uzlaşmış bir öneride bulunmamaktadır. Dolayısıyla, özellikle (yeniden) dağıtıcı sosyal adalet literatürü değer dağılımının hangi değerlendirme alanında olması gerektiği konusunda oldukça net iddialar ortaya koysa da, öne sürülen değerlendirme alanlarının hangi değerlendirme ölçütlerince temsil

edilmesi gerektiği konusunda aynı derecede net değildir. Söz konusu, bu muğlaklık Axel Honneth tarafından geliştirilen ve tanınma kuramı olarak bilinen adalet anlayışı için de geçerlidir. Özellikle kuramın normatif değerlendirme alanı ve kavramsal çerçevesi oldukça soyut ve aşkın bir nedensellik üzerine kuruludur. Bu sebeple, sosyal adalet alanında tanınma kuramı çerçevesinde geliştirilecek görgül bir (dez)avantaj analizinin değerlendirme ölçütlerinin ve boyutlarının neler olması gerektiği netlik kazandırılması gereken bir konu olarak karşımızda durmaktadır. Bu noktadan hareketle, tanınma kuramı çerçevesinde gerçekleştirilecek bir dezavantaj analizinde, kuramın özgün kavramsal çerçevesi ile ilişkili olarak, esas alınması gereken temel değişkenlerin tanımlanması ve temellendirilmesi bu çalışmanın başlıca amacını oluşturmaktadır.

Tasarım ve Yöntem

Yukarıda bahsedilen temel amaç çerçevesinde, bu çalışma eleştirel bir literatür okuması ve sorgulama ile hali hazırdaki tanınma kuramının soyut ve aşkın yapısının sosyolojik, siyasal ve ekonomik değerlendirmelere kaynaklık edecek uygulama sınırlılıklarından hareket etmekte ve dolayısıyla da ilgili sınırlılıkları aşmaya dönük bir uygulama önerisinde bulunmaktadır. Bu öneri ele alınan tanınma kuramının kuramsal ve kavramsal çerçevesinin ihtiyaç duyduğu ek tanımlamaları ve açıklamaları gerektirmektedir. Söz konusu bu ihtiyaç çerçevesinde, uygulamaya dönük kuramsal ve kavramsal bir öneri olması sebebiyle, çalışmada eleştirel literatür incelemesi kullanılarak ilgili literatürün bahsedilen amaç çerçevesinde henüz netleştirilmemiş olan yanlarına odaklanılmıştır. Bu çerçevede tanınma kuramının içeriğini oluşturan tanınma olgusunun boyutları tanımlanmış, bu boyutların eksikliğinin ortaya çıkaracağı sorunlara işaret edilmiş ve sorunların ortadan kaldırılması için kuramın uygulanması aşamasında araştırmacıların ve uygulayıcıların odaklanması gereken değişkenler tanımlanmış ve açıklanmıştır. Çalışma ilgili alanda yer alan bir eksik ve/ya muğlaklığın işaret edilmesi ve bu eksiklik ve/ya muğlaklığın nasıl giderileceğine dönük bir öneri olma özelliği gösterdiği için konvansiyonel literatür taramasının ötesinde eleştirel ve analitik bir tartışma yönteminin kullanılmasını gerektirmiştir. Zira, konvansiyonel literatür taraması ilgili literatürü oluşturan hali hazırdaki çalışmalar ve bu çalışmaların yöntem ve bulgularını ilişkisel bir çerçevede aktaran özellik gösterirken, eleştirel literatür incelemesi sadece ilgili literatürü oluşturan çalışmaların yöntem ve bulgularını aktarmaya ve tasnif etmeye odaklanmamakta, fakat aynı zamanda ilgili literatürü oluşturan çalışmaların arka planını oluşturan kuramsal varsayımlara/açıklamalara (Gheondea-Eladi, 2015, p. 172) ve eksiklere (Jesson and Lacey, 2006, pp. 140-145) ilişkin eleştirel bir düşünümsellik sürecini de gerektirmektedir. Bir diğer deyişle, eleştirel literatür taraması ilgili literatürü oluşturan çalışma ve tartışmaların yöntem ve bulgularını belirli bir amaca dönük olarak (metodolojik sınırlılık, geçerlilik, etkinlik, uygulanabilirlik gibi) değerlendirmeyi de gerekli kılmaktadır. Bu çalışma bu çerçevede özellikle ilgili literatürü oluşturan kuramsal ve kavramsal açıklamaları uygulanabilirlikleri üzerinden okumakta ve değerlendirmektedir.

Bulgular

Bu çalışmanın ilgili literatüre dönük eleştirel bir bakış açısıyla gerçekleştirdiği tartışma ve sonrasında ortaya attığı öneri dört ana argüman çerçevesinde şekillenmektedir. Bunlardan birincisi tanınma kuramına dayalı olarak sosyolojik, siyasal ve ekonomik (özel olarak refah ekonomisi) alanlarda gerçekleştirilecek bir dezavantaj analizi öncelikle kuramın sunduğu normatif öneriyle ilgili olarak değerlendirme alanı ve değerlendirme ölçütü arasında analitik bir ayırım yapmalıdır. Bu çerçevede, değerlendirme alanı olarak bireylerin kendileri için öncelikli olan aktörlerle, yasal kurumlarla ve geniş toplumsal yapıyla sürdürdüğü karşılıklı ilişkilerde tanınırlığın altı çizilmektedir. İkinci olarak bu çalışma, ilgili literatüre dayanarak, bu tanınırlığın söz konusu

alanlarda eksikliğinin etik zarar olarak kavramsallaştırılan dezavantaj durumuna yol açtığını belirtmekte ve bu kavramın işaret ettiği olgusal durumun tanınırlık kuramına dayalı olarak geliştirilecek pratik uygulamalar için değerlendirme çerçevesinin oluşturulmasında bir bilgi kaynağı işlevi görebileceğini belirtmektedir. Üçüncü olarak ise bu çalışma, dezavantajın analizinde tanınma kuramının normatif çerçevesinin değerlendirme alanı ve etik zarar kavramsallaştırmasının da değerlendirme ölçütü olarak ele alındığı uygulamalarda, araştırmacıların dikkat etmesi gereken üç eleştiri kümesine işaret etmekte ve bunları iyinin sınıflandırılması, tanınırlık vaadine ilişkin muğlaklık ve nedenselleştirilemez/temellendirilemez talepler olarak sınıflandırmaktadır. Son olarak bu çalışma, etik zarar kavramsallaştırmasının hali hazırdaki muğlaklığından ve işaret edilen eleştiri kümelerinden hareketle deforme edici kimlik oluşumu, görünmez kılınma ve damgalamayı etik zarar kavramsallaştırmasını tanımlayan unsurlar olarak işaret etmekte ve fiziksel bütünlük, etik sorumluluk ve kişisel bağımsızlık unsurlarına odaklanılarak dezavantaj yaratıcı bu etik zararların analiz edilebileceğini belirtmektedir.

Sınırlılıklar

Bu çalışmanın en önemli sınırlılığı olarak çalışmada önerilen değerlendirme ölçütlerinin tanınma kuramının kuramsal ve kavramsal çerçevesini esas alarak tasarlanmış bir ampirik araştırmaya, örneğin dezavantajlı grup ve bireylerle yapılmış görüşmelerden elde edilen verilerle, dayanmaması olarak işaret edilebilir. Etik zarar kavramsallaştırmasının kısmen yeni bir kavramsallaştırma olması ve henüz bütünüyle netlik kazanmamış olması ilgili literatürde bu kavramı referans alan ampirik uygulamaların sayısının da oldukça sınırlı olarak kalmasını beraberinde getirmektedir. Dolayısıyla, etik zarar kavramsallaştırmasına yönelik kuramsal açıklamalara olduğu kadar, aynı zamanda kavramın netleşmesini sağlayacak pratik uygulama araştırmalarına da ihtiyaç bulunmaktadır. Her ne kadar bu çalışma kuramsal düzeyde etik zarar kavramsallaştırmasına ilişkin çok boyutlu bir tartışmayı ve kavramın pratik uygulamalar için nasıl ele alınması gerektiği konusunda bir öneriyi içerse de ilgili kavramın işaret ettiği olgusal durumun dezavantajlı grup ve bireylerin günlük hayat deneyimlerinde hangi biçimlerde tezahür ettiğine odaklanan ampirik araştırma verileri ile desteklenmesine ihtiyaç duymaktadır.

Öneriler

Yukarıda bahsedilen sınırlılık ile ilişkili olarak, bu çalışma çerçevesinde öne çıkan ilk öneri çalışmanın önerdiği değerlendirme çerçevesinin ampirik verilen ışığında uygulanmasına dönük ihtiyaçtır. Bu çalışma hem dezavantajlılık olgusunu hem de tanınma ihtiyacı ve etik zarar kavramsallaştırmalarını geniş anlamıyla ele almaktadır. Oysa ki dezavantajlılık olgusunun birey ve grupların içinde buldukları sosyal yapının sosyolojik özelliklerine bağlı olarak gösterebileceği farklılaşma ve tanınma kuramı ile etik zarar kavramsallaştırmasının toplumsal cinsiyet, yaş, etnisite ya da sosyal sınıf farklılıklarına bağlı olarak farklı ihtiyaçlar şeklinde tezahür edebileceği göz önüne alınmalıdır. Bu çerçevede, çalışmanın sunduğu kavramsal çerçevenin (örneğin etik zarar olgusunun deforme edici kimlik oluşumu, görünmez kılınma ve damgalama içeren davranış, karar, uygulama ya da siyasalarla tanımlanması) farklı sosyolojik toplumsal gruplar ve bireyler özelinde farklı tezahür etme biçimlerinin görgül veriler ışığında araştırılması ve tartışılması gelecek araştırmalar için faydalı olacaktır. Buna ek olarak, tanınma kuramı çerçevesinde ve etik zarar kavramsallaştırması esas alınarak gerçekleştirilecek bir dezavantaj analizinin sonuçları farklı bilimler alanları tarafından farklı siyasa önerilerini gündeme getirebilir. Örneğin, kuram çerçevesinde gerçekleştirilmiş bir analize dayanarak farklı disiplinler farklı çözüm önerileri sunabilir. Söz konusu çok disiplinliğin yaratacağı düşünümsel zenginlik hem kuramın hem de onun kavramsal çerçevesinin netleşmesine katkı sağlayacaktır.

Özgün Değer

Bu çalışmanın özgün değeri iki başlık altında özetlenebilir. Bunlardan birincisi tanınma kuramının genel olarak sosyal adalet literatürüne ve daha özelde de dağıtıcı adalet kuramlarına getirdiği özgü ve ilişkisel bakış açısıyla ilgilidir. Tanınma kuramı, daha çok birey ve grup özellikleri ve sahipliklerine odaklanılarak değerlendirilen sosyal adalet(sizlik) olgusunu, birey ve grup sahiplikleri ya da özelliklerinden çıkartarak, aktör(lerin) diğer(ler)i ile kurduğu ilişkisellik üzerinden değerlendirmeyi önermekte, bu anlamıyla ilgili literatüre özgün bir bakış açısı sunmaktadır. Öte yandan, çalışmada da vurgulandığı üzere, bu ilişkisel değerlendirme pratiğinin hem değerlendirme alanı ve değerlendirme ölçütleri arasındaki ayrım hem de hangi ele alınacak ölçütlerin neler olması gerektiği konusunda uygulamaya dönük tanımlayıcı ve aydınlatıcı analiz ve açıklamalar ilgili literatürde etraflıca ele alınmamıştır. Bu çalışmanın özgün değerine ilişkin ikinci başlık bu çerçevede ortaya çıkmaktadır. Çalışma, sadece tanınma kuramı ve bu kuramın normatif bakış açısını açıklamakla sınırlı kalmamakta, söz konusu soyut ve aşkın bu bakış açısının (dez)avantajlılık olgusunun analizinde kullanılacak bir değerlendirme çerçevesi olarak seçilmesi durumunda, araştırmacı ve uygulayıcılar için odaklanılması gereken değerlendirme ölçütlerine ilişkin bir öneride de bulunmaktadır.

Araştırmacı Katkısı: Jonathan Leif BASILIO (%50), M. Onur ARUN (%50).

Covid-19 Salgını Hisse Senedi Piyasalarını Etkiledi Mi? Seçilen Ülkelerden Kanıtlar¹

Serpil ALTINIRMAK² - Yavuz GÜL³

Başvuru Tarihi: 17.01.2022

Kabul Tarihi: 19.09.2022

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Öz

Bu çalışma, COVID-19 salgınının hisse senedi piyasaları üzerindeki etkisini araştırmaktadır. Bu kapsamda, hisse senedi getiri ve risklerinin 1 Şubat 2020 – 31 Temmuz 2020 (COVID-19 dönemi) ile 1 Şubat 2019 – 31 Temmuz 2019 dönemleri (COVID-19 öncesi dönem) arasında farklılaşp farklılaşmadığını tespit etmek için Wilcoxon İşaretli Sıra testi kullanılmıştır. Yapılan analizler neticesinde, COVID-19 döneminde piyasalar arasındaki korelasyonların genellikle artış sergilediği bulunmuştur. Ayrıca, aynı dönemde piyasalarda standart sapmaların yükseldiği ve ortalama getirilerin düştüğü (DSEX, JSE, KSE, MERV hariç) gözlemlenmiştir. Wilcoxon testi sonuçları, hisse senedi getirileri ve standart sapmalar açısından dönemler arasındaki farkların istatistiksel olarak anlamlı olduğunu kanıtlamaktadır. Bu bulgular, COVID-19 salgınının hisse senedi piyasalarını olumsuz etkilediğini işaret etmektedir.

Anahtar Kelimeler: COVID-19, Hisse senedi piyasaları, Koronavirüs

Atıf: Altınırnak, S. ve Gül, Y. (2022). Covid-19 salgını hisse senedi piyasalarını etkiledi mi? seçilen ülkelerden kanıtlar. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(3), 955-976.

¹ Bu çalışma etik kurul izin belgesi gerektirmemektedir.

² Anadolu Üniversitesi Eskişehir Meslek Yüksekokulu Toptan ve Perakende Satış Bölümü, saltinirmak@anadolu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2879-9902

³ Beykent Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İşletme Bölümü, yavuzgul@beykent.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0208-6798

Did the Covid-19 Outbreak Affect Stock Markets? Evidence from Selected Countries

Serpil ALTINIRMAK⁴ - Yavuz GÜL⁵

Submitted by: 17.01.2022

Accepted by: 19.09.2022

Article Type: Research Article

Abstract

This study investigates the effect of COVID-19 outbreak on stock markets. In this context, Wilcoxon Signed Rank test was used to examine whether stock returns and standard deviations differ between 1 February 2020 – 31 July 2020 (COVID-19 period) and 1 February 2019 – 31 July 2019 periods. As a result of the analysis conducted it was found that the correlations between the markets generally increased in the COVID-19 period. In addition, it was observed that standard deviations increased and average returns decreased (except DSEX, JSE, KSE, MERV) in the same period. Wilcoxon test results prove that the differences between periods in terms of stock returns and standard deviations are statistically significant. These findings indicate that the COVID-19 outbreak negatively affected stock markets.

Keywords: COVID-19, Stock markets, Coronavirus

⁴ Anadolu University Eskişehir Vocational School Department of Wholesale and Retail Sales, saltinirmak@anadolu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2879-9902

⁵ Beykent University Faculty of Economics and Administrative Sciences Department of Business Administration, yavuzgul@beykent.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0208-6798

Giriş

Hisse senedi piyasaları ve daha genel anlamda finansal piyasalar, meydana gelen büyük ölçekli birtakım olaylara karşı reaksiyon göstermektedirler. Bu olaylar, siyasi, çevresel ya da ekonomik olabileceği gibi çok geniş bölgelere yayılan ve “pandemi” adı verilen salgın hastalıklar da olabilmekte ve piyasalar bu gibi durumlardan etkilenmektedir. 2019 yılında dünya gündemi ABD ile Çin arasındaki ticaret savaşları ve Brexit gibi konular ile ilgilenirken, 2020 yılının başlarından itibaren etkisini hissettirmeye başlayan COVID-19 salgını gündemi hiç beklenmedik ve ani bir biçimde değiştirmiş, yaşadığımız dünyanın kırılma noktasına ilişkin global bir örnek oluşturmuş ve tüm dünya olarak bu tür olağanüstü riskler karşısında ne denli savunmasız olduğumuzu ortaya koymuştur. Dünya Ekonomik Forumu’nun 15 Ocak 2020’de yayınladığı Küresel Riskler Raporu’nda, bulaşıcı hastalıklar en fazla risk yaratan onuncu faktör olarak ifade edilirken ve ilk beş risk faktörü çevresel konularla (iklim değişikliği gibi) ilgili iken, çok kısa bir zaman sonra durum tamamen değişmiş ve dikkatler COVID-19’a doğru yönelmiştir (Ramelli ve Wagner, 2020, s. 622-623).

31 Aralık 2019 itibarıyla, Çin’in Hubei eyaletinin Wuhan şehrinde kökeni bilinmeyen 27 pnömoni (zatürre) vakası belirlenmiştir (Sohrabi vd., 2020, s. 71). Hastalarda genellikle, kuru öksürük, solunum güçlüğü, ateş ve pulmoner infiltrasyon görülmüştür ancak diğer yandan bugüne kadar COVID-19’a yakalanan hastaların bir çoğu hastalığı hafif belirtilerle ya da hiç belirti göstermeden atlattır. Fakat bazı hastalarda organ yetmezliği, şiddetli zatürre ya da septik şok gibi çok daha ciddi ve ölümcül olabilecek belirtiler gözlemlenmiştir. Yoğun bakım ihtiyacı duyan hastaların genellikle daha yaşlı ve diyabet, yüksek tansiyon, damar tıkanıklığı gibi diğer bazı rahatsızlıklara sahip oldukları bilinmektedir (Wang vd., 2020, s. 1061). Hastalığa yakalananların pek çoğu, önceki ay yerel balık ve deniz ürünleri pazarını ziyaret etmişlerdir (Lu vd., 2020, s. 401). Bu pazar, Huanan Deniz Ürünleri Toptan Satış Pazarı olarak bilinmekte olup, çeşitli balık türlerinin yanı sıra yarası, yılan, dağ sıçanı ve kümes hayvanları gibi canlı hayvanlar da pazarda satılmaktadır. 1 Ocak 2020’de Çin sağlık yetkilileri, Huanan hayvan pazarında satılan hayvanların virüsün kaynağı olabileceği gerekçesiyle pazarı kapatmışlardır (Ramelli ve Wagner, 2020, s. 628). Hastalığa sebep olan etken, 7 Ocak 2020’de Çin Hastalık Kontrol ve Önleme Merkezi (Chinese Centre for Disease Control and Prevention) tarafından boğaz kültürü tahlillerinden yola çıkılarak saptanmış ve sonrasında hastalık, Şiddetli Akut Solunum Yolu Sendromu Koronavirüs 2 (SARS-COV-2) şeklinde nitelenmiştir. 20 Ocak 2020’den itibaren Dünya Sağlık Örgütü, salgınla ilgili güncel durumu yakından izlemeye ve hem Çin’de hem de Çin dışında gerçekleşen ölümler ve saptanan yeni vakalarla alakalı günlük raporlar sunmaya başlamıştır (Albulescu, 2020, s. 1). Aynı tarihte Çin’deki yetkililer hastalığın insandan insana bulaşabildiğini kamuoyuna açıklamışlardır (Yan, 2020, s. 4). Salgının diğer bölgelere yayılmasında Ocak ayının başından ve ortalarından itibaren insanların Çin yeni yılını kutlamak üzere memleketlerine akın etmesi etkili olmuş ve böylece salgın ulusal bir kriz haline dönüşmüştür. Wuhan’daki yetkililer Wuhan’da ikamet edenler için 23 Ocak’tan itibaren seyahat yasağı ilan etmiş olsalar da, salgın hızlı bir şekilde yayılmaya devam etmiştir. Dünya Sağlık Örgütü, salgının yayılımı sürdürmesiyle beraber 30 Ocak 2020’de global ölçekte acil durum ilan etmiştir. Bu, küresel çapta bu tarz bir acil durum çağrısının sadece altıncı defa ilan edilmiştir (Liu vd., 2020, s. 1). Örgüt, 11 Mart 2020’de COVID-19’u “pandemi” olarak ilan etmiştir (Ali vd., 2020, s. 1). Salgına ilişkin yukarıda bahsedilen bazı önemli tarihler ve olaylar Tablo 1’de gösterilmektedir.

Tablo 1

COVID-19 Salgınıyla İlgili Önemli Tarihler

Tarih	Olay
31 Aralık 2019	Çin'in Wuhan şehrindeki zatürre vakaları Dünya Sağlık Örgütü'ne (DSÖ) rapor edilmiştir. Bu süreç boyunca virüs henüz bilinmemekteydi. Wuhan Belediye Sağlık Komisyonu vakaların 12 Aralık-29 Aralık tarihleri arasında meydana geldiğini bildirmiştir.
1 Ocak 2020	Çin sağlık yetkilileri Huanan'daki hayvan pazarını kapatmıştır.
5 Ocak 2020	Çin, Wuhan'daki nedeni bilinmeyen zatürre vakalarının SARS ya da MERS ile ilgisinin olmadığını açıklamıştır.
7 Ocak 2020	Çin'deki yetkililer, virüsün yeni tür bir koronavirüs olduğunu belirtmişlerdir. DSÖ, bu virüsü ilk olarak 2019-nCoV olarak isimlendirmiştir.
11 Ocak 2020	Wuhan Belediye Sağlık Komisyonu koronavirüsten ilk ölümün gerçekleştiğini bildirmiştir. 61 yaşında bir erkek, hayvan pazarında virüse yakalandıktan sonra, 9 Ocak'ta şiddetli zatürreye bağlı solunum yetmezliğinden hayatını kaybetmiştir.
13 Ocak 2020	Taylandlı yetkililer, Wuhan'dan gelen bir Çin vatandaşında koronavirüs saptandığını ve böylece koronavirüsün ilk ülkeler arası yayılımının gerçekleştiğini aktarmışlardır.
30 Ocak 2020	DSÖ, 2019-nCoV'u "Uluslararası Kamu Sağlığı Acil Durumu" olarak ilan etmiştir.
11 Şubat 2020	DSÖ virüs için COVID-19 ismini duyurmuştur.
11 Mart 2020	DSÖ COVID-19'u pandemi olarak ilan etmiştir.

Kaynak: Corbet vd., 2020, s. 2.

Salgının sonraki dönemlerinde, yapılan test sayıları, tespit edilen vakalar, ölümler, kritik durumda bulunan hastalar vb. veriler dünya genelinde günlük olarak açıklanmaya başlanmıştır. Buna göre, 10 Ağustos 2020 itibarıyla en fazla COVID-19 vakasına sahip ilk 20 ülke Tablo 2'de sunulmaktadır.

Tablo 2

En fazla COVID-19 Vakası Belirlenen İlk 20 Ülke (10 Ağustos 2020 itibariyle)

Ülke	Toplam Vaka Sayısı	Ölüm Sayısı	İyileşen Sayısı	Aktif Vaka Sayısı
Dünya	20.245.579	738.302	13.176.494	6.330.783
ABD	5.251.446	166.192	2.715.934	2.369.320
Brezilya	3.057.470	101.857	2.163.812	791.801
Hindistan	2.267.153	45.353	1.581.640	640.160
Rusya	892.654	15.001	696.681	180.972
G. Afrika	563.598	10.621	417.200	135.777
Peru	483.133	21.276	329.404	132.453
Meksika	480.278	52.298	322.465	105.515
Kolombiya	397.623	13.154	221.485	162.984
Şili	375.044	10.139	347.342	17.563
İspanya	370.060	28.576	-	-
İran	328.844	18.616	286.642	23.586
İngiltere	311.641	46.526	-	-
S. Arabistan	289.947	3.199	253.478	33.270
Pakistan	284.660	6.097	260.764	17.799
Bangladeş	260.507	3.438	150.437	106.632
Arjantin	253.868	4.764	174.974	74.130
İtalya	250.825	35.209	202.248	13.368
Türkiye	241.997	5.858	224.970	11.169
Almanya	218.500	9.265	197.900	11.335
Fransa	202.775	30.340	82.836	89.599

Kaynak: www.worldometers.info/coronavirus

Ülkeler son zamanlarda yavaş yavaş normale dönmeye başlamış olsalar bile, uygulanan karantinalar ve sokağa çıkma yasakları ile alınan tedbirler dolayısıyla dünya çapında tüketimde azalmalar meydana gelmiş ve bu durum aynı zamanda üretimi de etkilemiştir. Bir bütün olarak bakılacak olursa, global tedarik zincirinin işlerliği sekteye uğramış, milyonlarca insan işini kaybetmiştir. Her geçen gün bir başka şirket faaliyetlerini durdurduğunu ve gelecekle ilgili tahminlerini revize ettiğini açıklarken, tüketiciler de harcama alışkanlıklarını değiştirmiş ve başta gıda ve sağlık ile ilgili ürünlere talep göstermiştir. Ülkeler arası sınırlar kapatılmış, uçuşlar durdurulmuş, okullar tatil edilmiş, fuarlar, konserler, spor müsabakaları iptal edilmiş ya da ertelenmiştir. IMF tarafından açıklanan büyüme tahminleri aşağı yönlü revize edilmiştir. Ülkeler bir yandan hastaların iyileştirilmesi için çaba sarf ederken, bir yandan da karantinalar, test uygulamaları gibi acil eylem planları hayata geçirmiştir. Ayrıca salgının ekonomik etkilerini azaltabilmek adına maliye bakanlıklarından merkez bankalarına kadar hükümetler, yardım paketleri açıklamışlardır.

Dünya daha önceleri de Kırım Kongo Kanamalı Ateşi, EBOLA, SARS, MERS, Zika virüsü gibi rahatsızlıklarla mücadele etmiştir. Böylesi salgın hastalıklar, insanların sadece sağlıklarını ve günlük yaşamlarını etkilemekle kalmayıp, aynı zamanda ekonomik açıdan da zararlar doğurmaktadır. COVID-19 da, derecesi halen tam olarak

belirlenememekle birlikte, reel ekonomik faaliyetler üzerinde son derece büyük etkilere sebep olmaktadır. COVID-19 salgını yatırımcılara, politika yapıcılara ve bir bütün olarak insanlığa, doğal afetlerin ekonomik olarak daha önce eşi benzeri görülmemiş biçimde, her alanda ve her bölgede doğrudan hasara yol açabileceğini göstermekte olup, bu durumdan hisse senedi piyasaları da payını almaktadır. Bu bağlamdaki bir araştırmada *Bhuyan vd. (2010)*, 2003 yılında baş gösteren SARS salgınında, salgının yayıldığı ülkelerdeki hisse senedi piyasalarının getirileri arasında SARS öncesi döneme göre, dinamik korelasyonlar ve eş zamanlı hareketlerde anlamlı bir yükseliş meydana geldiğini bulmuşlardır. Giderek daha da küreselleşen dünyada, ülkeler arasındaki ilişkilerin derecesi ve sıklığı artmakta, entegrasyon yükselmektedir. Bu sebeple COVID-19 gibi bir salgının etkileri, ölüm oranlarının ya da vaka sayılarının çok ötesine geçebilmektedir. COVID-19'un biyolojik saldırı silahı olduğu ya da laboratuvar kazası sonucu ortaya çıktığı yönündeki komplo teorileri insanları ve medyayı meşgul ederken, finansal piyasaların salgın karşısındaki tepkileri son derece hızlı ve sert olmuştur. Finansal piyasalarda meydana gelen bu tarz hareketler, küresel ekonomik istikrar konusunda da endişelerin doğmasına yol açmıştır. Çin'den yükselen belirsizlik ve korkuyla birlikte, 3 Şubat 2020'de Şangay Borsası yaklaşık %8 değer kaybetmiş ve şok, hızlıca diğer finansal piyasalara yayılmaya başlamıştır. Önceleri göz ardı edilen ve çok da dikkate alınmayan COVID-19, hastalığın Çin dışına hızlıca yayılmasıyla birlikte ciddi endişelere sebebiyet vermiş ve dünya genelinde hisse senedi piyasaları sert şekilde düşüşe geçmiş, piyasalardaki volatilité de olağanüstü biçimde artmıştır.

Bilgiye ulaşmanın son derece kolay olduğu günümüzde, bireyler salgına dair birtakım bilgilerin ekonomik anlamdaki etkilerini doğru değerlendirmek hususunda zorluklar yaşayabilmektedirler. *Barberis vd. (1998)*, bu tür haberlerin istatistiksel olarak etkisi düşük olsa bile, finansal piyasaların haberlere aşırı tepki verdiğini ortaya koymuşlardır. COVID-19 döneminde hisse senedi piyasaları, COVID-19'la ilgili haberler, açıklanan yardım paketleri, uygulanan mali politikalar, faiz oranlarındaki düşüşler vb. durumlarla beraber aşağı ya da yukarı sert hareketler sergilemiştir. Örneğin ABD hisse senedi piyasası, tarihindeki en kötü 15 günün 3'ünü 9-16 Mart 2020 döneminde yaşarken, aynı zamanda en büyük 10 dalgalanmadan bir tanesine de aynı zaman diliminde rastlanmıştır (Wagner, 2020, s. 440). Dow Jones Endeksi 28-29 Ekim 1929 tarihlerinde %24,5 düşerken, 19 Ekim 1987'de %22,6 kayıp yaşamıştır. COVID-19 endişesinin yol açtığı ve 9-12-16-23 Mart 2020 tarihlerinde meydana gelen panik satışlardan dolayı oluşan toplam kayıp ise %26 olmuştur (Mazur vd., 2021, s. 3). ABD hisse senedi piyasalarında görülen volatilité, Ekim 1987 Kara Pazartesi ve 2008 Küresel Finansal Krizi'ndeki seviyeleri bile aşmıştır. Mart 2020'de ABD hisse senedi piyasalarında on gün içerisinde dört defa devre kesici mekanizma çalışmıştır. Söz konusu mekanizma 1987'den bu tarihe kadar sadece bir kez 1997 yılında devreye girmiştir (Zhang vd., 2020). FTSE 100, %24,8 kayıpla 1987'den bu yana en kötü çeyreğini yaşarken, Japonya Aralık 2019'daki zirvesinden %20 düşmüştür. Diğer yandan, COVID-19'un hisse senedi piyasalarına olan etkisinden bahsederken, aynı döneme denk gelen Suudi Arabistan ve Rusya arasındaki petrol krizi de unutulmamalıdır. Yanı sıra, global finans piyasalarının COVID-19 sonrasında nasıl normalleşebileceği düşünülürken, finansal varlıkların aralarındaki etkileşimlere dair anlayış da, özellikle bilgi akışındaki artan hız, algoritmik işlemlerin rolü ve kripto paraların portföy çeşitlendirmesinde kullanılabilirliği nedeniyle dikkatle tekrar gözden geçirilmelidir.

COVID-19 gibi küresel ölçekte yayılan salgınların finansal piyasalar veya ekonomik aktiviteler üzerindeki etkilerine ilişkin literatür nispeten azdır çünkü böylesi büyük çapta bir salgın yüz yıldan uzun bir zamandır görülmemiştir. Bu çalışmanın amacı, COVID-19'un hisse senedi piyasaları üzerinde anlamlı bir etki oluşturup oluşturmadığını incelemek ve böylece literatüre katkı sağlamaktır. Çalışma toplam dört bölümden meydana

gelmekte olup, giriş kısmını müteakiben literatür taramasına yer verilmiştir. Üçüncü bölümde ise veri seti hakkında bilgiler sunularak analizler gerçekleştirilmiş ve son bölümde çalışmanın sonuçlarına yer verilmiştir.

Literatür Taraması

COVID-19'un 2019 yılının sonlarından itibaren dünya gündeminde yer edinmeye başlamasıyla beraber, salgının yaratabileceği etkileri konu alan çalışmaların sayısı da hızla artış gösterme eğilimine girmiştir. Gerek sağlık alanındaki gerek ekonomi alanındaki gerekse diğer alanlardaki profesyoneller tarafından çeşitli analizler gerçekleştirilmekte ve çalışmalar ortaya konulmaktadır. Yine de salgının halen nispeten kısa bir geçmişinin olması ve genel resme ilişkin sağlıklı değerlendirmelerde bulunabilmek için gereken makro ölçekli verilere yeni yeni ulaşılabilmeye başlanmasından dolayı, finans literatüründe bu konuya dair yapılan çalışmaların sayısı kısmen sınırlı olmakla beraber, her geçen gün bu sayı süratle artmaktadır. Söz konusu literatür incelendiği zaman, COVID-19 pandemisinin hisse senedi piyasaları özelinde küresel finansal piyasalar üzerindeki etkilerini araştıran çeşitli çalışmalara rastlamak mümkündür. Örneğin, *Al-Awadhi vd. (2020)*, COVID-19'un hisse senedi piyasalarının getirileri üzerindeki etkilerini 10 Ocak 2020 – 16 Mart 2020 dönemi verilerini kullanarak Çin özelinde panel veri analiziyle incelemişler ve doğrulanan günlük vaka ile ölüm sayılarında gerçekleşen artışın, hisse senedi getirileri üzerinde istatistiksel olarak anlamlı negatif etkilerinin olduğunu raporlamışlardır. Bir diğer çalışmada ise *Ashraf (2020)*, 64 ülkenin hisse senedi piyasalarının 22 Ocak 2020- 17 Nisan 2020 dönemi verilerinden hareketle, hisse senedi piyasalarının COVID-19 vakalarındaki artışlara negatif ve çabucak reaksiyon gösterdiğini ifade etmiştir. Benzer nitelikte bir çalışma gerçekleştiren *Xu (2021)*, COVID-19 vaka sayısında meydana gelen artışın Kanada ve ABD hisse senedi piyasalarını negatif etkilediğini ortaya koymuştur. *Kusumahadi ve Permana (2021)*, COVID-19'un ortaya çıkışının hisse senedi volatiliteğini etkilediğini (İngiltere hariç) beyan ederken, benzer şekilde *Al-Qudah ve Houcine (2022)*, artan COVID-19 vakalarının hisse senedi piyasalarını özellikle pandeminin ilk dönemlerinde son derece olumsuz etkilediğini ve piyasaların sert düşüş yaşadığını ifade etmişlerdir. Bir başka çalışmada *Hatmanu ve Cautisanu (2021)*, COVID-19'un Romanya hisse senedi piyasası üzerindeki etkilerini incelemişlerdir. 11 Mart 2020 – 30 Nisan 2021 dönemi verilerinden faydalanan araştırmacılar, COVID-19'un bahse konu piyasayı istatistiki olarak negatif etkilediğini bildirmişlerdir. Benzer bir çalışmayı Endonezya'da gerçekleştiren *Herwany vd. (2021)*, salgının piyasa getirilerini negatif olarak etkilediğini ve en çok etkilenen sektörlerin finans, ticaret ve hizmet sektörleri olduğunu belirlerken, *Mazur vd. (2021)* ABD'de COVID-19 döneminde doğal gaz, yiyecek, sağlık ve yazılım sektörü hisselerinin yüksek pozitif getiriler sağladıklarını, petrol, eğlence ve gayrimenkul sektörü hisselerinin dramatik şekilde düştüklerini ve bu hisselerin oldukça yüksek volatilitelere sahip olduklarını bulmuşlardır. *Harjoto vd. (2021)*, COVID-19 salgınına hisse senedi piyasalarının verdikleri reaksiyonları irdelemişlerdir. Sonuç olarak, COVID-19'un küresel hisse senedi piyasalarında negatif şok yarattığını vurgulamışlardır. *Liu vd. (2021)*, COVID-19'un Çin hisse senedi piyasası üzerindeki etkilerini ele almışlar ve pandeminin ve pandemiden kaynaklanan korkuların söz konusu piyasanın çökme riskini arttırdığını belirtmişlerdir. *Rahman vd. (2021)* ise Avustralya hisse senedi piyasasının, COVID-19 pandemisinin yarattığı belirsizliklere ve pandemi ilanına negatif reaksiyon gösterdiğini ancak açıklanan teşvik paketlerinin piyasa üzerinde olumlu etki yarattığını belirtmişlerdir. *Liu vd. (2020)*, COVID-19 salgınının 21 ülkenin hisse senedi piyasaları üzerindeki kısa vadeli etkilerine odaklanarak, salgından önemli biçimde etkilenen ülkelerin hisse senedi piyasalarının hızlıca düşüş gösterdiğini, Asya'daki ülke piyasalarının diğerlerine göre daha yüksek kayıplar yaşadığını ve artan vaka sayılarının endeksler üzerinde ters yönlü etki yarattığını raporlamışlardır. *Haroon ve Rizvi (2020)*,

COVID-19'la ilgili haberler ile hisse senedi piyasalarının volatiliteleri arasındaki ilişkiyi 1 Ocak 2020 – 30 Nisan 2020 dönemi verilerini kullanarak araştırmışlardır. Sonuç olarak, COVID-19'a ilişkin ortaya çıkan haberlerin hisse senedi piyasalarındaki volatiliteleri arttırdığını saptamışlardır. *Croce vd. (2020)*, COVID-19 salgınının yarattığı risk ile finansal piyasaların hareketleri arasında anlamlı bir ilişki olduğunu, yapılan resmi açıklamaların ve Twitter üzerinden gerçekleştirilen veri paylaşımlarının piyasalardaki fiyatlar üzerinde etkisinin bulunduğunu vurgularken, *Baker vd. (2020)* COVID-19'un, piyasalar üzerinde 1900'lerin ilk çeyreğindeki İspanyol gribinden daha sert reaksiyonlara yol açmasında, COVID-19'un türlü açılardan daha şiddetli bir hastalık olmasının yanı sıra, modern ekonomilerin arasındaki artan bağlantıların ve bilgiye erişimin görece kolaylaşmasının daha etkili olduğunu aktarmışlardır. *Zhang vd. (2020)*, global finansal piyasalardaki risklerin COVID-19 salgınıyla beraber kayda değer şekilde yükseldiğini ve salgına dair belirsizlikler ile salgının yol açtığı ekonomik kayıpların, piyasaları son derece oynak ve tahmin edilemez hale getirdiğini dile getirmişlerdir. Hisse senedi piyasalarının COVID-19 salgınına karşı verdikleri tepkilerde ulusal kültürün oynadığı rolü inceleyen *Fernandez-Perez vd. (2021)*, bireyselliğin daha düşük seviyelerde olduğu ve belirsizlikten kaçınma davranışının daha yüksek olduğu ülkelerde, hisse senedi piyasalarının daha büyük kayıplar yaşadıklarını ve bu piyasalarda volatilitenin daha yüksek olduğunu bulmuşlardır.

Literatürde, COVID-19 salgınına yönelik alınan çeşitli önlemlerin ve uygulanan politikaların, piyasalar üzerindeki etkilerini araştıran çeşitli çalışmalar bulunmaktadır. Bu çalışmalardan birinde *Ozili ve Arun (2020)*, karantina uygulanan gün sayısındaki artışın, para politikası kararlarının ve uluslararası seyahat kısıtlamalarının, ekonomik aktiviteleri ve hisse senedi endekslerini ciddi biçimde etkilediğini ancak artan vaka sayısının ekonomik faaliyetler üzerinde önemli bir etkisinin olmadığını ortaya koymuşlardır. *Yan (2020)*, 20 Ocak 2020 – 7 Nisan 2020 dönemi verilerini kullanarak Çin hisse senedi piyasalarının COVID-19'a nasıl tepki verdiklerini araştırmıştır. Neticede, salgının hisse senedi fiyatlarında sert hareketlere yol açtığını, Wuhan'daki karantina ile beraber fiyatların keskin biçimde düştüğünü beyan etmiştir. Bir başka çalışmada *Bannigidadmth vd. (2022)*, ele aldıkları 25 ülke piyasasından %20'sinin teşvik paketlerine, karantina uygulamalarına ve seyahat yasaklarına herhangi bir tepki vermediğini ve %48'sinin ise söz konusu uygulamalara negatif tepki verdiğini aktarırken, *Scherf vd. (2022)* Ocak 2020 – Mayıs 2020 dönemindeki karantina uygulamaları ile yasakların hisse senedi piyasalarını genel olarak negatif etkilediğini ileri sürmüşlerdir.

Diğer bir grup çalışmada, COVID-19'un hisse senedi piyasaları arasındaki bağlantılara olan etkisi incelenmiştir. *Zeren ve Hızarcı (2020)*, 23 Ocak 2020 – 13 Mart 2020 dönemi verilerinden hareketle, Çin, Güney Kore ve İspanya'da toplam vaka sayıları ile hisse senedi piyasaları arasında eşbütünleşme ilişkisi olduğunu ve İtalya, Fransa ile Almanya'da ise eşbütünleşme ilişkisi olmadığını tespit etmişlerdir. Bu kapsamda gerçekleştirilen bir başka çalışmada *Akhtaruzzaman vd. (2021)*, COVID-19 salgını döneminde Çin ve G-7 ülkeleri arasındaki dinamik koşullu korelasyonların önemli derecede yükseldiğini ve bulaşıcılık yönünden finansal kurumların finansal olmayan kurumlara göre daha önemli bir rol oynadıklarını beyan etmişlerdir. *Li vd. (2021)*, G20 ülkeleri arasındaki volatilitenin yayılımlarının COVID-19 döneminde istatistiksel olarak anlamlı şekilde arttığını beyan etmişlerdir. *Zehri (2021)*, ABD'den Çin, Japonya, Hong Kong ve Güney Kore hisse senedi piyasalarına doğru yayılımlar gerçekleştiğini ve bu yayılımların COVID-19 döneminde daha da güçlü olarak gözlemlendiğini ifade ederken, *Liu vd. (2022)*, COVID-19'un hisse senedi piyasaları arasındaki risk yayılımlarını anlamlı şekilde arttırdığını öne sürmüşlerdir. COVID-19'un 18 ülkenin hisse senedi piyasaları üzerindeki etkilerine odaklanan *Contessi ve Pace (2021)*, Çin hisse senedi piyasasında meydana gelen türbülansların ve çöküşlerin diğer piyasalara doğru yayıldığını ifade etmişlerdir.

Finans literatüründe COVID-19'un küresel finansal piyasalar üzerindeki etkilerine ilişkin bazı çalışmalar yer almaktadır. *Ali vd. (2020)*, salgının ilk merkezi Çin'de dengeler yerine otururken, diğer global piyasaların büyük düşüşler yaşamakta olduklarını ve nispeten daha güvenilir olan emtiaların bile, salgının ABD'ye sıçramasının ardından kayıplar yaşadığını belirtmişlerdir. *Yarovaya vd. (2021)*, 1 Ocak 2019 – 13 Mart 2020 periyodu verilerine dayanarak COVID-19'un kripto para piyasalarında herhangi bir sürü hareketini tetiklemediğini belirlemişlerdir. Benzer biçimde kripto para piyasalarına odaklanan *Conlon ve McGee (2020)*, COVID-19 döneminde Bitcoin'in davranışlarını ele almışlardır. Çalışmalarının sonucunda, Bitcoin'in güvenli bir liman gibi hareket etmediğini ve tersine salgın yayıldıkça S&P 500 ile beraber fiyatının düşüşe geçtiğini tespit etmişlerdir. 11 Mart 2019 – 10 Mart 2020 dönemi verilerinden faydalanarak çalışmalarını gerçekleştiren *Corbet vd. (2020)* de, kripto paraların finansal ve ekonomik çalkantı dönemlerinde riskten korunma aracı ya da güvenli liman olmayacaklarını belirlemişlerdir. *Günay (2021)*, COVID-19 döneminde döviz piyasalarında meydana gelen çalkantının, 2008'deki kadar kötü olmadığını ve altı döviz kurundan sadece Japon Yeni'nin 2008'deki kriz döneminden daha yüksek risk taşıdığını ortaya koymuştur. *Zhang ve Hamori (2021)*, COVID-19'un petrol fiyatları ve hisse senedi piyasaları arasındaki getiri ve volatilité yayılımlarını nasıl etkilediğini araştırmışlar ve getiri yayılımının genelde kısa vadede, volatilité yayılımının ise genelde uzun vadede meydana geldiğini bildirmişlerdir.

Yöntem

Çalışmanın temel amacı, COVID-19'un hisse senedi piyasaları üzerindeki etkisini ortaya koymaktır. Bu kapsamda, COVID-19'un özellikle Şubat ayıyla beraber dünya genelinde yayılımının hızlanmasından dolayı, ilk çalışma periyodu 1 Şubat 2020 – 31 Temmuz 2020 (COVID-19 dönemi) ve ikinci çalışma periyodu 1 Şubat 2019 – 31 Temmuz 2019 olarak belirlenmiş olup, söz konusu dönemlerdeki hisse senedi getirileri ve standart sapmalar arasında anlamlı bir farklılığın olup olmadığı incelenmiştir. Öncelikle verilerin tanımlayıcı istatistikleri hesaplanmıştır. Ardından Kolmogorov – Smirnov normallik testinin sağladığı sonuçlar doğrultusunda Spearman korelasyon analizleri yapılmış ve son olarak Wilcoxon İşaretli Sıra testi uygulanmıştır. Analizler gerçekleştirilirken günlük veriler üzerinden hareket edilmiş ve SPSS 25.0 ile Microsoft Excel paket programlarından yararlanılmıştır.

Çalışma kapsamına 10 Ağustos 2020 tarihi itibarıyla en fazla vaka sayısına sahip 20 ülkenin dahil edilmesi amaçlanmıştır. Ancak İran'ın hisse senedi piyasasının verilerine erişilemediğinden, bahsi geçen ülke çalışmadan çıkarılmış ve bu ülke yerine salgının merkezi konumunda bulunan Çin çalışmaya alınmıştır. Ülkeler ve piyasa endeksleri Tablo 3'de gösterilmektedir.

Tablo 3

Çalışma Kapsamına Alınan Ülkeler ve Endeksler

Ülke	Endeks	Ülke	Endeks
ABD	S&P 500	İspanya	IBEX 35
Almanya	DAX	İtalya	FTSE MIB
Arjantin	MERV	Kolombiya	COLCAP
Bangladeş	DSEX	Meksika	IPC
Brezilya	IBOV	Pakistan	KSE
Çin	SSEC	Peru	IGBVL
Fransa	CAC 40	Rusya	MOEX
Güney Afrika	JSE	S. Arabistan	TASI
Hindistan	BSE SENSEX 30	Şili	IGPA
İngiltere	FTSE 100	Türkiye	BIST 100

Bulgular ve Tartışma

İlk olarak hisse senedi piyasalarının günlük getiri değerlerinin tanımlayıcı istatistikleri (descriptive statistics) hesaplanmış ve ulaşılan sonuçlar Tablo 4'te sunulmuştur. Buna göre, tüm piyasaların günlük getirilerinin hem minimum hem de maksimum değerlerinin arasındaki fark, 1 Şubat 2020 – 31 Temmuz 2020 yani COVID-19 döneminde gözle görülür biçimde açılmıştır. Bu durum piyasalarda COVID-19'un etkisiyle aşağı ve yukarı yönlü sert hareketlerin olduğunu ve volatilitelerin arttığını işaret etmektedir. Nitekim aynı husus, piyasaların standart sapma değerlerinden de okunabilmektedir. Çalışma kapsamındaki piyasaların tamamında, COVID-19 dönemindeki standart sapmalar daha yüksektir.

Günlük ortalama getiriler incelendiğinde, 1 Şubat – 31 Temmuz 2019 döneminde 20 piyasadaki 6'sının ortalama getirileri negatif iken, 1 Şubat – 31 Temmuz 2020 döneminde 16'sının getirileri negatife dönmüştür. Bununla beraber DSEX, JSE, KSE ve MERV'in günlük ortalama getirilerinin COVID-19 döneminde daha yüksek olduğu dikkat çekmektedir. Bahsedilen bu durum, özellikle Mayıs ve Haziran aylarında piyasaların görece toparlanmaya başlamasıyla ilişkilendirilebilmektedir. Bu istisnalar dışında genel çerçevede bakıldığında 1 Şubat – 31 Temmuz 2020 periyodunda ortalama getirilerin düştüğü ve standart sapmaların yükseldiği son derece açıktır. Günlük getirilerin grafiksel gösterimleri Ek 1 ve Ek 2'de verilmiştir.

Tablo 4

Günlük Getirilerin Tanımlayıcı İstatistikleri

Endeks	N	Minimum	Maksimum	Ortalama	Std. sapma
Panel A : 1 Şubat 2019 – 31 Temmuz 2019 dönemi					
IBOV	123	-3,74%	2,79%	0,04%	1,21%
FTSE 100	125	-2,01%	2,04%	0,07%	0,62%
IBEX 35	126	-2,48%	1,91%	0,00%	0,73%
FTSE MIB	126	-2,68%	2,46%	0,07%	0,88%
BSE	122	-2,01%	3,75%	0,03%	0,79%
DAX	125	-2,67%	2,03%	0,07%	0,85%
BIST 100	123	-5,67%	4,13%	-0,01%	1,39%
CAC 40	126	-2,03%	2,20%	0,08%	0,74%
SSEC	119	-5,58%	5,60%	0,12%	1,43%
JSE	123	-2,79%	1,94%	0,05%	0,81%
MOEX	125	-1,88%	2,42%	0,07%	0,70%
IGBVL	125	-2,38%	1,42%	-0,01%	0,58%
IGPA	125	-1,66%	1,31%	-0,06%	0,51%
DSEX	117	-1,89%	2,24%	-0,10%	0,73%
IPC	124	-2,22%	2,40%	-0,06%	0,78%
TASI	124	-3,55%	2,15%	0,02%	0,87%
KSE	122	-2,64%	3,57%	-0,19%	1,07%
COLCAP	122	-2,23%	1,76%	0,07%	0,80%
S&P 500	125	-2,41%	2,14%	0,08%	0,66%
MERV	119	-4,42%	6,74%	0,15%	2,14%
Panel B : 1 Şubat 2020 – 31 Temmuz 2020 dönemi					
IBOV	124	-14,78%	13,91%	-0,01%	3,74%
FTSE 100	126	-10,87%	9,05%	-0,14%	2,35%
IBEX 35	127	-14,06%	7,82%	-0,21%	2,66%
FTSE MIB	127	-16,92%	8,93%	-0,11%	2,82%
BSE	123	-13,15%	8,97%	-0,03%	2,70%
DAX	126	-12,24%	10,98%	-0,01%	2,65%
BIST 100	123	-8,07%	5,98%	-0,03%	1,88%
CAC 40	127	-12,28%	8,39%	-0,12%	2,59%
SSEC	124	-7,72%	5,71%	0,10%	1,59%
JSE	125	-9,92%	8,23%	0,05%	2,50%
MOEX	123	-8,28%	7,72%	-0,02%	2,11%
IGBVL	125	-10,42%	4,15%	-0,08%	1,96%
IGPA	125	-12,92%	6,35%	-0,07%	2,55%
DSEX	83	-6,52%	10,29%	-0,05%	1,86%
IPC	125	-6,42%	4,86%	-0,12%	1,89%
TASI	123	-8,32%	7,07%	-0,06%	1,92%
KSE	122	-6,86%	4,80%	-0,03%	1,91%
COLCAP	121	-12,44%	13,28%	-0,25%	3,02%
S&P 500	126	-11,98%	9,38%	0,05%	2,90%
MERV	118	-14,47%	10,27%	0,26%	4,13%

Çalışmanın devamında her iki dönem için de piyasaların arasındaki korelasyonlar hesaplanmıştır (Şekil 1, Şekil 2). Korelasyon değerlerine göre, COVID-19 döneminde 20 hisse senedi piyasasından 17'sinin diğerleriyle aralarındaki korelasyonlar çoğunlukla yükselmiştir. Bu zaman diliminde sadece ABD, Meksika ve Arjantin piyasalarının diğer piyasalarla olan korelasyonları çoğunlukla düşüş göstermiştir. Buna göre, Hindistan'ın diğer bütün piyasalarla korelasyonu yükselirken, Kolombiya piyasasının da 18 piyasa ile arasındaki korelasyonlar artış göstermiştir. Diğer yandan ABD'nin 13, Meksika ve Arjantin'in 11 piyasayla aralarındaki korelasyonlar düşmüştür. Bu genel tablo bir bütün olarak esasen, çalkantının hisse senedi piyasaları arasındaki yayılımını ve bulaşıcılık etkilerini akla getirmektedir.

Hisse senedi piyasalarının getirilerinin dönemler arasında istatistiki olarak farklılık gösterip göstermediğini analiz edebilmek için Kolmogorov – Smirnov normallik testinin sonuçları dikkate alınmış ve getiri değerlerinin pek çoğunun normal dağılıma uyum göstermediği belirlenmiştir. Bunun üzerine Bağımlı Örneklem T-testinin (Paired Sample T-test) non-parametrik alternatifi olan Wilcoxon İşaretili Sıra testinin (Wilcoxon Signed Rank test) uygulanmasına karar verilmiştir. Kurulan hipotezler şu şekildedir:

H_0 : Dönemler arasında hisse senedi piyasalarının getirileri bakımından anlamlı bir farklılık yoktur.

H_1 : Dönemler arasında hisse senedi piyasalarının getirileri bakımından anlamlı bir farklılık vardır.

Gerçekleştirilen analiz neticesinde ulaşılan olasılık (p) değerleri ,05'ten küçük olduğunda H_0 hipotezi reddedilmekte ve dönemler arasında getiriler bakımından istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık bulunduğu karar verilmektedir. Bu çerçevede test sonuçları Tablo 5'te sunulmaktadır.

Tablo 5

Getirilerin Wilcoxon İşaretli Sıra Testi Sonuçları

	N	Sıra ortalaması	Sıra toplamı	Z	P
Şubat 20-Şubat 19					
Negatif Sıra	19	11,00	209,00		
Pozitif Sıra	1	1,00	1,00	-3,883 ^a	,000
Eşit	0				
Mart 20-Mart 19					
Negatif Sıra	20	10,50	210,00		
Pozitif Sıra	0	,00	,00	-3,920 ^a	,000
Eşit	0				
Nisan 20-Nisan 19					
Negatif Sıra	1	2,00	2,00		
Pozitif Sıra	18	10,44	188,00	-3,743 ^b	,000
Eşit	0				
Mayıs 20-Mayıs 19					
Negatif Sıra	3	5,33	16,00		
Pozitif Sıra	16	10,88	174,00	-3,179 ^b	,001
Eşit	0				
Haziran 20-Haziran 19					
Negatif Sıra	8	11,63	93,00		
Pozitif Sıra	12	9,75	117,00	-,448 ^b	,654
Eşit	0				
Temmuz 20-Temmuz 19					
Negatif Sıra	5	7,60	38,00		
Pozitif Sıra	15	11,47	172,00	-2,501 ^b	,012
Eşit	0				
Şubat-Temmuz 20 – Şubat-Temmuz 19					
Negatif Sıra	16	10,88	174,00		
Pozitif Sıra	4	9,00	36,00	-2,576 ^a	,010
Eşit	0				

a. Pozitif sıralara dayalı

b. Negatif sıralara dayalı

Sağlanan test sonuçlarına göre, 2020'nin Şubat ve Mart aylarındaki ortalama getiriler, 2019'un Şubat ve Mart aylarındaki ortalama getirilerden istatistiksel olarak anlamlı biçimde daha düşüktür ($p < ,05$). Diğer yandan 2020'nin Nisan, Mayıs ve Temmuz aylarındaki ortalama getiriler ise, 2019'un aynı aylarındaki ortalama getirilerden istatistiksel olarak anlamlı biçimde daha yüksektir ($p < ,05$). Bu durum, piyasaların Şubat ve Mart aylarında salgının etkisiyle sert biçimde düşerek, önceki yılın aynı döneminden negatif yönde farklılaştığını, bu aylardan sonra ise piyasalarda göreceli bir iyimserlik ile toparlanma görüldüğünü ve farklılaşmanın bu kez pozitif yönde olduğunu göstermektedir. Haziran ayı açısından 2019 ve 2020 yılları arasında anlamlı bir farklılık yoktur ($p > ,05$). Çalışma dönemi bir bütün olarak incelendiğiyseniz, 1 Şubat 2019-31 Temmuz 2019 ile 1 Şubat 2020-31 Temmuz 2020 dönemlerinin getirileri arasında bir fark bulunduğu ve COVID-19 döneminde getirilerin istatistiksel açıdan anlamlı şekilde daha düşük olduğu görülmektedir ($p < ,05$). Dolayısıyla, piyasalarda Nisan ve sonraki aylarda nispeten toparlanma emareleri görülüyor olsa da, altı aylık genel

çerçevede COVID-19 salgınının hisse senedi piyasalarını olumsuz biçimde (özellikle Şubat ve Mart aylarında) etkilediği ifade edilebilmektedir.

İncelenen piyasaların standart sapmalarının dönemler arasında farklılık gösterip göstermediğinin test edilmesi aşamasında kurulan hipotezler şöyledir:

H_0 : Dönemler arasında hisse senedi piyasalarının risklilikleri bakımından anlamlı bir farklılık yoktur.

H_1 : Dönemler arasında hisse senedi piyasalarının risklilikleri bakımından anlamlı bir farklılık vardır.

Ulaşılan sonuçlar Tablo 6'da verilmektedir.

Tablo 6
Standart Sapmaların Wilcoxon İşaretli Sıra Testi Sonuçları

	N	Sıra ortalaması	Sıra toplamı	Z	P
Şubat 20-Şubat 19					
Negatif Sıra	0	,00	,00		
Pozitif Sıra	20	10,50	210,00	-3,920 ^a	,000
Eşit	0				
Mart 20-Mart 19					
Negatif Sıra	0	,00	,00		
Pozitif Sıra	20	10,50	210,00	-3,920 ^a	,000
Eşit	0				
Nisan 20-Nisan 19					
Negatif Sıra	1	2,00	2,00		
Pozitif Sıra	18	10,44	188,00	-3,743 ^a	,000
Eşit	0				
Mayıs 20-Mayıs 19					
Negatif Sıra	3	10,33	31,00		
Pozitif Sıra	16	9,94	159,00	-2,575 ^a	,010
Eşit	0				
Haziran 20-Haziran 19					
Negatif Sıra	5	4,20	21,00		
Pozitif Sıra	15	12,60	189,00	-3,136 ^a	,002
Eşit	0				
Temmuz 20-Temmuz 19					
Negatif Sıra	3	8,33	25,00		
Pozitif Sıra	17	10,88	185,00	-2,987 ^a	,003
Eşit	0				
Şubat-Temmuz 20 – Şubat-Temmuz 19					
Negatif Sıra	0	,00	,00		
Pozitif Sıra	20	10,50	210,00	-3,920 ^a	,000
Eşit	0				

a. Negatif sıralara dayalı

Yapılan analizler, gerek ay bazında gerekse bütün bir dönem bazında COVID-19 periyodu süresince standart sapmalar arasında istatistiksel yönden anlamlı biçimde bir fark bulunduğunu işaret etmektedir ($p < 0,05$). Bu bulgu, pandeminin hisse senedi piyasalarında görülen oynaklıkları ve dolayısıyla piyasaların riskliliğini arttırdığını ortaya koymakta olup, H_0 hipotezinin reddini gerektirmektedir.

Sonuç

2019'un sonlarından itibaren tüm dünya, tarihin en büyük krizlerinden birisiyle yüzleşmek durumunda kalmıştır. COVID-19, salgının hızlıca dünyanın diğer bölgelerine yayılması nedeniyle yerel bazda bir sağlık krizi olmaktan çıkarak küresel bir probleme dönüşmüş, bu durum kendisini finans alanında da hissettirmiştir. Rusya ile Suudi Arabistan arasındaki petrol krizinin yanı sıra, yapılan karantina uygulamaları ve getirilen seyahat kısıtlamalarıyla beraber, piyasalar oldukça çalkantılı zamanlara sahne olmuş ve döviz piyasalarından hisse senedi piyasalarına kadar tüm finansal piyasalar volatilitesi son derece yüksek günler geçirmiştir.

Bu çalışmada, COVID-19 salgınının hisse senedi piyasalarına olan etkileri irdelenmiştir. Amaç doğrultusunda, 1 Şubat 2020 – 31 Temmuz 2020 (COVID-19 dönemi) ve 1 Şubat 2019 – 31 Temmuz 2019 olmak üzere iki farklı dönem belirlenmiş ve piyasaların getirileri ile riskliliklerinin bu iki dönem arasında farklılaşp farklılaşmadığı ele alınmıştır. Piyasaların günlük verileri kullanılarak gerçekleştirilen analizler sonucunda, COVID-19 döneminde 20 piyasadan 16'sında ortalama getirilerin negatif olduğu ve Arjantin, Bangladeş, Güney Afrika ile Pakistan piyasaları hariç tamamında düştüğü belirlenmiştir. Ayrıca, aynı dönemde piyasaların risklilikleri de artmıştır.

Çalışmanın devamında yapılan korelasyon analizleri, COVID-19 döneminde piyasalar arasındaki korelasyonların genellikle yükseldiğini ortaya koymuştur. Bu durum, salgının hisse senedi piyasaları üzerindeki bulaşıcılık etkilerine işaret etmektedir. Sadece ABD, Meksika ve Arjantin piyasalarının diğer piyasalarla olan korelasyonları çoğunlukla düşüş sergilemiştir. Getiriler ve standart sapmalar yönünden dönemler arasındaki farklılıkların istatistiksel düzeyde bir anlam içerip içermediğini tespit etmek amacıyla parametrik olmayan testlerden Wilcoxon İşaretli Sıra testi kullanılmıştır. Sağlanan sonuçlar, getiri farklarının istatistiksel olarak anlamlı olduğunu göstermektedir ($p < 0,05$). Yani COVID-19 döneminde elde edilen ortalama getiriler, 2019 yılının aynı döneminde elde edilen ortalama getirilerden istatistiksel açıdan anlamlı olarak daha düşüktür. Ay bazında bakıldığında, 2020'nin Şubat ve Mart aylarında, 2019'un aynı aylarına kıyasla istatistiksel bakımdan anlamlı şekilde daha düşük ve Nisan, Mayıs ile Temmuz aylarında daha yüksek getiriler kazanılmıştır. Bunlara ek olarak piyasaların standart sapmalarına göz atıldığı zaman, salgının etkisiyle COVID-19 döneminde piyasalardaki risklilik istatistiksel olarak anlamlı düzeyde yükselmiştir. Salgının yarattığı belirsizlik ve korku atmosferi, yatırımcıların piyasalardan çekilerek nakite dönme yönündeki isteklerini tetiklemiştir. Ayrıca salgın sebebiyle uygulanan karantinaların ve yasakların ticari hareketliliği kısıtlayarak şirketlerin gelecekteki marjları üzerinde baskı yaratacağı endişesi de, yatırımcılar tarafından sert satışlarla karşılanmış ve bu durum piyasaların "çakılmasına" yol açmıştır. Buradan hareketle salgının, hem getirilerin düşmesine hem de risklerin yükselmesine neden olarak hisse senedi piyasalarını olumsuz bir şekilde etkilediğini söylemek mümkündür. Bu bağlamda, elde edilen sonuçlar COVID-19'un hisse senedi piyasalarını negatif etkilediğini ifade eden çalışmaları (Al-Awadhi vd., 2020; Ashraf, 2020; Liu vd., 2020; Harjoto vd., 2021; Hatmanu ve Cautisanu, 2021; Herwany vd., 2021; Xu, 2021; Al-Qudah ve Houcine, 2022) destekler niteliktedir.

Portföy yöneticilerinin ve yatırımcıların, COVID-19 gibi küresel krizler karşısında portföylerini koruyabilmek için çeşitlendirme veya hedging yapmaları ve portföylerini aktif bir strateji güderek yönetmeleri son derece kritiktir. Ayrıca kanun koyucuların ve düzenleyici otoritelerin, piyasalar arasındaki risk yayılım mekanizmalarını ve volatilitesi yüksek piyasaları tespit ederek, finansal sistemin stabilitesini sağlamak için uygun politikalar belirlemeleri önem arz etmektedir (Li vd., 2021, s. 15). Düzenleyicilerin piyasalarda belirsizliğe ve korkuya neden olabilecek aksiyonlardan kaçınmaları ve akılcı bir yaklaşım sergilemeleri gerekmektedir.

Gelecekte yapılacak çalışmalarda, analizlerin farklı piyasalar üzerinde tekrarlanması ve ulaşılabilecek sonuçların mevcut çalışmanın sonuçlarıyla kıyaslanması önerilmektedir. Ayrıca, COVID-19 döneminde piyasalarda sürü davranışının varlığına ilişkin çalışmaların yapılması veya ekonometrik yöntemlerden faydalanılarak salgının bulaşıcılık etkilerine ilişkin derin ve detaylı analizlerin hayata geçirilmesi mümkündür. Ek olarak, salgınla ilgili daha fazla veriye erişim sağlandıkça, salgının genel ekonomik yaşam üzerindeki etkilerinin irdelenmesi de bir başka çalışmanın ana teması olarak düşünülebilir. Tıpkı 2008 Küresel Krizi gibi, COVID-19 salgını da pek çok değişik araştırmanın konusu olma hususunda ümit vaat etmektedir.

Kaynakça

- Akhtaruzzaman, M.D., Boubaker, S. ve Şensoy, A. (2021). Financial contagion during Covid-19 crisis. *Finance Research Letters*, 38, 1-20. <https://doi.org/10.1016/j.frl.2020.101604>.
- Al-Awadhi, A.M., Alsaifi, K., Al-Awadhi, A. ve Alhammedi, S. (2020). Death and contagious infectious diseases: Impact of the Covid-19 virus on stock market returns. *Journal of Behavioral and Experimental Finance*, 27, 1-5. <https://doi.org/10.1016/j.jbef.2020.100326>.
- Albulescu, C.T. (2020). *Coronavirus and financial volatility: 40 days of fasting and fear*. SSRN papers. Erişim adresi: <https://ssrn.com/abstract=3550630>.
- Ali, M., Alam, N. ve Rizvi, S.A.R. (2020). Coronavirus (Covid-19) – An epidemic or pandemic for financial markets. *Journal of Behavioral and Experimental Finance*, 27, 1-6. <https://doi.org/10.1016/j.jbef.2020.100341>.
- Al-Qudah A.A. ve Houcine, A. (2022). Stock markets' reaction to COVID-19: Evidence from the six WHO regions. *Journal of Economic Studies*, 49(2), 274-289. <https://doi.org/10.1108/JES-09-2020-0477>.
- Ashraf, B.N. (2020). Stock markets' reaction to Covid-19: Cases or fatalities? *Research in International Business and Finance*, 54, 1-7. <https://doi.org/10.1016/j.ribaf.2020.101249>.
- Baker, S.R., Bloom, N., Davis, S.J., Kost, K.J., Sammon, M.C. ve Viratyosin, T. (2020). *The unprecedented stock market impact of Covid-19*. (Working Paper No. 26945). Cambridge: The National Bureau of Economic Research. Erişim adresi: <https://www.nber.org/papers/w26945>.

- Bannigidadmth, D., Narayan, P.K., Phan, D.H.B. ve Gong, Q. (2022). How stock markets reacted to COVID-19? Evidence from 25 countries. *Finance Research Letters*, 45, 1-12. <https://doi.org/10.1016/j.frl.2021.102161>.
- Barberis, N., Shleifer, A. ve Vishny, R. (1998). A model of investor sentiment. *Journal of Financial Economics*, 49(3), 307-343. [https://doi.org/10.1016/S0304-405X\(98\)00027-0](https://doi.org/10.1016/S0304-405X(98)00027-0).
- Bhuyan, R., Lin, E.C. ve Ricci, P.F. (2010). Asian stock markets and severe acute respiratory syndrome (SARS) epidemic: Implications for health risk management. *International Journal of Environment and Health*, 4(1), 40-56. <https://doi.org/10.1504/IJEnvH.2010.033033>.
- Conlon, T. ve McGee, R. (2020). Safe haven or risky hazard? Bitcoin during the Covid-19 bear market. *Finance Research Letters*, 35, 1-5. <https://doi.org/10.1016/j.frl.2020.101607>.
- Contessi, S. ve Pace, P.D. (2021). The international spread of COVID-19 stock market collapses. *Finance Research Letters*, 42, 1-11. <https://doi.org/10.1016/j.frl.2020.101894>.
- Corbet, S., Larkin, C. ve Lucey, B. (2020). The contagion effects of the Covid-19 pandemic: Evidence from gold and cryptocurrencies. *Finance Research Letters*, 35, 1-7. <https://doi.org/10.1016/j.frl.2020.101554>.
- Croce, M.M., Ferroni, P. ve Wolfskeil, I. (2020). *When the markets get Covid: Contagion, viruses, and information diffusion*. CEPR Discussion Paper No: DP14674. Erişim adresi: <https://ssrn.com/abstract=3594307>.
- Fernandez-Perez, A., Gilbert, A., Indriawan, I. ve Nguyen, N.H. (2021). COVID-19 pandemic and stock market response: A culture effect. *Journal of Behavioral and Experimental Finance*, 29, 1-10. <https://doi.org/10.1016/j.jbef.2020.100454>.
- Günay, S. (2021). Comparing COVID-19 with the GFC: A shockwave analysis of currency markets. *Research in International Business and Finance*, 56, 1-13. <https://doi.org/10.1016/j.ribaf.2020.101377>.
- Harjoto, M.A., Rossi, F. ve Paglia, J.K. (2021). COVID-19: Stock market reactions to the shock and the stimulus. *Applied Economic Letters*, 28(10), 795-801. <https://doi.org/10.1080/13504851.2020.1781767>.
- Haroon, O. ve Rizvi, S.A.R. (2020). Covid-19: Media coverage and financial markets behavior – A sectoral inquiry. *Journal of Behavioral and Experimental Finance*, 27, 1-5. <https://doi.org/10.1016/j.jbef.2020.100343>.
- Hatmanu, M. ve Cautisanu, C. (2021). The impact of COVID-19 pandemic on stock market: Evidence from Romania. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18(17), 1-22. <https://doi.org/10.3390/ijerph18179315>.
- Herwany, A., Febrian, E., Anwar, M. ve Gunardi A. (2021). The influence of the COVID-19 pandemic on stock market returns in Indonesia Stock Exchange. *Journal of Asian Finance, Economics and Business*, 8(3), 39-47. <https://doi.org/10.13106/jafeb.2021.vol8.no3.0039>.
- Kusumahadi, T.A. ve Permana, F.C. (2021). Impact of COVID-19 on global stock market volatility. *Journal of Economic Integration*, 36(1), 20-45. <https://doi.org/10.11130/jei.2021.36.1.20>.

- Li, Y., Zhuang, X., Wang, J. ve Dong, Z. (2021). Analysis of the impact of COVID-19 pandemic on G20 stock markets. *The North American Journal of Economics and Finance*, 58, 1-26. <https://doi.org/10.1016/j.najef.2021.101530>.
- Liu, H., Manzoor, A., Wang, C.Y., Zhang, L. ve Manzoor, Z. (2020). The Covid-19 outbreak and affected countries stock markets response. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(8), 1-19. <https://doi.org/10.3390/ijerph17082800>.
- Liu, Z., Huynh, T.L.D. ve Dai, P.F. (2021). The impact of COVID-19 on the stock market crash risk in China. *Research in International Business and Finance*, 57, 1-10. <https://doi.org/10.1016/j.ribaf.2021.101419>.
- Liu, Y., Wei, Y., Wang, Q. ve Liu, Y. (2022). International stock market risk contagion during the COVID-19 pandemic. *Finance Research Letters*, 45, 1-11. <https://doi.org/10.1016/j.frl.2021.102145>.
- Lu, H., Stratton, C.W. ve Tang, Y.W. (2020). Outbreak of pneumonia of unknown etiology in Wuhan, China: The mystery and the miracle. *Journal of Medical Virology*, 92(4), 401-402. <https://doi.org/10.1002/jmv.25678>.
- Mazur, M., Dang, M. ve Vega, M. (2021). COVID-19 and March 2020 stock market crash: Evidence from S&P 1500. *Finance Research Letters*, 38, 1-8. <https://doi.org/10.1016/j.frl.2020.101690>.
- Ozili, P. ve Arun, T. (2020). *Spillover of Covid-19: Impact on the global economy*. SSRN papers. Erişim adresi: <https://ssrn.com/abstract=3562570>.
- Rahman, M.L., Amin, A. ve Mamun, M.A.A. (2021). The Covid-19 outbreak and stock market reactions: Evidence from Australia. *Finance Research Letters*, 38, 1-7. <https://doi.org/10.1016/j.frl.2020.101832>.
- Ramelli, S. ve Wagner, A.F. (2020). Feverish stock Price reactions to COVID-19. *The Review of Corporate Finance Studies*, 9(3), 622-655. <https://doi.org/10.1093/rcfs/cfaa012>.
- Scherf, M., Matschke, X. ve Rieger, M.O. (2022). Stock market reactions to COVID-19 lockdown: A global analysis. *Finance Research Letters*, 45, 1-6. <https://doi.org/10.1016/j.frl.2021.102245>.
- Sohrabi, C., Alsafi, Z., O'Neill, N., Khan, M., Kerwan, A., Al-Jabir, A., Iosifidis, C. ve Agha, R. (2020). World Health Organization declares global emergency: A review of the 2019 novel Coronavirus (Covid-19). *International Journal of Surgery*, 76, 71-76. <https://doi.org/10.1016/j.ijisu.2020.02.034>.
- Wagner, A.F. (2020). What the stock market tells us about the post Covid-19 world. *Nature Human Behavior*, 4, 440. <https://doi.org/10.1038/s41562-020-0869-y>.
- Wang, D., Hu, B., Hu, C., Zhu, F., Liu, X., Zhang, J., Wang, B., Xiang, H., Cheng, Z., Xiong, Y., Zhao, Y., Li, Y., Wang, X. ve Peng, Z. (2020). Clinical characteristics of 138 hospitalized patients with 2019 novel Coronavirus – Infected pneumonia in Wuhan, China. *The Journal of the American Medical Association*, 323(11), 1061-1069. <https://doi.org/10.1001/jama.2020.1585>.
- Xu, L. (2021). Stock return and the COVID-19 pandemic: Evidence from Canada and the US. *Finance Research Letters*, 38, 1-7. <https://doi.org/10.1016/j.frl.2020.101872>.
- Yan, C. (2020). *Covid-19 outbreak and stock prices: Evidence from China*. SSRN papers. Erişim adresi: <https://ssrn.com/abstract=3574374>.

- Yarovaya, L., Matkovskyy, R. ve Jalan, A. (2021). The effects of a “Black Swan” event (COVID-19) on herding behavior in cryptocurrency markets. *Journal of International Financial Markets, Institutions and Money*, 75, 1-16. <https://doi.org/10.1016/j.intfin.2021.101321>.
- Zehri, C. (2021). Stock market comovements: Evidence from the COVID-19 pandemic. *The Journal of Economic Asymmetries*, 24, 1-13. <https://doi.org/10.1016/j.jeca.2021.e00228>.
- Zeren, F. ve Hızarcı, A.E. (2020). The impact of Covid-19 Coronavirus on stock markets: Evidence from selected countries. *Muhasebe ve Finans İncelemeleri Dergisi*, 3(1), 78-84. <https://doi.org/10.32951/mufider.706159>.
- Zhang, D., Hu, M. ve Ji, Q. (2020). Financial markets under the global pandemic of Covid-19. *Finance Research Letters*, 36, 1-6. <https://doi.org/10.1016/j.frl.2020.101528>.
- Zhang, W. ve Hamori, S. (2021). Crude oil market and stock markets during the COVID-19 pandemic. Evidence from the US, Japan, and Germany. *International Review of Financial Analysis*, 74, 1-13. <https://doi.org/10.1016/j.irfa.2021.101702>.

Extended Abstract

Purpose

While the global agenda was busy with issues such as the trade wars between the USA and China and Brexit in 2019, the COVID-19 pandemic, which started to make its impact from the beginning of 2020, changed the agenda in an unexpected manner. It has set a global example regarding the fragility of the world we live in and has demonstrated how vulnerable we are, as the whole world, to such extraordinary risks. COVID-19 has had enormous effects on real economic activities, although its degree is still not fully determined. The COVID-19 pandemic has shown investors, policy makers and humanity that natural disasters can cause direct damage to the economy in an unprecedented manner. The literature on the effects of pandemics such as COVID-19 on financial markets or economic activities is relatively scarce as such a pandemic has not been seen for more than a century. In this regard, the main scope of this study is to examine whether COVID-19 has significantly affected the stock markets and thus contribute to the literature.

Design and Methodology

To reveal the impact of COVID-19 on stock markets, the first study period was determined as February 1, 2020 - July 31, 2020 (called COVID-19 period) and the second study period was selected as February 1, 2019 - July 31, 2019. And it was examined whether stock returns and standard deviations were statistically different between these periods.

It was aimed to include the top twenty countries with the highest COVID-19 cases as of 10 August 2020. However, since the data of Iran's stock market could not be accessed, this country was excluded from the study and China, which is the epicenter of the pandemic, was included in the study instead.

Firstly, descriptive statistics of daily returns of stock markets were calculated. Then, the correlation coefficients between the markets were estimated for both periods. In order to analyze whether the returns and standard deviations of stock markets differ statistically between periods, Wilcoxon Signed-Rank test, which is the non-parametric alternative of Paired Sample T-test, was applied in line with the results of Kolmogorov – Smirnov normality test.

Findings

The results indicates that there were sharp movements up and down in the markets due to the impact of COVID-19, and volatility has increased. As a matter of fact, standard deviations were higher during the COVID-19 period in all of the markets in the study. On the other hand, while the average returns of 6 out of 20 markets were negative in the period of February 1 - July 31, 2019, the returns of 16 of them turned into a negative in the period of February 1 - July 31, 2020. In general, it is apparent that the average returns decreased and the standard deviations increased during the COVID-19 period.

Correlation coefficients show that the correlations between 17 stock markets have increased (mostly) during the COVID-19 period. In this period, only the correlations between the US, Mexico and Argentina stock markets and other markets have decreased (mostly).

Wilcoxon Signed-Rank test results suggest that the average returns in February and March of 2020 were lower (statistically significant) than the average returns in February and March of 2019 ($p < .05$). On the other hand, the average returns in April, May and July of 2020 were higher (statistically significant) than the average returns in the same months of 2019 ($p < .05$). The findings also indicate that there were signs of recovery in the markets in April, May and July of 2020.

In general, it was found that there was a difference between the returns of February 1, 2019 - July 31, 2019 and February 1, 2020 - July 31, 2020, and the returns were statistically significantly lower in the COVID-19 period ($p < .05$). Therefore, it can be stated that the COVID-19 negatively affected the stock markets (especially in February and March). The analyzes report that the standard deviations were statistically higher during the COVID-19 period, both on a monthly basis and during the entire period ($p < .05$). This finding reveals that the pandemic has increased the volatility and the risk of the stock markets.

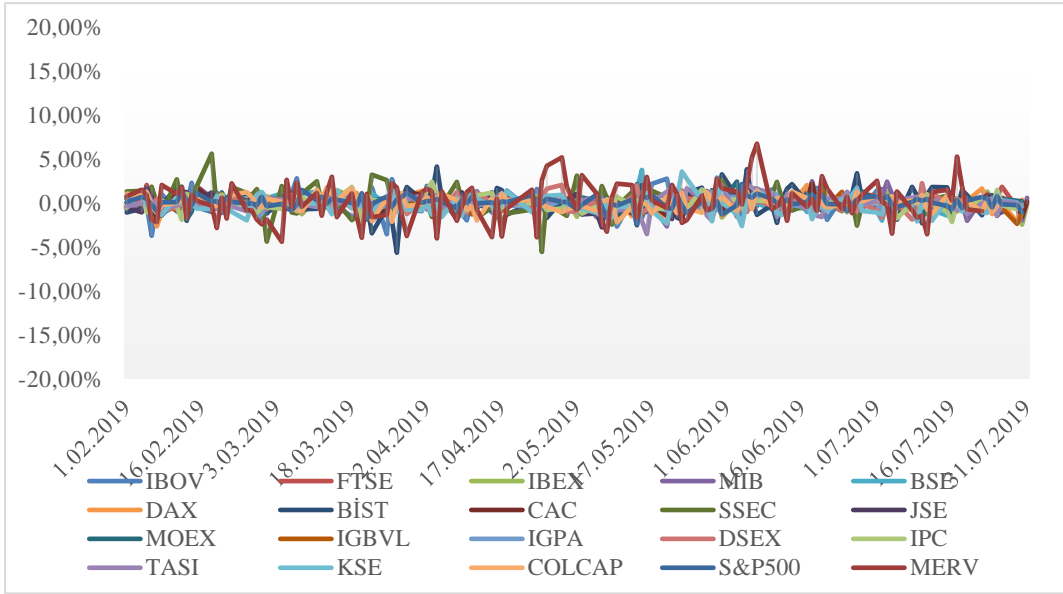
Implications

As a result of the analyzes carried out using the daily data of the markets, it was determined that the average returns were negative in 16 out of 20 markets during the COVID-19 period and decreased in all except Argentina, Bangladesh, South Africa and Pakistan. In addition, the risks of the markets increased in the same period. Correlation coefficients revealed that correlations between markets increased (mostly) during the COVID-19 period. This indicates the contagion effects of the pandemic on the stock markets. Wilcoxon Signed-Rank test, one of the non-parametric tests, was employed to find out whether the returns and standard deviations were statistically different between periods. The results obtained show that the differences between the returns were statistically significant ($p < .05$). In other words, the average returns in the COVID-19 period were statistically significantly lower than the average returns in the same period of 2019. In addition, the risk in the markets has increased (statistically significant) during the COVID-19 period. So, it can be stated that the pandemic negatively affected the stock markets by causing both a decrease in returns and an increase in risks.

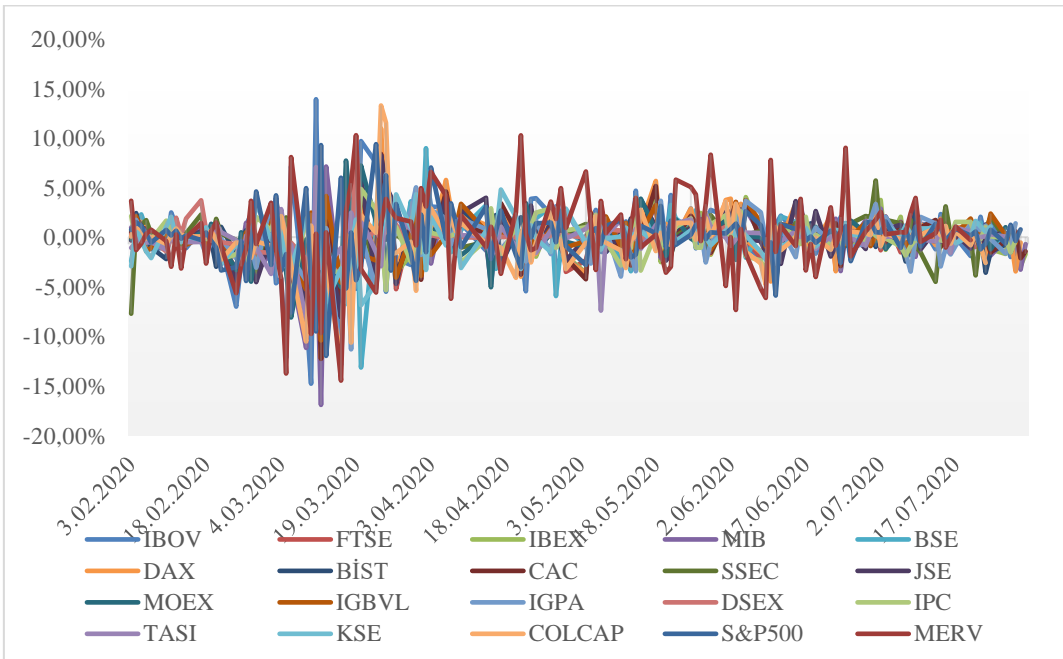
Originality/Value

It is seen that studies examining whether COVID-19 affected financial markets generally use methodologies such as panel regression, event-study, or GARCH models. This study differs from other studies in that it handles the impact of the COVID-19 outbreak on stock markets using the Wilcoxon test.

Ek 1: Hisse Senedi Getirilerinin Grafiksel Gösterimi (1 Şubat 2019 – 31 Temmuz 2019)

Ek 2: Hisse Senedi Getirilerinin Grafiksel Gösterimi (1 Şubat 2020 – 31 Temmuz 2020)

Araştırmacı Katkısı: Serpil ALTINIRMAK (%50), Yavuz GÜL (%50).

İmgenin Doğası ve Simülasyon Kavramı Üzerinden Matrix Filmine Bakış¹

Serhat KOCA²

Başvuru Tarihi: 01.08.2022

Kabul Tarihi: 19.09.2022

Makale Türü: Derleme

Öz

Gerçeğin yorumlanması her zaman görsel algılamaya yakından ilişkili olmuştur. Görmenin, insan hayatında dilden önce var olması, gerçekte olan ilişkide görmeyi öncelikli kılmıştır ancak görmenin, bilmenin aracı haline gelmesi aydınlanma düşüncesi ile doruk noktasına ulaşmıştır. Bilimsel bilgiye ulaşmanın yöntemi olarak gözlem ve bilgiye ulaşmanın araçları olarak görüntüleme araçları (fotoğraf makinesinin icadı da kökeninde bilimsel çalışmalara dayanmaktadır) bu düşünce biçiminin göstergeleridir. Görselliğin somut kaydedilebilir olması ve sınırsız çoğaltılabilirliği ile birlikte toplumsal yapıda meydana gelen değişimlere yönelik tartışmalar günümüzde yeni bir boyut kazanmıştır. Bugün somut gerçekliği kaydetmek yerine somut gerçekliğe ihtiyaç duymadan imgelerin üretilebildiği bir dönem yaşanmaktadır. İmge, temsil gücünü yitirirken bir taraftan da toplumsal hayatın tamamına egemen olmaya başlamıştır. Jean Baudrillard, bu değişimi Batı toplumları merkezinde incelemiş ve simülasyon kavramı ile yaşanan değişimin eleştirel bir çözümlemesini yapmıştır. Gilles Deleuze ise simülasyon kavramını kendi felsefi kuramının merkezine almış ve kavramı olumlamıştır. Bu çalışmada bu iki düşünürün simülasyon kavramını yorumlayışları imgenin doğasında meydana gelen değişimler bağlamında ortaya konmuş ve bu farklılıklar Matrix filmi üzerinden yorumlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: İmge, Simülasyon, Simülakr, Sinema

Atıf: Koca, S. (2022). İmgenin doğası ve simülasyon kavramı üzerinden Matrix filmine bakış. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(3), 977-990.

¹ Bu çalışma etik kurul izin belgesi gerektirmemektedir.

² Anadolu Üniversitesi İletişim Bilimleri Fakültesi Sinema ve TV Bölümü, serhatkoca@anadolu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8472-3393

A Look at the Matrix Movie Through the Nature of the Image and the Concept of Simulation

Serhat KOCA³

Submitted by: 01.08.2022

Accepted by: 19.09.2022

Article Type: Review

Abstract

The interpretation of truth has always been closely related to visual perception. The fact that seeing existed before language in human life has made seeing a priority in the relation with reality, but the fact that seeing has become a means of knowing has reached its climax with the idea of enlightenment. Observation as a method of accessing scientific information and imaging tools as means of accessing information (The invention of the camera is also based on scientific studies at its origin.) are indicators of this way of thinking. Along with the tangible recordability and unlimited reproducibility of visuals, discussions about changes in the social structure have taken on a new dimension today. Today, instead of recording concrete reality, there is a period when images can be produced without the need for concrete reality. While the image has lost its power of representation, it has started to dominate the entire social life on the other hand. Jean Baudrillard examined this change at the Center of Western societies and made a critical analysis of the change experienced with the concept of simulation. On the other hand, Gilles Deleuze put the concept of simulation at the center of his philosophical theory and confirmed the concept. In this study, the interpretation of the simulation concept by these two thinkers was presented in the context of the changes occurring in the nature of the image and these differences were interpreted through the Matrix movie.

Keywords: Image, Simulation, Simulacrum, Cinema

³ Anadolu University, Faculty of Communication Sciences, Department of Cinema and Television, serhatkoca@anadolu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8472-3393

Giriş

Modern insan imgelerle çevrilmiş bir dünyada yaşamaktadır. Modern insanın etrafını çevirmiş olan imgeler, asıl dünyayı değil o dünyadaki şeylerin temsillerini sunar (Leppert, 2009, s.16). İmge, bir görünümün insanlar tarafından yeniden üretilmiş bir sunumu, temsildir. Malcolm'a göre (2002, s.34); insan tarafından üretilmiş olan imgeler; işlevsel, iletişimsel ve/veya estetik amacı olan her şeydir.

İnsanlığın imgesel düşünme ve bunu bir yüzey üzerinde ifade etme arayışının Eski Taş Çağı'na kadar uzanan bir geçmişi vardır. Bu geniş tarihsel dönem aslında görsel kültürün ve görmenin kültürel bir unsur haline gelmesinin de tarihidir. Doğanın dışında bir imge üreten insan, görsel kültürün ortaya çıkmasına da kaynaklık etmiştir. İmgenin, temsil ettiği gerçekle olan ilişkisi her zaman sorunlu bir alan olmuştur. Örneğin, ilkel topluluklar için mağara duvarlarına çizdiği imgelerin amacı salt bir taklit değildir. İlkel topluluk için imge oluşturmanın faydacı bir yönü vardır. Bu faydacı yön eski toplumlar için büyüsel etkinliktir. McNeill (2008, s.29), ilkel insanın büyüsel etkinliğinin amacının, yeryüzünde hayvanları çoğaltarak avı bereketli kılmak olduğunu ifade eder. İlkel insanın zihninde, imge ile gerçeklik arasında bir ayrımın olmadığı düşünülse de üretilen imgenin dünyada bir karşılığı vardır. Bu imge doğada aslı var olan bir gerçekliğe gönderme yapmaktadır.

İnsanlığın imgesel ifade kültürünün tarihsel olarak en önemli dönemeç noktası, Rönesans dönemi öncesinde gelişmeye başlayan perspektifin bulunuşu olarak kabul edilir. Batı'da, Rönesans ile birlikte bilim ve sanat alanında yaşanan gelişmeler, görmeyi bilginin kaynağı haline getirmiş ve gerçekliğin aslına uygun şekilde kalıcı olarak görselleştirilmesine yönelik arayışlar yoğunluk kazanmıştır. Dinsel otoritenin hâkim olduğu Orta Çağ'da, felsefe, bilim gibi düşünce alanları toplumsal otoriteyi temsil eden Kilise'nin kontrolü altındadır. Dini otorite temel belirleyici olarak tüm düşünce alanlarında Tanrının varlığını sürekli yeniden üretmektedir. Rönesans, dünyanın gerçeklik ve nesnellik temelinde bir kavrayışla yeniden ele alındığı ve bilim ve sanat alanından başlayarak modernliğin temellerinin atıldığı dönüşümlerin yaşandığı bir dönemdir. Rönesans ile birlikte gerçek, artık maddi olarak görülebilendir. Nesnellik ise bu görülen gerçekliğin herkes tarafından aynı şekilde algılanması, değerlendirilmesidir. Sanatın ve bilimin işlevi dini otoritenin belirlediği düşünceleri her alanda yeniden üretmek değil, gerçeği ve nesnelliği iletmesidir (Sender, 1992, s. 60). Rönesans, yarattığı dönüşümle bilgiye ulaşmak için dinleyerek, okuyarak öğrenme anlayışını ortadan kaldırmış ve bilgiye ulaşmak için somut gerçekliğin görerek incelemesini temel anlayış haline getirmiştir.

Rönesans ile birlikte dinsel düşüncenin çözülüşü özellikle resim sanatında ortaya çıkan yeni gelişmeler üzerinden gözlemlenebilir. Dinsel otoritenin hâkim olduğu temsil pratiği içinde nesnelere gözlemlenmesi değil tasavvur edilmesi önceliklidir. Renklendirme ise nesnenin doğal görünümüne göre değil itibari olarak yapılmaktadır. Rönesans yarattığı değişim ile itibari formlar, yerini optik görüntülü doğa karşısında bir noktadan bakışa göre edinilmiş perspektif anlayışına terk etmeye başlamıştır (Turani, 2010, s. 348)

Sanayi Devrimi ile birlikte fotoğraf makinesi ve sinematografin icadı ise her nesnenin her görünümünün sınırsız sayıda seri üretimine olanak vermiştir. Sanayi Devrimi'nin yarattığı seri üretimden bilgisayar teknolojisinin yarattığı dijital imgeye geçiş, asıl, kopya ya da eşdeğerlilik ilişkisi taşımayan yeni imge düzeninin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Crary (2004), imgenin doğasında meydana gelen bu değişimi, Orta Çağ imge dağarcığını Rönesans perspektifinden ayıran kırılmadan daha derin bir dönüşüm olarak ifade eder. Bu dönüşümün bilgisayar teknolojisi ve grafik yazılımlarla bağlantılı olarak doğmuş ve imge, gözlemci ve temsil terimlerinin yerleşik kültürel anlamlarının çoğunu geçersiz kılmıştır. Bilgisayarla üretilen imgelerin yaygınlaşması ise seri

üretim teknolojilerinin öykünmecî kapasitelerinden kökten farklı, her zaman her yerde karşılaşacağımız imal edilmiş bir imge düzeni yaratmıştır (Crary, 2004, s.13). Baudrillard (2003) bu dönüşümü simülasyon kavramıyla açıklar ve simülasyonun hakikatin yerini alarak içinde yaşadığımız sistemi devasa bir simülakra dönüştürdüğünü ifade eder. Simülasyon yaklaşımını asıl ve kopya arasındaki benzerlik ilişkisi kurarak derecelendiren Platoncu anlayışı tersyüz ederek oluşturan Deleuze (1990) ise simülakrı olumlayarak onu, model ve kopya ilişkisi dışında değerlendirir.

Baudrillard ve Deleuze’de Simülasyon Kavramı

Baudrillard (2002, s.78-79), simülakra kavramını açıklarken Rönesans’tan, Sanayi Devrimi’ne kadar geçen dönemin asıl ve kopya ilişkisi çerçevesinde geliştiğini söyler. Rönesans, bir kopyalama düzenine geçiştir. Rönesans ile birlikte özgürce üretimin sınırlandırılmış olduğu bir göstergeler düzeninden, talebe göre üretilen göstergelerin yaygınlaştığı bir düzene geçilmiştir.

Baudrillard, Rönesans öncesi geçmiş dönemlerde var olan gösterge sistemini zorunlu göstergeler dönemi olarak adlandırır. Çünkü geçmiş dönemlerde üretilen imgeler, büyü amaçlı ya da dinin hizmetinde gerçekleşmiştir. Hıristiyanlık yaygınlaşmaya henüz başlamadığı dönemlerde, çok tanrılı dinlere özgü puta tapınma geleneğini ortadan kaldırmak için özellikle insan boyutlarında heykel yapımından uzaklaşmış, buna karşın Hıristiyanlık düşüncesinin yayılması için resim konusunda aynı tutumu benimsememiştir. Baudrillard (2002, s.79), sınırlı sayıda göstergenin bulunduğu bu dönemde, bu göstergelerin dağıtımının da çok sınırlı olduğunu, her bir göstergenin yasak değerine sahip olduğu gibi, bir de kastlar, klanlar ya da kişiler arasında karşılıklı olarak boyun eğilmesi gereken bir mecburiyet yarattığı görüşündedir.

Baudrillard’a göre (2002, s.80), sahte, asılla birlikte Rönesans’ta doğmuştur. Bu aşamada üretilen imgelerin asılları ve kopyaları birlikte mevcuttur. Üretilen görüntüler, bir gerçeğin yeniden üretimi ya da bir imgenin yeniden üretimi olarak kopyasının üretimidir. Bu aşamada modern gösterge (imge), doğanın yerini alabildiği (onun simülakrı olabildiği) ölçüde bir değere sahiptir. Baudrillard, simülakranın bu aşamada yer aldığı gösterge düzeni içerisinde hala dış dünyada bir aslının olduğu gerçeğinin var olduğuna işaret eder. Simülakra düzeninde ikinci aşama ile birinci aşama arasındaki farkı bir otomat ve robot örneği üzerinden açıklar. Baudrillard’a göre (2002, s.85); bu yapay varlıkları birbirinden ayıran, iki ayrı düşünce evrenine ait oluşlarıdır. Bunlardan birincisi insanın tiyatral görünümlü, mekanik duvar saatinin iç yapısını andıran bir düzene sahip kopyasıdır. Bu durumda kullanılan teknik bir simülakra etkisi ve analogi yaratmayı hedeflemektedir. İkincisi ise teknik ilkelere belirlenmiş bir makinedir. Otomat insanın bir benzeridir ve onun muhababıdır. Makine ise insana eşdeğer bir varlıktır. Bu aşamayı Benjamin, (2009) *‘Tekniğin Olanaklarıyla Yeniden Üretilbildiği Çağda Sanat Yapıtı’* adlı denemesinde ele almıştır. Bu aşama Sanayi Devrimi’nin yarattığı modernleşme dönemidir. Sanayi Devrimi’nin yarattığı seri üretim her nesnenin, her görünümünün sınırsız sayıda üretimine olanak vermektedir. Benjamin’e göre (2009, s. 52-54); sanat eseri her çağda yeniden üretilebilir olmuştur. Sanat eserinin bir benzerini ortaya koymayı; öğrenciler alıştırmalar için, ustalar yaygınlaştırmak için, üçüncü kişiler ise kâr amaçlı olarak gerçekleştirmiştir. Bu üretim biçiminde sanat eseri, el aracılığı ile yeniden üretilebilmektedir ve teknik de sanat eserinin üretimi içinde mevcuttur. Benjamin bu aşamada yeniden üretimi taklit olarak değerlendirir. Oysa fotoğraf ve sinema yeniden üretilebilirlik temelinde ortaya çıkan sanat formlarıdır. İki fotoğraf ya da iki film arasında orijinal ve kopya ilişkisi yoktur. Bu durum sanat yapıtının, işlevlerini değiştirdiği gibi sanat kavramının doğasını da değiştirmiştir. Benjamin (2009), yeniden üretimle sanat yapıtının tarihte ilk kez kutsal törenlerin asalağı olmaktan kurtulduğunu söylerken kastettiği bu durumdur.

Baudrillard bu aşamada göstergelerin istisnai özelliklerinin, özgünlüklerinin var olamayacağını savunur. Bu aşamada göstergeler, kendilerini üreten teknik sayesinde sanayi bir simülakra oldukları oranda anlama sahip olabileceklerdir. Diğer bir ifadeyle göstergelerin seri üretim özelliği taşımaları gerekmekte ve onlar birbirlerinin aynısı olabilen iki ya da sonsuz sayıda nesneye benzemelidirler. Göstergeler arasındaki ilişki asıl ve kopya arasındakiine benzer, analogi ya da yansıma türünden bir ilişki değil, eşdeğerlilik, aynılık üzerine temellendirilmiş bir ilişki biçimidir.

Sanayi Devrimi'nin yarattığı seri üretim tekniğinden bilgisayar teknolojilerinin yarattığı dijital düzene geçiş ise simülakra düzenindeki üçüncü ve son aşamadır. Bu aşamada asıl ile kopya, seri üretim ile eşdeğerlilik gibi ayrımlar ortadan kalkmıştır. Baudrillard'a göre (2002, s.88), bu aşamada artık simülasyon evrenindeyizdir. Bu aşamada imgenin dünyada bir karşılığı yoktur. Gösterge, gerçeğin kendisi olmuştur çünkü gösteren ile gösterilen arasındaki ilişki ortadan kalkmıştır. Bu aşamada gerçeğin yerini simülasyonlar oluşturur. Bir köken ya da gerçeklikten yoksun olan gerçeğin modeller aracılığıyla yeniden üretilmesi simülasyondur. Simülasyon, basit bir anlamda taklit yapmak değildir. Simülasyon, geç modernitenin iletişim, siberetik ve sistemler kuramındaki devrimini anlatan bir kavramdır. Bu devrim ile gösterge sistemleri, gerçekliği gizlemez, sayısal teknolojinin kodları ile geçekliği üretir. Modellerden yararlanılarak geliştirilen gerçekliğin bu simülasyon modeli, farklı taklit biçimlerini uygulayan eskinin simülakra düzenlerinin devam ettiricisidir (Horrocks, 2005, s.5).

Simülasyon gerçeğin tüm göstergelerine sahip ve gerçeğin yerine geçmiş olan ve gerçek olmayandır. Hasta taklidi yapan insan bir yatağa uzanıp bizi hastalığına inandırmaya çalışır. Hastalığını simüle eden kişi ise kendisinde hastalığa ait semptomlar gösterir. Bu durumda, "mış" gibi yaparak, hastalığını saklamak gerçeklik ilkesine zarar vermemektedir. Aksine simülasyon ise "gerçekle" "sahte" ve "gerçekle" "düşsel" arasındaki farkı yok etmeye çalışmaktadır. Simüle eden kişi gerçekten hasta mıdır değil midir? Çünkü bu kişi hastalığın gerçek belirtilerini üretmektedir (Baudrillard, 2003, s.18). Böyle bir durumda insanın gerçekle simülasyonu arasında ayırım yapma şansı ortadan kalkmıştır. Baudrillard (2003, s.17), bu durumu gerçeğin ölümü olarak yorumlar. Bundan sonra her türlü gerçek ve sahte ayırımından yoksunuz, sahip olduğumuz şey yinelenen bir yörüngeye sahip modeller ve farklılık simülasyonu üretiminden ibaret olduğu için artık sadece bir hipergerçekten söz edebiliriz.

Simülasyon kavramı genelde medya teknolojilerinin yarattığı gelişmeler bağlamında iletişim teknolojileriyle ilişkili olarak ele alınır. Medya aracılığıyla kitlelere ulaşan enformasyonun gerçekliği, yoğun olarak eleştirilmektedir. Baudrillard (2003, s.9), Körfez Savaşı'nın medyaya yansıma biçiminin "...insanda bir kandırılmışlık duygusu ve mide bulantısından başka bir şeye yol açmadığını" söyler. Özellikle habere konu olan olayların medya aracılığı ile yaratıldığını ve gerçeklikleri olmadığını, haber sunumunun ise bir sinema filmi andırdığını vurgular. Medya aracılığı ile gerçeğin sunumu bir tür kurmaca oyununun sahnelenmesi gibi planlı olarak gerçekleşir. Baudrillard, medyanın gerçeği öldürdüğü ve simülasyonu sürekli yeniden üreterek dünyayı bir simülasyon evrenine çevirdiği görüşündedir. Medya, düşseli gerçek haline getirmekte ve düşsel ile gerçek arasındaki ayırımı yok etmektedir.

Simülasyon kavramı, toplumsal, politik, kültürel ve ekonomik alanı kapsayan eleştirel bir çözümleme yöntemidir. Simülasyon düzeninde, gerçeklik evreninde yaşanmış ve bitmiş olan her şeyin anlamı tersine döner. Oysa görünümünün egemen olduğunu söylediğimiz bu evrende, sosyo-ekonomik ve kültürel açıdan her şeyin geçmişte olduğu gibi devam ettiği gibi yanıltıcı bir izlenim vardır. Bir üretim, çalışma düzeni ve buna

bağlı politikalar ve gerçekte yaşayan bir kültür varmış gibi yapılmaktadır (Adanır, 2008, s.18). Görünümler içeriğinden boşalmış ve gerçeği temsil etme gücünü yitirmiştir. Baudrillard'e göre (2003, s.16), gerçeğin, siberetik teknolojiler vasıtasıyla sonsuz sayıda yeniden üretimi sağlanmaktadır. Bu sonsuz sayıda üretim nedeniyle rasyonel bir gerçeğe de ihtiyacımız olmayacaktır. Sonsuz sayıda üretimin olduğu bu evrende artık gerçek, ideal ya da negatif süreçlerle başa çıkabilecek bir durumda değildir. Bu evrende modeller ve bu modelleri oluşturan kodlar günlük yaşamı yapılandırmaya başlamıştır. Tasarım kodları modelleri üretir ve bu modeller aracılığıyla da toplum yeniden yapılandırılır. Bu yeni toplum modelinde zaman ve mekân geleneksel olarak deneyimlenen ya da hissedilen bir yer/uzam olmaktan çıkmış, zaman ve mekân artık çok parçalı, merkezsizleşmiş bir bütünlük içinde daha da bireyselleşmiştir (Aytaş, 2016, s.404).

Simülasyon böylece bir hipergerçeklik yaratır. Gerçeğin imgeleri, insanlar tarafından gerçeğin aslından daha gerçek olarak kabul edilir. Baudrillard, aslında insanların hayatından yitip giden gerçekliğin böylece ölümünü sakladığı görüşündedir. Baudrillard için gerçeğin ölümü simgesel düzeyde gerçeğin ifade edilebileceği bir semboller sisteminin çöküşüdür. Baudrillard, bunu çok basit bir örnek üzerinden şöyle açıklar;

“Ben gerçeğin ölümü dediğimde bununla ifade etmeye çalıştığım şey, şu önümüzde duran masanın yok olup gitmiş olduğu değildir. Ama insanlar bunu hep bu şekilde anladılar. İsterseniz soruyu bir de şu şekilde soralım: Şu önümüzde duran masayı dile getirecek bir yeniden canlandırma sistemi (dilyetisi) olmadığı zaman neler olup bitiyor?” (2011, s.67-68)

Colebrook, simülakrayı Don DeLillo'nun Wihte Noise romanındaki bir örnek üzerinden şöyle açıklamaktadır:

“Amerika’da en çok fotoğrafı çekilen ahırın turistik bir mekân haline gelişi ironik bir biçimde ahırın yarattığı simülasyonun gücünü gösterir. Ahırın o kadar çok fotoğrafı çekilmiştir ki ahır artık turistik bir mekân hainle gelmiş ve somut gerçekliğinden başka bir şeye dönüşmüştür. Ahır artık tekrarlanan simülasyon aracılığıyla olduğu şeydir. Ahır tam da hiçbir kökeni olmadığı için simülakradır. Bu aşamadan sonra Amerika’da en çok fotoğrafı çekilmiş ahırın fotoğraflanması süreci başlamıştır. Baudrillard açısından bu acınası bir durumdur. İnsanların ahırla olan bağları çiftlik hayatı veya kırsal kültürdeki yeriyle ilgili değildir. Dünya, yalnızca kopyalanma derecesine göre değer biçtiğimiz bir alan haline gelmiştir” (2009, s.136-137).

Simülasyon kavramı hiç kuşkusuz dijital teknolojinin yarattığı sanal gerçeklik kavramı ile yakından ilişkilidir. Bir kökeni olmayan ve bilgisayar ortamında üretilen imgeler fotoğraf ver sinemanın yeniden üretiminden farklı olarak öykünmecî yönü olmayan imal edilmiş görünümelerdir. Teknolojinin yaygınlaştırdığı bu imgelerin simülasyon olarak yorumlanması, sanal bir gerçeklik olarak görülmesi, gerçek bir dünyanın varlığını öngörür. Deleuze ise buna karşı çıkar. Baudrillard simülasyon ve simülakr kelimelerini birbirinin yerine kullanırken Deleuze, içkin bir temsil teorisi yaratmak için simülasyon kavramına karşı simülakr kavramını kullanır.

Deleuze, yöntemini oluş felsefesi üzerine kurar. Platon'un, dünyayı duyularımız aracılığıyla algıladığımız ve duyularımızın gerçeği kavrayamayacağı tezi gerçeğin ilk örneklerinin var olduğu bir idealar dünyası ortaya koyar. Dünyada algılanan şeyler ise idealar dünyasının kopyalarıdır. Platon'un mimetik (taklit, öykünme) sanata karşı çıkması, dünyanın kopyalarının tekrar kopyalanması ile yaratılan simülasyonun aldatıcılığına dayanır. Garcia (2019, s.81-88), Platon'un şeyleri yalnızca benzedikleri ve bir şekilde ideada yer aldıkları ölçüde var olarak kabul ettiğini belirtir. Simülasyonlar ise modele benzemeyen bir şey oldukları için aldatıcıdır çünkü idealar dünyasında hiçbir öz onlara tekabül etmemektedir. Bu anlamda Deleuze'ün felsefesi bir modeli orijinal

olarak kabul eden ve şeyler arasında benzerlik dereceleri kuran Platoncu çerçevenin aksine, simülakrları kopyaların kopyaları olarak olumlamak, böylece model-kopya ilişkisinden kurtulmaktır. Deleuze'e göre hiçbir model bozulmuş kopya değildir. Bu yönüyle de simülakrlar, aslını, kopyayı, modeli ve yeniden üretimi inkâr eden, orijinal ile kopya arasındaki ilişkiyi kesintiye uğratan pozitif güçlerdir.

Simith'e göre (2005) Deleuze, simülasyonu içsel bir terim olarak tanımlar ve tersine çevrilmiş bir Platonizm önerir ve bu da zorunlu olarak tamamen içkin ve farklı bir idea anlayışına dayanacaktır. Deleuze, Platon'un olumsuzladığı simülasyon kavramını, öz ve görünüş hiyerarşisi açısından yeniden ele alır. Deleuze, Platon'un ancak simülasyonun olumlanmasıyla aşılacağı görüşündedir. Bogue'ye göre (2002, s.78); Deleuze'un Platonculuğu ters yüz etme uğraşı sadece öz ve görünüş hiyerarşisini ters çevirmek değil, Platon'un metinlerinden modellerle birlikte kopyaları, özü ve görünüşü yıkan kenarda bırakılmış bir kategoriye ortaya çıkarma uğraşdır. Deleuze, Platon'da kopyaların benzerlik taşımasını dışsal bir benzerlikle ilişkili olarak anlaşılması gerektiğini savunur. Kopya ancak içsel ve zihinsel benzerlik taşıdığı zaman, o şeyin ideasına taklit eder. Bu nedenle Deleuze'e göre;

“Kopya benzerlik taşıyan imgedir, simülakr ise benzerlikten yoksun, benzerliği olmayan bir imgedir. Simülakr, orijinali ve kopyayı, modeli ve reproduksiyonu reddeden pozitif bir güç barındırır. Simülakrda içselleştirilen en az iki farklı dizinden hiçbiri orijinal veya kopya olarak saptanamaz. Artık tüm bakış açılarında ortak olan nesnenin bakış açısı dışında ayrıcalıklı bir bakış açısı yoktur. Olası bir hiyerarşi yok, ikinci yok, üçüncü yok...” (1990, s.262).

Deleuze, gözlemcilerin ürettiği bir dünyanın kopyası olarak görülen imge kavramına karşı oluşun yarattığı bir imge kavramını koyar. Deleuze bunu şöyle açıklar: “Sözgelimi, bir bitki statik bir şey değildir, her ne kadar onu öyle algılasak da bitki, ışığın, ısının, nemin, böcek polenlemesinin vb. alımlanıdır; diğer oluşlarla bağlantılı bir oluş sürecidir” (akt. Colebrook, 2009, s.175). Deleuze'e göre hayat kesintisiz bir akıştır ve bu akış içerisinde her şey sonsuz bir oluş olarak yer alır. Bitkiyi, bir oluş olarak kavrayamazsak bitki statik bir imge olarak zihnimizde yer eder ancak bitkiyi bir oluş olarak kavradığımızda o, sürekli yeni oluşlara açık hale gelir. Bu durumda imge gerçeğin bir kopyası olamaz ve simülasyon gerçeğin tüm göstergelerine sahip kökensiz bir varlık olarak tanımlanamaz. Deleuze, bu görüşünü Wihte Noise'daki ahır örneği üzerinden şöyle açıklar: Gerçek bir oluş güncünü içinde barındırdığı için edimsel ve yeni oluşlara açık yani sanaldır. İlk olduğu kabul edilen ahır, bir fikir ve imge üzerinden inşa edilmiştir. Bir fikir, imge üzerinden inşa edilen ahır, yeni oluşlara açıktır yani bir fotoğraf, turistik bir gezi alanı olabildiği gibi daha pek çok şey olma gücüne sahiptir (akt. Colebrook, 2009, s.138).

Deleuze'un kavrayışıyla simülasyon evreni olumlanır. Her türlü gerçekliğin kökeni simülasyon haline gelir. Zihnin yarattığı imge, üretilen imgeler, varlıklar ve hatta insanın kendisi hep bir kopyalama süreci ile ortaya çıkmış simülasyondur. Genler farklılaşarak insanı kopyalar ve tekrarlar, her yeni tekrar farklılaşarak devam eder. Bir sanat yapıtını ele aldığımızda somut bir yapıt üzerine konuşuruz ama geleceğin sanat yapıtı üzerine düşündüğümüz de bir simülasyon inşa ederiz. Deleuze, dünyayı varlıksal bir gerçeklik ve gerçek olmayan sanal kopyaya ayırmak, bölmek yerine bir simülakra dünyası ortaya koyar. Onun için farklılaşan veya kopyalanan yani başlangıçta özgün olan bir hayat yoktur; hayattaki her an, her olay kendisinden başka olduğu için özgün değil, simülasyondur (Colebrook, 2009, s.139).

Deleuze, dünyayı sanal bir gerçeklik olarak görür çünkü dünya sürekli bir oluş içerisinde. Herhangi bir şeyin ne olduğu verili bir anlam dünyası içinde kavrandığında bu durum düşüncenin yaratıcı potansiyelini zayıflatır.

Düşünce herhangi bir şeyin neler olabileceğine açık olduğunda yaratıcı gücünü kullanabilir. Simülasyonun gerçeği olmayan bir gerçek olarak kavramak yerine gerçeğin simülasyon olduğunu kabul etmek düşüncenin kavrayış gücünü zenginleştirir. Kopya fikri bir özgün modelin olduğu ön varsayımına dayanır. Bu varsayım Batı düşüncesinin, kopya ve asıl olduğu fikrinin etkisi altında olmasından kaynaklanır. Bu etki altında, temel bir insan aynılığına eklenmiş bir özgünlük, üslup ve çeşitleme olarak kişinin karakteri olduğunu düşünürüz. Deleuze 'ün yaptığı ise hayatın aslında bir simülasyon olduğunda direterek, taktığımız maskeler aracılığıyla oynadığımız karakterlerden başkası olmadığımız konusunda ısrar etmektir (Colebrook, 2009, s.140).

Deleuze sanatın gerçeği temsil etmesi düşüncesine karşı olduğu için simülasyon kavramını özellikle felsefenin ve sanatın alanı içerisinde yorumlar. Deleuze, sanatın fikirler üretme gücünü inkâr etmez ancak sanat duygular üretimi ile insana gerçek hayatta deneyimleyemeyeceği yeni duyumsama biçimlerini yaşatabilir. Örneğin, sinemada nesnelere insanın hiçbir zaman yaklaşamayacağı kadar yakında gösterilebilir. Böyle bir imge gerçeğin yeni bir görünümü olsa da referans noktası aldığı şeyi değiştirmiştir. Deleuze'e göre (1990, s.265), yapay ve simülakr aynı şey değildir. Hatta karşıttırlar. Yapay olan her zaman bir kopyanın kopyasıdır. Simülakra bu kopyanın, doğasını değiştirmektir. Modernliğin özünde, modernizmin hesaplarını yerine getirdiği noktada, yapay ve simülakr, iki yıkım tarzı olarak karşıtlık içindedir. Çünkü temsillerin, modellerin ve kopyaların kurulu düzenini koruyan ve sürdüren yıkım ile yaratıcı bir kaos oluşturan modellerin ve kopyaların yıkımı arasında büyük bir fark vardır. Deleuze bu yaklaşımına örnek olarak Pop Art'ı işaret eder. Andy Warhol'un Campbell's Soup Cans tuvaleri orijinali ile kopya arasındaki ilişkiyi kesintiye uğratmış bir simülakr örneğidir. Bu yönüyle Deleuzyen açıdan simülakra orijinal ile kopya arasındaki ilişkiyi kesintiye uğratan ve bir temsil ilişkisi kurmayı reddeden özgül bir güçtür. Böylece simülakra bir orijinalin varlığına bağlı olarak yorumlanmak zorunluluğundan kurtulur. Deleuze için simülakr, postmodernizmle ilişkili olarak ortaya çıkan gerçeğin yitimi değildir. Simülasyonu yaratan bilgisayar teknolojileri veya göstergenin kendi başına değer haline gelişi değildir, gerçektir. Deleuze için gerçek sürekli bir çeşitlenme ve yenilenme gücünü içinde barındırır ve bunu henüz olmadığı şeyleri simüle ederek yapar. İmge, bir simülakra ise bunu gerçeğe bağlantısını kopardığı için değil, yeni simülasyonlar ve gerçeğin yeni bir ifadesini ürettiği içindir.

Matrix Filminin Simülasyon Yaklaşımı Çerçevesinde Çözümlemesi

Yöntem

Çalışmada, nitel araştırma yaklaşımlarından birisi olan betimsel analiz yöntemi kullanılacaktır. Yıldırım ve Şimşek'e göre (2008, s. 224), betimsel analizin, temel amacının elde edilmiş olan bulgular, oluşturulmuş kavramsal çerçeve ile okuyucuya özetlenmiş ve yorumlanmış bir biçimde verilerin sunulmasıdır. Betimsel analiz ile Baudrillard ve Deleuze tarafından kavramsallaştırılan simülasyon yaklaşımları çerçevesinde *Matrix* (Yön: Lana Wachowski, Lilly Wachowski, 1999) filmi çözümlenecektir. Matrix filmi amaçlı örneklem yöntemi ile çalışmanın amacı bağlamında veri açısından oldukça zengin bir nitelik taşıdığı için seçilmiştir.

Filmin Künyesi

Yönetmen:	Lana, Lilly Wachowski
Yapımcı:	Joel Silver, Lana, Lilly Wachowski
Senarist:	Lana, Lilly Wachowski
Oyuncular:	Keanu Reeves, Laurence Fishburne, Carrie-Anne Moss, Hugo Weaving, Joe Pantoliano,
Müzik:	Don Davis
Görüntü Yönetmeni:	Bill Pope
Kurgu:	Zach Staenberg
Yapım Yılı:	1999
Süre:	136 dakika

Film, insanlar ve makineler arasındaki savaştan sonra makineler tarafından yönetilen ve güneş enerjisinin bulunmadığı bir dünyada geçmektedir. Makineler, hayatta kalabilmek için insanları esir almıştır ve bir kapsül içerisinde onları uyutmaktadırlar. Bedenen uyku halindeki insanlar, zihinsel olarak gerçek bir dünyada yaşadığına inanmaktadırlar. Tamamen makinelerin kontrol ettiği Matrix evreninde, Neo'da bedeni uyku halinde olsa da zihinsel olarak gerçek bir dünyada yaşadığına inanmaktadır. Bir bilgisayar korsanı olan Neo'nun evrendeki gerçekliği sorgulaması, Matrix dışında yaşayan Morpheus ve arkadaşları tarafından fark edilince Neo'nun gerçeğe doğru yolculuğu başlayacak ve Neo, Matrix evreninin kusursuz gibi görünse de makineler tarafından yaratılmış sahte bir dünya olduğunu anlayacaktır.

Matrix evrenindeki insan ile gerçeklik arasındaki ilişki ne Baudrillard'ın simülakra düzeninde birinci aşama olarak yorumladığı ve var olan asıl ile kopya arasındaki yansıma türünden bir ilişki, ne de ikinci aşama olarak değerlendirdiği, göstergelerin istisnai özelliklerinin, özgünlüklerinin var olmadığı bir düzendir. Matrix evreni, insanların dış gerçeklikle ilişkisinin olmadığı ve imgenin taklit edilebilecek hiçbir kopyasının da bulunmadığı yani hakikatin olmadığı bir hipergerçeklik evrenidir. Matrix evreninde tüm sistem devasa bir simülakra dönüşmüştür. Gerçeğin tüm aşamalarını kısa devre yaptıran ve nerede başlayıp nerede bittiği meçhul göstergeleri üreten bir düzen söz konusudur. Matrix evreninde, var olan imgeler artık bir illüzyon değil, göndereni olmayan ve sadece kendi kendinin yerine geçebilecek simülakralardır. Bu evrende, simülakra düzeni gerçekle kopya ve asıl bağı olmadan sürekli büyümekte, değişmektedir. Bu yönüyle de artık gerçek ile simülasyon arasındaki fark yok olmuş ve insanlar gerçeğin farkında olmadıkları bir hipergerçeklik evreninde yaşamaktadırlar. Bu düzende imgenin artık gerçekliğin hiçbir türü ile bağlantısı yoktur. İmge saf bir simülakradır.

Makinelerin ihtiyaç duyduğu enerjinin üretilmesi için sürekli büyüyen bir sistem olan Matrix içerisindeki hayat da kusursuz bir dünya olmadığı gibi günümüz dünyasından da pek farklı değildir. Filmde gerçek dünya olan Zion'da yaşayan direnişçiler dışında hiçbir insan gerçekliğin farkında değildir çünkü Baudrillard'ın da belirttiği gibi hipergerçeklik evreninde insanların gerçek ile simülakra arasındaki farkı anlayabileceği bir ilk kopya mevcut değildir. Gerçekliğin farkında olan insanlar ise devasa bilgisayarlar tarafından tehdit edilmektedir.

Filmde zihinsel bir hapishanede olan Neo, bir gerçekliği tercih etmek zorundadır. Neo ya kendi kendini var eden Matrix'in yarattığı hipergerçeklik evreninde zihinsel olarak kalacak ya da hem zihin hem beden olarak var olacağı gerçeklik evrenine dönecektir. Matrix evreninde gerçeklik yok olmuş ve gerçekliğin yerini sadece göstergeleri almıştır. Bu göstergeler ise yok olan gerçekliğin yerine saf simülakraları sürekli üreterek gerçekliğin var olduğunu ispat etmeye çalışmaktadır.

Simülasyon kavramını olumsuzlayan Baudrillard açısından, simülasyon evreni, gerçek ötesi olduğu gibi hiçbir gerçeğe dönüş girişiminin de başarılı olmayacağı bir evrendir. Bu evren bir müdahale ile değil ancak doğal olarak yok olabilir ve bu da ancak çılginca bir umuttur (Baudrillard 2011, s.213). Film de Baudrillard'ın *Simülakrlar ve Simülasyon* adlı eserine yapılan göndermede bu bakış açısıyla oluşturulmuştur. Simülasyon evrenin sonlanması insanları “gerçeğin çölü” ile karşı karşıya getirecektir çünkü Baudrillard'a göre, çökmek üzere olan bir sistem içinde en sonunda gerçek ve simülasyon arasındaki fark önemsizleşecektir.

Filmi Deleuze'ün simülasyon kavramsallaştırması açısından analiz ettiğimizde ise Matrix evreninin, Platon'un idealar dünyasını açıklamak için kullandığı mağara alegorisi ile benzerlikler taşıdığını görürüz. Mağara alegorisi, Platon'un *Devlet* adlı eserinin yedinci kitabında Sokrates'in diyalogları ile anlatılır. Alegoride, doğduklarından beri bir mağaraya zincirlenmiş insanlar, sadece mağaranın girişinden yansıyan nesnelere gölgelerini görebilmektedirler. Bu gölgeleri ise gerçeklik olarak kabul ederler. Bir gün zincirlerinden kurtulan birisi mağarayı terk eder ve mağaranın dışında yeni bir dünya ile tanışır ve mağara duvarında gölgelerini gördüğü nesnelere gerçek olmadığını anlar. Bunu mağaradaki arkadaşlarına anlattığında ise mağaradaki arkadaşları başka bir gerçeklik olduğuna inanmazlar çünkü mağaranın içindeki insanları başka bir gerçekliğe inandırmak imkansızdır (Platon, 2005, s.269-272). Bu anlamda Deleuze açısından değerlendirdiğimizde *Matrix* filmi bize, birisi simülasyon birisi gerçek olan iki evren sunar. Aslında Deleuze açısından bu iki dünya da gerçektir ve iç içe geçmiştir. Böylece *Matrix* filmi aslında bize gerçek dünyanın aşkın bir imgesini sunmaktadır.

Deleuze, Platon'da var olan taklitle dayalı benzerliğin asıl-kopya ilişkisinde olduğu gibi dışsal bir benzerlik ilişkisi ile değerlendirilmemesi gerektiğini savunur. Deleuze'e göre bir nesnenin kopyası ancak içsel olarak benzer olduğu zaman kopya o şeyin ideasının taklidine dönüşür. Deleuze için imgenin benzerlik taşıması kopyadır ancak simülasyon dışsal olarak benzer olsa da içsel, zihinsel olarak benzerlik taşımadığı için benzerlikten yoksun bir imge sunar. Filmde Matrix evrenindeki göstergeler bir kökenden yoksun oldukları için dışsal olarak benzer olsalar da içsel bir benzerlik söz konusu değildir. Tüm varlıklar kesintisiz bir akış içerisinde ve sonsuz bir oluş halindedir. Bu durumda hiçbir imge, statik durumda ve tamamlanmış değildir. İmgelere sabit anlamlar atfetmek zihni kısırlaştırır ve düşünceyi köreltir. İmgeler insan zihninin sonsuz olanakları içerisinde sürekli edimsel olarak yeni oluşlara açıktır. Filmde bir simülasyon evreninin var olması gerçek evrenin bu tür oluşlara açık olmasından kaynaklanır. Deleuze açısından, her türlü gerçekliğin kökeni zaten simülasyondur. Matrix evreni de insan zihninin ürettiği bir simülasyon olarak değerlendirilmelidir. Bu yönüyle aslında *Matrix* de dahil gelecek üzerine konuşan her film bir simülasyon üzerine inşa edilir; çünkü Deleuze açısından her şeyin bir oluş halinde olduğu hayatta zaten özgün bir kopya yoktur.

Matrix filminde kurulan simülasyon ve gerçek dünya fikri de bu noktadan bakıldığında Deleuze açısından anlamsızdır. Gerçek olarak sunulan dünya da aslında teknolojinin yaratmadığı bir simülasyon evrenidir ancak bu durum filmi izleyen gerçek dünyadaki insanların bunu kabul etme veya etmeme isteklerine bağlıdır.

Sonuç

Baudrillard, modern toplum ile geleneksel toplum arasında yaşanan kopuş kadar önemli bir dönüm noktasının postmodern topluma geçişle yaşandığını savunur. Modern öncesi toplumların sembolik mübadele esasına dayanan yapısı, modern toplumda üretim olgusuna göre örgütlenmeye başlamıştır. Baudrillard'a göre postmodern toplum, üretimin organize ettiği bir toplumsal yapının sonudur. Yeni toplum, enformasyon teknolojilerinin belirlediği bir sosyal yapı ortaya çıkarmış ve simülasyon çağına geçilmiştir. Simülasyonla birlikte üretim temelli toplum biçimi ortadan kalkmış ve değişim değeri yerini gösterge değerine bırakmıştır. Bu dönemde ortaya çıkan göstergeler ile gerçek arasındaki sınır kaybolmuş ve temsiller gerçeği hipergerçeğe dönüştürmüştür.

Baudrillard, simülasyonun hayatın temel gerçeği olduğu bu dönemde gerçek ve kopya arasında bir ayrım kalmadığını vurgular. Simülasyon evreni insanın anlamlandırma sisteminin çöktüğü bir aşamadır. Temsil artık gerçekliği gizlememekte ya da çarpıtmamakta, aksine simülasyonla onu hipergerçek haline getirmektedir. Deleuze ise simülasyon kavramını Platon'un asıl-kopya, öz-görünüş ilişkisi bağlamında ele almaktadır. Deleuze için yaşam homojen bir bütün değil heterojen çokluktur. Bu bağlamda imgeler bir temsil pratiği oluşturmak zorunda değil aksine yeni fikirler üretebilmelidir. İmgenin temellendiği bir maddi gerçeklik aramak ya da imgeyi bir gerçeğin temsili olarak yorumlamak onu homojenleştirir. Deleuze için simülasyon yeni oluşlara, yeni anlamlara açık ve sonsuz bir yeni olabilme gücünü olanaklı kılar. Deleuze, özellikle sanat alanında simülasyonun, basitçe dünyayı temsil etmeye çalışmak yerine gerçekle bağlantısı olmadan, gerçeğin yeni bir ifadesini üretme gücünü sağladığı görüşündedir. Simülasyon hiçbir temeli olmaması nedeniyle yerleşik bir anlamın yeniden üretilmesi olmayıp yeni anlamların üretilmesini sağlayan farklılığın yinelenmesi ve olumlanmasıdır.

İki düşünürün simülasyon kavramını ele aldıkları bağlam birbirinden farklıdır. Baudrillard, somut toplumsal değişimin yarattığı sosyal yapıyı çözümleme noktasında simülasyon kavramını kendine rasyonel hedefler koyan ve bunları gerçekleştiremeyen Batı toplumlarının bu hakikati gizleme çabasının bir aracı olarak yorumlarken Deleuze, Batı'nın, bilgi için bir temel bulma düşüncesine karşı çıkmış ve sabit anlamlar üretmek yerine farklılık ve oluşu temel olarak simülasyonun kökensizliğini olumlamıştır.

Baudrillard'ın simülasyon yaklaşımı bağlamında *Matrix* filmi, göstergelerin bir kökenden yoksun olduğu, bu yönüyle de gerçekliğin kaybolduğu bir evren olarak hipergerçekliktir. Bu evren kendi simlükralarının yeniden üretimini sağlayarak her şeyi kökenden, gerçeklikten yoksun bir imgeye dönüştürmüştür. Deleuze için ise *Matrix*'te var olan iki evren de eşdeğer ölçüde simülasyondur; çünkü hayatın hiçbir anı birbirine benzemez ve bundan dolayı varlığın statik bir imgesi yoktur. Bu nedenle simülasyon yeni var oluşa açık olduğu için varlığın esas kökeni simülasyonun kendisidir.

Kaynakça

- Adanır, O. (2008). *Simülasyon kuramı üzerine notlar ve söyleşiler*. İstanbul: Hayalet Kitap.
- Aytaş, M. (2016). Ağ toplumu ve dijital medyada ontoloji, zaman/mekân kavramlarını yeniden okumak. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(37), 399-409. doi: 10.16992/Asos.11701
- Baudrillard, J. (2002). *Simgesel değiş tokuş ve ölüm*. (O. Adanır, Çev.). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Baudrillard, J. (2003). *Simülakralar ve simülasyon*. (O. Adanır, Çev.). İstanbul: Doğu Batı Yayınları.
- Baudrillard, J. (2011). *Sanat komplosu*. (E. Gen ve I. Ergüden, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Benjamin, W. (2002). *Pasajlar*. (A. Cemal, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Bogue R. (2002). *Deleuze & Guattari*. (İ. Öğretir ve A. Utku, Çev.). İstanbul: Birey Yayıncılık.
- Colebrook, C. (2009). *Gilles Deleuze*. (C. Soydemir, Çev.). İstanbul: Doğu Batı Yayınları.
- Deleuze, G. (1990). *The logic of sense* (M. Lester ve C. Stivale, Çev.). London: University of California Press.
- Garcia, J. T. (2019). The cinematic image as platonic simulacrum. Biderman, S., Weinman, M. (Ed.) *In plato and the moving image* içinde (ss. 79-99). Leiden: Brill.
- Horrocks, C. (2000). *Baudrillard ve milenyum*. (K. H. Ökten, Çev.). İstanbul: Everest Yayınları.
- Leppert, R. (2009). *Sanatta anlamın görüntüsü imgelerin toplumsal işlevi*. (İ. Türkmen, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Malcolm, B. (2002). *Sanat, tasarım ve görsel kültür*. (G. Korkmaz, Çev.). Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Mcneill, H. W. (2005). *Dünya tarihi*. (A. Şenel, Çev.). Ankara: İmge Kitabevi.
- Platon (2015). *Devlet*. (F. Akderin Çev.). İstanbul: Say Yayınları.
- Sender, O. (1992). *Siyasi tarih 1*. Ankara:İmge Kitabevi.
- Smith, D. W. (2005). The concept of the simulacrum: Deleuze and the overturning of Platonism. *Continental Philosophy Review*, 38(1), 89-123. doi: 10.1007/s11007-006-3305-8
- Şimşek, H. ve Yıldırım, A. (2008). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Turani, A. (2010). *Dünya sanat tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Extended Abstract

Purpose

Discussions about the changes in the social structure due to the concrete recordability of the visuality and its unlimited reproducibility have gained a new dimension today. In today's world, images can be produced without needing concrete reality instead of recording concrete reality. While the image loses its power of representation, it started to dominate the whole of social life. Jean Baudrillard examined this change in Western societies and provided a critical analysis of the change experienced with the concept of simulation. Gilles Deleuze, on the other hand, has centered the concept of simulation in his own philosophical theory and affirmed the concept. The study aims to reveal these two philosophers' evaluations of the concept of simulation within the context of the changes occurring in the nature of the image and to interpret these differences through the movie *The Matrix*.

Design and Methodology

A descriptive analysis method, one of the qualitative research approaches, was used in the study. As Yildirim and Simsek state, descriptive analysis is the presentation of the main purpose through findings obtained by summarizing and interpreting the data within the conceptual framework developed (2008, p. 224). *The Matrix* (Directors: Lana Wachowski, Lilly Wachowski, 1999) was analyzed within the framework of simulation approaches conceptualized by Baudrillard and Deleuze using a descriptive analysis. The reason for the selection of the *Matrix* using a purposeful sampling is its rich quality in terms of data within the context of the purpose of the study.

Findings

The relationship between the human in the *Matrix* universe and reality is neither a reflection between the existing original or the copy that Baudrillard interprets as the first order simulacra nor an order where exceptional characteristics and uniqueness of indicators exist which is interpreted as the second order. The *Matrix* universe is a hyperreality universe in which people do not have relationships with external reality and there is no copy of the image that can be imitated, that is, there is no reality. In the *Matrix* universe, the whole system has turned into a giant simulacra. There is an order that short-circuits all stages of reality and produces unknown indicators of where it begins and ends. The existing images are no longer an illusion in the *Matrix* universe, but a simulacra with no sender and that can only replace itself. In this universe, the simulacra order is constantly growing and changing in being a copy and main connection with reality. In this regard, the difference between reality and simulation has disappeared and people live in a hyperreality universe where they are not aware of the truth. In this order, the image has no longer connection to any type of reality. The image is a pure simulacra.

For Baudrillard, who negates the concept of simulation, the simulation universe is a universe where no attempt to return to reality will be successful, as it is transcendental. This universe can disappear naturally, not by an intervention, and this is only a frantic hope (Baudrillard 2011, p.213).

When we analyze the movie in terms of Deleuze's conceptualization of simulation, we see that the *Matrix* universe holds similarities with the cave allegory that Plato used to explain the world of ideas. The cave allegory is explained by Socrates' dialogues in the seventh book of Plato's *The Republic*. In allegory, the people chained in a cave since birth can only see the shadows of objects reflected from the cave entrance. They accept these

shadows as reality. One day, someone who breaks free of their chains leaves the cave and meets a new world outside the cave and realizes that the objects which they see their shadows on the cave wall are not real. When he tells this to his friends in the cave, his friends in the cave do not believe that there is another reality as it is impossible to convince the people in the cave of another reality (Plato, 2005, p.269-272). In this sense, when evaluated through Deleuze, the Matrix offers us two universes that are one simulation and one real. In fact, for Deleuze, both worlds are real and intertwined. Thus, the Matrix actually presents us with a transcendental image of the real world.

In this sense, when evaluated through Deleuze, the Matrix offers us two universes that are one simulation and one real. In fact, for Deleuze, both worlds are real and intertwined. Thus, the Matrix actually presents us with a transcendental image of the real world.

The Matrix (Directors: Lana Wachowski, Lilly Wachowski, 1999) was analyzed within the framework of simulation approaches conceptualized by Baudrillard and Deleuze using a descriptive analysis. The reason for the selection of the Matrix using a purposeful sampling is its rich quality in terms of data within the context of the purpose of the study.

Research Limitations

This article includes an interpretation of the changes in the approach through the movie Matrix by revealing the simulation approaches of Baudrillard and Deleuze within the context of changes occurring in changes in the nature of image.

Implications

This study evaluates the changes in the nature of the image and the two basic sociological approaches that emerge as a result of these changes. The findings of the study will contribute both to the theoretical accumulation of cinema and communication studies in our country and to the literature on the thought structure and works of Baudrillard and Deleuze. The findings revealed within the context of the changes in the approach to the simulation concept will contribute to future studies on the relationship between image and reality.

Originality / Value

While the concept of simulation is addressed more in the literature, there is limited research investigating the differences caused by the approach to the concept of simulation in the context of its relationship with image and the change of image. The study will contribute to closing the gap in the literature by examining the concept of simulation by comparing two basic theoretical perspectives. This study presented findings revealing that the differences in the approach to the concept of simulation are important in understanding the image and the changes in the nature of the image, and provided new perspectives for future research.

Araştırmacı Katkısı: Serhat KOCA (%100).

BRICS+T Ülkelerinde Regülasyon ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Panel Veri Analizinden Kanıtlar ¹

Şeref Can SERİN ² - Haşim AKÇA ³

Başvuru Tarihi: 02.08.2022

Kabul Tarihi: 19.09.2022

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Öz

Ekonomik büyüme sürecinde devletin rolünü inceleyen çalışmalar ortodoks bir yaklaşımla özellikle kamu harcamaları, gelirleri ve borçlarına odaklanmaktadır. Ancak devletin düzenleyici bir mekanizma olarak regülasyonlar aracılığıyla piyasaları şekillendirmesinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi, bu anlamda hak ettiği ilgiyi görememiştir. Regülasyon, toplumun çıkarlarını önceleyen devletin yasal sınırlamalarla piyasa koşullarını belirleme ve yönlendirme sürecinde başvurduğu araçlar bütünü olarak ifade edilebilmektedir. Öte yandan regülasyonlar yapısı gereği yasa koyucunun tekelinde olup politik çıkarlara göre kullanılmaya açık alanlardır. Dolayısıyla regülasyon uygulamalarının politik çıkarlara göre belirlenmesi, regülasyonlara varoluş amacının tam tersine birey veya grup çıkarlarına hizmet eder bir boyut kazandırmaktadır. Bu nedenle regülasyon politikalarının etkinliği ve kalitesi, regülasyonların asli amacı olan toplumsal çıkarları koruma noktasında belirleyici rol oynamaktadır. Bu çalışma 2000-2020 döneminde panel veri analiz yöntemleriyle hızlı ekonomik büyüme ve benzer makroekonomik dinamiklere sahip BRICS+T ülkelerinde regülasyonların ekonomik büyüme üzerindeki etkisini incelemektedir. Yapılan incelemeler sonucunda de-regülasyon sürecinin ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Regülasyon, Ekonomik Büyüme, Panel Veri Analizi

Atıf: Serin, S. C. ve Akça, H. (2022). BRICS+T ülkelerinde regülasyon ve ekonomik büyüme ilişkisi: Panel veri analizinden kanıtlar. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(3), 991-1014.

¹ Bu çalışma etik kurul izin belgesi gerektirmemektedir.

² Harran Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Maliye Bölümü, scserin@harran.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8575-9128

³ Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Maliye Bölümü, hakca@cu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5603-8636

The Relationship Between Regulation and Economic Growth in BRICS+T Countries: Evidence from Panel Data Analysis

Şeref Can SERİN⁴ - Haşim AKÇA⁵

Submitted by: 02.08.2022

Accepted by: 19.09.2022

Article Type: Research Article

Abstract

Studies examining the state's role in economic growth focus on public expenditures, revenues and debts with an orthodox approach. However, the effect of the state's shaping of markets through regulations as a regulatory mechanism on economic growth has not received the attention it deserves in this sense. Regulation can be expressed as a set of tools used by a state, which prioritizes society's interests in determining and directing market conditions with legal restrictions. On the other hand, by their nature, regulations are monopolized by the legislator and are open to shaping according to political interests. Therefore, determining regulation practices according to political interests adds a dimension that serves individual or group interests, contrary to the purpose of existence. For this reason, the effectiveness and quality of regulation policies recreate a decisive role in protecting social interests, which is the primary objective of regulations. This study investigates the effects of regulations on economic growth in BRICS+T countries with rapid economic growth and similar macroeconomic dynamics, using panel data analysis methods in the period 2000-2020. As a result of the study, it was concluded that de-regulation process has a positive impact on economic growth

Keywords: Regulation, Economic Growth, Panel Data Analysis

⁴ Harran University Faculty of Economics and Administrative Sciences Department of Public Finance, scserin@harran.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8575-9128

⁵ Çukurova University Faculty of Economics and Administrative Sciences Department of Public Finance, hakca@cu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5603-8636

Giriş

İktisadi birimlerin öz çıkarıcı davranışlarının yol açtığı piyasa başarısızlıkları, kaynak tahsisinde birinci en iyi dağılımın oluşumunu engelleyerek sosyal refahı negatif yönde etkileyebilmektedir. Piyasa başarısızlıklarının yanı sıra politikacı ve bürokratların öz çıkarıcı davranışlarından kaynaklanan devlet başarısızlıklarının sosyal refah üzerindeki yansımaları da negatiftir. Dolayısıyla basiretli ve iyi niyetli bir planlayıcı olduğu varsayılan devletin gerek piyasa gerek devlet başarısızlıklarına müdahale etmek için yasal düzenlemeler yapması beklenmektedir. Bu anlamda devlet iktisadi, sosyal ve idari ilişkileri dikkate alarak bazı sınırlama, yönlendirme ve düzenlemeleri hayata geçirmektedir. Kavramsal boyutuyla regülasyon, yasal bir süreci temsil etmesinin yanı sıra eylemleri sınırlandırma ve kontrol etme yöntemi olarak da kullanılmaktadır (Ogus, 1994, s. 1). Regülasyonların günümüzde kullanıldığı anlamıyla tarih sahnesine çıkışı 19. yüzyılın son çeyreğine rastlamaktadır. 1877 yılında Amerika Yüksek Mahkemesi, monopol piyasalarında sosyal refahı veya bir diğer ifade ile kamu yararını ön plana alan düzenlemeler yaparak regülasyonlar açısından ilk adımı atmıştır. Ayrıca Amerika Eyaletler Arası Ticaret Komisyonu tarafından demiryolu endüstrisinin federal iktisadi regülasyonlara konu olması da 1877 yılına denk gelmektedir (Viscusi, Harrington ve Sappington, 2018, s. 400). Bu kapsamda regülasyon uygulamaları, piyasa ekonomilerinin 18-19. yüzyıllarda geçirdiği sanayi ve endüstri devriminin yarattığı değişim sonrasında daha yoğun olarak tartışılan piyasa başarısızlıklarıyla mücadele etmek üzere kullanılan bir aygıt olarak ön plana çıkmaktadır.

Breyer (1982, s. 13)'e göre kamu yararını gözeten devletin, piyasa koşullarında oluşan arz-talep dengesine dışsal olarak müdahale etmek amacıyla yasal kurallar koyması, regülasyon teorilerinin hareket noktasını oluşturmaktadır. Regülasyon teorileri ilgilendikleri alan bakımından iktisadi, sosyal ve idari olmak üzere üç başlık altında değerlendirilmektedir. Baldwin, Cave ve Loodge (2011, s. 15)'e göre iktisadi regülasyonlar, kontrol edilmeyen sektörlerde piyasa gücünü ele geçiren iktisadi birimlerin yol açabileceği piyasa başarısızlıklarını konu edinmektedir. Söz konusu iktisadi birimlerin yaratacağı negatif etkileri sınırlandırmak ve ortaya çıkacak maliyetleri içselleştirmek amacıyla iktisadi regülasyonlar; miktar sınırlamaları, kalite standartlarını belirleme, piyasaya giriş engellemeleri gibi uygulamalarla sektörün kamu yararına uygun hale getirilmesini kapsamaktadır. Öte yandan sosyal regülasyonlar, iktisadi regülasyonlara kıyasla daha yeni bir alan olup 1970'li yıllarda tartışılmaya başlanmıştır. Sosyal regülasyonlar insan sağlığı, güvenlik, enerji, çevre koruma, gürültü kirliliği gibi konuları incelemektedir (Carlton ve Perloff, 2015, s. 707). Kontrol edilmeyen piyasalarda faaliyet gösteren iktisadi birimler, maliyet minimizasyonu hedefiyle hareket ederek negatif dışsallıklara sebep olabilirler. Ayrıca maliyet minimizasyonu hedefiyle hareket eden bu iktisadi birimler, negatif dışsallıkların topluma yarattığı maliyetleri yasal zorunlulukların olmadığı koşullarda içselleştirmek için faaliyete geçmeyeceklerdir (Acemoğlu ve diğerleri, 2016: 200). Bu anlamda sosyal regülasyonlar, piyasa koşullarında dikkate alınmayan dışsal maliyetleri, bu maliyetlere sebep olan iktisadi birimler üzerine yükleyerek bir tür sosyal tazminat mekanizması görevini yerine getirmektedir (Viscusi ve diğerleri, 2018, s. 640). Üçüncü regülasyon türü ise idari regülasyonlar olup devletin, işlem maliyetine konu olan ve bürokratik sürece tabi faaliyetlerinin iyi bir biçimde sürdürülebilmesi için oluşturduğu sınırlamalar ve kuralları incelemektedir. Bu yönüyle idari regülasyonlar, iktisadi birimlerin devlete bildirmekle yükümlü olduğu durum ve devletten almak zorunda olduğu izinlere ilişkin işlemlerin tamamını kapsamaktadır (Akça, 2007, s. 21). Görüldüğü üzere piyasa ve devlet başarısızlıklarını giderme sürecinde regülasyonlara başvurulmuş birçok alan bulunmaktadır. Bu bağlamda çok kriterli karar verme tekniklerini kullanarak negatif dışsallıkların

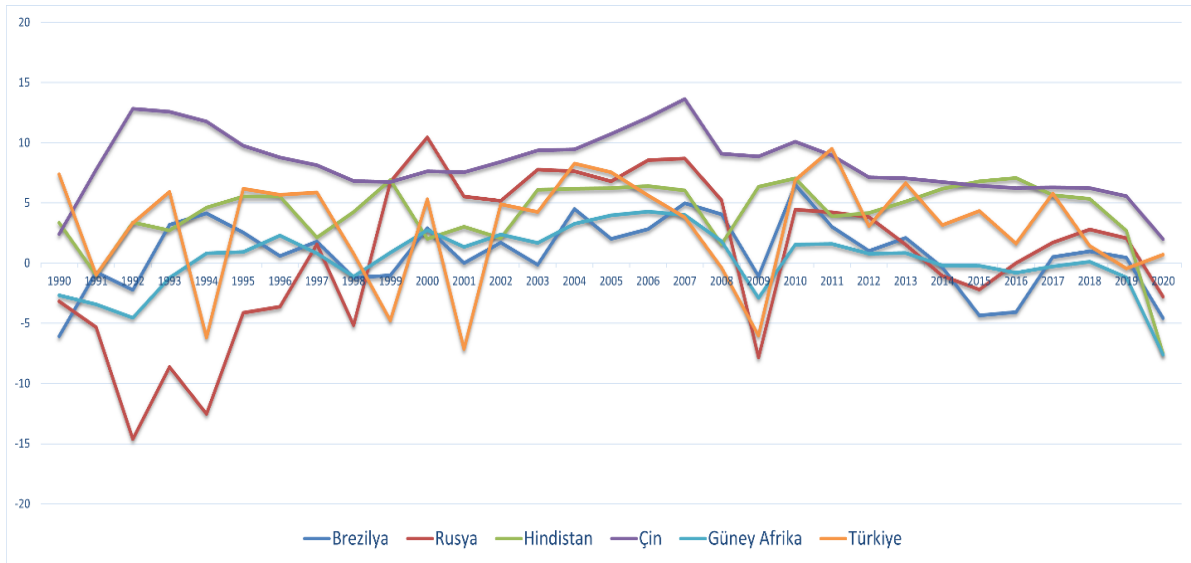
içselleştirilmesinde en etkili çözüm yollarını araştıran Coşkun ve Bozatl (2022), regülasyonların ikinci en iyi politika aracı olduğunu tespit etmiş olmaları dikkate değerdir.

Stigler (1971, s. 3)'e göre regülasyonların amacı, halkın veya kamu kesiminin bazı büyük alt sınıflarının korunması ve yararını gözetmeyi hedefleyen kurallar oluşturmaktır. Bu bağlamda regülasyonlar doğal, geçici veya kalıcı tekeller, kamusal mallar, dışsallıklar, rant kollama faaliyetleri, eksik veya asimetrik bilgi ve ahlaki tehlike gibi piyasa başarısızlıklarına müdahale etme arayışından doğmuştur. Ancak bu temel amaçların yanı sıra regülasyonlar, hizmetin sürekliliği, rekabet karşıtı girişimlerin engellenmesi, eşit olmayan pazarlık gücüne karşı sektörleri koruma, kıt kaynakların tahsisi, işlem maliyetlerini minimize ederek piyasanın koordinasyonunu sağlama hedeflerine hizmet eden bir boyuta da sahiptir. Bu durumda klasik görüşün ekonominin kendi kendine dengeye gelmesini sağlayan bir mekanizma olarak tanımladığı “görünmez el” fikri, iktisadi, sosyal ve idari regülasyonların kurgulanması ve uygulamaya konulmasıyla yerini “görünür el” yaklaşımıyla değiştirmeye başlamıştır (Train, 1991, s. 2). Görünür el kavramı ise fiyat ve miktar kontrolleri, piyasa giriş-çıkış engelleri ve minimum kalite standartlarının belirlenmesi gibi müdahalelerle piyasa koşullarının yapay bir biçimde yönlendirilme sürecini ifade etmektedir. Bu kapsamda teorik olarak piyasa başarısızlıklarının giderilmesi, kaynak tahsisinde etkinliğin sağlanması ve bölüşümde adaletin gerçekleştirilmesi gibi amaçlara hizmet eden regülasyonların ekonomik büyüme üzerinde nasıl bir etki yarattığı ise literatürde belirsizdir.

Regülasyonların piyasa koşullarını sınırlandırarak, ekonomik büyüme sürecini negatif etkilediği görüşünü savunan bulgular literatürde sıklıkla vurgulanmaktadır (Grier ve Tullock, 1989; Gørgens, Paldam ve Wurtz, 2003; Loayza, Oviedo ve Serven, 2004; Dawson ve Seater, 2013). Bunun yanı sıra regülasyonların yoğunluğu ve kalitesinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi konusunda yapılan çalışmaların da önemli bir bölümü ilgili değişkenlerin negatif bir ilişkiye sahip olduğunu belirtmektedir (Koedjik ve Kremers, 1996; Jallian, Kırkpatrik ve Parker, 2007; Kostakoğlu, 2014). Ancak bazı çalışmalarda söz konusu ilişkinin pozitif olduğu iddia edilmektedir (Olson, Sarna ve Swamy, 2000; Jacobzone, Steiner, Ponton ve Job, 2010). Ayrıca üretim sektörü, emek ve çevre konularındaki regülasyonlara dair yürütülen çalışmaların bir bölümü, regülasyonların ekonomik büyüme üzerinde pozitif (Nicoletti ve Scarpetta, 2003; Djankov, McLiesh ve Ramalho, 2006) diğer bölümüyse negatif etkisi olduğunu savunmaktadır (Jorgenson ve Wilcoxon, 1990; Besley ve Burgess, 2004; Yıldırım ve Kostakoğlu, 2015). Ek olarak finansal sistem ve finansal sisteme dair idari regülasyonların ekonomik büyüme üzerindeki etkisini inceleyen çalışmalar, söz konusu alanlardaki regülasyonların etkisinin pozitif olduğunu aktarmaktadır (De Serres, Kobayakawa, Sløk ve Vartia 2007; Akışık, 2013). Bu bağlamda literatürde iktisadi, sosyal ve idari regülasyonlar üzerine yapılan incelemeler sonucunda regülasyon politikaları ve ekonomik büyüme ilişkisine dair henüz fikir birliğinin sağlanamadığı gözlemlenmektedir.

Bu çalışma kapsamında regülasyonların ekonomik büyüme üzerindeki etkisi Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin, Güney Afrika ve Türkiye'den oluşan BRICS+T için 2000-2020 dönemi kapsamında panel veri yöntemiyle incelenmesi amaçlanmaktadır. Özellikle küreselleşme hareketliliğiyle BRICS+T ülkeleri son yıllarda hızlı ekonomik büyüme, yüksek düzeyde sermaye oluşumu, yabancı yatırım girişlerinin artması gibi başlıca faktörlerle ön plana çıkmıştır (Atale, 2012). BRICS+T örnekleminin dünya genelindeki toplam ekonomik faaliyet düzeyi açısından önemli bir ülke grubu haline gelmiş olması ve gelişimine kaynaklık eden sektörleri yönlendirmek üzere regülasyon politikalarına gelişmiş ülkelere kıyasla daha yoğun başvurmaları örneklem tercihinde etkili olmuştur. Söz konusu bu ülkeler kısmen benzer makroekonomik dinamikleri, potansiyelleri

ve riskleri nedeniyle bir yatırım bankası olan Goldman Sachs tarafından ilk defa 2001 yılında BRIC ülkeleri olarak gruplandırılmıştır. Daha sonra değişen iktisadi koşullar da göz önüne alınarak BRIC sınıflandırması, 2010 yılına gelindiğinde Güney Afrika'yı da içerecek şekilde BRICS olarak genişletilmiştir (Bacık, 2013, s. 759). Türkiye, BRICS ülkelerinde gözlemlenen hızlı ekonomik büyüme ve üretim trendine benzer makroekonomik koşullara sahiptir. Bu bağlamda yükselen ekonomiler BRICS+T olarak da ele alınmaktadır (Bacık, 2013; Güney, 2017). BRICS+T ülkeleri, demografik açıdan en yoğun nüfusa sahip iki ülkeyi içermekte olup 2020 verilerine göre dünya nüfusunun %42'sini oluşturmaktadır. Dünya Bankası verilerine göre ekonomik büyüklük sıralamasında Çin ikinci, Hindistan altıncı, Rusya on birinci, Brezilya on ikinci, Türkiye yirmi ikinci ve Güney Afrika ise otuz dördüncü sırada yer almaktadır. Diğer bir ifadeyle BRICS+T dünya toplam gayri safi yurt içi hasılasının ise %26,5'ini oluşturmaktadır. BRICS+T örneklemini ekonomik büyüme gibi pozitif koşulların yanı sıra bazı negatif yapısal sorunlar açısından da benzeşmektedir. Bölgesel ve ulusal gelir dağılımı adaletsizliği, hammadde ve ara mamul ithalatına duyarlı üretim sektörleri, yabancı yatırımlara bağımlılık, finansal krizler karşısındaki kırılganlıklar ve gelişmiş ülkelere kıyasla düşük okuryazarlık düzeyi BRICS+T örneklemini açısından ortak sorun ve riskler olarak değerlendirilmektedir (Degaut, 2015, s. 4). Ancak bu pozitif ve negatif benzeşen yönlerine rağmen BRICS+T politik sistemleri, üretim düzeyleri ve ekonomik büyüme modelleriyle birbirinden ayrılan ve homojen olmayan bir örneklemdir (Thakur, 2014, s. 1797). Aşağıda şekil 1'de BRICS+T ülkeleri için 1990-2020 döneminde yıllık kişi başına gayri safi yurt içi hasıla büyüme oranları sunulmaktadır:

Kaynak: Dünya Bankası: Dünya Kalkınma Göstergeleri (2022).

Şekil 1. BRICS+T: Kişi Başına GSYH Büyüme oranı (% yıllık)

Şekil 1'de görüldüğü üzere küreselleşmenin de etkisiyle BRICS+T ülkelerinde iş çevrimlerinin genişleme ve daralma devreleri önemli ölçüde benzerlik göstermektedir. Bu bağlamda gelişen ekonomiler benzer dönemlerde hızlı büyüme patikalarına girerken yine benzer dönemlerde daralma devreleri yaşamışlardır. Ancak Çin, BRICS+T örnekleminde, görece düşük volatileye sahip istikrarlı yüksek ekonomik büyüme profili ile ayrılmaktadır. Elbette her ekonomi kendine özgü kırılganlıklar ve avantajlara sahiptir. Çin düşük maliyetli iş gücü, yüksek doğal kaynak olanakları ve ihracata dayalı ekonomik büyüme modeli, görece düşük enflasyon seviyesi ve kişi başına gelir düzeyini artırmasıyla BRICS+T ülkeleri içerisinde öne çıkmaktadır (Güney, 2017, s. 31). Rusya ise BRICS+T ekonomileri arasında en güçlü ekonomik büyüme profiline sahip ikinci ekonomi

olarak karşımıza çıkmaktadır. Enerji ihracatçısı konumunda olan Rusya diğer ülkelerin enerji bağımlılığının giderek artması, fosil yakıt rezervleri sayesinde önemli bir potansiyel arz etmektedir. Güney Afrika ve benzer niteliklere sahip olan Brezilya'nın da ekonomik büyüme performansı üzerinde doğal kaynakları belirleyici niteliktedir. Öte yandan Hindistan ise Çin gibi nüfusuna bağlı olarak ucuz ve bol emek girdisiyle üretim maliyetlerinde görece bir avantaja sahiptir. Türkiye ise nüfusu, beşerî sermaye potansiyelinin yüksek olması (Manga, Bal, Algan ve Kandır, 2015, s. 51), jeopolitik konumu, yüksek ekonomik büyüme rakamları, ihracata dayalı ekonomik büyüme politikaları, uluslararası sermaye piyasalarına entegrasyonunun yüksek olması ile BRICS örneğine benzer potansiyellere sahiptir (Helhel, 2017, s. 162). BRICS+T örneğinin özgün makroekonomik dinamiklerin yarattığı ekonomik büyüme süreci üzerinde regülasyon politikalarının nasıl bir etki yarattığı sorusu bu çalışmanın hareket noktasını oluşturmaktadır.

Çalışmanın geri kalanı şu şekilde organize edilmiştir: ikinci bölümde regülasyon teorileri açıklanmaktadır. Üçüncü bölümde regülasyonların ekonomik büyüme ile ilişkisini inceleyen ampirik literatür tartışılmaktadır. Dördüncü bölümde veri seti, tercih edilen model ve panel veri analizine dair metodoloji tanıtılmaktadır. Takip eden bölümde ampirik analiz sonuçları raporlanmaktadır. Son bölümde elde edilen bulgular ampirik literatür ile karşılaştırılarak çalışma sonuçlandırılmaktadır.

Regülasyon Teorisi ve Kapsamı

Klasik düşüncede piyasa mekanizmasının, yapılan tüm iktisadi işlemlerde rasyonel iktisadi birimler arz veya talep tarafında yer aldıkları için, fiyat oluşturma konusunda başarılı olduğu savunulmaktadır. Piyasa mekanizması, fiyatlar aracılığıyla üretim ve tüketimin uyumlu hareket etmesini sağlayabilmektedir. Temelde kâr güdüsü ve maliyet minimizasyonu amacı ile hareket eden rasyonel iktisadi birimler, piyasanın etkin çalışması açısından avantaj sağlamakta olup, kaynak tahsisinde etkinsizliği engellemektedir. Bu yapı ile piyasa mekanizması, kaynakları etkin ve verimli kullananların kârlılık düzeyinin artmasıyla sonuçlanan bir tür ödül/ceza mekanizmasına sahiptir. Ayrıca rekabetçi koşulların yarattığı piyasa payını kaybetme baskısı sayesinde yenilikçi üretim süreçlerini de teşvik etmektedir (Screpanti ve Zamagni, 2005, s. 71-73).

Ancak klasik iktisadi düşüncenin ifade ettiği tam rekabetçi piyasalarda karar alan rasyonel bireylerin varlığı ütopyik bir varsayımdır. Çünkü iktisadi birimler karar alırken zaman, mekân ve toplumsal ilişkilerin etkisi altında kalmaktadır. Bu nedenle piyasalar, söz konusu üstünlükleri veya "görünmez el" aracılığı ile çözemedikleri kronik piyasa başarısızlıkları için regülasyon politikalarına ihtiyaç duymaktadır. Bu bağlamda piyasa başarısızlığına neden olan konular; kamusal nitelikli mallar, doğal tekeller, dışsal ekonomiler, rekabet koşullarının ihlali, ölçek ekonomileri, asimetric bilgi, ahlaki tehlike, ters seçiş, olağanüstü koşulların yarattığı negatif şoklar ve ekonomik krizlerdir. Söz konusu bu piyasa başarısızlıkları nedeniyle regülasyonlar, klasik düşüncenin cevaplamadığı soruları tartışan bir karşı sav olarak da değerlendirilmektedir (Boyer ve Saillard, 2002, s. 36).

Devletin, piyasa ekonomisinin işleyişi üzerindeki rolüyle ilişkilendirildiğinde, regülasyon teorilerini pozitif ve normatif olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür. Regülasyonları iktisadi terminoloji kapsamında açıklamak üzere yapılan girişimler, pozitif regülasyon teorileri olarak adlandırılmaktadır. Normatif teoriler ise, regülasyon uygulamalarının boyutu, etkileri, sonuçları ve tasarım sürecinin nasıl olması gerektiği üzerine

yapılan tartışmaları kapsamaktadır (Çevik ve Demir, 2005, s. 252). Noll (1989, s.1254), regülasyon teorilerini tematik düzeyde üçe ayırarak incelemektedir. Buna göre birinci grupta yer alan regülasyonlar, devletin piyasa başarısızlıklarını gidermek için giriştiği faaliyetleri kapsamaktadır. İkinci grupta yer alan teoriler, devlet müdahalelerinin ve regülasyon politikalarının etkinliğini tartışmaktadır. Son grupta ise kurumsal temelde regülasyonların politik gerekçeleri ele alınmaktadır. Bu aşamada Noll (1989)'un tanımında yer alan piyasa başarısızlıkları ve müdahalelerini inceleyen regülasyon politikaları “*kamu yararı teorisini*” oluşturmaktadır. Devletin başarısızlığı yani “*catalaxy*”, “*log-rolling*”, “*rant kollama*” gibi faaliyetleri inceleyen teoriler “*özel yarar teorisi*” kapsamında yer almaktadır (Çevik ve Demir, 2005, s. 255). Buna göre, kamu yararı teorisi kapsamında tanımlanan regülasyon politikaları, üretici veya tüketicilerin zararlı -*olabilecek*- eylemlerini sınırlandırarak toplumsal faydayı korumayı hedeflemektedir. Bu yolla, sosyal refah düzeyi korunmaya ve artırılmaya çalışılmaktadır. Teknik açıdan piyasa başarısızlıkları ile mücadeleyi konu edinmesi açısından pozitif bir temele sahip olan kamu yararı teorisi; sosyal refahı artırma amacı taşıması ile de normatif bir arka plana sahiptir (Akça, 2007, s. 60). Bu yapısı nedeniyle kamu yararı teorisi Joskow ve Noll (1981) tarafından “*pozitif teori gibi normatif analiz*” olarak da tanımlanmaktadır. Dolayısıyla kamu yararı teorisi, sadece piyasa başarısızlıkları durumunda kaynak tahsisinde etkinlik arayışı merkezli bir teori olarak değerlendirilmemelidir. Kamu yararı teorisi, emek piyasalarında asgari ücret ve temel hakların tespiti, üretilen ürünler için kalite standardının belirlenmesi, kârlılık düzeylerinin sınırlandırılması ve çapraz sübvansiyon uygulamalarını içermektedir. Bu yönü ile kamu yararı teorisi, devletin sosyal refahı önceleyen ‘adalet ve refah’ merkezli paternalist politikalarını da kapsamaktadır (Posner, 1974, s. 3).

Özel yarar teorisi kapsamında geliştirilen regülasyon teorileri, piyasa başarısızlıkları yerine devlet temelli başarısızlıkları incelemektedir. Özel yarar teorisi, politik karar alma sürecinde sadece birey ve piyasaların değil, süreç içerisinde rol alan herkesin öz çıkarıcı davranışta bulunduğu görüşüne dayanmaktadır. Bu anlamda kamu yararı teorisinin dikkate almadığı devletin başarısızlığı, özel yarar teorisi kapsamında kamusal tercih teorisiyle ilişkilendirilerek politik mübadele prensibiyle açıklanmaktadır. Daha yalın ifade edilecek olunursa bir daha seçilmek isteyen politikacı, etki alanını maksimize etmek isteyen bürokrat, rant düzeyini maksimize etmek isteyen baskı ve çıkar grupları ve kamusal mal ve hizmetlerden elde ettiği faydayı maksimize etmeye çalışan seçmenlerin alacakları öz-çıkarcı kararlar, sosyal refah düzeyini negatif etkilemektedir (Carlton ve Perloff, 2015, s. 711). Ayrıca özel yarar teorisi, uygulanmaya konulacak regülasyonların lobicilik faaliyetinde güçlü olan baskı ve çıkar gruplarının amaçlarına hizmet eder boyutta tasarlanabileceğini ve bu anlamda toplum yararından ziyade ortaya özel bir yarar çıkacağını savunmaktadır (Aktan ve Yay, 2016 :85). Bu anlamda, Stigler (1971) “*ele geçirme teorisi*” bağlamında regülasyonların endüstrinin çıkarına göre tasarlanabileceğini belirtmektedir. Benzer bir yaklaşıma sahip olan McChesney (1987)'in “*turnike teorisi*”, regülasyonların politikacıların rant yaratma ve oy ticareti amacı ile kurgulayabileceklerini ileri sürmektedir.

Kurumsal iktisat merkezli regülasyon teorileri ise, piyasa ve devlet başarısızlıklarını birey bağlamından ziyade kurum düzeyinde değerlendirmektedir. Son derece geniş bir kavram olan ‘*kurum*’ ile ifade edilmek istenilen olgu: Bireylerin görev ve hatta yaşam süresi aşan, devamlılığı olan, sabit, kabul gören ve yinelenen davranış kalıplarıdır (Williamson, 2000, s. 598). Dolayısıyla kurum, özde bireyi genelde toplumu yönlendiren, düzenleyen hatta biçimlendiren sürekli kurallardır (North, 2010). Kurumsal iktisat merkezli regülasyon teorilerinin hareket noktası ise Coase'nin işlem maliyetlerinin dinamik bir biçimde siyasal karar alma

mekanizmasına uygulanmasıdır. İşlem maliyeti kavramı ise araştırma ve bilgi edinme, pazarlık gücü, mülkiyet hakkının sağlanması, sözleşme oluşturma ve uygulama maliyetlerinin bütünü ifade etmektedir (Hovenkamp, 2011, s. 16). Kurumsal iktisat merkezli regülasyon teorilerinde söz konusu işlem maliyetlerini olabildiğince düşük düzeyde tutmak, sözleşme özgürlüğünü sağlamak, sözleşmeler bağlamında pazarlık gücünün tekelleşmesini engellemek ve regülasyonların olabildiğince anlaşılır bir yapıda olmasını sağlamayı öncelemektedir. Bu yapısı ile kurumsal iktisat merkezli regülasyonların idari regülasyonlarla benzeştiği gözlemlenmektedir.

Regülasyon teorilerinin asli hedefi piyasa koşullarının '*birinci en iyi*' dağılımı oluşturamadığı durumlarda alternatif olarak '*ikinci en iyi*' dağılımın oluşumu sağlamaktadır. Ancak tıpkı piyasa mekanizması veya devleti oluşturan kurumsal yapıda olduğu gibi regülasyon politikalarının da zayıf yönleri vardır ve dolayısı ile yozlaşmaya ve başarısızlığa açık alanlardır. Bu nedenle uygulanan regülasyonların etkinliği de çok önemli bir tartışma konusudur (Olson ve diğerleri, 2000, s. 360). Belirtildiği gibi günümüzde regülasyon teorileri sadece kaynak tahsisinde etkinliği değil aynı zamanda sosyal adaleti, sürdürülebilir bir çevre politikasını, ahlaki değerleri de kapsar bir boyut kazanmıştır. Bu nedenle regülasyonların etkinliği için iktisadi etkinliğin yanı sıra, sosyal ve siyasal etkinlik de dikkatle incelenmeye muhtaç konulardır. Ancak bu çalışmanın temel motivasyonu regülasyon politikalarının, ekonomik büyüme süreci üzerindeki etkilerini incelemektir. Bu nedenle sosyal ve siyasal etkinlik açısından regülasyon politikalarının etkileri araştırma kapsamı dışında tutulmuştur. Takip eden bölümde regülasyonların, ekonomik büyüme süreci üzerindeki, etkilerini araştıran ampirik literatür incelemesi sunulmaktadır.

Literatür Taraması

Regülasyon kavramı, iktisat literatürüne 19 yüzyılın son çeyreğinde girmiş olsa da hak ettiği ilgiyi görememiş alanlardandır. Bu nedenle regülasyon teorileri hakkında yapılan ampirik incelemeler kısıtlı düzeydedir. Bu kısıtlılığın temelinde, regülasyonların etkilerinin nasıl ölçüleceği sorununu yer aldığı ileri sürülebilir. Zira regülasyonlar uygulama süreci ve sonuçları bakımından salt parasal büyüklükler olmamaları nedeni ile ölçülmeleri için tercih edilen yöntem ve değişkenler de başka bir tartışmanın konusudur. Regülasyonların temelde piyasa mekanizmasının işleyişi üzerindeki müdahaleler olması, bu müdahalelerin sonuçlarını merak konusu haline getirmektedir. Bu bağlamda literatürde regülasyonların ekonomik büyüme üzerine etkisini konu alan ampirik çalışmaların incelenmesi önem arz etmektedir.

Grier ve Tullock (1989, s. 263) ülkelerin ekonomik büyüme süreçlerinde etkili olan faktörleri 1951-1980 döneminde 24 OECD üyesi ülke ve 1961-1980 döneminde 89 gelişmiş ülke için panel veri analiz yöntemi ile incelemişlerdir. Çalışma sonucunda yazarlar performans standartlarını zorunlu kılmak, girişimcileri yeni prosedürleri yerine getirmeye zorlamak ve çevresel regülasyonları uygulamanın ekonomik büyüme sürecini yavaşlattığını ileri sürmüşlerdir. Ancak regülasyonların ekonomik büyüme üzerinde yaratacağı bu negatif etkinin yanı sıra, toplum açısından parasal olarak değerlendirilemeyecek pozitif etkileri olduğunu belirtmişlerdir. Jorgenson ve Wilcoxon (1990), çevresel regülasyonların ekonomik büyüme süreci üzerindeki etkisini 1947-1985 döneminde ABD'deki 35 sektör için genel denge analiz yöntemiyle incelemiştir. Ampirik analiz sonuçlarından elde edilen bulgulardan hareketle çevresel regülasyonların ekonomik büyümeyi %2,59 oranında negatif etkilediği raporlanmıştır. Koedijk ve Kremers (1996), regülasyonların ekonomik büyüme

üzerindeki etkisini 11 Avrupa Birliği ülkesinde 1980-1994 dönemi için panel veri analiz teknikleriyle incelemişlerdir. Çalışma sonucunda regülasyon derecesi ile ekonomik büyüme arasında istatistiksel olarak anlamlı negatif ilişki olduğu belirtilmiştir. Nicoletti ve Scarpetta (2003), regülasyonların toplam üretim seviyesi üzerindeki etkisini 23 OECD üyesi ülke için 1984-1998 döneminde panel veri analiz teknikleri ile incelemişlerdir. Yazarlar özelleştirme ve piyasaya girişin serbestleştirilmesinin üretkenlik artışı ve dolayısı ile ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkisi olduğu ancak devlet kontrolleri ve piyasaya giriş engellerinin üretkenliği azaltarak ekonomik büyümeyi negatif etkilediğini aktarmışlardır.

Gørgens ve diğerleri, (2003), regülasyonların ekonomik büyüme üzerindeki etkisini, 123 ülke için 1970-1999 dönemi için panel veri analizi teknikleriyle incelemişlerdir. Çalışma sonucunda regülasyonların yoğunluğunun artmasının ekonomik büyümeyi negatif etkilediği belirtilmiştir. Bu bağlamda ekonomik büyüme sürecinde regülasyon yoğunluğu yüksek bir ekonominin, liberal yani regülasyon yoğunluğu daha düşük düzeyde olan bir ekonomiye kıyasla %2-3 düzeyinde daha düşük ekonomik büyüme performansı gösterdiğini tespit etmişlerdir. Besley ve Burgess (2004), emek piyasasını konu alan regülasyonlarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisini Hindistan için bölgeler düzeyinde 1958-1992 dönemini kapsamında panel veri analiz teknikleriyle incelemişlerdir. Çalışma sonucunda yazarlar emek-yanlı regülasyonların üretim düzeyi, istihdam, yatırım ve üretkenliği negatif etkileyerek kayıt dışı sektörlerin artış göstermesine neden olduğunu savunmuşlardır. Ayrıca emek-yanlı regülasyonların ekonomik büyüme üzerinde negatif etki yaratarak, kentsel yoksulluğun artmasına yol açtığı ifade edilmiştir. Loayza ve diğerleri, (2004) regülasyon, ekonomik büyüme ve kayıt dışılık ilişkisini 1990-2003 dönemi için 22 gelişmiş 53 gelişmekte olan toplamda 75 ülke için panel veri analiz yöntemi ile incelemişlerdir. Çalışma sonucunda üretim ve emek piyasalarını konu alan regülasyonların, ekonomik büyüme süreci üzerinde negatif etkisi olduğu ancak kurumsal kalite düzeyi yükseldikçe bu negatif etkinin zayıfladığı belirtilmiştir. Ayrıca yazarlar regülasyon düzeyinin yükselmesinin kayıt dışılığın yaygınlaşmasına neden olduğu da aktarmaktadır.

Djankov ve diğerleri, (2006), üretim sektörünü konu alan regülasyonlar ile ekonomik büyüme ilişkisini 135 ülke için 1993-2002 dönemini kapsamında panel veri analiz yöntemiyle incelemişlerdir. Çalışma sonucunda, işletme dostu regülasyon uygulamalarının ekonomik büyüme süreci üzerinde pozitif etki yarattığı tespit edilmiştir. De Serres ve diğerleri, (2007), finansal sistemi konu alan regülasyonlar ile ekonomik büyüme ilişkisini 20 OECD üyesi ülke için 1994-2003 dönemi kapsamında panel veri analiz teknikleriyle incelemişlerdir. Yazarlar, finansal sistem düzenlenmesinin, ekonomik büyüme ve üretkenlik artışı üzerinde pozitif etkiye sahip olduğunu belirtmişlerdir. Jalilian ve diğerleri, (2007), regülasyonların kalite ve etkinliği ile ekonomik büyüme ilişkisini 1980-2020 döneminde 96 ülke için panel veri analiziyle incelemişlerdir. Yazarlar ayrıca 117 ülke için ise yatay kesit regresyon yöntemini kullanarak regülasyon uygulamaların ekonomik büyüme süreciyle ilişkisini de araştırmışlardır. Her iki analiz sonucunda da regülasyon kalitesi ile ekonomik büyüme arasında güçlü bir pozitif ilişki olduğu tespit edilmiştir. Jacobzone ve diğerleri, (2010), regülasyonların kalitesi ve ekonomik büyüme ilişkisini 1998-2006 döneminde 36 OECD üyesi ülke için panel veri analiziyle incelemişlerdir. Çalışma sonucunda regülasyon kalitesinde meydana gelen bir artışın ekonomik büyüme, istihdam düzeyi ve emeğin üretkenliği üzerinde pozitif etki yarattığı raporlanmıştır. Her ne kadar doğrudan regülasyonlar ve ekonomik büyüme ilişkisini araştırmıyor olsalar da Olson ve diğerleri, (2000) 68 ülkeyi 1960-1987 dönemi için panel veri analiz teknikleri inceledikleri çalışmalarında regülasyonların kalitesini de

kapsayan yönetim kalitesinin yükselmesinin de ekonomik büyüme üzerinde pozitif etki yarattığını belirtmişlerdir.

Öte yandan Dawson ve Seater (2013), regülasyonların ekonomik büyüme ile ilişkisini ABD için 1949-2005 dönemini dikkate alarak zaman serisi analiz teknikleri ile incelemişlerdir. Çalışma sonucunda yazarlar, regülasyonların ekonomik büyüme üzerinde negatif bir etki yarattığı savunmuşlardır. Farklı bir değişken kullanan Akışık (2013), muhasebe sistemi regülasyonları ve finansal gelişmişliğin ekonomik büyüme süreci üzerindeki etkisini 1997-2009 dönemi için 51 gelişmiş ve gelişmekte olan ülke için panel veri analiz teknikleriyle araştırmıştır. Çalışma sonucunda yazar, finansal piyasalardaki gelişmişlik düzeyi ve muhasebe sistemi regülasyonlarının ekonomik büyüme üzerinde pozitif etki yarattığını aktarmıştır. Kostakoğlu (2014), regülasyonların ekonomik büyüme ile ilişkisini araştırmak üzere 27 OECD üyesi ülke için 1975-2020 dönemini panel veri analiz tekniklerini kullanmıştır. Çalışma sonucunda yazar, uygulanan regülasyonların yoğunluğunun artmasının, ekonomik büyüme üzerinde negatif etki yarattığını tespit etmiştir. Yıldırım ve Kostakoğlu (2015), regülasyonların ekonomik büyüme üzerindeki etkisini 27 OECD üyesi ülke için 1975-2020 dönemini panel veri analiz teknikleri ile incelemişlerdir. Çalışmadan elde edilen sonuçlara göre finans, emek ve üretim piyasaları regülasyonlarının ekonomik büyüme üzerinde negatif bir etkiye sahip olduğu ileri sürülmüştür.

Regülasyonların ekonomik büyüme süreci üzerindeki etkisini farklı örneklem, değişken ve analiz teknikleri ile inceleyen ampirik literatürde yer alan sonuçlar henüz bir fikir birliğine varılamadığını açıkça ortaya koymaktadır. Ancak regülasyonların ekonomik büyüme üzerindeki etkisini inceleyen ampirik literatürde gelişmişlik düzeyi yüksek ülkelerde regülasyonların bir tür engelleyici nitelik ortaya koyarak ekonomik büyümeyi negatif etkileyebileceği görüşü önemli bir destek bulmaktadır. Öte yandan gelişmekte olan ülkeler için etkin ve yüksek kalitedeki regülasyonların ekonomik büyüme açısından önemli ve pozitif etkiye sahip bir araç olduğu da görülmektedir. Bunun yanı sıra gerek gelişmiş gerek gelişmekte olan ülkelerde regülasyonların yoğunluğunun artmasının ekonomik büyüme açısından arzu edilmediği de anlaşılmaktadır. Ancak Grier ve Tullock (1989, s. 265)'un da belirttiği gibi, regülasyonların ekonomik büyüme üzerine negatif etkileri olsa da toplum ve sosyal refah açısından önemli pozitif etkileri bulunmaktadır. Ayrıca gerek teorik gerek ampirik literatürde de görüldüğü üzere regülasyonların etkinliği ve kalitesinin de değerlendirilmesi son derece önemli görülmektedir. Takip eden bölümde çalışma kapsamında kullanılan veriler ve bu verilere ilişkin betimsel istatistikler, tercih edilen metodoloji tartışılmaktadır.

Veri ve Model

Çalışma kapsamında 2000-2020 döneminde BRICS+T olarak tanımlanan Brezilya, Rusya Hindistan, Çin, Güney Afrika ve Türkiye'de uygulanan regülasyonların ekonomik büyüme üzerindeki etkisi panel veri analiz teknikleriyle araştırılmaktadır. Örneklem tercihinde BRICS+T ülkelerinin hızlı ekonomik büyüme potansiyeli, yükselen piyasa ekonomilerden oluşması, çok sayıda sektörel boyutta iş birliği imkanına sahip olmaları, yüksek üretim ve iç tüketim kapasiteleri gibi makroekonomik dinamikler açısından söz konusu dönemde benzerliklere sahip olmaları (O'Neill, 2001) ve gelişmiş ekonomilere oranla regülasyon politikalarına daha fazla başvurmaları etkili olmuştur.

Çalışma kapsamında kullanılan temel model denklem 1 de sunulmaktadır:

$$GSYH_{it} = \beta_{0i} + \beta_{1i}Reg_{it} + \beta_{2i}GFCF_{it} + \beta_{3i}EMP_{it} + \beta_{4i}TRADE_{it} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

Tablo 1
Analizinde Kullanılan Değişkenlere Dair Açıklamalar

Değişkenler	Açıklama	Birim	Kaynak
GSYH	Kişi Başına Gayri Safi Yurt İçi Hasıla	Milyon \$	Dünya Bankası
REG	Fraser Dünya Ekonomik Özgürlük Endeksi: Regülasyon	Endeks	Fraser Enstitüsü
GFCF	Brüt Sabit Sermaye Oluşumu	%GSYH	Dünya Bankası
EMP	Toplam İstihdam	Milyon Kişi	Penn Dünya Tabloları
TRADE	Dışa Açıklık Oranı	%GSYH	Dünya Bankası

Denklem 1’de sunulan modelde yer alan değişkenlerin hesap birimleri ve kaynakları Tablo 1’de sunulmaktadır. Denklem 1’de yer alan bağımlı değişken *GSYH*, kişi başına gayri safi yurtiçi hasılayı (2015 sabit \$) temsil etmektedir. Regülasyon uygulamaları temelde parasal büyüklükler değildir ve uygulama aşamasında yayılma etkisi söz konusudur. Yayılma etkisi, uygulamaya konulan politikanın etkilerinin belirli aşamalardan geçerek toplam ekonomik faaliyet düzeyinin geneline ulaşması olarak ifade edilebilir (Miles ve Scott, 2005: 360). Bu durum regülasyonların doğrudan bir ölçüm yöntemine olanak tanımamaktadır. Bu bağlamda regülasyonların ancak ve ancak bir endeks boyutunda ele alınma zorunluluğu göz önüne alınarak literatürde yoğun olarak tercih edilen ve Fraser enstitüsü tarafından yayınlanana “Dünya Ekonomik Özgürlük Endeksi: 2021 Yıllık Raporu’ndan” elde edilen regülasyon endeksi bağımsız değişken olarak modele dahil edilmiştir. Söz konusu ekonomik özgürlük endeksi oluşturulurken 42 farklı veri setinden 5 temel faktör oluşturulmaktadır. Oluşturulan bu 5 faktörden hareketle ekonomik özgürlük endeksi hesaplanmaktadır (Frontier Economics, 2012). Bu faktörler sırasıyla devletin harcama, vergi ve girişimlerinin büyüklüğü, kanuni yapı ve mülkiyet haklarının korunması, sağlam paraya erişim, uluslararası ticarete özgürlük ve son olarak sermaye, emek ve üretim sektörlerini kapsayan regülasyonlarıdır. Çalışmamızın temel hedefi BRICS+T ülkelerinde regülasyonların ekonomik büyüme süreci üzerindeki etkisini incelemek olduğundan, söz konusu verilerden sadece regülasyon endeksinin kullanılmasına karar verilmiştir. Regülasyon endeksi, ekonomik özgürlük endeksinin oluşturduğu diğer dört endekste olduğu gibi 0-10 arasında değer alabilmektedir. Hesaplanan endeks katsayısı 0’a yaklaştıkça regülasyon yoğunluğu artmakta, 10’a yaklaştıkça regülasyonların yoğunluğu azalmaktadır. Ayrıca ekonomik büyümenin temel belirleyicilerinden olan istihdam göstergesi için Feenstra, Inklaar ve Timmer (2015) tarafından oluşturulan ve Penn Dünya Tabloları (Sürüm 10.0)’dan elde edilen veriler kullanılmıştır. Ekonomik büyümenin bir diğer belirleyicisi olan sermaye için Dünya Bankası: Dünya Kalkınma Göstergeleri veri tabanından brüt sabit sermaye oluşumu verileri kullanılmıştır. Son olarak ülkelerin ithalat ve ihracat düzeylerinin toplamının GSYH oranı olarak hesaplanan dış açıklık derecesi de Dünya Bankası: Dünya Kalkınma Göstergeleri veri tabanından derlenmiştir.

Metodoloji

Çalışmanın ampirik uygulama kısmı 4 aşamadan oluşmaktadır. Öncelikle panel veri analizinde birimler arasında yatay kesit bağımlılığı ele alınmaktadır. Ardından eğim katsayılarının homojenliği test edilmektedir. Daha sonra seriler arasında yatay kesit bağımlılığını dikkate alan panel birim kök testine başvurulmuştur. Üçüncü aşamada serilerin entegrasyon derecesi sınılandıktan sonra serilerin entegrasyon sürecini ve yatay kesit bağımlılığını dikkate alan uygun eş bütünleşme testi tercih edilmiştir. Bu aşamada serilerin arasında eş bütünleşme ilişkisinin varlığını tespit etmek için Westerlund ve Edgerton (2007) tarafından geliştirilen LM bootstrap eşbütünleşme testi uygulanmıştır. Ardından serilerin uzun dönem katsayı tahminleri için Peseran (2006) tarafından geliştirilen CCE (Common Correlated Effect) tahmincisi kullanılmıştır.

Yatay Kesit Bağımlılığı ve Eğim Homojenlik Testleri

Yatay kesit ve zaman serisi verilerinin bir araya getirilmesi sonucunda oluşturulan panel veri yönteminde, birimler arasındaki yatay-kesit bağımlılığının tespit edilmesi sağlıklı sonuçlar elde edebilmenin ilk adımını oluşturmaktadır. Günümüzde küreselleşme hareketlerinin varlığı birimler arasındaki etkileşimi artırarak yatay kesit bağımlılığına yol açan temel bir unsur olarak değerlendirilmektedir (Aydın ve Bozatl, 2022). Bu bağlamda birimler arası yatay kesit bağımlılığının tespit edilmesi adına Breusch ve Pagan (1980) tarafından geliştirilen LM testi kullanılmaktadır. Denklem 2’de Breusch ve Pagan (1980) LM test metodolojisi sunulmaktadır:

$$CD_{LM1} = \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^{N-1} \hat{\rho}_{ij}^2 \quad (2)$$

Denklem 2’de sunulan $\hat{\rho}_{ij}^2$ yatay kesit serilerinin kalıntıları arasındaki korelasyonun karesini ifade etmektedir. Ayrıca T zaman N ise yatay kesit birimlerini temsil etmektedir. Test istatistiği, $N(N-1)/2$ serbestlik dereceli ki-kare şeklinde dağılmaktadır. Ancak Peseran (2004) CD_{LM1} testinin büyük yatay kesitler açısından bazı dezavantajları olduğunu, bu nedenle daha büyük N ve T için kullanılabilir yeni bir yatay kesit bağımlılık testi geliştirmiştir:

$$CD_{LM2} = \sqrt{\frac{1}{N-(N-1)}} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^{N-1} (T\hat{\rho}_{ij}^2 - 1) \quad (3)$$

Temelde yatay kesit boyutunun zamandan büyük olması durumunda bozucu etkinin artış gösterme ihtimali nedeni ile CD_{LM1} testinin kullanımı uygun bulunmamaktadır. Bu bağlamda Peseran (2004) tarafından yatay kesit bağımlılığını ölçmek adına CD olarak adlandırılan yeni bir test geliştirilmiştir. Aşağıda denklem 4’te CD testine dair temel form sunulmaktadır:

$$CD = \sqrt{\frac{2T}{N(N-1)}} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^{N-1} \hat{\rho}_{ij}^2 \quad (4)$$

Yukarıda yer alan Denklem 4’te CD_{LM1} , CD_{LM2} ve CD testleri için temel hipotez seriler arasında yatay kesit bağımlılığı yoktur; alternatif hipotez ise seriler arasında yatay kesit bağımlılığı vardır biçiminde kurulmaktadır.

Ayrıca panel veri analizlerinin bir diğer önemli adımı ise eğitim homojenliğinin tespit edilmesidir. Bu bağlamda Swamy (1970)'in $\hat{\Delta}$ istatistiğine dayalı Peseran ve Yamagata (2008) eğitim homojenliği testi bu bağlamda tercih edilmiştir. Denklem 5'te eğitim homojenliği testine dair form sunulmaktadır:

$$\hat{\Delta} = \sqrt{N} \left(\frac{N^{-1}\tilde{S} - k}{\sqrt{2k}} \right) \quad (5)$$

Denklem 5'te \tilde{S} ile geliştirilmiş Swamy (1970) istatistiği sunulmaktadır. Ayrıca Denklem 6'da yer alan $\hat{\Delta}_{adj}$ ise OLS tahmincisi yerine havuzlanmış sabit etkiler tahmincisi kullanılarak hesaplanan yatay kesit birimleri için standart hatalara dayalı gelişmiş Swamy istatistiğini sunmaktadır.

$$\hat{\Delta}_{adj} = \left(\frac{N^{-1}\tilde{S} - E(\tilde{z}_{it})}{\sqrt{var(\tilde{z}_{it})}} \right) \quad (6)$$

$$E(\tilde{z}_{it}) = k \quad var(\tilde{z}_{it}) = 2k(T - k - 1)/T + 1$$

Yukarıda Denklem 6'da sunulan $\hat{\Delta}_{adj}$ ve $\hat{\Delta}$ için temel hipotez homojenlik alternatif hipotez ise heterojenlik biçiminde kurulmaktadır.

Panel Birim Kök Testi

Panel veri analiz sürecinde tercih edilecek birim kök testi, yatay kesit bağımlılığıyla yakından ilişkilidir. Buna göre yatay kesit bağımlılığının bulunmaması durumunda birinci nesil birim kök testleri kullanılmaktadır. Öte yandan yatay kesit bağımlılığı varsa ikinci nesil panel birim kök testleri tercih edilmelidir. Peseran (2007) ADF metodolojisine dayalı yatay kesit bağımlılığını dikkate alan panel birim kök testi geliştirmiştir. Peseran (2007) panel birim kök testine dair hesaplama yöntemi denklem 7'de sunulmuştur:

$$\Delta y_{it} = \alpha_i + \beta_i y_{it-1} + c_i t + \sum_{j=1}^p d_{ij} \Delta y_{it-j} + g_i \bar{z}_t + e_{it} \quad (7)$$

Denklem 7'de yer alan $\bar{z}_t = (\bar{q}_{t-1}, \dots, \Delta \bar{q}_{t-p})$ dir. \tilde{t}_i ise CADF istatistiği olarak adlandırılır ve Denklem 7'de yer alan β_i katsayısının OLS t istatistiğini göstermektedir. Kesitsel artırılmış IPS (CIPS) test istatistikleri ise \tilde{t}_i istatistiklerinin basit ortalamasıdır:

$$CIPS = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N \tilde{t}_i \quad (8)$$

Denklik 8'de yer alan CIPS panel birim kök testinin temel hipotezi ise seri birim köklüdür biçiminde kurgulanmaktadır. CIPS panel birim kök testi için kritik değerler Peseran (2007) çalışmasından elde edilmektedir.

Panel Eşbütünleşme Testi

Çalışmada Denklik (1) de sunulan modeldeki değişkenlerin uzun dönemde birlikte hareket edip etmediği yatay kesit bağımlılığını dikkate alan Westerlund ve Edgerton (2007) bootstrap LM panel eşbütünleşme yöntemiyle araştırılacaktır. Yazarlar tarafından geliştirilen LM istatistiği şöyledir:

$$LM_N^+ = \frac{1}{NT^2} \sum_{i=1}^N \sum_{t=1}^T \hat{\omega}_i^{-2} s_{it}^2 \quad (9)$$

Denklem (9)'da $\hat{\omega}_i^{-2}$ hata terimlerinin uzun dönem varyansını, s_{it}^2 ise hata terimlerinin kısmi toplamlarını göstermektedir. Bu panel eşbütünleşme testinde hem asimptotik hem de bootstrap'lı olasılık değerleri hesaplanmaktadır. Eğer yatay kesit bağımlılığı tespit edilmişse bootstrap'lı olasılık değeri dikkate alınmaktadır. Testin temel hipotezi eşbütünleşme ilişkisinin olduğu şeklinde kurgulanmıştır. Eğer seriler arasında eşbütünleşme ilişkisi olduğuna karar verilebiliyorsa uzun dönem katsayı tahminlerinin gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Bu aşamada Peseran (2006) tarafından geliştirilen yatay kesit bağımlılığı ve heterojen eğimde tutarlı sonuçlar veren CCE tahmincisi kullanılacaktır.

Bulgular ve Tartışma

Ampirik analizin ilk aşamasında, panel veri analizi uygulamalarının geçerliliğine dair önsel sınamalar yapılmıştır. Bu bağlamda Tablo 2'de yatay kesit bağımlılığı ve eğim homojenliği test sonuçları raporlanmıştır. Tablo 2'de görüldüğü üzere birimler arasında yatay kesit bağımlılığı söz konusudur. Ayrıca eğim homojenliği test sonuçlarına göre birimlerin eğimleri heterojen bir yapıya sahiptir.

Tablo 2
Yatay Kesit Bağımlılığı ve Eğim Homojenliği Testi

Yatay Kesit Bağımlılığı	İstatistik	Olasılık
CD_{LM1}	228.5817***	0.000
CD_{LM2}	38.99451***	0.000
CD	15.06158***	0.000
Delta Testi		
$\hat{\Delta}$	9.257***	0.000
$\hat{\Delta}_{adj}$	10.953***	0.000

Not: *** ifadesi %1 önem düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir.

Bu anlamda yapılan önsel testler, çalışmanın devam eden aşamalarında uygun yöntemlerin tercih edilmesi açısından önemlidir. Ampirik analizin ikinci aşamasında yatay kesit bağımlılığı nedeniyle ikinci nesil panel birim kök testleri tercih edilmiştir. Bu kapsamda Peseran (2007) tarafından geliştirilen CIPS panel birim kök test sonuçları Tablo 3'te sunulmuştur:

Tablo 3
CIPS Panel Birim Kök Test Sonuçları

Değişkenler	Düzyey	Birinci Fark
GSYH	-1.76	-2.42***
REG	-2.16	-4.50***
TRADE	-1.32	-3.36***
EMP	-1.68	-2.83***
GFCF	-1.81	-3.95***

Not: *** ifadesi %1 önem düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir.

Tablo 3'te sunulan sonuçlara göre tüm değişkenler düzeyde birim köklü iken birinci farkları alındığında durağanlaşmaktadırlar. Diğer bir ifade ile model kapsamında yer alan bütün değişkenler [I (1)] düzeyinde entegredir. Elbette elde edilen bu bulgular panel eş bütünleşme testi açısından önem arz etmektedir. Ampirik analizin üçüncü aşamasında Westerlund ve Edgerton (2007) tarafından geliştirilen LM bootstrap eşbütünleşme testi uygulanarak elde edilen sonuçlar tablo 4'te sunulmuştur.

Tablo 4
LM Bootstrap Eş bütünleşme Testi

Model	LM İstatistik	Asimptotik p-olasılık	Bootstrap p-olasılık
Sabit	0.774	0.219	1.000
Sabit+Trend	5.027	0.000	0.971

Not: Kritik değerler 1000 bootstrap simülasyonu ile hesaplanmıştır.

Westerlund ve Edgerton (2007) testi bootstrap olasılık sonuçlarına göre, seriler arasında sabit ve sabit ve trend içeren modellerde eş bütünleşme ilişkisi tespit edilmiştir. Dolayısıyla modele dair uzun dönem katsayı tahminlerinin yapılması önünde bir kısıt bulunmamaktadır. Uzun dönem katsayı tahmincisi olarak Peseran (2006), CCE tahmincisi kullanılmıştır.

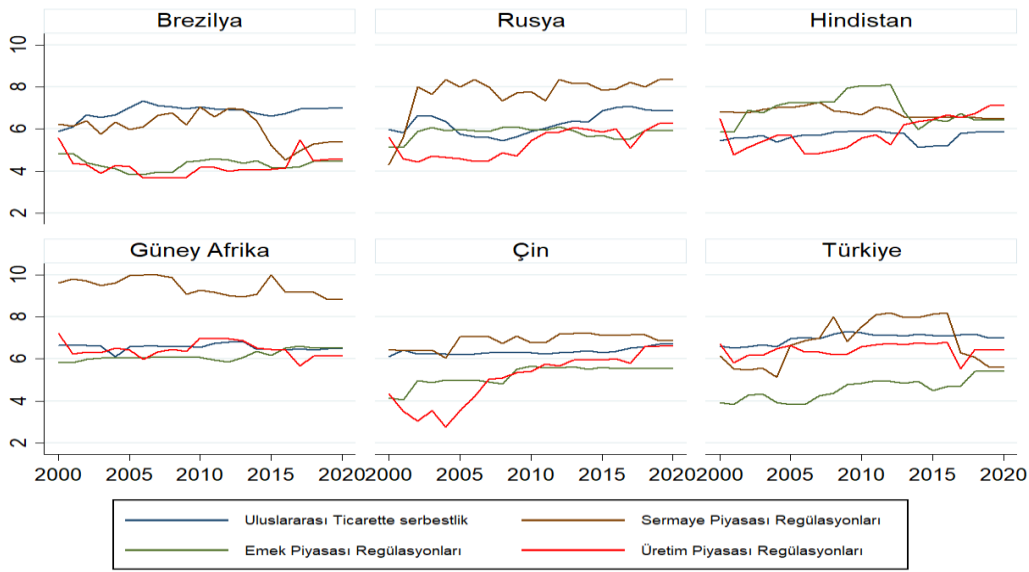
Tablo 5
Uzun Dönem Tahmin Sonuçları

Değişken	Katsayı	Standart Hata	Olasılık Değeri
REG	0.0711**	0.347	0.041
EMP	0.2701	0.263	0.305
GFCF	0.2890***	0.069	0.000
TRADE	-0.2751	0.054	0.617

Not: ***, ** ifadeleri sırası ile %1 ve %5 önem düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir.

Son olarak tablo 5'te elde edilen panel düzeyindeki uzun dönem katsayı tahminlerine göre BRICS+T örnekleminde 2000-2020 döneminde regülasyon katsayısının istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif olarak tespit edilmiştir. Regülasyonları temsilen Fraser ekonomik özgürlük endeksi regülasyon göstergesi kullanılmış olup

ilgili endeks 0 ile 10 arasında değer almaktadır. Söz konusu endekste katsayı 0'a yaklaştıkça regülasyonların yoğunluğunun arttığı 10'a yaklaştıkça regülasyonların yoğunluğu azaldığı gösterilmektedir. Bu bağlamda regülasyonlara ilişkin katsayının pozitif değere sahip olması ve katsayının değerinin artması yani regülasyonların yoğunluğunun azalması durumunda ekonomik büyümenin artacağı anlamına gelmektedir. Dolayısıyla ampirik literatürle uyumlu bir sonuç olarak BRICS+T örnekleme için regülasyonların yoğunluğunu azaltacak uygulamalarının ekonomik büyüme süreci üzerinde pozitif etkiye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Ekonomik büyüme modellerinde başat konuma sahip olan istihdam katsayısı pozitif ancak istatistiksel olarak anlamsız bulunmuştur. Öte yandan yatırımları temsilen kullanılan brüt sabit sermaye oluşumu ile ekonomik büyüme arasında pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Son olarak modelde dışa açıklık derecesi ile ilgili katsayı istatistiksel olarak anlamsız bulunmuştur.

Kaynak: Fraser Ekonomik Özgürlük Endeksi (2021)

Şekil 2: BRICS+T ülkelerinde Regülasyon Düzeyleri

Yukarıda şekil 2'de BRICS+T için 2000-2020 dönemi kapsamında Fraser enstitüsü veri tabanından elde edilen emek, sermaye ve üretim piyasaları regülasyonları ve uluslararası ticarete serbestlik derecesi verilerine dair zaman yolu grafikleri sunulmaktadır. Denklem 1'de sunulan model kapsamında söz konusu endekslerin bir arada kullanımı çoklu doğrusal bağlantı sorununa yol açtığı için, ampirik uygulama sürecinde regülasyonların genellediği tek bir endeks ile temsil edilmiştir. Ancak ampirik analiz sonucunda elde etmiş olduğumuz bulguları destekler nitelikte, üretim piyasalarına yönelik regülasyonların örneklem genelinde gevşetildiği gözlemlenmektedir. Ayrıca Hindistan dışında tüm örneklem genelinde emek piyasası regülasyonlarının da yoğunluğunun azaldığı gözlemlenmektedir. Son olarak ulusal ve uluslararası sermaye piyasalarını kapsayan, sermaye piyasası regülasyonları kapsamında de-regülasyon uygulamalarına yer verildiği anlaşılmaktadır. buna bağlı olarak uluslararası ticarete serbestlik düzeyinin ise giderek arttığından bahsetmemiz mümkündür.

Sonuç

Kavramsal olarak regülasyon, düzenlemenin ötesinde yönetme, sınırlandırma ve denetleme faaliyetlerini içermektedir. Regülasyon kurumlarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisi, bu anlamda regülasyon politikası ve regülasyon sürecinde kullanılan araçların etkinliği, kalitesi ve yoğunluğu gibi bir dizi faktörle ilişkilidir. Regülasyon uygulamalarının temel hedefi piyasa veya devlet temelli başarısızlıkların oluşturduğu kaynak dağılımındaki etkinsizliklerle mücadele etmektir. Bu bağlamda normatif regülasyon teorileri, toplumsal yararı maksimize edecek koşulları belirlemeyi hedeflemektedir. Diğer taraftan ise pozitif regülasyon teorileri, iktisadi birimler ve devletin arasındaki etkileşim düzeyinin regülasyon politikası üzerinde etkili olduğunu ve düzenleyici kurumların öz çıkarıcı davranışlarla hareket ettiğini ileri sürmektedir (Baron, 1989: 1350-1351). Regülasyonların normatif ve pozitif teorilerinden hareketle bazı yan etkilerden bahsetmek mümkündür. Bu aşamada regülasyonların yönetim maliyetleri olarak bilinen düzenleyicilik maliyetleri ve iktisadi birimler üzerindeki maliyetleri ön plana çıkmaktadır. Düzenleyicilik maliyeti regülasyonların oluşturulma sürecinde kurumların katlanmak zorunda olduğu tüm maliyetleri kapsamaktadır. İktisadi birimler üzerindeki maliyetleri ise piyasa koşullarının sınırlandırılması sonucunda meydana gelen maliyetler olup uyum maliyetleri ve işlem maliyetlerini kapsamaktadır. Bu bağlamda uyum maliyetleri, piyasaya giriş çıkış önündeki engeller, üretim faktörleri hareketliliğinin sınırlandırılması ve alt sektörlerde arzu edilmeyen sonuçların meydana gelmesi olarak özetlenebilir. Söz konusu maliyetlerin oluşturduğu yan etkiler literatürde regülasyonların neden olacağı başarısızlıklar başlığı altında tartışılmaktadır (Jallian ve diğerleri, 2007; Frontier Economics, 2012).

Bu kapsamda teorik olarak piyasa ve devlet başarısızlıklarının giderilmesi, kaynak tahsisinde etkinliğin sağlanması ve bölüşümde adaletin gerçekleştirilmesi gibi amaçlara hizmet eden regülasyonların, ekonomik büyüme üzerinde nasıl bir etki yarattığı ise belirsizliğini korumaktadır. Öncelikle her ne kadar farklı değişkenleri konu alıyor olsalar da ampirik literatürde yer alan çalışmaların önemli bir bölümü regülasyon uygulamalarının, ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin negatif olduğunu raporlamaktadır (Grier ve Tullock, 1989; Jorgenson ve Wilcoxon, 1990; Koedijk ve Kremers, 1996; Nicoletti ve Scarpetta, 2003; Loayza ve diğerleri, 2004; Dawson ve Seater, 2013; Kostakoğlu, 2014; Yıldırım ve Kostakoğlu, 2015). Ancak literatürün geri kalan kısmı regülasyonların ekonomik büyüme süreci üzerinde pozitif etkisi olduğunu savunan çalışmaları içermektedir (de Serres ve diğerleri, 2007; Jalilian ve diğerleri, 2007; Jacobzone ve diğerleri, 2010; Akışık, 2013). Bu çelişkili bulgulardan farklı olarak, literatürde regülasyonların yoğunluğunun artması ve/veya kalitesinin azalması durumunda ekonomik büyüme sürecinin negatif etkilendiği konusunda bir ayrışma bulunmamaktadır (Koedijk ve Kremers, 1996; Gørgens ve diğerleri, 2003; Loayza ve diğerleri, 2004; Kostakoğlu, 2014). Kurumsal kalitenin yükselmesi veya bu yolla regülasyon kalitesi ve etkinliğinin yükselmesi sonucunda regülasyonların ekonomik büyüme süreci üzerindeki negatif etkisinin hafiflediği de literatürde yer alan diğer bir önemli sonuçtur (Olson ve diğerleri, 2000; Jalilian ve diğerleri, 2007; Jacobzone ve diğerleri, 2010).

Bu çalışmada 2001 yılında ilk defa Brezilya, Rusya, Hindistan ve Çin olarak yapılan ve 2010 yılında Güney Afrika'nın da eklenmesiyle BRICS olarak tanımlanan yükselen ekonomiler ve bu örnekteki ülkelere benzer makroekonomik dinamiklere sahip Türkiye'nin de eklenmesiyle oluşturulan BRICS+T örnekleme için 2000-2020 döneminde panel veri analiz teknikleri kullanılarak regülasyonlar ve ekonomik büyüme ilişkisi ele alınmıştır. Küreselleşme dalgasının yaratmış olduğu uluslararası entegrasyonun BRICS+T örnekleme açısından

çoklu iş birliklerine imkân tanıyor olması, ülkelerin hızlı ekonomik büyüme süreçleri, sektörel avantajları ve kendilerine özgü makroekonomik kırılmalılıkları örneklem tercihi noktasında belirleyici olmuştur. Bu aşamada söz konusu ülkelerde gelişmiş ekonomilere kıyasla regülasyonların daha kırılmalı yapıda olan piyasalar üzerindeki etkisinin, ekonomik büyümeye yansımalarının daha açık biçimde gözlemleneceği fikri de örneklem tercihi açısından diğere bir motivasyonu oluşturmaktadır.

BRICS+T örneklemini için 2000-2020 dönemini inceleyen çalışmamızın ampirik analiz kısmında öncelikle panel veri uygunluğu için önsel testler yapılmıştır. Ardından Peseran (2007), tarafından geliştirilen ikinci nesil panel birim kök testlerinden olan CIPS panel birim kök testi uygulanmıştır. Ardından tercih edilen seriler arasında eşbütünlüşme ilişkisinin varlığı Westerlund (2007) LM bootstrap panel eşbütünlüşme testi aracılığıyla incelenmiş ve eşbütünlüşme ilişkisi tespit edilmiştir. Eşbütünlüşme ilişkisinin varlığından hareketle uzun dönem katsayılarının tahmini için Peseran (2006), CCE tahmincisi kullanılmıştır. Ampirik analiz sonuçlarından elde edilen bulgularda regülasyon katsayısı pozitif olarak tespit edilmiştir. Fraser Dünya Ekonomik Özgürlük Endeksi kapsamında 0-10 arasında değerler alan regülasyon göstergesi için ilgili endeks değerinin 0'a yaklaşması regülasyonların yoğunluğunun artması, 10'a yaklaşması ise de-regülasyon süreçlerinin işletildiği yani regülasyonların yoğunluğunun azaldığı anlamına gelmektedir. Bu bağlamda BRICS+T için 2000-2020 döneminde regülasyon ve ekonomik büyüme arasında ters yönlü bir ilişki olduğu, regülasyon yoğunluğu arttıkça ekonomik büyümenin negatif, azaldıkça ekonomik büyümenin pozitif etkilediği sonucuna varılmıştır. Dolayısıyla temelde ekonomik büyüme hedefiyle kurgulanacak iktisat politikalarına hareket alanı açılabilmesi için BRICS+T örnekleminde de-regülasyonlara başvurularak serbest piyasa ekonomisine işlerlik kazandırılması gerekmektedir. Ayrıca ülkelerde ekonomik büyümenin temel dinamiği göz önüne alınarak ilgili konularda sektör dostu regülasyonlara başvurulması da ekonomik büyüme açısından önemli görülmektedir. Tüm bunların yanı sıra regülasyon kalitesi konusunda belirleyici olan kurumsal kalitenin arttırılması, iyi yönetişimin sağlanması gerek piyasa koşulları gerek örneklem dahilindeki ülkeler için ekonomik büyüme açısından pozitif etkiler doğuracaktır.

Ayrıca model kapsamında kullanılan ve ekonomik büyüme açısından temel belirleyici olan istihdam verisi ile ekonomik büyüme arasında pozitif ancak istatistiksel olarak anlamsız bir ilişki tespit edilmiştir. Bunun yanında ekonomik büyümenin diğere belirleyicisi olan sermaye ve ekonomik büyüme arasında pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Elde edilen bulgular ampirik literatür sonuçlarının önemli bir kısmıyla uyum göstermektedir. Ancak ampirik çalışmanın regülasyon uygulamalarının tamamını genellemesi nedeniyle, konu bakımından regülasyonların ekonomik büyüme süreci üzerindeki etkisi incelenmemiş olup bu konunun daha sonraki çalışmalar için bir araştırma sorusu özelliğine sahip olduğu düşünülmektedir.

Kaynakça

- Acemoğlu, D., Laibson, D. ve List, J. (2021). *Microeconomics*. USA: Pearson Higher Education.
- Akça, H. (2007). *Regülasyon ekonomisi*. Adana: Nobel Kitabevi.
- Akışık, O. (2013). Accounting regulation, financial development, and economic growth. *Emerging Markets Finance and Trade*, 49(1), 33-67. <https://doi.org/10.2753/REE1540-496X490103>
- Aktan, C. C. ve Yay, S. (2016). Regülasyonların politik iktisadı: Regülasyonların etkileri, fayda ve maliyetleri. *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 8(2), 82-102. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/ebd/issue/35967/403543>
- Atale, N. (2012). A decade of BRICs: Prospects and challenges for the next decade. *The Indian Journal of Management*, 5(2), 16-21. Erişim adresi: <https://ssrn.com/abstract=2208920>
- Aydın, M. ve Bozatl, O. (2022). Do transport taxes reduce air pollution in the top 10 countries with the highest transport tax revenues? A country-specific panel data analysis. *Environmental Science and Pollution Research*, 29, 54181-54192. <https://doi.org/10.1007/s11356-022-19651-8>
- Bacık, G. (2013). Turkey and the BRICS: Can Turkey join the BRICS?. *Turkish Studies*, 14(4), 758-773. <https://doi.org/10.1080/14683849.2013.861109>
- Baldwin, R., Cave, M. ve Lodge, M. (2012). *Understanding regulation: Theory, strategy, and practice* (2 bs.). London: Oxford University Press.
- Baron, D. P. (1989). *Design of regulatory mechanisms and institutions*. R. Schmalensee ve R. Willig (Ed.), *Handbook of Industrial Organization* (s.1347-1447) içinde. USA: North-Holland. [https://doi.org/10.1016/S1573-448X\(89\)02012-1](https://doi.org/10.1016/S1573-448X(89)02012-1)
- Besley, T. ve Burgess, R. (2004). Can labor regulation hinder economic performance? evidence from India. *The Quarterly Journal of Economics*, 119(1), 91-134. <https://doi.org/10.1162/003355304772839533>
- Boyer, R. ve Saillard, Y. (2001). *A summary of régulation theory*. R. Boyer ve Y. Saillard (Ed.), *Regulation Theory: The state of the art* (s. 36-45) içinde. London: Routledge.
- Breusch, T. S. ve Pagan, A. R. (1980). The Lagrange multiplier test and its applications to model specification in econometrics. *The Review of Economic Studies*, 47(1), 239-253. <https://doi.org/10.2307/2297111>
- Breyer, S. G. (1982). *Regulation and its reform*. London: Harvard University Press.
- Carlton, D. W. ve Perloff, J. M. (2005). *Modern industrial organization* (4 bs.). Essex: Pearson Education Limited.
- Coşkun, İ. T. ve Bozatl, O. (2022). Negatif dışsallıkların çözüm yollarının WINGS yöntemi ile değerlendirilmesi. *Business and Economics Research Journal*, 13(2), 257-270. <http://dx.doi.org/10.20409/berj.2022.372>
- Çevik, S. ve Demir, M. (2005). Devletin düzenleyici rolü ve regülasyon teorileri. *Öneri Dergisi*, 6(23), 249-257. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/maruoneri/issue/52074/679855>

- Dawson, J. W. ve Seater, J. J. (2013). Federal regulation and aggregate economic growth. *Journal of Economic Growth*, 18(2), 137-177. <https://doi.org/10.1007/s10887-013-9088-y>
- de Serres, A., Kobayakawa, S., Sløk, T. ve Vartia, L. (2007). Regulation of financial systems and economic growth in OECD countries: An empirical analysis. *OECD Working Paper*, No.56, 77-113. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.965693>
- Degaut, M. (2015). *Do the BRICS still matter?*. Washington, DC: Center for Strategic & International Studies. Erişim adresi: <https://www.csis.org/analysis/do-brics-still-matter>
- Djankov, S., McLiesh, C. ve Ramalho, R. M. (2006). Regulation and growth. *Economics Letters*, 92(3), 395-401. <https://doi.org/10.1016/j.econlet.2006.03.021>
- Feenstra, R. C., Inklaar, R. ve Timmer, M. P. (2015). The next generation of the Penn World Table. *American Economic Review*, 105(10), 3150-3182. <https://doi.org/10.1257/aer.20130954>
- Frontier Economics. (2012). The impact of regulation on growth. Erişim adresi: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/32107/12-821-impact-of-regulation-on-growth.pdf
- Fraser Institute. (2021). *Fraser World Economic Freedom Index*: Erişim adresi <https://www.fraserinstitute.org/resource-file?nid=14251&fid=16574>
- Gorgens, T., Paldam, M. ve Wurtz, A. (2003) How does public regulation affect growth? *University of Aarhus, Department of Economics, Working Paper No. 2003-14*. <https://econpapers.repec.org/paper/aahaarhec/2003-14.htm>
- Grier, K. B. ve Tullock, G. (1989). An empirical analysis of cross-national economic growth, 1951–1980. *Journal of Monetary Economics*, 24(2), 259-276. [https://doi.org/10.1016/0304-3932\(89\)90006-8](https://doi.org/10.1016/0304-3932(89)90006-8)
- Güney, T. (2017). Türkiye ve BRICS ülkelerinde ekonomik özgürlüğün ekonomik büyüme üzerine etkisi. *International Review of Economics and Management*, 5(2), 30-47. <https://doi.org/10.18825/iremjournal.315949>
- Helhel, Y. (2017). Küreselleşme ve finansal gelişme arasındaki etkileşimin Türkiye ve BRICS ülkeleri için incelenmesi. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(20), 158-178. <https://doi.org/10.20875/makusobed.293046>
- Hovenkamp, H. J. (2011). *Federal antitrust policy: The law of competition and its practice* (4 bs.). St. Paul: Thomson Reuters.
- Jacobzone, S., Steiner, F., Ponton, E. L. ve Job, E. (2010). Assessing the impact of regulatory management systems: Preliminary statistical and econometric estimates. *OECD Working Papers on Public Governance*, No. 17, 1-67 <https://doi.org/10.1787/5kmfq1pch36h-en>.
- Jalilian, H., Kirkpatrick, C. ve Parker, D. (2007). The impact of regulation on economic growth in developing countries: A cross-country analysis. *World Development*, 35(1), 87-103. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2006.09.005>

- Jorgenson, D. W. ve Wilcoxon, P. J. (1990). Environmental regulation and U.S. economic growth. *The RAND Journal of Economics*, 21(2), 314.-340 <https://doi.org/10.2307/2555426>
- Joskow, P. L. ve Noll, R. G. (1981). *Regulation in theory and practice: An overview*. G. Fromm (Ed.), Studies In Public Regulation (s.1-78) içinde. Erişim adresi: <http://www.nber.org/books/from81-1>
- Koedijk, K., Kremers, J., David, P. ve Roller, L. H. (1996). Market opening, regulation and growth in Europe. *Economic Policy*, 11(23), 443-467. <https://doi.org/10.2307/1344710>
- Kostakoğlu, S. F. (2014). Regülasyon ve ekonomik büyüme. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 39, 227-242. Erişim adresi: <https://earsiv.anadolu.edu.tr/xmlui/handle/11421/19096>
- Loayza, N. V., Oviedo, A. M. ve Servén, L. (2005). The impact of regulation on growth and informality: Cross-Country evidence. *World Bank Policy Research Working Paper*, No:3623, 1-22, <https://doi.org/10.1596/1813-9450-3623>
- Manga, M., Bal, H., Algan, N. ve Kandır, E. D. (2015). Beşerî sermaye, fiziksel sermaye ve ekonomik büyüme ilişkisi: BRICS ülkeleri ve Türkiye örneği. *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24(1), 45-60. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/cusosbil/issue/32041/353768>
- McChesney, F. S. (1987). Rent extraction and rent creation in the economic theory of regulation. *The Journal of Legal Studies*, 16(1), 101-118. Erişim adresi: <https://www.jstor.org/stable/724475>
- Miles, D. ve Scott, A. (2005). *Macroeconomics: Understanding the wealth of nations* (2 bs.). London: Jhon Wiley & Sons.
- Nicoletti, G. ve Scarpetta, S. (2003). Regulation, productivity and growth: OECD evidence. *Economic Policy*, 18(36), 9-72. <https://doi.org/10.1111/1468-0327.00102>
- Noll, R. G. (1989). *Economic perspectives on the politics of regulation*. R. Schmalensee ve R. D. Willig (Ed.), Handbook of Industrial Organization (s. 1253-1287) içinde. [https://doi.org/10.1016/S1573-448X\(89\)02010-8](https://doi.org/10.1016/S1573-448X(89)02010-8)
- North, D. C., (2010). *Kurumlar, kurumsal değişim ve ekonomik performans* (Çev. G. Ç. Güven), İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınları.
- Ogus, A. I. (2004). *Regulation: Legal form and economic theory*. Oxford: Hart Publishing.
- Olson, M., Sarna, N. ve Swamy, A. V. (2000). Governance and growth: A simple hypothesis explaining cross-country differences in productivity growth. *Public choice*, 102, 341-364. <https://doi.org/10.1023/A:1005067115159>
- O'Neill, J. (2001). Building better global economic BRICs. *Goldman Sachs Economic Research*, 66, 1-16. Erişim adresi: <https://www.goldmansachs.com/insights/archive/archive-pdfs/build-better-brics.pdf>
- Pesaran, M. H. (2004). General diagnostic tests for cross section dependence in panels. *CESifo Working Paper Series*, No. 1229; *IZA Discussion Paper*, No. 1240, 1-42. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.572504>
- Pesaran, M. H. (2006). Estimation and inference in large heterogeneous panels with a multifactor error structure. *Econometrica*, 74(4), 967-1012. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0262.2006.00692.x>

- Pesaran, M. H. (2007). A simple panel unit root test in the presence of cross-section dependence. *Journal of Applied Econometrics*, 22(2), 265-312. <https://doi.org/10.1002/jae.951>
- Pesaran, M. H. ve Yamagata, T. (2008). Testing slope homogeneity in large panels. *Journal of Econometrics*, 142(1), 50-93. <https://doi.org/10.1016/j.jeconom.2007.05.010>
- Posner, R. A. (1974). Theories of economic regulation. *NBER Working Paper Series*, 41, 1-43. Erişim adresi: https://www.nber.org/system/files/working_papers/w0041/w0041.pdf
- Screpanti, E. ve Zamagni, S. (2005). *An outline of the history of economic thought* (2 bs.). London: Oxford University Press.
- Stigler, G. J. (1971). The theory of economic regulation. *The Bell Journal of Economics and Management Science*, 2(1), 3-21. <https://doi.org/10.2307/3003160>.
- Swamy, P. A. V. B. (1970). Efficient inference in a random coefficient regression model. *Econometrica*, 38(2), 311-323. <https://doi.org/10.2307/1913012>
- Thakur, R. (2014). How representative are BRICS? *Third World Quarterly*, 35(10), 1791-1808. <https://doi.org/10.1080/01436597.2014.971594>
- Train, K. E. (1991). *Optimal regulation: The economic theory of natural monopoly*. London: MIT Press.
- Viscusi, W. K., Harrington, J. E. ve Sappington, D. E. M. (2018). *Economics of regulation and antitrust* (5 bs.). London: MIT Press.
- Yıldırım, K. ve Kostakoğlu, S. F. (2015). Ülkelerin ekonomik performansı üzerinde regülasyonun etkileri: Bir dinamik panel veri analizi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(2), 45-56. <https://doi.org/10.18037/ausbd.67484>
- Westerlund, J. ve Edgerton, D. L. (2007). A panel bootstrap cointegration test. *Economics Letters*, 97(3), 185-190. <https://doi.org/10.1016/j.econlet.2007.03.003>
- Williamson, O. E. (2000). The new institutional economics: taking stock, looking ahead. *Journal of Economic Literature*, 38(3), 595-613. <http://dx.doi.org/10.1257/jel.38.3.595>
- World Bank. (2022). *GDP growth (annual %)*. Erişim adresi: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG>

Extended Abstract

Purpose / Amaç

The state's role in economic activity is not limited to public expenditures, revenues, and debts, which are fiscal policy tools. The state, which has the authority to use legitimate force, also limits and directs market conditions through laws, which are among the roles of the state in economic activity. In this context, the state actively participates in the functioning of market economies by determining legal limits in economic, social, and administrative matters. However, regulations and the economic growth process are among the areas that have not received the attention they deserve in the literature. Therefore, the main objective of this study is to examine the effects of the regulations made by the government with the aim of regulating the market conditions on the economic growth process with panel data analysis techniques for the BRICS+T sample within the scope of the 2000-2020 period.

Design and Methodology

Within the scope of the study, the effect of the regulations applied in Brazil, Russia, India, China, South Africa, and Turkey, defined as BRICS+T, on economic growth in the 2000-2020 period is investigated by panel data analysis techniques. The empirical application part of the study consists of 4 stages. First, the cross-sectional dependence between units is discussed in panel data analysis. In this context, the LM test developed by Breusch and Pagan (1980) is used to determine the cross-sectional dependence between units. Then the homogeneity of the slope coefficients is tested. In this context, Peseran and Yamagata's (2008) slope homogeneity test based on Swamy (1970) $\hat{\Delta}$ statistics was preferred. Then, Peseran (2007) panel unit root test was applied, which takes into account the cross-sectional dependence between the series. In the third stage, after testing the integration degree of the series, the appropriate cointegration test, which considers the integration process and cross-section dependence of the series, was preferred. At this stage, the LM bootstrap cointegration test developed by Westerlund and Edgerton (2007) was applied to determine the existence of a cointegration relationship between the series. Then, CCE (Common Correlated Effect) estimator developed by Peseran (2006) was used for long-term coefficient estimation of the series. Finally, within the scope of the study, Gross Domestic Product per Capita (2015 fixed \$) was preferred as the dependent variable. The independent variables are Fraser World Economic Freedom Index: Regulation (index), Gross Fixed Capital Formation (% GDP), Total Employment (Million Persons), and Total Employment (% GDP).

Findings

According to the bootstrap probability results of the Westerlund and Edgerton (2007) test, a cointegration relationship was determined between the series in models with the constant and constant trend. Therefore, there is no restriction on making long-term coefficient estimates for the model. Peseran (2006), the CCE estimator, was used as a long-term coefficient estimator. According to the long-term coefficient estimates at the panel level, the regulation coefficient was found to be statistically significant and positive in the BRICS+T sample in the 2000-2020 period of the BRICS+T sample. The Fraser economic freedom index regulation indicator represents the regulations, and the relevant index takes values between 0 and 10. The mentioned index shows that as the coefficient approaches 0, the intensity of the regulations increases, and as it approaches 10, the intensity of the regulations decreases. In this context, if the coefficient regarding the regulations has a positive value and the value of the coefficient increases, that is, if the intensity of the regulations decreases, the

economic growth will increase. Therefore, as a result, consistent with the empirical literature, it is understood that the applications that will reduce the intensity of the regulations for the BRICS+T sample positively affect the economic growth process. The employment coefficient, which has a dominant position in economic growth models, was positive but statistically insignificant. On the other hand, a positive and statistically significant relationship was found between the gross fixed capital formation used to represent investments and economic growth. Finally, the coefficient related to the degree of openness in the model was statistically insignificant.

Research Limitations

The most fundamental limitation encountered in the study is that the regulation practices are examined through indexes because they have a spillover effect throughout the total economic activity and cannot be measured only with monetary aggregates. In addition, the fact that the regulation index preferred within the scope of the study is limited to the period of 2000-2020 in terms of time creates a limitation in terms of the examined period.

Implications (Theoretical, Practical and Social)

The findings obtained as a result of the study show that the increase in the intensity of the regulations negatively affects the economic growth process in the 2000-2020 period for BRICS+T countries. For this reason, in the BRICS+T countries, which are emerging economies, applying de-regulation practices that will bring the market mechanism into action will positively affect economic growth. Although the regulations in terms of type are not considered within the scope of the study, the BRICS+T sample will be able to contribute positively to the economic growth processes by de-regulating the labor, finance, and production markets within the scope of growth models.

Originality/Value

This study examines the effects of regulations on economic growth using empirical analysis techniques that have not been used before. In addition, this study, which uses the most up-to-date data set, also evaluates the impact of economic transformations in the 2000-2020 period. Furthermore, the study is the first to examine the effects of regulations on economic growth in BRICS+T, a sample that has not been addressed before in the literature. In addition, the study provides a scientific basis for future studies by bringing up a comprehensive literature re-examination, policy recommendation and discussion questions.

Araştırmacı Katkısı: Şeref Can SERİN (%50), Haşim AKÇA (%50).

Türk Bankacılık Sisteminde Riskliliğin Temel Belirleyicileri: Gelir Çeşitlendirmesi Önemli Bir Etken Mi?¹

Ufuk ALKAN² - Aykut ŞENGÜL³

Başvuru Tarihi: 02.06.2022

Kabul Tarihi: 21.09.2022

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Öz

Bu çalışma, Ocak 2012 ile Aralık 2021 dönemleri arasında Türkiye’de faaliyet gösteren 19 bankanın gelir çeşitlendirmesi yöntemi ile maruz kaldıkları riskler arasındaki ilişkiyi ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu kapsamda banka riskini ölçmek için kullanılan Z-skor değişkenini etkileyen bankaya özgü faktörler ile makroekonomik faktörler panel regresyon analiziyle sınanmıştır. Yıllık veriler, TÜİK, TCMB Elektronik Veri Dağıtım Sistemi ve TBB Veri Yönetim Sistemi’nden elde edilerek çalışma tamamlanmıştır. Söz konusu analiz sonucuna göre bankaların gelir çeşitlendirmesinin riskliliklerini azaltmaya olumlu katkı sağladığı anlaşılmıştır. Daha açık bir ifade ile faiz dışı gelirin artmasının bankaların riskliliklerinin göstergesi Z-skoru arttırabileceği (riskin düşmesi) yönünde genel beklentiyi doğrulayan bir sonuç elde edilmiştir. Fakat mevduat türüne göre değişen banka grupları için her zaman anlamlı olmadığı sonucu da ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Gelir Çeşitlendirmesi, Bankacılık, Z-skor, Faiz Dışı Gelir, Faiz Geliri

Atıf: Alkan, U. ve Şengül, A. (2022). Türk bankacılık sisteminde riskliliğin temel belirleyicileri: gelir çeşitlendirmesi önemli bir etken mi?. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(3), 1015-1042.

¹ Bu çalışma etik kurul izin belgesi gerektirmemektedir.

² Marmara Üniversitesi, Finansal Bilimler Fakültesi, Bankacılık Bölümü, ualkan@marmara.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0586-8146

³ Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, aykut.sengul@tcmb.gov.tr, ORCID: 0000-0002-1916-3403

Key Determinants of Risk in the Turkish Banking System: Is Income Diversification an Important Factor?

Ufuk ALKAN⁴ - Aykut ŞENGÜL⁵

Submitted by: 02.06.2022

Accepted by: 21.09.2022

Article Type: Research Article

Abstract

This study aims to reveal the relationship between income diversification method and risk exposures of 19 banks operating in Turkey between January 2012 and December 2021. In this context, bank-specific factors and macroeconomic factors affecting the Z-score variable used to measure bank risk were tested with panel regression analysis. The study was completed by obtaining annual data from TUIK, CBRT Electronic Data Distribution System and TBB Data Management System. According to the results of the said analysis, it was understood that income diversification of banks contributed positively to reducing their risk. In other words, a result confirming the general expectation that an increase in non-interest income may increase the Z-score, an indicator of banks' risk, (lower risk). However, it was also revealed that it is not always significant for bank groups that vary according to deposit type.

Keywords: *Income Diversification, Banking, Z-score, Non-Interest Income, Interest Income*

⁴ Marmara University, Faculty of Financial Sciences, Department of Banking, ualkan@marmara.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0586-8146

⁵ Researcher, Central Bank of the Republic of Turkey, aykut.sengul@tcmb.gov.tr, ORCID: 0000-0002-1916-3403

Giriş

İstikrarlı kalkınma ve gelişme için özellikle Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde sağlıklı ve etkin çalışan bir finansal sistemin varlığı en önemli konulardan birisidir. Finansal sistemi sağlam bir zemine kurulamamış ülkelerin ortak noktalarından birisi de makro ekonomik istikrarsızlıkların gözlemlenmesidir. Bu açıdan bakıldığında finansal piyasalarda fon arz ve talebinin karşılaşmasında aktif bir aracılığa sahip olan bankacılık sektörü tüm paydaşlar için oldukça önemlidir.

Türkiye’de geleneksel olarak finansal sistemin en büyük oyuncusu bankacılık sektörü kabul edilmektedir. Bankacılık sektörü aktifleri yıllardır büyümekte ve Türk bankaları tüketicilerin ve firmaların temel finans kaynağı olmaya devam etmektedir. Bununla birlikte, banka dışı mali kesimin ve finansal teknoloji şirketlerinin giderek önem kazanmasıyla artan rekabet ve gelişen teknoloji, bankaları geleneksel olmayan iş modellerine yöneltmiş ve yeni faiz dışı gelir kanallarının doğmasına yol açmıştır. Söz konusu faiz dışı gelirlerin artması ve çeşitlenmesi bankaların faiz dışı gelirlerinin risk üzerindeki etkisinin incelenmesini zorunlu kılmaktadır.

Bankacılık iş modelleri, artan rekabet ve teknolojinin gelişmesiyle yapısal olarak değişirken, bu dönüşüm faiz gelirinin yanı sıra bankaları gelir çeşitlendirmesine yönlterek faiz dışı gelirin önemini artırmaktadır. Literatürde faiz dışı gelirin banka riski üzerindeki etkisiyle ilgili olarak net bir sonuç bulunmamakta olup gelir çeşitlendirmesinin bankacılık istikrarını arttırıp arttırmayacağı yanıtlanması gereken bir soru olarak halen tartışılmaktadır.

Bu gelişmeler altında Türk bankacılık sektöründe riskliliği belirleyen faktörlerden gelir çeşitlendirmesinin ampirik bir araştırma ile ortaya koyulması bu çalışmanın yapılma gerekçesini ortaya koymaktadır. Aynı zamanda bu çalışma ile bankacılık sektöründe riskliliği belirleyen faktörlerin kamusal sermayeli mevduat bankaları, özel sermayeli mevduat bankaları ve yabancı sermayeli bankaları olarak sınıflandırılarak ve banka büyüklüğüne göre ayrıma giderek farklılık gösterip göstermediğini tespit etmek bir başka amaç olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yukarıda bahsedilen amaçlar doğrultusunda çalışmada, öncelikle bankacılık sektörünün maruz kaldığı risk çeşitleri tanımlanmıştır. Daha sonra Türk bankacılık sektörünün faiz ve faiz dışından oluşan gelir yapısı veri analizi ile incelenmiş ve buna ilişkin Türkiye’deki düzenlenmeler ortaya konulmuştur. Sonrasında çalışmanın ampirik analizinden önce konu ile alakalı literatür çalışması yapılmıştır.

Çalışmanın ampirik kısmında Türkiye’de faaliyet gösteren 19 bankanın Ocak 2012 ile Aralık 2021 arasındaki yıllık verileri kullanılmıştır. Banka riskinin ölçülmesinde temel gösterge olan Z-skoru, dönem aralığında sektör ve banka grupları bazında azalmakta ve bu risk artışını ima etmektedir. Çalışmanın literatüre katkısı üç ana konuda toplamak mümkündür. Birincisi Türkiye Bankalar Birliği resmi internet sitesinde yapılan Kamu, Özel Sermayeli Mevduat ve Yabancı Sermayeli Banka ayrımlarına göre banka riskliliğinin değerlendirilmesi, ikinci olarak banka büyüklüklerine göre sınıflandırılan bankaların riskliliğinin değerlendirilmesi yapılacaktır. Son olarak da söz konusu çalışma ile bankacılık sektörünün riskliliğinin en önemli belirleyicileri saptanmış olacaktır.

Bankacılıkta Risk ve Çeşitleri

Bankacılık sektöründe risk, son yıllarda birçok araştırmacı tarafından incelemeye konu edilmiştir. Bankacılıkta beklenen getirilerde değişiklik olasılığını içeren sonuç öngörülemez ise bu maruz kalma durumu risk kavramı

ile ifade edilmektedir (Bessis, 2002; Gallati, 2003). Bessis (2002) ve Schroeck (2002), bir bankanın getirileri üzerinde farklı belirsizliklerden kaynaklanan istenmeyen etkileri bankacılık riskleri olarak yorumlamaktadırlar. Cade'e (1997) göre ise bankacılıkta risk, bankacılık sisteminin sağlayacağı getiri ile nakit akışlarının beklenen bugünkü değeri arasındaki fark olarak ifade edilmektedir.

Bankaların karşılaştığı risk çeşitleri; likidite riski, faiz oranı riski, kredi riski, döviz kuru riski, piyasa riski, operasyonel risk, ülke riski ve iflas riski olarak ifade edilebilir:

Likidite riski, bir bankanın vadesi gelen yükümlülüklerini yerine getirememesinden kaynaklanan risktir (Comptroller of the Currency, 2001). Daha açık bir ifade ile nakit çıkışlarını zamanında ve eksiksiz karşılayacak düzeyde nakit mevcudiyeti ve nakit yaratma yeteneğinin olmaması durumu olarak tanımlanmaktadır (Aloğlu, 2005, s. 22).

Faiz oranı riski; faiz oranlarındaki değişimler nedeniyle bankaların ekonomik değerinde veya gelirlerinde ortaya çıkabilecek zarar olasılığıdır (BDDK, 2016, s. 2). Bankalar, dönüşüm fonksiyonlarının bir gereği olarak, vadeleri dönüştürürken ve likit olmayan kredilerini likit mevduat ile fonlarken faiz riski üstlenmektedirler. Bunun nedeni, genellikle kısa vadeli faiz oranlarına bağlı olan fonlama maliyetinin, kredi sözleşmelerinde belirlenen kredi faiz oranlarını aşmasıdır.

Kredi riski; genel olarak, herhangi bir tarafın diğer tarafa karşı yükümlülüğünü yerine getirmeme ihtimalini doğurduğu risk olarak ifade edilebilir. Dar anlamda kredi riski, bankaların verdiği kredilerin geri ödenmemesi veya kısmen geri ödenmemesi ve borca karşılık teminat olarak verilen menkul kıymetlerin değer kaybetmesi ve ödenmemiş borcu karşılayamama riski olarak bilinmektedir (Meriç, 1980, s. 100).

Döviz kuru riski; bankaların belirli bir bilanço yapısı oluştururken kaynaklarının ve plasmanlarının döviz cinsine ilişkin aldıkları kararlar neticesinde döviz kurundaki değişikliklerden kaynaklanan gelir kaybı ve bu kayıp nedeniyle öz kaynakların piyasa riski kaybı, piyasa fiyatlarından, nakit akışı zamanlamasında ve net bugünkü değerde olası olumsuz değişiklikler, öz kaynak/varlık büyüklüğü oranının kaybı, varlık yapısında bozulma ve taahhütlerin yerine getirilememesi riski olarak tanımlanabilir (Şakar, 2002, s. 172).

Piyasa riski; bankaların bilanço içi ve bilanço dışı pozisyonlarının piyasa fiyatlarındaki hareketlerden kaynaklanan döviz kuru riski, emtia riski, faiz oranı riski ve hisse senedi pozisyon riski kapsamında maruz kalabileceği zarar olasılığını ifade eder (BDDK, 2015).

Operasyonel risk; banka içi kontrollerin aksaması sonucu hata ve usulsüzlüklerin gözden kaçırılması, banka yönetimi ve personelinin zaman ve koşullara uygun hareket etmemesi, bilgi teknolojisi sistemlerindeki aksaklıklar, deprem, yangın ve sel gibi afetler veya terör saldırıları sonucundaki zarar olasılığı olarak tanımlanmaktadır (Uysal, 2009, s. 74).

Ülke riski; uluslararası borç verme ilişkilerinde, borçlunun veya kurumun bulunduğu ülkede meydana gelebilecek olaylar nedeniyle zarar görme olasılığı olarak tanımlanabilir (Parasız, 2000, s. 297). Ülke riskinin ortaya çıkmasına neden olabilecek faktörler siyasi, ekonomik ve sosyal faktörlerdir.

İflas riski; bankaların varlıklarının değerindeki ani düşümlere karşı yeterli sermayeye sahip olmaması durumunda ortaya çıkmaktadır. Yukarıda belirtilen risklerin ortaya çıkması halinde bankalar iflas riski ile karşılaşabilirler (Ertürk, 2010, s. 69).

Risk, genel olarak hayatın her alanında ve özel olarak finans sektörü için doğal bir durumdur. Riskler ve belirsizlikler, doğası gereği risk almayı gerektiren bankacılığın ayrılmaz bir parçasını oluşturmaktadır. Yakın zamana kadar, bankalar risk almayı göze alamazlar ve bu durumdan kaçınırlardı. Ancak son zamanlarda bankalar, artan rekabet ortamı, gelişen teknoloji ve azalan gelirleri dolayısıyla geleneksel iş modellerini bir kenara bırakmışlar ve yeni faiz dışı gelir kanallarına yönelmişlerdir. Dolayısıyla çeşitli finansal ve finansal olmayan risklerle karşılaşmak zorunda kalmaktadırlar. Bu nedenle çalışmanın bundan sonraki bölümünde Türkiye’de bankaların faiz ve faiz dışı gelirlerinin gelişimi incelenecektir.

Türk Bankacılık Sektörünün Gelir Yapısı

Türk bankacılık sisteminin gelir yapısının analizi için sektör performansının zaman içindeki gelişimini incelemek gerekmektedir. Sektörü gruplar halinde incelemek gelir yapısının daha iyi analiz edilmesine yardımcı olmaktadır.

Tablo 1’de görüldüğü üzere, 2010-2020 yılları arasında gruplar bazında Türkiye’deki mevduat bankalarının net faiz gelirlerinin toplam varlıklarına oranının gelişimi incelendiğinde, Türkiye’de şube açan yabancı sermayeli banka grubunun en yüksek faiz gelirine sahip banka grubu olduğu görülmektedir. Aksine özel sermayeli bankaların, 2018 yılı öncesi varlıklarına oranla düşük faiz gelirleri dikkat çekmektedir. Bununla birlikte, 2015 yılından sonra tasfiye amacıyla TMSF’ye devrolan bankalardaki faiz gelirlerinin varlıklarına oranı yabancı sermayeli bankaların dahi üzerinde gerçekleşmiştir. Ancak genel olarak 2010-2020 yılları arası dönemde tüm banka gruplarının faiz geliri / toplam varlık oranının hızla düştüğü göze çarpmaktadır.

Tablo 1

Özel Karşılıklar Sonrası Net Faiz Geliri / Toplam Varlıklar (%)

Yıllar	2020	2019	2018	2017	2016	2015	2014	2013	2012	2011	2010
Mevduat Bankaları	1,9	2,1	2,4	3,0	2,7	2,8	2,8	2,9	3,4	3,1	3,5
Kamusal Sermayeli	1,8	1,9	2,3	2,9	2,8	2,8	2,8	3,1	3,6	3,2	3,4
Özel Sermayeli	2,1	2,1	2,4	2,8	2,5	2,6	2,7	2,8	3,1	2,8	3,2
TMSF’ye Devrolan	0,3	5,3	4,6	4,2	3,9	2,4	2,7	4,8	5,7	3,6	3,7
Yabancı Sermayeli	1,8	2,2	2,7	3,6	2,9	3,0	3,1	3,1	4,4	4,1	4,8
-Türkiye’de Kurulmuş	1,8	2,1	2,7	3,6	2,9	2,9	3,0	3,0	4,3	4,1	4,9
-Türkiye’de Şube Açan	2,4	3,9	3,9	2,7	3,4	6,3	10,2	5,4	14,0	3,3	3,8

Kaynak: TBB, (2022).

Tablo 2’de Türkiye’deki mevduat bankalarının faiz dışı gelirlerinin aktiflere oranının gruplar itibariyle gelişimi incelendiğinde ise, net faiz gelirindeki durumun aksine 2010-2013 arası dönemde asıl fonksiyonu sahip olunan borç ve alacakların tasfiyesi olan TMSF’ye devrolan bankaların; 2014-2017 arası dönemde özel sermayeli bankaların; 2018 sonrası ise yabancı sermayeli bankaların faiz dışı gelirlerinin aktiflere oranının diğer gruplara göre daha yüksek olduğu, daha açık bir ifade ile daha fazla oranda faiz dışı gelir yaratabildikleri görülmektedir. Söz konusu dönem için bankalar üzerinde aktif rasyo gibi çeşitli oranlar uygulanarak, kredinin kontrol edilmesinin de olduğu göz ardı edilmemelidir. Yine net faiz gelirinde olduğu gibi 2010-2020 yılları arası dönemde tüm banka gruplarının net faiz dışı gelir yaratabilme kabiliyetlerinin düştüğü göze çarpmaktadır.

Bunun nedeni olarak, son dönemde artan döviz kurları ile birlikte banka gruplarının açık pozisyonları dolayısıyla oluşan kambiyo zararlarının olduğu öngörülmektedir.

Tablo 2

Faiz Dışı Gelirler (Net) / Toplam Varlıklar (%)

Yıllar	2020	2019	2018	2017	2016	2015	2014	2013	2012	2011	2010
Mevduat Bankaları	0,8	1,0	1,0	0,9	1,2	1,1	1,3	1,5	1,6	1,7	2,0
Kamusal Sermayeli	0,4	0,4	0,7	0,9	1,0	1,0	1,1	1,2	1,2	1,2	1,4
Özel Sermayeli	1,0	1,0	1,0	1,0	1,4	1,2	1,5	1,7	1,9	2,0	2,5
TMSF'YE Devrolan	2,9	1,6	0,9	1,0	1,3	0,3	0,6	4,5	3,8	6,8	9,7
Yabancı Sermayeli	1,5	1,8	1,3	0,7	1,3	0,9	1,1	1,2	1,7	1,5	1,4
-Türkiye'de Kurulmuş	1,6	1,8	1,3	0,7	1,2	1,0	1,2	1,3	1,7	1,5	1,4
-Türkiye'de Şube Açan	0,3	0,8	0,9	0,6	1,7	-0,4	-2,8	0,2	1,0	1,6	1,5

Kaynak: TBB, (2022).

Gruplar itibariyle, yabancı sermayeli bankalar gerek faiz geliri gerekse de faiz dışı gelir yaratma kapasiteleriyle dikkat çekmektedirler. Özet olarak, 2010 yılı sonrasında bankacılık sektörünün gelir yapısı değişikliğe uğramış ve hem net faiz gelirlerinin hem de faiz dışı gelirlerinin toplam aktiflerine oranı azalış göstermiştir. Bu durum bankacılık sektörü için yeni trendlerin ve gelir çeşitliliğinin önemini ortaya koymaktadır.

Türk Bankacılık Sektörünün Faiz ve Faiz Dışı Gelirlerine İlişkin Düzenlemeler

Bankalar yüksek enflasyonun hâkim olduğu 1980 ile 1999 yılları arasında kaynaklarının büyük bir bölümünü faiz gelirlerinden elde etmiş ve yeni ürün geliştirmek için fazla çaba göstermemişlerdir. Söz konusu dönemlerde bankaların geleneksel bankacılık anlayışından vazgeçmemeleri nedeniyle gelir çeşitlendirilmesinden uzak bir bankacılık anlayışı sergilemelerine sebep olmuştur. Bankalar bu dönemlerde hazine kâğıtlarından oluşan varlıklarını daha fazla büyütme için mevduat toplama yarışına girmişlerdir. Toplanan mevduatın piyasalara kredi olarak kullanılmasında geri dönüşümünün zor olacağı kaygısı, bankaları kredi kullandırmayıp, bunun yerine risksiz ve yüksek faizli Devlet İç Borçlanma Senetlerine (DİBS) yatırım yapmaya yönlendirmiştir.

2000'li yıllardan sonra teknolojinin ilerlemesi, enflasyonun ve faiz oranlarının düşmeye başlaması ve banka kâr marjlarının giderek azalmasıyla, bankalar gelir kayıplarını önlemek için hazine kaynaklı olmayan gerçek bankacılık hizmetlerini sunmaya başlamış ve müşteri odaklı yeni hizmet geliştirme yarışına girmişlerdir. Bankaların geliştirdikleri veya yeni sunmuş oldukları bankacılık hizmetlerinden (havale, eft, çek ve senet, yatırım, krediler, kredi kartı, internet, döviz işlemleri, kasa kiralama, sermaye piyasası ve türev işlemleri vb.) masraf ve hizmet bedeli almaya başlamaları gelir kaynakları içindeki faiz dışı gelir paylarının artmasını sağlamıştır. Alınan hizmet ve masraf bedelleri bankalar için önemli bir rekabet aracı haline gelmiştir. Çeşitli bankaların konut kredisindeki faiz oranları yaklaşık birbirleri ile aynı düzeyde iken aldıkları komisyon ücretleri ile farklılaşmaları müşteri tarafından tercih edilmesine neden olmuştur.

Faiz dışı gelirlerin düzenleme tarihçesine bakıldığında, finansal tüketicilerden alınabilecek ücret ve komisyonlar, Bankacılık Düzenleme ve Denetim Kurumu (BDDK) tarafından 2014 yılında yürürlüğe giren "Finansal Tüketicilerden Faiz Dışında Alınacak Ücret, Komisyon ve Masraflara İlişkin Usul ve Esaslar

Hakkında Yönetmelik” ile 20 ücret kalemi ile sınırlandırılmış ve düzenleme kapsamına alınmıştır. 2020 yılında yapılan kanun değişikliği ile BDDK’da olan söz konusu yetki Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası’na (TCMB) devrolmuştur. Bankacılık Kanunu’nda yapılan değişiklikle ticari müşterilerden alınabilecek ücretlere ilişkin düzenleme yetkisi de TCMB’ye verilmiştir. 2020 yılının mart ayında TCMB tarafından yapılan düzenlemelerle finansal tüketicilerden ve ticari müşterilerden alınabilecek ücretler düzenlenmiş ve bazı kalemlere sınırlamalar getirilmiştir.

Bankaların finansal tüketicilerden alacakları ücret ve komisyonlar, TCMB’nin yayınladığı Finansal Tüketici Tebliği⁶ dahilinde 5 başlık ve 17 kalemde oluşmaktadır. Bankaların ticari müşterilerden alacakları ücret ve komisyonlar, TCMB’nin yayınladığı Ticari Müşteri Tebliği⁷ dahilinde 4 başlık ve 52 kalemde oluşmaktadır. Söz konusu tebliğlerde anılan ücret kalemleri dışında ücret alınamayacak olup, sigorta, döviz alım satım komisyonu gibi diğer faiz dışı ücret kalemleri tebliğlerin kapsamı dışında bırakılmıştır.

Literatür Taraması

Literatürde gelir çeşitlendirmesinin banka riskliliğine etkisi ile ilgili yapılan çalışmalarda; geleneksel-geleneksel olmayan bankacılık ayrımı benimsenerek bankacılık ve bankacılık dışı faaliyetlerin risk, getiri, öz kaynak kârlılığı, aktif kârlılık, performans ve müşteri memnuniyeti gibi sonuçlarına yönelik bulgular elde edilmiştir. Literatürde gelir çeşitlendirmesinin bankalar üzerindeki etkileri konusunda fikir birliğine varılmamakla birlikte, bu konu ile ilgili olarak yapılan çalışmalar hızla artmakla ve bu çalışmanın da literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Pham vd. (2021), varlık, fonlama ve gelir çeşitlendirme stratejilerinin ve bunların kombinasyonlarının Vietnam'daki bankacılık sisteminin performansı ve riski üzerindeki etkilerini incelemektedir. 2005-2019 arası dönemde 34 Vietnam ticari bankasından toplanan panel verilerle iki aşamalı fark Genelleştirilmiş Momentler Metodu’nu (GMM) kullanan dinamik modeller kullanılmıştır. Çalışmanın sonucunda, genel olarak bankacılık sektöründeki çeşitlendirme uygulamalarının, özellikle 2011-2014 yılları arasındaki Vietnam bankacılık krizi sırasında bankaların risk-getiri profilini iyileştirmede etkili olduğunu göstermektedir.

Kayran ve Kıyılar (2021), Türk bankacılık sektöründe gelir çeşitlendirmesinin performansları üzerindeki etkisini incelemiştir. Çalışma, Türkiye’de faaliyet gösteren 21 ticari banka için 2010-2018 dönemini kapsamaktadır. Araştırmaya dahil edilen bankaların söz konusu döneme ait yıllık verileri panel veri regresyon analizine tabi tutulmuş ve Driscoll-Kraay (1998) tahmincisi kullanılarak modellenmiştir. Çalışmanın sonuçları, bankaların gerçekleştirdiği gelir çeşitlendirmesinin performanslarına olumlu katkı sağladığını göstermektedir. Daha açık bir ifadeyle, bankaların faiz gelirlerinden faiz dışı gelirlere yönelerek gerçekleştirdikleri gelir kaynaklarındaki çeşitlendirmenin hem öz kaynak kârlılıklarını hem de aktif kârlılıklarını artırdığı görülmektedir.

Küresel finansal krizin ardından, birçok analist, ABD’deki finansal çöküşün temel nedenlerinden biri olarak Gramm-Leach-Bliley Yasasına ve bankacılık endüstrisindeki ilgili düzenleyici değişikliklere işaret etmektedir. Ghosh (2020), Haziran 2001’den Mart 2016’ya kadar faaliyet gösteren 5491 ABD ticari bankasını 11 farklı gruba ayırarak toplam faiz dışı gelirlerinin bankalara özgü riskler ve kârlar üzerindeki etkisini incelemiştir. Hem toplam faiz dışı gelirin hem de farklı bileşen kategorilerinin, kriz sonrası dönemde daha belirgin olan banka

⁶ 2020/7 Sayılı Finansal Tüketicilerden Alınacak Ücretlere İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Tebliğ

⁷ 2020/4 Sayılı Ticari Müşterilerden Alınabilecek Ücretlere İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Tebliğ

risklerini artırdığına dair kesin kanıtlar bulunmuştur. Sonucunda, ABD’de çeşitli ayrıştırılmış faiz dışı gelir faaliyetlerinin düzenlenmesi ve denetiminin iyileştirilmesine ihtiyaç duyulduğunu, öyle ki bu faaliyetlerde bulunmanın maliyetlerinin bankalara olan faydalarını aşmaması gerektiği ifade edilmiştir.

Chen vd. (2017), bankaların faiz dışı gelir faaliyetlerinin banka riskleri üzerindeki etkilerini 1992-2010 arası dönemde eş zamanlı denklem modelleri ve kantil regresyonlar dahil olmak üzere çeşitli modeller kullanarak incelemişlerdir. Çalışmanın sonucunda, hem ticari hem de ticari olmayan gelir bileşenleri olan banka faiz dışı gelirlerinin banka riskini olumlu ve önemli ölçüde etkilediği tespit edilmiştir.

Köhler (2014), çalışmasında perakende ve yatırım odaklı bankaları gruplandırarak faiz dışı gelirin banka riski üzerindeki etkisini araştırmıştır. Çalışma, Almanya’da 2002-2012 arası dönemini kapsayacak şekilde panel veri analizi yöntemiyle araştırılmıştır. Çalışmanın sonucunda, gelir çeşitlendirmesi yapan perakende odaklı bankalar faiz dışı paylarını artırmaları durumunda önemli ölçüde daha istikrarlı hale gelirken (daha yüksek bir Z puanına sahip olmak anlamında), çeşitlendirmeye gitmeyen yatırım odaklı bankaların önemli ölçüde daha riskli hale geldiği tespit edilmiştir. Bu, yatırım odaklı bankaların faiz dışı gelirlerinin çeşitlendirilmesinin potansiyel faydalarını ortaya koymaktadır.

Lee vd. (2014) çalışmalarında, 1995-2009 döneminde Asya’daki 22 ülkede faiz dışı gelirin 967 bireysel banka için kârlılık ve risk üzerindeki etkilerini araştırmak için dinamik panel yöntemini uygulamışlardır. Asya bankalarının faiz dışı faaliyetlerinin riskliliklerini azalttığını, ancak kârlılıklarını artırmadığı sonucuna ulaşmışlardır.

Turgut (2013), 2007-2012 arası dönemde Türk bankacılık sektöründe faaliyet gösteren 41 bankanın üçer aylık panel verilerini kullanarak ürün çeşitlendirmesinin banka kârlılık oranlarına etkisini incelemiştir. Bu araştırma kapsamında kârlılığı en çok sermaye yeterliliği ve şube başına aktif toplamı etkilemiştir. Sermaye yeterliliği için pozitif, şube başına toplam aktifler için negatif bir etki tespit edilmiştir. Aktif kalitesi ile performans arasında ise anlamlı bir ilişki gözlemlenmemiştir.

Türkmen ve Yiğit (2012), sektörel ve coğrafi çeşitlendirmenin Türk bankalarının performansı üzerindeki etkisini incelemeye ve çeşitlendirmenin bankaların performansını nasıl etkilediğini göstermeye çalışmışlardır. Çalışma, 40 Türk bankasının 2007-2011 yılları arasındaki kredi çeşitlendirmesi ile performansı arasındaki ilişkiyi araştırmış, performans ölçüsü olarak ROA (Varlık Getirisi) ve ROE (Öz kaynak Getirisi) ve banka çeşitlendirme ölçüsü olarak Herfindahl Endeksi (HI) kullanılmıştır. Analiz sonucuna göre ROA ve ROE bağımlı değişkenlerinin çeşitlendirme ile açıklandığı tespit edilmiştir. Fakat çeşitlendirme seviyesi artarsa, üstlenilen maliyetlerin artabileceğine ve her durumda çeşitlendirmenin daha yüksek getiri sağlayamayacağı bulgusuna da ulaşmışlardır.

Kınık (2010), Konya ilinde 330 banka müşterisi ile gerçekleştirdiği anket yöntemine yönelik çalışmasında, bankalarda yapılan ürün yeniliğinin müşteri memnuniyeti açısından değerlendirilmesini yapmıştır. Çalışmanın sonucunda, müşteri memnuniyeti için ürün ve hizmet yeniliklerine önem verilmesi gerektiği bulgusuna ulaşılmıştır.

Acharya vd. (2006), 1993-99 döneminde 105 İtalyan bankasının risk-getiri dengesi üzerinde kredi çeşitlendirmesinin etkisini incelemişlerdir. Çalışma, farklı endüstriler ve sektörlere verilen kredilerin banka bazında risklere ilişkin verileri kullanılarak araştırılmıştır. Çeşitlendirmenin bankalar için üstün performans ve/veya düşük risk üretimini garanti etmediği sonucuna ulaşılmıştır. Yüksek riskli bankalar için çeşitlendirme,

daha riskli krediler üretirken, bankaların getirisini azaltmaktadır. Düşük riskli bankalar için çeşitlendirme, ya verimsiz bir risk-getiri dengesi ya da sadece marjinal bir iyileşme sağlamaktadır.

Yukarıda yapılan çalışmalar incelendiğinde; Pham vd. (2021), Kayran ve Kıyılar (2021), Ghosh (2020), Chen vd. (2017), Köhler (2014), Lee vd. (2014), Turgut (2013), Türkmen ve Yiğit (2012) ve Kınık (2010) gibi araştırmacılar çalışmalarında, gelir-ürün çeşitlendirmesinin risk, getiri, öz kaynak kârlılığı, aktif kârlılık, performans ve müşteri memnuniyeti gibi değişkenler üzerinde olumlu sonuçları olduğunu tespit etmişlerdir. Literatürde incelenen çalışmalardan sadece Acharya vd. (2006) çeşitlendirmenin bankanın performansına ya da düşük riskliliğe herhangi bir etkisini tespit edememişlerdir.

Yöntem

Veri Seti

Çalışmada kullanılan veriler, Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu (BDDK) ve Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) veri tabanı kullanılarak elde edilmiştir. Bu çalışmada küresel finans krizi sonrası döneme odaklanılarak 2010 yılı Ocak ayından 2020 yılı Aralık ayına kadar olan süreçteki aylık veriler kullanılmaktadır. Bu dönem içerisinde aktif olarak yer alan bankalar TBB'de yer alan tasnife uygun olarak Kamusal Sermayeli Mevduat Bankaları, Özel Sermayeli Mevduat Bankaları ve Yabancı Sermayeli Bankaları olarak sınıflandırılarak incelenmiştir. Bunun yanında banka büyüklüğüne göre ayrıma gidilmiş ve böylece 3 Kamu bankası çıkarıldıktan sonra grup-1 ve grup-2 bankaları şeklinde 8'er banka olarak yeni bir sınıflandırma yapılarak 19 banka çalışma kapsamında incelenmiştir. Seçilen bankaların 2020 Aralık ayı itibarıyla bankacılık sektör aktiflerinin %97,6'sını⁸ oluşturduğu gözlemlenmiştir. Faiz dışı gelirlerinin yapısı farklı olan kalkınma ve yatırım bankaları ile faiz kavramı olmayan katılım bankaları çalışmaya dahil edilmemiştir. İlgili bankaların üçü kamu bankası, diğerleri özel banka olup "kamu", "grup-1" ve "grup-2" bazında banka büyüklük grupları olarak da analiz yapılmıştır. Söz konusu zaman aralığında seçilen bankaların tüm verileri mevcut olduğu için dengeli panel veri analizi uygulanmıştır.

Bu çalışmanın ana değişkenleri, bankaya ait bağımsız değişkenler: bankaların gelir çeşitlendirme rasyosu (DIV), kredilerin aktiflere oranı olan kredi rasyosu (KVR), mevduatların aktiflere oranı olan mevduat rasyosu (MVR), net karın öz kaynaklara oranı olan öz kaynak kârlılığı (ROE) rasyosu, aylık banka kredilerindeki artış gösteren kredi artış oranı (KAO), varlık büyüklüğünün doğal logaritması (VARLOG), bankanın aylık yüzde değişimi ile ifade edilen varlık büyümesi (VARBUY) rasyosu, öz kaynakların aktiflere oranı olan öz kaynak rasyosu (OZR) ve bağımlı değişken olarak; banka riskini ölçmek için kullanılan Z-skor değişkenleridir. Söz konusu değişkenlerin yanında makroekonomik değişimin banka riskliliğine etkisini ölçmek üzere tüketici enflasyonu (ENF) ve milli gelir büyüme oranı (GSYİH) eklenmiştir. Bankaların faiz dışı gelir oranları (FD), bankaların toplam faiz dışı gelirlerinin net faiz gelirleri ve toplam net faiz dışı gelirleri toplamına (toplam faaliyet geliri) bölünmesiyle hesaplanmıştır. Net faiz gelirleri, toplam faiz gelirlerinden toplam faiz giderleri çıkartılarak bulunmaktadır. Çalışmada bankaların riskini ölçmek için aylık bilanço verilerinden elde edilen Z-skor, değişkeni kullanılmıştır (Lepetit ve diğerleri, 2007; Köhler, 2015). Bu değişkenler literatürde bankacılık riskini ölçmek için yaygın olarak kullanılmaktadır. Z-skor bankaların temerrüt riskini göstermekte olup aşağıdaki şekilde hesaplanır:

⁸ TBB Veri Yönetim Sisteminden alınan verilerde, 19 bankanın varlık toplamının bankacılık sektörü varlık toplamına bölünmesi ile bulunmuştur.

$$Z - skor = (ROA + \text{Özkaynaklar}/\text{Aktifler})/\sigma ROA^9$$

Z-skor, çalışmadaki temel risk göstergesi olarak kullanılmakta olup banka kârlarının düşerek bankanın temerrüde düşmesine neden olabilecek standart sapma sayısı olarak yorumlanabilir. Bir diğer ifadeyle, Z-skor, iflas riskinin gerçekleşme olasılığının tersidir. Z-skoru yüksek olan bankaların iflas riski daha azdır (Boyd ve diğerleri, 1993). Z-skor birçok çalışmada banka riskini ölçmek için kullanılmıştır (Laeven ve Levine, 2009; Demirgüç-Kunt ve Huizinga, 2010).

Çeşitlendirme rasyosu olarak; en genel kullanılan yöntem Herfindahl Hirschman Endeksi¹⁰ dir. Söz konusu endeks yardımı ile DIV değişkeni oluşturulmuş ve banka bazlı çeşitlendirme rasyosu hesaplanmıştır. DIV endeksi bankanın gelirinin sadece bir kaynaktan gelmediğini, gelir elde ederken farklılaşma politikası izlediğini göstermektedir. Söz konusu bankacılık sektörü gelirleri genel olarak faiz geliri ve faiz dışı gelir olmak üzere iki ana başlıkta incelendiği için anılan iki gelir kalemi için DIV değişkeni oluşturulması uygun görülmüştür.

$$P_{\text{faiz}} = \frac{\text{Net faiz geliri}}{\text{Toplam Faaliyet Geliri}} \quad (1)$$

$$P_{\text{faizdışı}} = \frac{\text{Faiz Dışı Gelir}}{\text{Toplam Faaliyet Geliri}} \quad (2)$$

$$\text{DIV} = 1 - (P_{\text{faiz}}^2 + P_{\text{faizdışı}}^2) \quad (3)$$

DIV değerinin alabileceği değerler 0 ve 0,50 arasında değişmektedir. Gelirlerinin yarısı faiz geliri yarısı ise faiz dışı olan banka için tam çeşitlendirme mevcuttur ve DIV değeri en yüksek olan 0,50 değerini alacaktır. Bu durumun tam tersi ise bankanın sadece bir kaynaktan gelir elde etmesi sonucu tam yoğunlaşma gerçekleşir ve DIV endeksi 0 olur. Söz konusu değişken tüm zaman dilimleri ve bankalar için hesaplanarak bağımsız değişken olarak modele dahil edilmiştir.

Çalışmada banka riskini etkileyebilecek kontrol değişkenleri de kullanılmıştır. Bankacılık riskini etkileyebilecek kontrol değişkenleri olarak (Aktifler), bankaların aylık bazda bilançoda yer alan aktiflerinin doğal logaritmaları alınarak hesaplanmıştır (Delpachitra ve Lester, 2013). Kaldıraç etkisini görmek amacıyla (Öz kaynak) *öz kaynaklar / toplam aktifler* değişkeni eklenmiştir (Lepetit ve diğerleri, 2007). Bankaların büyüme oranlarının banka riskliliğini etkileyebilmesi nedeniyle büyüme oranı değişkeni (BO) eklenmiş olup söz konusu değişken banka aktiflerinin bir önceki aya göre yüzdesel değişimiyle hesaplanmıştır (Demirgüç-Kunt ve Huizinga, 2010; Chen ve diğerleri, 2017). Bankaların kârlılığı (ROE), bankaların yıllıklandırılmış net kârının ortalama öz kaynaklara bölünmesiyle hesaplanmıştır (Lepetit ve diğerleri, 2007; Pham ve diğerleri, 2021). Diğer değişkenler incelendiğinde, mevduatların aktiflere oranı olan mevduat değişkeni ise Köhler'in (2015) ve Hafeez ve diğerlerinin (2022) çalışmalarında kullanılmıştır. Makroekonomik değişkenlere bakıldığında ise, büyüme ve enflasyon değişkeninin banka riskliliğine ampirik etkisi birçok çalışmada incelenen bir husus olmuştur (Pham ve diğerleri, 2021; Mercan, 2021). Bunların yanında kredi artışının banka riskine etkisi ise Bhowmik ve Sarker (2021) çalışmasının yanında güncel analizlerde de çalışmalara dahil edilmiştir (Abbas ve diğerleri, 2020).

⁹ "ROA (Return on Assets) = Net Kar / Ortalama Toplam Varlıklar" şeklinde hesaplanmaktadır.

¹⁰ HHE endeksi, esas olarak piyasada yer alan her bir şirketin Pazar paylarının karelerinin toplamı olarak hesaplanmaktadır.

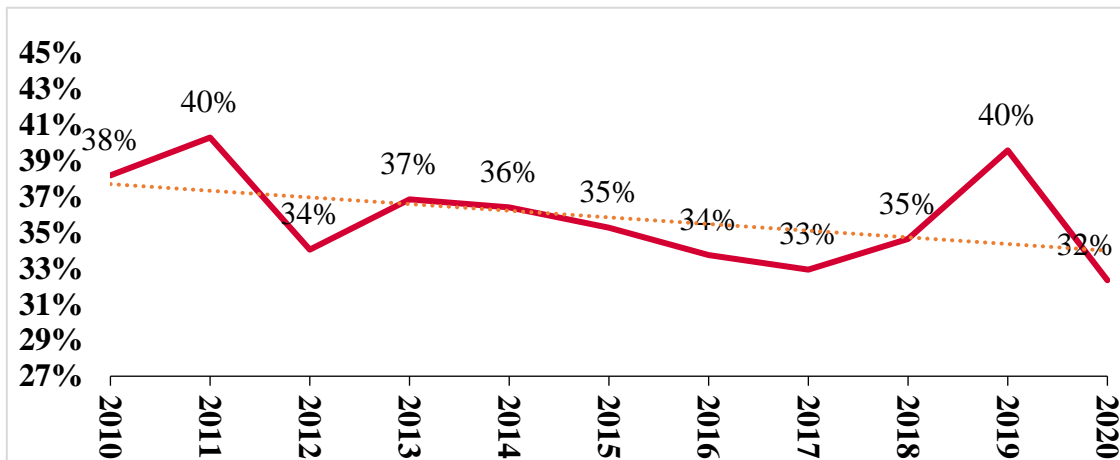
Tablo 3

Analiz Kapsamında Kullanılan Değişkenler

Değişken	Açıklaması	Kısaltması	Hesaplanması
Risk	Bankacılık Riskinin Ölçülmesi	Z-SKOR	$(ROA + \text{Özkaynaklar} / \text{Aktifler}) / \sigma ROA$
Çeşitlendirme	Gelir Çeşitliğinin Hesaplanması	DIV	$1 - (P_{\text{faiz}}^2 + P_{\text{faizdışı}}^2)$
Kredi	Kullandırılan Krediler	KVR	Toplam Kredi / Toplam Aktif
Mevduat	Banka toplam mevduatı	MVR	Toplam Mevduat / Toplam Aktif
Kârlılık	Öz kaynak kârlılığı	ROE	Net Kar / Öz kaynak
Büyüme	GSYİH artışı	GSYİH	GSYİH % değişim
Enflasyon	TÜFE	ENF	TÜFE bazlı Enflasyon
Kredi artışı	Kullandırılan Kredilerde Artış	KAO	Toplam Kredi % değişim
Banka Büyüklüğü	Banka büyüklüğünün varlıklar üzerinden ölçülmesi	VARLOG	Toplam varlıkların logaritmasının alınması
Banka Büyümesi	Bankanın varlık büyümesi	VARBUY	Banka Varlıklarındaki % Değişim
Öz kaynak	Banka öz kaynak	OZR	Öz kaynak / Toplam Aktif

Türk Bankacılık Sektörü Faiz Dışı Gelir, Z-Skor ve Çeşitlendirme Gelişimi

Şekil 1'de görüldüğü üzere bankacılık sektörünün faiz dışı gelir oranının 2010-2020 yılları arasındaki değişimine bakıldığında azalan bir trend içinde dalgalı bir seyir izlediği görülmektedir. 2011 ve 2019 yıllarında en yüksek seviyeye ulaşan faiz dışı gelir oranı, 2020 yılında sert biçimde gerilemiştir. Söz konusu azalışın, getirilen düzenlemeler ve/veya Covid kaynaklı mı olduğu hususunda ayırtırmak mümkün olmadığından kesin bir değerlendirme yapmak mümkün değildir. 2020 yılı itibarıyla faiz dışı gelir oranı bankacılık sektörü için %32 civarında gerçekleşmektedir.

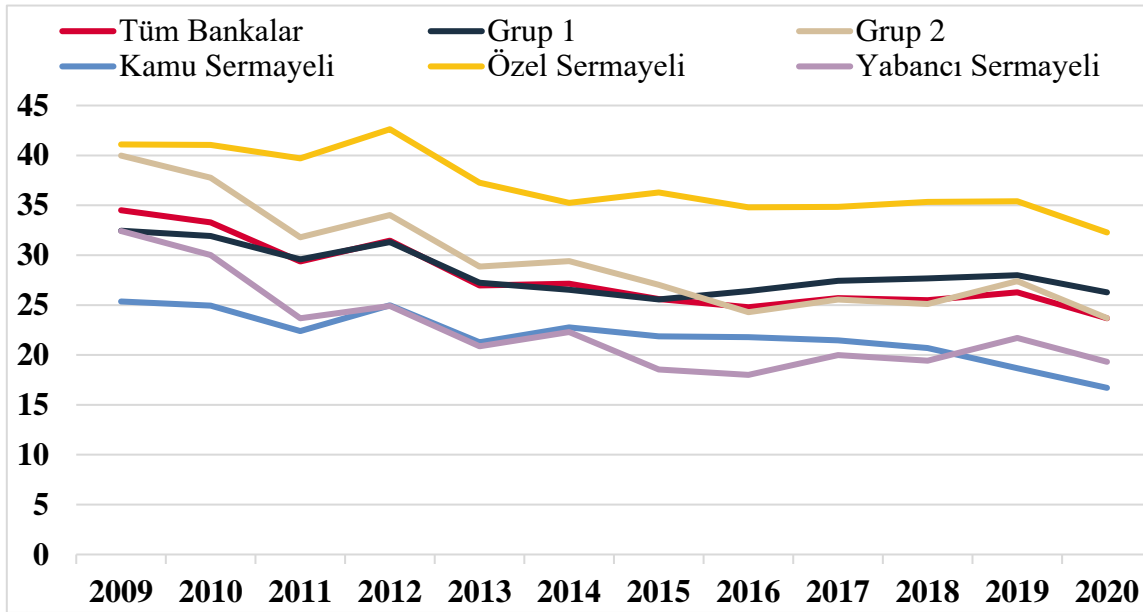

Kaynak: TBB, (2022).

Şekil 1. Bankacılık Sektörü Faiz Dışı Gelir Oranı (%)

Sektörde, faiz dışı gelirler ve net faiz gelirleri 2010-2020 yılları arasında nominal olarak büyümektedir. Bununla birlikte, faiz dışı gelirlerin büyüme oranının standart sapmasının %14, net faiz gelirinin büyüme oranının standart sapmasının ise %9 olduğu görülmüş olup faiz dışı gelirlerin büyüme oranının net faiz gelirine göre daha oynak olduğu tespit edilmiştir. Bunun nedenleri arasında, kredi kartı, havale gibi bankacılık hizmetlerini oluşturan bazı kalemlerin, müşteriler tarafından kullanımının kolayca değiştirilememesidir. Ayrıca, havale ücreti tipinde olan komisyonlar tek seferlik alınan ücretler olup yeniden oluşup oluşmayacağı müşteriye bağlıdır ve banka açısından düzensiz bir gelir kalemidir. Faiz gelirinde ise bankanın müşteriyle daha öngörülebilir bir gelir ilişkisi bulunmaktadır.

Banka riski ölçümünde temel gösterge olarak çalışmada kullanılan Z-skor, sektör ve banka grupları bazında yıllar içerisinde düşmekte ve risklilik artmaktadır (Şekil 2). Özellikle 2018'de yaşanan kur şokuyla dip seviyeyi gören sektör Z-skoru, daha sonra toparlanma eğilimine girmiştir. Grup-1 bankalarının tüm dönemlerde sektör içerisinde en az riske sahip bankalar olduğu görülmektedir. Son 2 yıl hariç tutulduğunda ise grup-2 bankaları en yüksek riskli banka grubudur. Kamu bankalarının riskliliği sektörlle çok yakın hareket ederken 2018 yılından sonra kamu bankalarının negatif yönde sektörden ayrıştığı ve en riskli banka grubu olduğu görülmektedir.

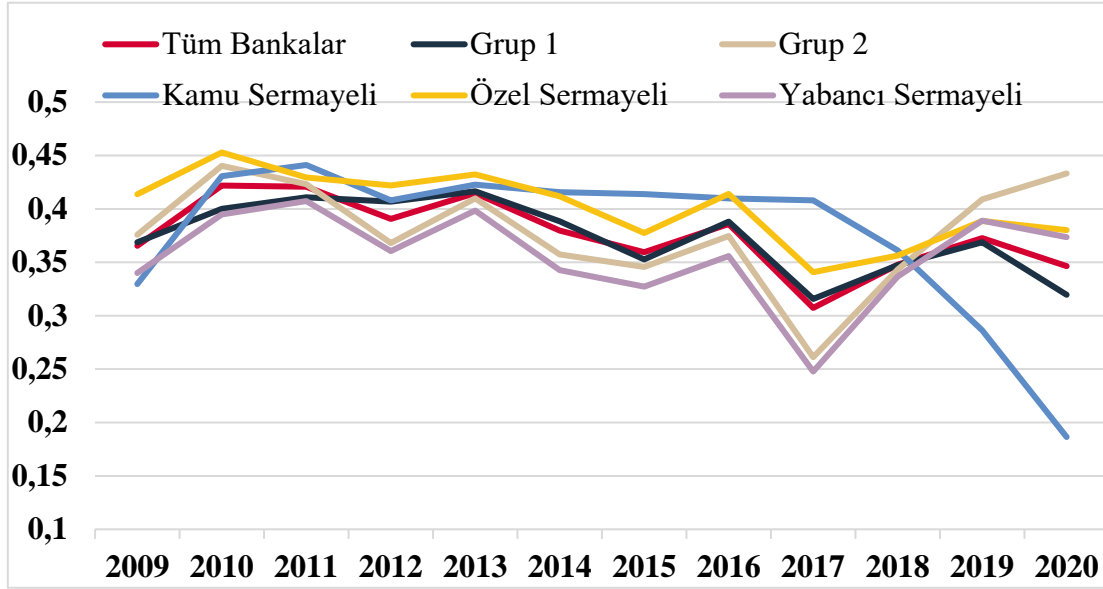

Kaynak: TBB, (2022).

Şekil 2. Sektör ve Banka Grupları İtibarıyla Z-Skoru Gelişimi

DIV endeksi bankaların faiz ve faiz dışı gelir arasında nasıl bir çeşitlendirmeye gittiğini göstermektedir. Şekil 3 incelendiğinde 2020 yılı itibarıyla bankacılık sektörü çeşitlendirme endeksinin ortalama 0,35 olduğu, grup-2 bankalarının bu oranın üstünde, grup-1 bankalarının ise bu oranın altında olduğu görülmektedir. Yani büyük bankaların çeşitlendirme konusunda küçük bankalara göre daha avantajlı olmasına rağmen geleneksel bankacılığa daha çok önem verdiği yorumu yapılabilmektedir. Kamu bankalarının ise ivmelenen bir şekilde faiz dışı gelirlerinin düştüğü, daha çok kredi kanalı ile faiz gelirlerini arttırdığı ve çeşitlendirme endeksinin 2020 yılı sonunda 0,20 ye düştüğü görülmektedir. Kamu bankalarının söz konusu çalışma dönemi içinde, faiz dışı gelirler netleştirilirken ticari kâr/zararın eklenmesi ve kamu bankalarının özellikle 2018 kur şoku ile

beraber ticari kârları hesabında zarar yazmaları nedeniyle bu oranın düşük olduğu da söylenebilir. Kamu sermayeli bankaların sürekli azalan bir seyir izleyerek diğer banka gruplarından ayrıldığı, diğer özel bankaların ise çeşitlendirme konusunda birlikte hareket ettiğini söylemek mümkündür.

Kaynak: TBB, (2022).

Şekil 3. Sektör ve Banka Grupları İtibarıyla DIV Endeksi Gelişimi

Betimsel İstatistik

Analizde yer alan bankaların betimsel istatistikleri grup bazında Tablo 4'de bulunmaktadır. Seçilen bankaların Z-skorları incelenen dönem aralığında ortalama 27,8 olarak tespit edilmiş olup grup-1 bankalarının Z-skor ortalaması grup-2 ve kamu bankalarına göre daha yüksektir. Grup-2 bankalarının hem iflas riski daha yüksek hem de Z-skorlarının aralığı diğer bankalara göre daha fazladır. Z-skor değişkeninin minimum ve maksimum değerleri de grup-1 bankaları için birbirine oldukça yakındır. Bu durum, grup-1 bankalarının daha homojen ve az riskli bir yapıda olduğunu ve/veya iş modellerinin değişen makroekonomik ortamlara ve pazar dinamiklerine karşı esnek çözüm üretme konusunda daha başarılı olduklarını göstermektedir. Grup-2 bankalarının en yüksek riskli grup, grup-1 bankalarının ise en az riskli grup olduğu Tablo 4'den anlaşılmaktadır.

Bilanço verilerinden elde edilen bankaların aktif büyüklüğünün doğal logaritmasının ortalaması kamu ve grup-1 bankalarında birbirine yakın değerler almıştır. Kamu bankaları daha yüksek kaldıraçla faaliyet göstermekte olup öz kaynaklarının aktifler içindeki payı %9,6'dır. Grup-1 bankaları ise daha muhafazakâr bir yapıda olup öz kaynaklarının oranı %12,1'dir. 2010-2020 yılları arasında sektör aktiflerinin aylık ortalama %1,5 büyüdüğü görülürken bu oran kamuda %1,8'dir. Büyüme oranının minimum ve maksimum değerlerine bakıldığında, kamunun sadece en hızlı değil aynı zamanda diğer bankalara göre daha istikrarlı biçimde büyüdüğü gözlemlenmiştir. Sektörün belirtilen zaman dilimindeki kârlılığı ortalama %13,5'tir. Kamu bankaları %16,6 ortalama kârlılık ile sektörde en kârlı bankacılık grubu olurken, grup-1 bankalarının %14,4, grup-2 bankalarının ortalama kârı ise %10,8'dir. Grup-2 bankalarında kârlılığın eksiye gerilediği dönemler görülmüş olup, kârlılığın standart sapması %7,2 ile en yüksek oynaklığa sahiptir.

Tablo 4
Betimleyici İstatistikler

TÜM BANKALAR					
Değişken	Gözlem Sayısı	Ortalama	Standart Sapma	Maksimum	Minimum
Z-SKOR	228	27.854	18.746	105.755	3.393
DIV	228	0.376	0.100	0.500	0.025
KVR	228	0.596	0.107	0.755	0.204
MVR	228	0.597	0.098	0.829	0.174
ROE	228	0.114	0.077	0.397	-0.348
GSYİH	228	0.046	0.041	0.110	-0.048
ENF	228	0.101	0.040	0.203	0.062
KAO	228	0.202	0.179	1.098	-0.341
VARLOG	228	4.644	0.748	6.008	2.977
VARBUY	228	0.184	0.172	1.576	-0.279
OZR	228	0.111	0.031	0.283	0.055
KAMU SERMAYELİ MEVDUAT BANKALARI					
Değişken	Gözlem Sayısı	Ortalama	Standart Sapma	Maksimum	Minimum
Z-SKOR	36	21.908	9.346	41.805	7.766
DIV	36	0.376	0.112	0.483	0.048
KVR	36	0.605	0.091	0.696	0.293
MVR	36	0.653	0.065	0.829	0.529
ROE	36	0.177	0.070	0.397	0.073
GSYİH	36	0.046	0.041	0.110	-0.048
ENF	36	0.101	0.040	0.203	0.062
KAO	36	0.275	0.115	0.594	-0.008
VARLOG	36	5.338	0.321	6.008	4.784
VARBUY	36	0.235	0.112	0.644	0.014
OZR	36	0.093	0.013	0.113	0.061
ÖZEL SERMAYELİ MEVDUAT BANKALARI					
Değişken	Gözlem Sayısı	Ortalama	Standart Sapma	Maksimum	Minimum
Z-SKOR	84	37.161	25.357	105.755	3.393
DIV	84	0.402	0.082	0.500	0.080
KVR	84	0.601	0.092	0.749	0.204
MVR	84	0.610	0.068	0.761	0.474
ROE	84	0.106	0.074	0.238	-0.348
GSYİH	84	0.046	0.041	0.110	-0.048
ENF	84	0.101	0.040	0.203	0.062
KAO	84	0.190	0.191	1.098	-0.341
VARLOG	84	4.631	0.831	5.856	2.977
VARBUY	84	0.160	0.131	0.911	-0.140
OZR	84	0.117	0.021	0.169	0.061

Tablo 4

Betimleyici İstatistikler (Devamı)

YABANCI SERMAYELİ MEVDUAT BANKALARI

Değişken	Gözlem Sayısı	Ortalama	Standart Sapma	Maksimum	Minimum
Z-SKOR	108	22.597	10.506	61.139	7.241
DIV	108	0.356	0.104	0.500	0.025
KVR	108	0.589	0.122	0.755	0.253
MVR	108	0.568	0.115	0.803	0.174
ROE	108	0.100	0.072	0.263	-0.149
GSYİH	108	0.046	0.041	0.110	-0.048
ENF	108	0.101	0.040	0.203	0.062
KAO	108	0.187	0.183	0.993	-0.316
VARLOG	108	4.423	0.637	5.733	3.012
VARBUY	108	0.185	0.209	1.576	-0.279
OZR	108	0.111	0.039	0.283	0.055

GRUP- 1 BANKALARI

Değişken	Gözlem Sayısı	Ortalama	Standart Sapma	Maksimum	Minimum
Z-SKOR	96	28.363	11.355	57.658	12.923
DIV	96	0.374	0.103	0.500	0.025
KVR	96	0.620	0.063	0.733	0.409
MVR	96	0.576	0.062	0.728	0.432
ROE	96	0.137	0.045	0.263	0.035
GSYİH	96	0.046	0.041	0.110	-0.048
ENF	96	0.101	0.040	0.203	0.062
KAO	96	0.186	0.146	1.098	-0.124
VARLOG	96	5.103	0.396	5.856	4.194
VARBUY	96	0.175	0.113	0.911	-0.072
OZR	96	0.108	0.017	0.149	0.073

GRUP-2 BANKALARI

Değişken	Gözlem Sayısı	Ortalama	Standart Sapma	Maksimum	Minimum
Z-SKOR	95	29.674	25.845	105.755	3.393
DIV	95	0.378	0.092	0.500	0.075
KVR	95	0.569	0.139	0.755	0.204
MVR	95	0.596	0.126	0.803	0.174
ROE	95	0.067	0.079	0.238	-0.348
GSYİH	95	0.047	0.040	0.110	-0.048
ENF	95	0.101	0.040	0.203	0.062
KAO	95	0.194	0.219	0.993	-0.341
VARLOG	95	3.923	0.476	4.639	2.977
VARBUY	95	0.176	0.228	1.576	-0.279
OZR	95	0.119	0.042	0.283	0.055

Ekonometrik Model

Modelin Kurulması

Çalışmada kullanılan veri, bankaların yıllara göre değişen farklı verilerinden oluşması ve tüm zamanlarda gözlenmesi nedeniyle dengeli panel veridir. Panel verilerin incelenmesi neticesinde tahminciler arasında seçim yapmak için Hausman testi kullanılmıştır. Hausman testi, birim etkiler ile açıklayıcı değişkenler arasındaki korelasyonu test etmektedir. Temel hipotez, açıklayıcı değişkenler ve birim etki arasında korelasyon bulunmaması olup test sonucunda modelin rastsal etkilerin olduğu panel veri modeli olduğu belirlenmiştir. Panel veri için durağanlık testi olan Paseran Cips Testi sonuçları Ek 1’de ve zaman serisi olan GSYİH ve ENF değişkenleri için ADF testi sonuçları Ek 2’de yer almaktadır. Temel Ekonometrik Varsayım Testleri (Rastsal Model) sonuçları ise Ek’3 te yer almaktadır.

Birimler arası ilişkinin olduğu ve heteroskedastisite olduğu için tahminci dengeli paneller için GLS yöntemi kullanılarak belirlenmiştir. Söz konusu model, 2010 yılı başlangıcı ile 2020 yılı sonu dönemlerini alarak yıllık veriler kullanılarak tahmin edilmiştir.

Tahmin edilen model:

$$Z\text{-SKOR}_{it} = \beta_0 + \beta_1 \text{DIV}_{it} + \beta_2 \text{KVR}_{it} + \beta_3 \text{MVR}_{it} + \beta_4 \text{ROE}_{it} + \beta_5 \text{GSYİH}_t + \beta_6 \text{ENF}_t + \beta_7 \text{KAO}_{it} + \beta_8 \text{VARLOG}_{it} + \beta_9 \text{VARBUY}_{it} + \beta_{10} \text{OZR}_{it} + \varepsilon_{it} \quad (4)$$

Bağımlı değişken olan Risk parametresi, Z-skor, olarak belirlenmiştir. Z-skor, risk göstergelerini içermekte olup, i bankasının t ayındaki riskini ölçmektedir. Açıklayıcı değişkenlerde tabloda yer almakta olup, yıllık veriler, TUIK, TCMB yönetimindeki EVDS ve TBB Veri Yönetim Sisteminden elde edilerek çalışma tamamlanmıştır. Modelde, gelir çeşitlendirmesini ölçmek amacıyla DIV rasyosu kullanılmıştır. 6 farklı modelde banka grupları bazında inceleme yapılarak çalışma tamamlanmıştır.

Değişken Tahmincilerinin Belirlenmesi

Temel hipotez, açıklayıcı değişkenler ve birim etki arasında korelasyon bulunmaması olup test sonucunda modelin rastsal etkilerin olduğu panel veri modeli olduğu belirlenmiştir. Birimler arası ilişkinin olduğu ve heteroskedastisite olduğu için tahminci dengeli paneller için GLS yöntemi kullanılarak belirlenmiştir. Söz konusu modellere ait sonuçlar Tablo 5’te gösterilmektedir.

Tablo 5
Regresyon Sonuçları

Tüm Bankalar			
Değişken	Bağımlı Değişken Z-SKOR	Standart Hatalar	p-değeri
DIV	11.08	(-1.12)	0.000***
KVR	5.76	(-2.03)	0.005***
MVR	4.01	(-1.69)	0.017**
ROE	-7.67	(-2.29)	0.001***
GSYİH	-7.44	(-4.27)	0.081*
ENF	26.28	(-4.56)	0.000***
KAO	6.15	(-1.64)	0.000***
VARLOG	-6.06	(-0.44)	0.000***
VARBUY	-4.00	(-1.7)	0.018**
OZR	220.22	(-7.92)	0.000***
Wald değeri :3624 p:0.000			
Kamu Sermayeli Mevduat Bankaları			
Değişken	Bağımlı Değişken Z-SKOR	Standart Hatalar	p-değeri
DIV	4.03	(14.76)	0.785
KVR	-48.26	(16.10)	0.003***
MVR	-86.87	(26.72)	0.001***
ROE	-25.50	(21.97)	0.246
GSYİH	-8.99	(20.72)	0.664
ENF	6.63	(25.44)	0.794
KAO	6.30	(11.38)	0.582
VARLOG	-8.32	(5.34)	0.100*
VARBUY	17.95	(11.16)	0.100*
OZR	378.17	(83.46)	0.000***
Wald değeri:59 p değeri:0.000			
Özel Sermayeli Mevduat Bankaları			
Değişken	Bağımlı Değişken Z-SKOR	Standart Hatalar	p-değeri
DIV	-1.42	(11.57)	0.902
KVR	-26.53	(9.03)	0.003***
MVR	-100.24	(14.69)	0.000***
ROE	-32.82	(11.39)	0.004***
GSYİH	-6.12	(17.48)	0.726
ENF	81.99	(19.90)	0.000***
KAO	21.03	(5.98)	0.000***
VARLOG	-16.09	(1.55)	0.000***
VARBUY	-31.46	(7.78)	0.000***
OZR	204.65	(45.74)	0.000***
Wald değeri:478 p değeri:0.000			

Tablo 5

Regresyon Sonuçları (Devamı)

Yabancı Sermayeli Mevduat Bankaları

Değişken	Bağımlı Değişken Z-SKOR	Standart Hatalar	p-değeri
DIV	2.57	(0.92)	0.005***
KVR	17.72	(1.36)	0.000***
MVR	0.09	(1.09)	0.931
ROE	22.55	(2.03)	0.000***
GSYİH	-1.48	(4.88)	0.761
ENF	4.21	(4.71)	0.372
KAO	-2.19	(0.88)	0.013**
VARLOG	-2.40	(0.21)	0.000***
VARBUY	2.74	(0.87)	0.002***
OZR	209.60	(83.48)	0.000***

Wald değeri: 5302 p değeri:0.000

Grup - 1 Bankaları

Değişken	Bağımlı Değişken Z-SKOR	Standart Hatalar	p-değeri
DIV	4.25	(2.17)	0.050**
KVR	-29.15	(5.77)	0.000***
MVR	20.34	(4.37)	0.000***
ROE	-26.45	(7.50)	0.000***
GSYİH	-6.88	(8.13)	0.398
ENF	21.03	(9.86)	0.033**
KAO	12.85	(3.19)	0.000***
VARLOG	-5.94	(0.80)	0.000***
VARBUY	-9.21	(2.87)	0.001***
OZR	161.87	(10.28)	0.000***

Wald değeri:932 p değeri:0.000

Grup- 2 Bankaları

Değişken	Bağımlı Değişken Z-SKOR	Standart Hatalar	p-değeri
DIV	13.03	(4.70)	0.006***
KVR	21.87	(4.27)	0.000***
MVR	-2.44	(4.48)	0.586
ROE	-14.26	(6.56)	0.030**
GSYİH	1.87	(12.78)	0.884
ENF	109.34	(14.84)	0.000***
KAO	0.73	(2.88)	0.800
VARLOG	-51.99	(1.50)	0.000***
VARBUY	-10.49	(2.32)	0.000***
OZR	-18.71	(15.22)	0.219

Wald değeri: 1975 p değeri:0.000

Direnci hata terimleri parantez içindedir.

*** p <0,01, ** p<0,05, * p<0,1

Farklı banka grupları ile yapılan çalışmada 6 adet regresyon yapılmış ve farklı banka grupları için riskliliğin belirleyicileri, gelir çeşitlendirilmesi özelinde Tablo 5'te gösterilmiştir. Çeşitlendirme endeksinin, özel sermayeli mevduat bankaları ve kamu bankaları için kurulan regresyonda anlamsız çıktığı, tüm bankaların dahil olduğu regresyonda, yabancı sermayeli mevduat bankaları, grup-1 ve grup-2 bankaları bazında yapılan regresyon denklemlerinde anlamlı bulunduğu tespit edilmiştir. Yani kamu bankaları için gelir çeşitlendirmesi yapılması riskliliği etkileyen önemli bir faktör olarak karşımıza çıkmamaktadır. Bunun nedenleri olarak, kamu bankalarının performanstan ziyade görev anlayışı ile çalışmaları, ekonominin durağan dönemlerinden görev zararı yazarak bile olsa sorumluluk almaları ve bunun da gelir dağılımı ile risk arasındaki ilişkinin kopmasına sebep olduğu söylenebilmektedir. Özellikle 2018 kur şoku sonrası kamu bankaları faiz dışı gelirlerinde, ticari kâr hesabının eksi vermesinden dolayı zarar yazmışlar ve söz konusu zarar faiz dışı gelirlerindeki çeşitlendirmenin yönünü daraltıcı bir etken görmüştür. Gelir çeşitlendirme endeksi olan DIV değişkeninin yerli bankalar için anlamsız bir risklilik belirleyicisi olması, yabancı bankalar için ise anlamlı çıkması, mevduat yapısına göre banka türü ayırımında bankaların gelir çeşitlendirmesinin banka riskliliği üzerine olan etkisinin kısıtlı olduğu şeklinde yorumlanabilmektedir.

Gelir çeşitlendirmesi ile risklilik ilişkisini sayısal olarak ifade etmek gerekirse; tüm bankalar için yapılan regresyonda, bankaların çeşitlendirmesinin 1 birim artması bankaların riskini ölçen risk skorunu 11,08 birim arttırmaktadır. Yani bankalar gelir çeşitlendirmesi yaptıkça riskliliğinin düştüğü gözlemlenmiştir. Grup-1 ve grup-2 banka gruplarının aktif büyüklükleri ve iş modelleri birbirinden farklı olup sonuçlar üzerinde etkisi olması da beklenen bir durumdur. Regresyon sonuçlarına göre, DIV endeksinin 1 birim artışı grup-1 bankaları için Z-SKORunu 4,25; grup 2 bankaları için ise 13,03 artırarak riskliliği düşürmektedir. Sonuç olarak, büyüklük olarak daha küçük bankaların gelir çeşitlendirmesi yapması riskliliklerini ortalamanın üzerinde düşürmektedir yorumu yapılabilmektedir.

Kontrol değişkenleri olarak eklenen diğer değişkenler incelendiğinde, banka aktiflerinin logaritması (Aktifler) fazla olan kamu bankalarının iflas riskinin daha fazla olduğu görülmüştür. Kamu bankalarının büyüdükçe risk almaya daha meyilli hale geldikleri görülmektedir. Aktifleri büyük olan bankaların rekabet avantajı ve gelir çeşitlerinin daha fazla olması gibi nedenlerle riskliliğinin az olması beklenebilir. Öz kaynak oranı daha fazla olan bankaların daha az riskli olması doğaldır. Tüm banka grupları için öz kaynak oranı arttıkça iflas riskinin azaldığı tespit edilmiştir. Normal şartlarda büyüme oranı fazla olan bankaların riskliliğinin daha fazla olması beklenir ancak bu sonuç tüm banka grupları için gerçekleşmemiştir.

Tüm bankalar ile yapılan birinci regresyon analizi için kontrol değişkenlerinin etkisini incelemek bankacılık sektörünün riskinin temel belirleyicilerinin tanımlanması açısından önem arz etmektedir. Çeşitlendirme rasyosu literatürde risklilik ile ilişkisi düşünüldüğünde çok farklı sonuçlar vermektedir. Çalışmamızın kapsamı ve veri aralığı düşünüldüğünde, çeşitlendirmenin bankaların riskini düşürmesi sonucunun çıkması önem arz etmektedir. Bunun yanında kredi oranı ve kredi artış oranının artması beklenenin aksine banka riskini düşürmektedir. Söz konusu durumu bankaların sermaye yeterlilik oranlarının yüksekliğine ve bankaların risk yönetiminin etkinliğine bağlamak mümkündür. Özellikle küresel kriz sonrası bankalara getirilen kurallar, bankaları risk konusunda sınırlandırmaktadır. Söz konusu önlemlere, merkez bankasının likidite desteği kredisi tanımlaması, BDDK'nın halihazırda sorunsuz görünen kredilerin de beklenmeden yeniden yapılandırılabilmesine imkan tanınması gibi maddeler örnek gösterilebilir.

Tüm bankaların regresyonuna baktığımızda, modelden elde edilen en önemli sonuçlardan biri de mevduat rasyosunun banka riskliliğini azalttığı öz kaynak oranının ise banka riskliliğini arttırdığını gözlemlemekteyiz. Bunun nedeni olarak bankaların borçlanarak elde ettiği kaynakları kullanma konusunda daha ihtiyatlı davrandığı, bunun da riskini azalttığı; fakat öz kaynaklarının yüksek olması bankalara hareket serbestisi sağladığı şeklinde yorumlanabilmektedir. Söz konusu dönemde bankacılık sistemi öz kaynaklarının toplam varlıklara oranı yaklaşık %11 iken, yurtdışından sağlanan kredilerin banka aktiflerine oranı yaklaşık %8 olarak gerçekleşmiştir. Bir diğer ifade ile, bankalar borç para ile dikkatli davranırken, kendi kaynaklarını kullanmada daha esnek olabilmektedir. Bununla birlikte öz kaynak kârlılığının artması ise, bankaları daha korunaklı bir yapıya kavuşturmakta ve risklerini azalttığı yine birinci model sonuçlarına bakılarak yorumlanabilmektedir.

Son olarak makroekonomik verilerin banka riskliliği üzerine etkisini incelemek gerekirse, enflasyon değişkeninin GSYİH değişkeninden daha fazla etkili olduğu görülmektedir. Söz konusu durumu ekonomik birimlerin karar alırken büyüme verisinden çok enflasyon verisine bağlı olarak karar aldıkları gerçeği ile açıklamak mümkündür. Yine birinci regresyonun en önemli sonuçlarında biri enflasyon artışının banka riskliliğini düşürdüğü, bunun yanında GSYİH’de meydana gelen artışın banka riskliliğini arttırdığını söylemek mümkündür. Enflasyon ile banka riskliliğinin düşmesini, bankaların faiz dışı gelir elde ederken enflasyon verisini baz almaları, pasiflerinin yaklaşık %75’i borç alınan mevduatlardan oluştuğundan ve borcun da enflasyonist dönemlerde borç alan lehine fayda oluşturduğu sebepleriyle açıklamak mümkündür. Bunların yanında yine bankaların enflasyonist dönemde TÜFE endeksli tahviller ile gelirlerini arttırıcı ve riskini düşürücü hareket ettiğini söylemek mümkündür. GSYİH artışı ile gelir arasındaki ilişki ise birçok ampirik çalışmada hem olumlu hem olumsuz olarak tespit edilmesine rağmen, Türk Bankacılık Sektörü üzerine yapılan çalışmamızda, riski arttırıcı bir özellik göstermiştir. Bu durumun ise büyüme dönemlerinde en çok bankaların önderliğinde ekonomik aktivitenin artması ile açıklamak mümkündür.

Literatürde Avrupa bankaları için yapılan Lepetit ve diğerleri (2007), Amerika için yapılan DeYoung ve Roland (2001) ve Stiroh (2004) çalışmaları faiz dışı gelirin riskliliği arttırdığını göstermiştir. Kamu ve grup-1 bankalarının sonuçları söz konusu çalışmaların sonuçlarına benzer çıkmıştır. Endonezya için yapılan Hidayat ve diğerleri (2012) çalışmasında ise faiz dışı gelirin küçük bankalar için riski azalttığını, büyük bankalar içinse riski arttırdığını ortaya koymuş olup grup-1 bankalarının aktiflerinin grup-2 bankalarından büyük olduğu düşünüldüğünde söz konusu çalışmaya paralel sonuçlar bulunmuştur. Avrupa’da ve Amerika’da Türkiye’den farklı olarak küçük bankalar dâhil olmak üzere faiz dışı gelirin riskliliği artırması, gelişmiş ülkelerdeki küçük bankaların faiz dışı gelirin daha yüksek olması ve bankacılık sisteminin daha gelişmiş olmasıyla açıklanabilir. Türk bankaları için yapılan çalışmalarda, Gürbüz ve diğerleri (2013), faiz dışı gelirin Türk bankaları için riske göre düzeltilmiş finansal performansı arttırdığını, Atik (2019) ise faiz dışı gelirin iflas riskini arttırdığını göstermiştir. Bu çalışmalarda banka grupları ve/veya faiz dışı gelir alt kategorileri kullanılmamış olup inceleme dönemleri de farklı olduğu için sonuçlarla bire bir paralellik kurulması mümkün değildir.

Sonuç ve Öneriler

Bankacılık sektörü, finansal sistemin ana unsurlarından biridir. Çünkü fon arz ve talebine aracılık ederek ülke ekonomisine de katkı sağlarlar. Bu nedenle bankaların düşük risk ile istikrarlı gelir elde etme potansiyeline sahip olması son derece önemlidir. Bu çalışmada bu gereksinimden hareketle banka riskini etkileyen bankaların kontrol edebileceği mikro düzeydeki değişkenlerin neler olduğunun belirlenmesi amaçlanmıştır.

Modelin sayısal sonuçlarına bakıldığında, Türk Bankacılık Sisteminde gelir çeşitlendirmesi yaparak bankaların riskten korunması mümkündür. Bankalar söz konusu ampirik ilişkiyi önceden tahmin ederek, özellikle ekonominin yavaşladığı veya arz şoku yaşandığı (Covid gibi) dönemlerde risklerini düşürmek için faiz dışı gelirlere önem vermelidir. Bunun yanında politika yapıcılar da söz konusu kritik dönemlerde bankaların faiz dışı gelirlerini azaltıcı yasal düzenlemeler yapmamalı ve bankaları bu konuda sınırlandırılmamalıdır. Örnek vermek gerekirse, 2020 yılı başında yaşanan Covid krizi ile dünya arz kaynaklı bir şok yaşamış ve bunun etkisini azaltmak için bankalar faiz dışı gelirlere yönelmiştir. Bu durumda politika yapıcı, eft, havale ücretlerinin azaltılması, kredi tahsis oranının düşürülmesi veya nakit avans ücretinin düşürülmesi gibi önlemler olarak bankaları zor durumda bırakmamalıdır. Kredi tahsis oranı ve nakit avansın bankalara faiz dışı gelir getirmesinin yanında faiz geliri de getirdiği göz ardı edilmemelidir.

Bankacılık sektörü en uygun iş modelinin arayışında iken Türkiye’de bulunan düzenleyici kurumlar faiz dışı gelirleri kontrol ederek aşırı ücretlendirmeyi engellemek ve ücretlerle ilgili yeknesaklık sağlayarak müşterileri koruma amacındadır. Düzenleyici kurumlar için gelir çeşitlendirme yoluyla banka riskliliğini azaltabilmek de finansal istikrarı sağlama açısından otoritelerin ilgisini çekebilecektir. Bu doğrultuda gelir çeşitlendirmesinin banka riskine etkisinin analiz edildiği bu çalışmada, sektör grupları bazında 6 farklı modelde riskin temel belirleyicileri ve gelir çeşitlendirilmesi ile olan ilişkisi incelenmiştir. Çalışma sonuçları faiz dışı gelirin artmasının riskliliği azaltabileceği yönündeki genel beklentiyi doğrularken, mevduat türüne göre değişen banka grupları için her zaman anlamlı olmadığı sonucunu doğrulamaktadır. Sonuçlar, bankaların daha istikrarlı ve riskten korunmak için iş modellerine bağlı olarak farklı stratejiler izlemeleri gerektiğini göstermektedir.

Bu çalışmadan elde edilen sonuçların, gelir çeşitlendirmesinin artırılarak istikrarlı bir yapı oluşturulmasında hem bankalar hem de diğer paydaşlar açısından önemli olduğu sonucunun literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Bundan sonraki çalışmalarda banka sayısı artırılarak, ülkeler arası karşılaştırmalar yapılarak veya farklı analiz ve teknikler kullanılarak faiz dışı gelirler ile banka riskini etkileyen faktörler arasında farklı çalışmalar yapılabilir.

Kaynakça

- Abbas, F., Iqbal, S. ve Aziz, B. (2020). The role of bank liquidity and bank risk in determining bank capital: Empirical analysis of Asian banking industry. *Review of Pacific Basin Financial Markets and Policies*, 23(3), 1-21. <https://doi.org/10.1142/S0219091520500204>
- Acharya, V., Hasan, I. ve Saunders, A. (2006). Should banks be diversified? Evidence from individual bank loan portfolios. *The Journal of Business*, 79(3), 1355-1412. <https://doi.org/10.1086/500679>
- Aloğlu, Z. T. (2005). *Bankacılık sektörünün karşılaştığı riskler ve bankacılık krizler üzerindeki etkileri*. TCMB Uzmanlık Yeterlilik Tezi. Erişim adresi: <https://www3.tcmb.gov.tr/kutuphane/TURKCE/tezler/ziyatuncaloglu.pdf>
- Atik, M. (2019). Türk bankacılık sektöründeki faiz dışı gelirlerin banka geliri ve riski üzerindeki etkisinin ölçülmesi. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 81(1), 271-292. <https://doi.org/10.25095/mufad.510681>
- BDDK. (2015). Bankaların sermaye yeterliliğinin ölçülmesine ve değerlendirilmesine ilişkin yönetmelik, Madde: 3/1 (ııı), 23/10/2015 tarihli ve 29511 sayılı Resmi Gazete, Erişim adresi: <http://www.mevzuat.gov.tr/Metin.Aspx?MevzuatKod=7.5.21192&MevzuatIliski=0&sourceXmlSearch=sermaye%20yeterlili%C4%9Fi>
- BDDK. (2016). Faiz oranı riskinin yönetimine ilişkin rehber. Erişim adresi: <https://www.bddk.org.tr/Mevzuat/DokumanGetir/957>
- Bessis, J. (2002). *Risk management in banking*. (2nd Ed.). West Sussex, United Kingdom: John Wiley and Sons, Inc.
- Boyd, J. H., Graham, S. L. ve Hewitt, S. R. (1993). Bank holding company mergers with nonbank financial firms: Effects on the risk of failure. *Journal of Banking & Finance*, 17(1), 43-63. [https://doi.org/10.1016/0378-4266\(93\)90079-S](https://doi.org/10.1016/0378-4266(93)90079-S)
- Chen, C. R., Huang, Y. S. ve Zhang, T. (2017). Non-interest income, trading, and bank risk. *Journal of Financial Services Research*, 51(1), 19-53. <https://doi.org/10.1007/s10693-015-0235-9>
- Comptroller Of The Currency, (2001). *Liquidity: Comptroller's handbook, comptroller of the currency: Administrator of the national banks*. Washington, DC. Erişim adresi: <https://www.occ.treas.gov/publications-and-resources/publications/comptrollers-handbook/files/liquidity/pub-ch-liquidity.pdf>
- Delpachitra, S. ve Lester, L. (2013). Non-interest income: Are Australian banks moving away from their traditional businesses?. *Economic Papers: A journal of applied economics and policy*, 32(2), 190-199. <https://doi.org/10.1111/1759-3441.12032>
- Demirgüç-Kunt, A. ve Huizinga, H. (2010). Bank activity and funding strategies: the impact on risk and returns. *Journal of Financial Economics*, 98(3), 626-650. <https://doi.org/10.1596/1813-9450-4837>

- Deyoung, R. ve Roland, K. (2001). Product mix and earnings volatility at commercial banks: Evidence from a degree of total leverage model. *Journal of Financial Intermediation*, 10(1), 54-84. <https://doi.org/10.1006/jfin.2000.0305>
- Ertürk, H. (2016). Bankacılık sektörünün karşılaştığı riskler ve risk yönetimi. *Denetim*, (4), 62-70. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/208921>
- Gallati, R. (2003). *Risk management and capital adequacy*. New York, USA: McGrawHill.
- Ghosh, A. (2020). Discerning the impact of disaggregated non-interest income activities on bank risk and profits in the post-Gramm-Leach-Bliley Act era. *Journal of Economics and Business*, 108(2), 1-21. <https://doi.org/10.1016/j.jeconbus.2019.105874>
- Gürbüz, A. O., Yanık, S. ve Aytürk, Y. (2013). Income diversification and bank performance: Evidence from Turkish banking sector. *Journal of BRSA Banking and Financial Markets*, 7(1), 9-29. Erişim adresi: https://www.bddk.org.tr/Content/docs/bddkDergiEn/dergi_0013_03.pdf
- Hidayat, W.Y., Kakinaka, M. ve Miyamoto, H. (2012). Bank risk and non-interest income activities in the Indonesian banking industry. *J. Asian Econ*, 23(4), 335-343. <https://doi.org/10.1016/j.asieco.2012.03.008>
- Kayran, O. ve Kıyılar, M. (2021). Türkiye'deki mevduat bankalarına yönelik bir araştırma: Bankalarda gelir çeşitlendirmesinin performans üzerine etkileri. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, 12(2), 419-439. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1558809>
- Kınık, R. Ü. (2010). *Bankalarda ürün yeniliğinin müşteri memnuniyeti açısından değerlendirilmesi: Bir özel banka uygulaması* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya. Erişim adresi: <http://acikerisimarsiv.selcuk.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/123456789/685/rukiye%20%C3%BClk%C3%BC%20k%C4%B1n%C4%B1k%20tez%20pdf.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Kohler, M. (2014). Does non-interest income make banks more risky? Retail- versus investment-oriented banks. *Review of Financial Economics*, 23(4), 182-193. <https://doi.org/10.1016/j.rfe.2014.08.001>
- Kohler, M. (2015). Which banks are more risky? The impact of business models on bank stability. *Journal of Financial Stability*, 16(1), 195-212. <https://doi.org/10.1016/j.jfs.2014.02.005>
- Laeven, L. ve Levine, R., (2009). Bank governance, regulation, and bank risk taking. *Journal of Financial Economics*, 93(2), 259-275. <https://doi.org/10.1016/j.jfineco.2008.09.003>
- Lee, C. C., Yang, S. J. ve Chang, C. H. (2014). Non-interest income, profitability, and risk in banking industry: A cross-country analysis. *The North American Journal of Economics and Finance*, 27(c), 48-67. <https://doi.org/10.1016/j.najef.2013.11.002>
- Lepetit, L., Nys, E., Rous, P. ve Tarazi, A. (2008). Bank income structure and risk: An empirical analysis of European banks. *Journal of Banking and Finance*, 32(8), 1452-1467. <https://doi.org/10.1016/j.jbankfin.2007.12.002>

- Mercan, M. (2021). Determinant factors influence bank risk-taking: Evidence from commercial bank of Georgia. *Globalization and Business*, 11(1), 59-65. <https://doi.org/10.35945/gb.2021.11.007>
- Meriç, İ. (1980). *Türk ticaret banka işletmelerinde işletme riski ve ekonomik karlılık*. Ankara: O.D.T.Ü. İdari İlimler Fakültesi Yayını.
- Parasız, İ. (2000). *Modern bankacılık teori ve uygulama*. İstanbul: Banksis Yayınları.
- Pham, K. D., Ngo M. V., Nguyen, H. H. ve Le, V. L. T. (2021). Financial crisis and diversification strategies: The impact on bank risk, and performance. *Economics and Business Letters*, 10(3), 249-261. <https://doi.org/10.17811/ebl.10.3.2021.249-261>
- Schroek, G. (2002). *Risk Management and value creation in financial institutions*. New York: John Wiley & Sons, Inc.
- Stiroh, K. J. (2004). Diversification in banking: Is noninterest income the answer?. *Journal of Money, Credit, and Banking*, 36(5), 853-882. <https://doi.org/10.1353/mcb.2004.0076>
- Şakar, H. (2002). *Risk yönetimi açısından bankalarda aktif pasif yönetimi*. İstanbul: MIDA Institute.
- TBB, (2022). İstatistiki raporlar. Erişim adresi: <https://www.tbb.org.tr/tr/bankacilik/banka-ve-sektor-bilgileri/istatistiki-raporlar/59>
- Turgut, B. (2013). *Türk bankacılık sektöründe ürün çeşitlendirmesinin karlılığa olan etkisi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul. Erişim adresi: <https://polen.itu.edu.tr:8443/server/api/core/bitstreams/838bfc0d-a46c-41e8-a065-01b17145a56e/content>
- Türkmen, S. Y. ve Yigit, I. (2012). Diversification in banking and its effect on banks' performance: Evidence from Turkey. *American International Journal of Contemporary Research*, 2(12), 111-119. Erişim adresi: http://www.aijcrnet.com/journals/Vol_2_No_12_December_2012/12.pdf
- Uysal, E. U. (2009). Operasyonel risk yönetiminde senaryo analizi. *Bankacılar Dergisi*, 69(1), 73-85. Erişim adresi: <https://www.tbb.org.tr/Dosyalar/Dergiler/Dokumanlar/269.pdf>

Ek 1.

Paseran Cips Testi

Bağımsız Değişken	CIPS İstatistiği t Değeri	p Değeri
ZSKOR	-4,22	p <0,10
DIV	-3,60	p <0,10
KVO	-2,67	p <0,10
MVR	-2,41	p <0,10
ROE	-2,20	p <0,10
KAO	-2,05	p <0,10
VARLOG	-2,72	p <0,10
VARBUY	-2,85	p <0,10
OZR	-4,60	p <0,10

Ek 2.

ADF Testi

Bağımsız Değişken	t istatistiği	p Değeri
ENF	-2,62	p <0,10
GSYIH	-3,29	p <0,10

Ek 3.

Temel Ekonometrik Varsayım Testleri (Rastsal Etki Modeli)

Heteroskedasite Testi (Breusch-Pagan Test)-Model 1		
BP=4,82	P değeri=0,021	
Pesaran Birimler Arası Otokorelasyon Testi-Model 1		
Delta Değeri 6.850	P değeri=0,000	
Bhargava, Franzini ve N. Durbin Watson ve Baltagi-Wu Otokorelasyon Test-Model 1		
Durbin-Watson	1.34	<2
Baltagi-Wu LBI	1.39	<2

Extended Abstract

Purpose

The fact that income diversification, which is one of the factors that determines risk in the Turkish banking sector, is revealed by an empirical research reveals the reason for this study. At the same time, with this study, another aim is to determine whether the factors that determine risk in the banking sector differ by classifying them as state-owned deposit banks, privately-owned deposit banks and foreign-owned banks and by making a distinction according to bank size.

Design and Methodology

In the study, bank-specific factors and macroeconomic factors affecting the Z-score variable used to measure bank risk were tested with panel regression analysis. In this study, focusing on the post-global financial crisis period, monthly data from January 2010 to December 2020 are used. Banks that were actively involved in this period were examined by classifying them as Public Deposit Banks, Private Equity Deposit Banks and Foreign Capital Banks in accordance with the classification in the Bank Association of Turkey (TBB). In addition, a distinction was made according to the size of the bank, and thus, after 3 public banks were excluded, a new classification was made as Group1 and Group2 banks, by allocating 8 banks in each group each, and 19 banks were examined within the scope of the study. It has been observed that the selected banks constitute 97.6% of the banking sector assets as of December 2020. Development and investment banks which have different non-interest incomes and participation banks who has no concept of interest were not included in the study. Three of the relevant banks are public banks and the others are private banks, and analysis was made as bank size groups on the basis of "public", "group-1" and "group-2". Balanced panel data analysis was applied as all the data of the selected banks were available in the mentioned time period.

The main variables of this study are the independent variables of the bank such as banks' income diversification ratio (DIV), credit ratio (KVR), deposit ratio (MVR), return on equity (ROE), bank loan growth rate (KAO), natural logarithm of asset size (VARLOG), the bank's asset growth (VARBUY), equity ratio (OZR) and dependent variables such as Z-score variables used to measure bank risk. In addition to these variables, consumer inflation (ENF) and national income growth rate (GDP) are added to measure the impact of macroeconomic change on bank risk.

Findings

This study is conducted with different bank groups, 6 regressions were made and the determinants of risk for different bank groups were investigated specifically for income diversification. It has been determined that the diversification index is insignificant in the regression established for private deposit banks and public banks, and it is significant in the regression equations made on the basis of foreign capital deposit banks, Group1 and Group2 banks in the regression including all banks. In other words, income diversification for public banks does not appear to be an important factor affecting risk. As the reasons for this, it can be said that public banks work with a sense of duty rather than performance, they take responsibility even by writing duty losses from the stagnant periods of the economy, and this causes the relationship between income distribution and risk to break. Especially after the 2018 exchange rate shock, public banks recorded a loss in their non-interest income due to the negative commercial profit account, and the said loss saw a narrowing factor in the diversification

of their non-interest income. The fact that the DIV variable, which is the income diversification index, is an insignificant determinant of risk for domestic banks, but is significant for foreign banks, can be interpreted as the effect of income diversification of banks on bank risk is limited in terms of bank differentiation according to deposit type.

To express numerically the relationship between income diversification and risk; in the regression made for all banks, an increase in the diversification of banks by 1 unit increases the risk score, which measures the risk of banks, by 11.08 units. According to the regression results, 1 unit increase in the DIV index resulted in a Zscore of 4.25 for group1 banks; For group 2 banks, it increases the risk by 13.03.

When the other variables added as control variables are examined, it is seen that the bankruptcy risk of public banks with a large logarithm of bank assets (Assets) is higher. It is observed that as public banks grow, they become more inclined to take risks. It has been determined that the risk of bankruptcy decreases as the equity ratio increases for all bank groups.

When we look at the regression of all banks, we observe that one of the most important results obtained from the model is that the deposit ratio reduces the bank's risk, while the equity ratio increases the bank's risk.

Finally, if we need to examine the effect of macroeconomic data on bank risk, it is seen that the inflation variable is more effective than the GSYİH variable. Again, it is possible to say that one of the most important results of the first regression is that the increase in inflation reduces the risk of banks, while the increase in GSYİH increases the risk of banks.

Research Limitations

The study was limited to 19 banks, which were observed to constitute 97.6% of the asset size in the Turkish banking sector as of December 2020. A distinction was made according to the size of the bank, and thus, after 3 public banks were excluded, a new classification was made as Group1 and Group2 banks, as 8 banks each, and 19 banks were examined within the scope of the study.

Implications (Theoretical, Practical and Social)

According to the results of the study, it is possible to protect banks from risk by diversifying income in the Turkish Banking System. By predicting the empirical relationship in question, banks should attach importance to non-interest incomes in order to reduce their risks, especially in periods when the economy slows down or when there is a supply shock. In addition, policy makers should not make legal arrangements to reduce the non-interest income of banks in these critical periods and banks should not be limited in this regard. To give an example, with the Covid crisis at the beginning of 2020, the world experienced a supply-based shock and banks turned to non-interest incomes in order to reduce the effect of this. In this case, the policy maker should not put banks in a difficult situation by taking measures such as reducing eft and remittance fees, reducing the loan allocation rate or reducing the cash advance fee.

While the banking sector is in search of the most suitable business model, the regulatory agencies in Turkey aim to prevent overcharges by controlling non-interest incomes and to protect customers by ensuring uniformity in fees. For regulatory institutions, reducing bank risk through income diversification may also attract the attention of authorities in terms of ensuring financial stability. In this direction, in this study, in

which the effect of income diversification on bank risk is analyzed, the main determinants of risk and its relationship with income diversification are examined in 6 different models on the basis of sector groups. While the results of the study confirm the general expectation that an increase in non-interest income may reduce risk, it results that it is not always meaningful for bank groups that vary according to deposit type. The results show that banks should follow different strategies depending on their business models to be more stable and hedged.

It is thought that the results obtained from this study will contribute to the literature in terms of both banks and other stakeholders in creating a stable structure by increasing income diversification. In future studies, different studies can be made between the factors affecting non-interest incomes and bank risk by increasing the number of banks, making comparisons between countries or using different analyzes and techniques.

Original Value

This study is considered important because it is one of the few studies that evaluates the main determinants of risk in the Turkish banking sector. In addition, the study has been associated with the importance of income diversification in terms of the banking sector. In this respect, it is thought to be a valuable study that will contribute to the literature by distinguishing it from similar studies.

Araştırmacı Katkısı: Ufuk ALKAN (%50), Aykut ŞENGÜL (%50).

Kitap İncelemesi ¹

Book Review

Rahşan İNAL²

Başvuru Tarihi: 15.07.2022

Kabul Tarihi: 01.08.2022

Makale Türü: Kitap İncelemesi

Book Review: Eskioglu,F.(2019). *Londra'da Bizim'kiler=The Community from Turkey and North Cyprus in the UK*. İstanbul: Ege Basım.

Londra'da toplumsal hayatın çok kültürlü yapısı tesadüf değildir. Kent, geçmişten günümüze Birleşik Krallık'ta en fazla göçmenin yaşadığı, Avrupa Birliği üyesi olmayan ülkelerden gelen göçmenler için en popüler varış merkezi olma özelliğini korumaktadır (Kierans, 2022).

Türkçe konuşan göçmenlerin Londra'daki varlığı ise 1930'larda Kıbrıs Türklerinin göçüyle başladı. Bu erken tarihin arkasında Britanya'nın adıyla olan kolonyal bağları bulunurken, 1960'lardan sonra göçün hız kazanma nedeni Kıbrıs'ta yaşanan toplumsal çatışmalar oldu. Türkiye'den Londra'ya yönelik göçlerin kitleselleşmesinde ise 1980 ve 1990'ların politik atmosferi, Maraş olayları ve askeri darbe etkilidir (Sirkeci ve diğerleri, 2016). Son dönemde de Ankara Anlaşması'yla yeni bir göç dalgası gerçekleşti (Bilecen, 2015). Atay'ın (2006) tespitiyle "Türkçe konuşan topluluk" Kıbrıslı Türkler, Türkiye'den Türkler ve Kürtlerden oluşuyor. Yerleşim alanları çoğunlukla Kuzey Londra'nın Enfield, Harringey, Hackney ve Islington bölgeleridir (Uysal,2016). Ortak iletişim dilleri Türkçe olan bu göçmen topluluğu politik, ekonomik ve kültürel olarak hem benzer hem farklı deneyimlere sahip.

Atıf: İnal, R. (2022). Londra'da Bizim'kiler [Faruk ESKİOĞLU tarafından yayına hazırlanan Londra'da Bizim'kiler başlıklı kitabın değerlendirmesi]. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(3), 1043-1046.

¹ Bu çalışma etik kurul izin belgesi gerektirmemektedir.

² Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sosyal Hizmet Bölümü, rahshan.inal@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4461-0989

Faruk Eskioğlu “Londra’da Bizim’kiler=The Community from Turkey and North Cyprus in the UK”, isimli kitabında göçmenlerin sosyal bilimcilere anlatacak çok hikayelerinin olduğunu anımsatıyor. Türkçe ve İngilizce iki dilli, üç cilt olan kitap, başta sosyoloji, halkbilim, tarih, antropoloji olmak üzere sosyal bilimlerin diğer disiplinleri için dikkate değer temel bir kaynak niteliğinde. Kitabın birinci cilt önsözünü yazan, ulus ötesi göç araştırmalarıyla tanıdığımız Prof.Dr. İbrahim Sirkeci’nin de belirttiği gibi, Eskioğlu akademik bir titizlikle çalışarak bu kitabı hazırlamış.³ Kitap hem Kıbrıs hem Türkiye’den göçmenlerin Londra yolculuklarının öncesi ve sonrasını sadece aktarmakla kalmıyor, içindeki bilgi ve belge zenginliğiyle, Sirkeci’nin tanımlamasıyla “taşınabilir toplum müzesi” sıfatını da hak ediyor.

Kitabın yazarı, Faruk Eskioğlu’da 1985 yılı sonunda Türkiye’den Londra’ya göç etmiş, medya ve film yapımcılığı eğitiminden sonra Nokta dergisi İngiltere temsilciği ile Hürriyet Londra bürosunda çalışmış bir gazeteci. Belki de bu nedenle saklı kalmış pek çok orijinal belge ve görseli okurla buluşturabilmeyi başarmış. Kitabın üçüncü cildinin önsözünü yazan Prof. Dr. Mehmet Ali Dikerdem, “böylesine bir çaba ancak toplumu otuz kusur yıldır neredeyse her gün içinden izleyen dürüst bir duayen gazeteci hem ruhu hem de vicdanı hür biri tarafından kotarılabilirdi” derken Kümbetoğlu’nun (2018: 49-85) göçmen katılımcılarla yapılan görüşmelerde işaret ettiği temel hassasiyetleri anımsatıyor. Katılımcılar, göç süreçleri ile ilgili kişisel hikayelerini “güven” tesis edilmişse samimiyetle anlatırlar. Diğer yandan akademik araştırmalar sınırlandırılmış bir zamanda yürütülür. Ancak iyi planlanmış bir araştırma, bu sınırlandırılmış zamanı verimli kullanarak başarılı olabilir. İngiltere’de göçmenlerle ilgili bir çalışma yapmak isteyen sosyal bilimciler için Eskioğlu’nun kitabı paha biçilemez bir başlangıç noktası. Kitap aranan kaynakların bulunabileceği tüm adresleri tarif ediyor. Londra’da tabelası görülen ya da görülmesi muhtemel herhangi bir göçmen derneğinin/vakfının ya da kültürel bir mekânın tarihi, belgeleri ve fotoğraflarıyla aktarılmış. Üstelik bunu yaparken sadece tarihin o anında bırakılmamış, günümüze kadar tüm dönüşümleriyle gözler önüne serilmiş. Sadece mekanlar ve kurumların tarihi değil, bireyler ve ailelerin hikayeleri, olaylar da ayrıntılarıyla aktarılmış. Bu detaylı çalışma sekiz yılda tamamlanmış. Her cilt ayrı konu başlıkları ve bölümler olarak düzenlenmiş.

Birinci cilt, “Göç ve Toplumun Oluşumu/Migration and the creation of a community” adını taşıyor ve Kıbrıslı Türklerin Britanya’ya göçleriyle başlıyor. İlerleyen sayfalarda da Kıbrıs’ın toplumsal ve siyasal tarihi Londra’dan aktarılıyor. Avrupa’nın ilk Türk derneği Kıbrıs Türk Cemiyeti’nin kuruluşu, 1950’li yıllarla birlikte daha görünür hale gelen Kıbrıs’ta yaşanan toplumsal çatışmaların Londra’daki yansımaları, Trafalgar Meydanı’ndaki protesto yürüyüşleri, topluluk içindeki politik farklılıklarla birlikte ele alınmış. Bu süreci günümüze kadar getiren Eskioğlu ardından Türkiye’den gelen göçmenleri anlatmış ve son olarak Ankara Anlaşması ile gelenlere yer vermiş. Göçmenlerin çalışma hayatlarını da ayrıntılarıyla değerlendirilirken arşivlerde bulmanın çok zor olduğu işyeri grevlerini de aktarmış. Yanı sıra İngiltere Türk İşçi Birliği üyesi pek çok işçinin isim ve fotoğraflarını da belgelemiş. Göçmenlerin sağlık problemleri, intiharlar, göçmenlere yönelik işlenen ırkçılık suçları, gösteriler, gençler arasındaki çeteleşmeler, Birleşik Krallık yetkilileri tarafından göçmenlere verilen ödül ve nişanlar, göçmen politikacılar, Birleşik Krallık da yapılan akademik araştırmalara ait raporlar, Londra’da yaşayan akademisyenler ve Londra’da yaşayıp anavatanlarına geriye göç edenlerle de yapılan röportajlar bu ciltte ele alınan konu başlıkları arasında.

³ Eskioğlu, 1985 yılında Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde “Uluslararası sermaye ihracı ve ithalindeki nedensellik ve Türkiye’de yabancı sermaye” başlıklı yayınlanmamış yüksek lisans tezinin de yazarıdır.

İkinci cilt “Toplumda Kültür ve Sanat (Culture, art and, sport in the community)” adını taşıyor. Bu cildin önsözünde Aydın Çubukçu şunları yazmış: “Bir kimlik ifade edebilmenin, ‘ben de varım’ diyebilmek için, yalnızca ekonomik, siyasi varlık göstermekle olamayacağını halklar deneyerek öğrenmişlerdir. Ekonomi ve siyaset, içinde yaşanılan toplumun bir parçası, eklentisi olmayı sağlar. Ama özel ve kendine özgü bir kimlik olmayı mümkün kılmaz”. Eskioğlu bu ciltte göçmenlerin kültürel kimlik oluşumu ve devamını sağlama çabalarını üç bölümde incelemiştir: Kültür, sanat ve spor. Kültürel kuruluşlar başlığında eğitim kurumlarına yer verilmiştir. Çünkü Londra’da 1960’larda ilk defa Kıbrıs Türk Cemiyeti tarafından başlatılan Türkçe dil eğitimlerinden sonra eğitim alanında pek çok proje gerçekleştirildi. Bu süreç, Türk okullarının kuruluşu ve Türkçe dil eğitimiyle ilgili öncü isimlerin çalışmalarıyla aktarılmıştır. Göçmenler kültürel derneklerini kurduktan sonra ilk olarak 1970’lerde festivaller organize etmeye başlamışlar. Günümüzde de Londra’da çok sayıda Kıbrıslı Türkler, Türkiye’den Türkler ve Kürtler tarafından kurulmuş farklı hedefleri olan pek çok göçmen derneği ve bu dernekler tarafından düzenlenen festivaller var. Eskioğlu kitabın “kültür” başlığında, düğün ve yemek kültürü, kahvehaneler, milli ve dini bayramlar, dini kurumlar, cemaatler ve ibadetler, sınırlı sayıda da olsa göçmenlere ait kamusal alandaki anıtlar, eğlence hayatı, İngiltere’de yaşayan ya da belirli bir dönem İngiltere’de yaşamış yazarlar ve onların eserleri, kitapçılar ve kütüphaneler, halk dansları, Türkçe- İngilizce yayın yapan gazete ve dergiler, televizyonlar, medya kurumlarına da yer vermiştir. Bu ciltte ayrıca göçmenlerin cenaze ve defin işlemlerinin nasıl gerçekleştirildiği de tarihsel olarak aktarılmıştır. İkinci cildin “Sanat” bölümünde; göçmenlerin sinema, fotoğraf, resim, grafik, heykel, seramik, müzik, tiyatro ve moda alanındaki faaliyetlerine odaklanılmış. Kitabın bu cildinin son bölümü ise “spor”. Londra’da kurulmuş en eski futbol ligi Türk Toplumunu Futbol Federasyonu’nun tarihi, bu federasyonu oluşturan futbol kulüplerinin yanı sıra voleybol, güreş, atletizm spor branşları ve başarılı sporcular yer alıyor.

Üçüncü cilt, “Toplumun yüzü/Faces in the community” adını taşıyor. Göçmenlerin kişisel tarihleri göç araştırmalarının temel veri kaynakları arasındadır. Çünkü onların anıları, çalıştıkları işler, yaptıkları ve yapamadıkları, yaşadıkları evler, semtler, sokaklar hepsi hem Britanya toplumsal tarihinin bir parçası hem de kentin hafızasıdır. Bu cilt Londra göçmen topluluğundan yüz ismin yaşam öykülerinin aktarıldığı bir cilt. Bir başka deyişle “sahadan sesler”. Kıbrıslı mücahitlerden tekstil fabrikalarının açık olduğu dönemdeki işçilere, sendikacılardan futbolun duayenlerine kadar Londra’daki göçmen topluluğundan pek çok ismin yaşam hikayesi yer alıyor. Eğitim, ticaret, kültür, sanat, politika, akademi gibi farklı meslek gruplarından isimlerin kişisel hikayeleriyle göçmen topluluğun panoraması sunulmuş.

Eskioğlu’nun politika, kültür, ekonomi başlıklarında Londra’da göçmenlerin “sözel toplum tarihi” ni bir araya getirdiği kitabının biçimsel özelliklerine de değinmek gerekir. Zira yaklaşık üç buçuk kilogram ağırlığı ve 30cm×20cm boyutlarıyla içerisinde barındırdığı yüz yıllık arşiv gibi oldukça hacimli. Dil editörleri de yazar gibi titiz davranmış. İngilizce metinlerin Türkçe çevirilerine göre özet olarak yer almasının nedeni ise sanırım kitabın 1152 ve kuşe kâğıt olan sayfa sayısını daha fazla arttırmamak için tercih edilmiş bir yöntem.

Fakat 2019 yılında basılmış kitap Türkiye’de çok az sayıda kütüphanede mevcut. Bunda kitabın bilinen bir yayınevinden basılmamış olması da etkili olabilir. Çünkü Suriye’deki savaşın ardından gelen göç dalgasıyla birlikte Türkiye’de göç çalışmalarında niceliksel artış söz konusu. Temmuz 2022’de ulusal tez merkezinde “göç” tez adı alanıyla yapılan basit bir taramada 2615 lisansüstü tez çalışmasından 702 tanesi 1989-2014 arasında ve 1913 tanesi ise 2014 sonrası gerçekleştirilmiş. Yani son sekiz yılda hazırlanan lisansüstü çalışma

sayısı, 25 yılda yapılan çalışmalardan çok daha fazla. Dolayısıyla her yönüyle göçmenleri aktaran arşiv deposu bu kitabın “gözden uzak” kalmasının nedeni tanıtım eksikliği olabilir.

“Londra’da Bizim’kiler” hem uluslararası alanda hem de İngiltere/Londra merkezli yeni araştırmalar için sayfalarındaki arşiv zenginliğiyle bir esin kaynağı ve ilgililerini bekliyor. Bu açıdan da Prof.Dr. Mehmet Ali Dikerdem’in tavsiyesini tekrarlamakta yarar var: “Bu kitabın hemen hemen her bölümünde bir doktora tezini tetikleyecek malzeme bulunmaktadır”.

Kaynakça

- Atay, T. (2006). *Türkler Kürtler Kıbrıslılar İngiltere’de Türkçe yaşamak*. Ankara: Dipnot Yayınları.
- Bilecen, T. (2015). Zorunluluk mu? Gönüllü mü? Türkiye’den Britanya’ya yeni göç dalgası Ankara Anlaşması. G.Şeker ve diğerleri (Ed.), *Turkish Migration Conference 2015 Selected Proceedings* (s. 394-420) içinde. London: Transnational Press London.
- Kierans, D. (2022) Where do migrants live in the UK? Migration Observatory briefing, COMPAS, University of Oxford. Erişim adresi: <https://migrationobservatory.ox.ac.uk/wp-content/uploads/2018/12/MigObs-briefing-Where-do-migrants-live-in-the-UK.pdf>
- Kümbetoğlu, B. (2018). Göç Çalışmalarında ‘Nasıl’ Sorusu. S. Gülfer İhlamur-Öner ve N. Aslı Şirin Öner (Der.). *Küreselleşme çağında göç içinde* (s.49-85). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sirkeci, I., Bilecen, T., Coştu, Y., Dedeoglu, S., Kesici, M. R., Seker, B. D., Tilbe, F., Unutulmaz, K. O. (2016). *Little Turkey in Great Britain*. London: Transnational Press London.
- Uysal, A. (2016). Londra’daki Türk nüfusun mekânsal dağılımı. *Marmara Coğrafya Dergisi*, 33, 534-565. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/287004>.

